ՀԱՅԿԱԶԵՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԵՍ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1981

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈԼԷՋԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԷՍ

ՀԱՏՈՐ Թ.

Խմբագիր

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1981

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 9

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1981

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը:

Միջնադարեան Հայաստանի Քաղաքների Առեւտրա-հասարակական Կեդրոնների Ճարտարապետական եւ Քաղաքաշինական Առանձնայատկութիւնները (*)

ԴԱՒԻԹ Գ. ԿԵՐՍՄԵՆՋԵԱՆ

ՊԱՏՄԱ – ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Զարգացած միջնադարեան Հայաստանում, երեսունից աւելի բարգաւաճող քաղաքներում վերելք են ապրել նաեւ նրանց առեւտրա-հասարակական կեդրոնները: Այստեղ, մասնաւորապէս նորաստեղծ քաղաքներում, բիւրեղացել եւ աւելի հիմնաւորուած ձեւակերպում են ստացել նախորդ ժամանակաշրջաններում գոյութիւն ունեցող կեդրոնների ճարտարապետական՝ յատակագծային ծաւալա-տարածական եւ քաղաքաշինական գործառական (ֆունկցիոնալ) տեղաբաշխման սկզբունքները:

Հայկական քաղաքների տնտեսական վերելքի, արտադրողական ուժերի աճի եւ նրանց ներքին կեանքի բարգաւաճման մասին եղած բազմաթիւ տեղեկութիւնները միաժամանակ արտացոլում են՝ քաղաքների կեդրոնական համալիրների իրավիճակը: Յովհաննէս Դրասխանակերտցին վկայում է, որ այն օրերին Աստուած բարեհաճ վերաբերուեց Հայաստան աշխարհին, պատսպարեց եւ յաջողութիւն

---

* Սոյն խորագրով հրատարակուող աշխատասիրութիւնը առաջին մասն է մենագրութեան մը, նուիրուած՝ Միջնադարեան Հայաստանի Հիւսիսային Մայրուղիի, Հարաւային Մայրուղիի, միջանկեալ ճանապարհներու եւ Հայկական Կիլիկիոյ քաղաքներու առեւտրական-հասարակական կեդրոններու ուսումնասիրութեան:

շնորհեց ամէն տեսակի բարի գործերում։ Ամէն մարդ բնակուեց իր ժառանգութեան մէջ, եւ սեփականելով իր երկիրը՝ տնկեց այգիներ ու ածեցրեց ձիթենիներ եւ այլն[1]։

Արաբ մատենագիրները յաճախ են հաղորդում Հայաստանի նորաճ քաղաքների մասին։ Նրանցից Իպն Ֆագիհը[2] եւ Եագուտ էլ Համուին[3] վկայակոչելով Իպն Ֆաթիհ էլ Իսպահանու յիշատակութիւնը, նշում են, որ չորս Արմենիաները՝ ընդարձակ, առատ, բազմամարդ եւ շատ շէնքերով կառուցուած մի երկիր են, այստեղ կան 318 նահանգային միաւորումներ, որոնցում գոյութիւն ունեն 18000 մեծ ու փոքր բնակավայրեր։ Թէ որքանով են ճշգրիտ թուային վերջին տեղեկութիւնները՝ դժուար է ասել, բայց նրանք վկայում են, որ տուեալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում կային մեծ թիւով քաղաքներ, առ երաշխիք երկրում տիրող խաղաղ պայմանների։

Բագրատունեաց տոհմի պատմագիր՝ Ասողիկը (Սեփանոս Տարօնացին) մատնանշելով Սմբատ Ա-ի եւ Աշոտ Ողորմածի ժամանակները, վկայում է, որ Հայոց աշխարհում շէնութիւն էր եւ խաղաղութիւն, «Ագարակաց աւանացեալ եւ աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ եւ ընչեղութեամբ» շարունակում է պատմիչը[4]։ Տարօնացու այս դրոյթը, ագարակները՝ աւանների, եւ աւանները քաղաքների վերածելու մասին, ունի սոցիալական հիմքեր, որ վկայում է աւատապետական հասարակարգում դասակարգային շերտաւորմամբ պայմանաւորուած քաղաքաշինութեան եւ ճարտարապետութեան զարգացումը։

Առեւտրի աշխուժացումը զարգացած միջնադարում (Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանների, ապա՝ Զաքարեանների օրոք), նպաստում էր նորանոր քաղաքների առաջացմանը (Անի, Կարս, Արծն, Լոռի, Երազգաւորս, Մանազկերտ, Մուշ, Խլաթ, Կապան...) եւ հների (Կարին, Դուին, Նախճաւան, Վան, Բաղեշ, Նփրկերտ, Սիս, Մսիս, Այաս, Տարսոն, Կոռիկոս, Ալայա, Սիդէ, Ադալիա...), վերստին ծաղկմանը՝ նրանց էլ աւելի ներգրաւմանը միջազգային տարանցիկ առեւտրում։

Ցիշատակուած քաղաքները, միջազգային առեւտրին մասնակ-

---

1. Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, էջ 250–251։

2 ابن الفقيه ، احمد بن محمد الهمذاني ، كتاب البلدان ، ليدن بريل ، ١٣٠٢ هـ ، ص ١٣٤

3 ياقوت الحموي ، معجم البلدان ، الكتاب الاول ، لايبزيغ ١٩٢٤ ، ص ٢٢٣

4. Ստեփանոս Տարօնացի, Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161։

ցում էին ոչ միայն օտարերկրեայ ապրանքների փոխանակմամբ, այլ նաեւ սեփական արտադրանքով[5]: Ուստի, միջնադարեան քաղաքի արտադրութեան աղբիւր հանդիսացող արհեստագործութիւնը բուռն զարգացում էր ապրում եւ բազմաճիւղաւորւում: Տեղի էր ունենում արտադրողականութեան եւ ապրանքային պահանջարկի անհամատեղելի աճ, որտեղ առեւտուրը արդէն դարձել էր ինքնուրոյն զբաղմունք[6]: Քաղաքները ողողուել էին առեւտրական եւ արհեստաւորական շարքերով[7], ու նրանց օժանդակ տարբեր հասարակական շէնքերով[8]:

Հասարակութեան եւ քաղաքային ներքին կեանքի այսպիսի զարգացման օրինաչափութիւնը՝ բերում էր նաեւ կեդրոնների քաղաքաշինական սահմանների անխուսափելի ընդարձակում, մի հանգամանք, որ հաղորդում էր նոր որակ աւատապետական քաղաքների յատակագծային գործառական կազմաւորմանը: Եթէ նախորդ ժամակաշրջաններում քաղաքների յատակագծային յօրինուածքում իշխող (դոմինանտ) գործառական դերը ունէր պաշտպանական կեդրոն՝ ամրոցը կամ միջնաբերդը, իսկ արդի ժամանակներում բնակելի տարածքները (արուարձանները), ուսումնասիրուող դարերում այդ դերը ստանձնում էին քաղաքների առեւտրա–հասարակական համալիրները:

Նախքան անցնելը առանձին քաղաքների կեդրոնների՝ քաղաքաշինական տեղարաշխման եւ ճարտարապետական յօրինուածքի հարցերի լուսաբանմանը, նշենք, որ ուսումնասիրութիւնը կատարում ենք ըստ Հայաստանով անցնող միջազգային առեւտրական ճանապարհների:

ՀԻՍԻՍԱՅԻՆ ՄԱՅՐՈՒՂՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Այս մայրուղին անցնելով Արարատեան դաշտավայրից դէպի Սեւ Ծովի մատոյցները (հիւսիսային ուղղութեամբ) եւ Փոքր Ասիայի վրայով դէպի Միջերկրականի ափերը (արեւմտեան ուղղու-

---

5. Ց. Մանանդեան, *Հնագոյն ժամանակների Համաշխարհային Առեւտրի Հետ Ունեցած Հայաստանի Քաղաքների եւ Առեւտրի Կապերի Մասին*, Երեւան, 1954, էջ 369 (ռուսերէն):

6. Նոյնը, էջ 368:

7. Տես՝ Վ. Ա. Աբրահամեան, *Հայ Համքարութիւնները Անդրկովկասի Քաղաքներում*, Երեւան, 1971, էջ 21–28:

8. Վ. Մ. Յարութիւնեան, *Միջնադարեան Հայաստանի Քարաւանատները եւ Կամուրջները*, Երեւան, 1960, էջ 5–10:

թեամբ), կապում էր այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի՝ ըստ Ե. Մանանդեանի որակման, թափառող (յարափոփոխ) մայրաքաղաքները՝ Դուինը, Անին, Լոռին, Կարսը, Արծնը, Կարինը, Երզնկան նաեւ յիշեալներից նուազ նշանակութիւն ունեցող Բաբերդը:

Վաղ միջնադարեան Հայաստանի մայրաքաղաք Դուինին (Դուինի քաղաքաշինական եւ ճարտարապետական բարգաւաճումը հիմնականում տեղի ունեցաւ վաղ միջնադարում: Դա դուրս է մնում մեր ուսումնասիրութեան ժամանակագրական սահմաններից), միջնադարում եւ զարգացած միջնադարում փոխարինում է Բագրատունիների մայրաքաղաք Անին:

Անի — (գծ. 1): Հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ ունեցաւ անգնահատելի նշանակութիւն, որպէս աշխարհիկ եւ եկեղեցական ճարտարապետութեան կազմաւորման ու զարգացման կարեւորագոյն օրբան, որպէս հայկական քաղաքաշինական կուլտուրայի իւրայատուկ մի օրինակ[9], նոյնպէս բաղկացած՝ միջնաբերդից, բերդաքաղաք Շահաստանից եւ արուարձաններից:

Քաղաքի զարգացման վրայ լրիւ չափով տարածւում է Ստեփանոս Տարօնացու «աւանաց քաղաքացեալ» յայտնի բանաձեւը, նկատի ունենալով Առաքելոց եկեղեցու շրջապատում (1893, 1904, 1912 թթ.) կատարուած հնագիտական պեղումներով բացայայտուած հին եկեղեցու եւ բնակարանների մնացորդները, որոնց առկայութիւնը թոյլ են տուել Թ. Թորամանեանին եզրակացնել՝ որ Անին նախքան մայրաքաղաք դառնալը (961 թ.), նրա տեղում 6–7–րդ դարերում գոյութիւն է ունեցել աւանային բնակավայր[10]: Այսինքն, Անիի առեւտրա–հասարակական յայտնի կեդրոնը զարգացել է աւանային արհեստաւորական կորիզից: Այստեղ, արդէն 9–10–րդ դարերի սահմանագլխին կային բազմաթիւ կուղպակներ (արհեստանոց խանութներ), որոնց մասին տեղեկանում ենք՝ Գրիգոր Սուփանի 901 թուակիր վիմական արձանագրութիւնից, փորագրուած Մաքենացոց վանքի պատերից մէկի վրայ[11]:

Զարգացած միջնադարում, յատկապէս 10–րդ դարից՝ Բագրատունեաց Հայաստանում տեղի ունեցող առեւտրի ծաղկումը, իր առաւել լիարժէք արտայայտութիւնն է գտնում նաեւ նրա նորաստեղծ մայրաքաղաքում: Այստեղ գոյութիւն ունեցող վաղ միջնա-

---

9. Վ. Մ. Յարութիւնեան, *Անի Քաղաքը*, Երեւան, 1964, էջ 3:

10. Թ. Թորամանեան, *Նիւթեր Հայկական ճարտարապետութեան Պատմութեան*, Բ. հտր., Երեւան, 1948, էջ 267:

11. *Վիմական Տարեգիրք*, կազմեց Կ. Կոստանեանը, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 5:

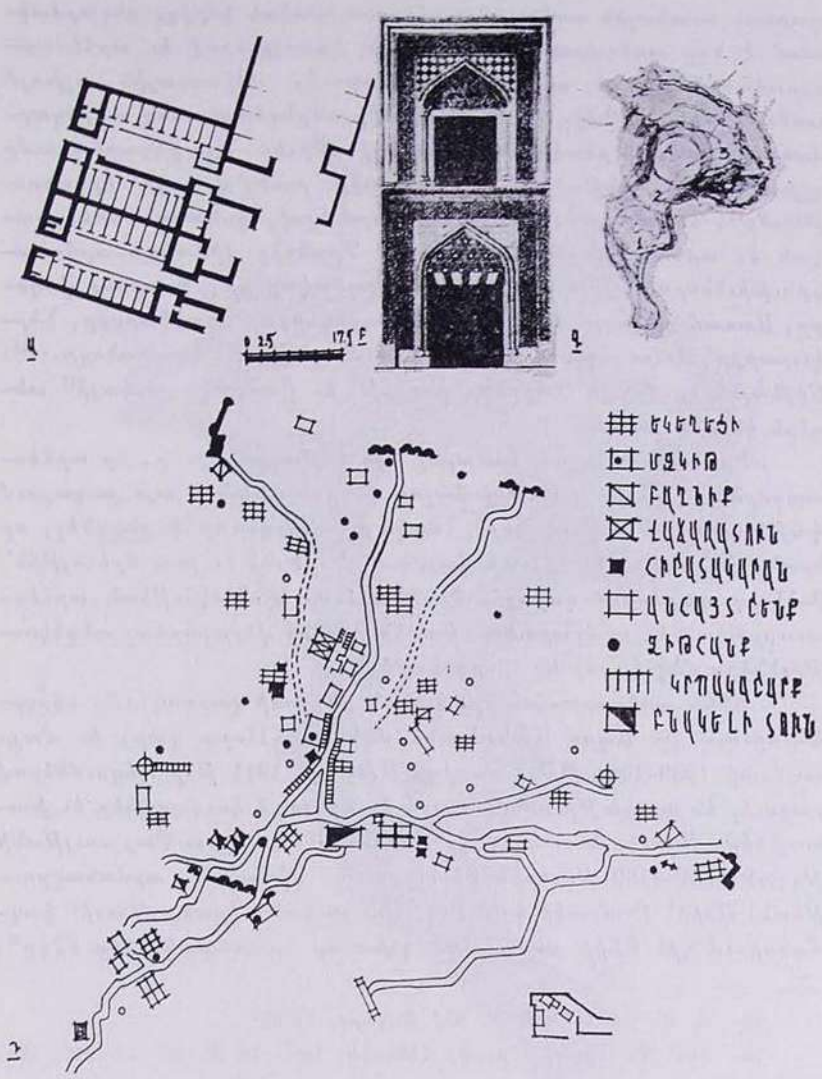

Գծ. 1:— Անի քաղաքի եւ նրա առեւտրա-հասարակական կեդրոնի սխեմատիկ յատակագիծը: Ա. Վանառատան յատակագիծը: Բ. Վանառատան գլխաւոր մուտքի վերակազմութիւնը: Գ. Քաղաքի գործառական տեղաբաշխումը: Դ. Առեւտրա-հասարակական կեդրոնի սխեմատիկ վերկազմութիւն:

դարեան աւանային առեւտրա-արհեստաւորական կորիզը ընդարձակւում է նոր առեւտրա-հասարակական կառոյցներով եւ արհեստաւորական թաղերով, որպէսզի բաւարարուէր միջազգային աշխոյժ առեւտրի պահանջները եւ ապահովուէր անընդհատ աճող ու ընդարձակուող քաղաքի բնակիչների մատչելիութիւնը: Այս ընդարձակումը գլխաւորապէս ընթանում էր քաղաքի բուն փողոցի երկարութեամբ[12], հետագայում ենթաճիւղաւորուելով զանազան առեւտրական եւ արհեստաւորական թաղերի: Դրանցից վիմական արձանագրութիւններում յիշատակւում են՝ Կօշկակարոցը, Դարբնոյ փողոցը, Սառաճ փողոցը, Բազմնոցը, Նալպընդնոցը, Գդակկարոցը, Ներկարարքը, Լարարքը, Զիթահանքը, Ջաղացքը, Կատրտնոցը...[13]: Ցիշեալներից միայն Դարբնոյ փողոցի[14] եւ Բամբակի շուկայի[15] տեղերն են մեզ յայտնի:

Իրաւացի պէտք է համարել այն ենթադրութիւնը, որ արհեստագործութեան եւ առեւտրի խոշոր կեդրոն դարձած այս քաղաքում կային բազմաթիւ շուկաներ (սակայն հարկաւոր է ընդգծել, որ նրանք խմբաւորուել էին մի վայրում, Կ. Դ.), եւ ըստ երեւոյթին՝ 9–11-րդ դարերում գոյացել էին կարեւոր նշանակութեան արհեստաւորական եւ առեւտրական թաղեր, որոնց վերաբերեալ տեղեկութիւնները մեզ հասել են 13-րդ դարից[16]:

Անիի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի զարգացումը սկզբնաւորւում էր Ապու Մա'ամրանի մզկիթի (11-րդ դար) եւ մայր տաճարի (989–1001 թթ.) մօտից: Այստեղ, 1911 թ.ի պեղումներով բացուել են զգալի թիւով միայարկ եւ երկյարկ կուղպակներ եւ խանութներ: Միեւնոյն տեղում էր գտնւում նաեւ (ըստ Քայ սուլթանի թողած 1198–1199 թուերին վերագրուող վիմական արձանագրութեան) Անիի՝ Բամբակի կամ Ուղտերի շուկան: Դրանք միասին կազմաւորում էին Անիի քաղաքային գլխաւոր հրապարակներից մէկը[17]:

---

12. Վ. Մ. Յարութիւնեան, *Անի Քաղաքը*, էջ 31:

13. Տես՝ Ղ. Ալիշան, *Շիրակ*, Վենետիկ, 1887, էջ 25, 63, 72, 117, 119, 123:

14. *Վիմական Տարեգիրք*, էջ 241:

15. Լ. Գ. Գիւզալեան, *Անիի Քայ Սուլթան Շեհանշահի Պարսկերէն Արձանագրութիւնը*, «Ժողովածու՝ նուիրուած Ակադ. Ն. Մառի», Մոսկուա-Լենինկրատ, 1935, էջ 633 (ռուսերէն):

16. Բ. Ն. Առաքելեան, *Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում Թ–ԺԳ. Դարեր*, Բ. հտր., Երեւան, 1964, էջ 69 եւ 102:

17. Ն. Մառ, *Անի Քաղաքի Մատենագրական Պատմութիւնը եւ Պեղումները Քաղաքավայրում*, Լենինկրատ, 1943, էջ 93 (ռուսերէն):

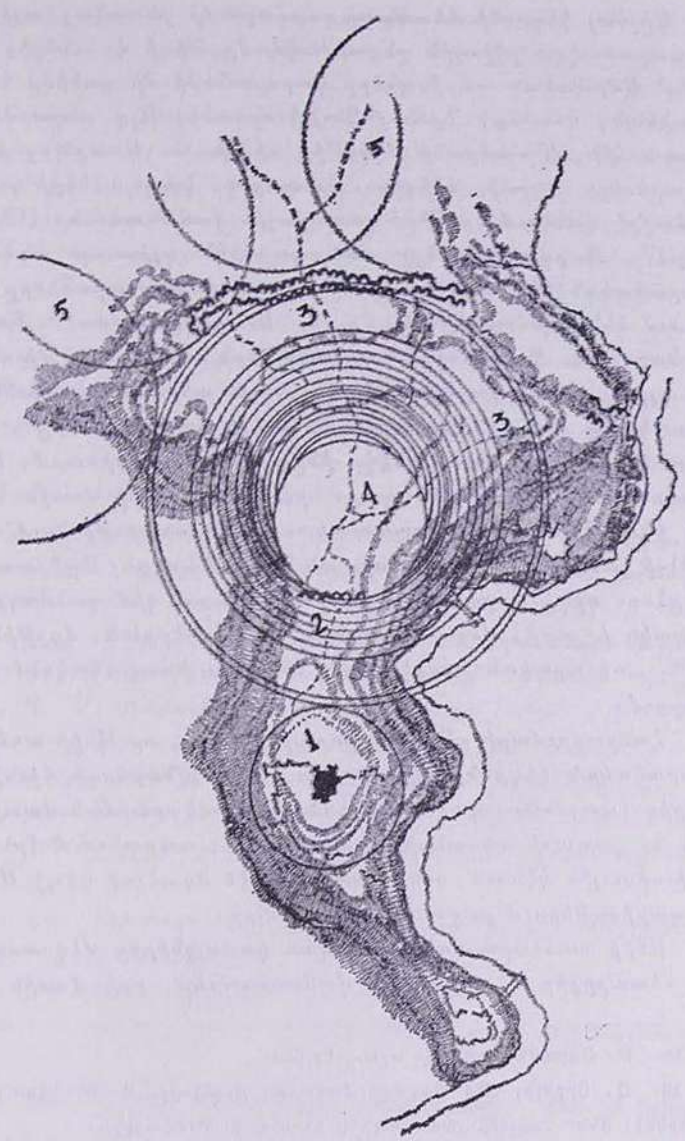

Անի քաղաքի գործառական տեղաբաշխումը· 1 – Միջնաբերդ, 2 – Հին քաղաք, 3 – Նոր քաղաք, 4 – Առեւտրա–արհեստական կեդրոն, 5 – Արուարձաններ:

Ցիշեալ կեդրոնի հետագայ զարգացումը յատակագծային ծաւալատարածական բջջային ընդարձակմամբ տեղի է ունեցել դէպի հիւսիս՝ Սմբատեան պարիսպների դարպասների մի քանիսը (Աւագ, Երեւանեան, Կարուց, Դըլնոյ Գայլիձորեան)։ Այդ ընդարձակման ճանապարհին, Մա՛մբրանի մզկիթից հիւսիս եւ Առաքելոց եկեղեցուց արեւելք, Կարմիր եկեղեցու եւ տարբեր կուղպակների զուգակցութեամբ՝ գտնւում էր Անիի քաղաքային վաճառատունը (12–13–րդ դարեր)[18]։ Զարգացման այդ ճանապարհին՝ գլխաւոր առեւտրահասարակական կեդրոնից դէպի նշուած քաղաքապարիսպները յիշատակւում են՝ ձիթհանքեր[19] եւ մի միլ (Աւագ դրան մօտ)[20]։ Բաղնիքներ՝ Կարուց եւ Գայլիձորեան դարպասների մօտ[21] նաեւ մի ուրիշը՝ Անիի գլխաւոր հրապարակում[22]։ Վիմական արձանագրութիւններում յիշատակուող փնդուկները եւ հնգից աւելի խանապարները[23], զանազան առեւտրական շէնքեր՝ մէկը ինչպէս նշուեց վերեւում, կից էր Մա՛մբրանի մզկիթին, մի ուրիշը նրա դիմաց, որի մասին հանդիպում ենք հետեւեալ նուիրատուական արձանագրութիւնում՝ «ՈՄԸ (1209)–ի յամս Աստուածապատիւ տն Սարգսի, որդոյ Ապիրատին, ես Խաչերեսս, որդի Աբրահամու Լաւրեցի, ետու զիմ գանձագինութեն կուղպակն ի շարի, վեց ի վերեւն եւ մին ի ներքեւն, մզքթին ընդդէմ»[24]. առեւտրական շարքեր եղել են նաեւ ծոցազուկակում եւ այլ տեղերում։

Հանրագումարի բերելով կարելի է ասել, որ Անիի առեւտրահասարակական կեդրոնը սկզբնաւորուելով միջնաբերդի հիւսիսային փեշերից (պայմանաւորուած ապրանքամատակարարման մատչելիութեան եւ քաղաքի տեղանքի գործօններով), տարածւում էր քաղաքի հիւսիսային կէսում, անխուսափելիօրէն ձգտելով դէպի Սմբատեան պարիսպներում բացուող դարպասները։

Անիի առեւտրա–հասարակական կառոյցներից մեզ առանձնապէս հետաքրքիր է՝ երկսրահ վաճառատունը, որի մասին բարե-

---

18. Թ. Թորամանեան, նշ. աշխ., էջ 350։

19. Ց. Օրբելի, *Անի Քաղաքի Համառօտ Ուղեցոյց*, Ս. Պետերբուրգ, 1910 (ռուսերէն)։ Տես՝ քաղաքի յատակագիծը եւ նրա բացատրագիրը։

20. Ս. Ա. Աւագեան, *Վիմական Արձանագրութիւնների Բառաքննութիւն*, Երեւան, 1978, էջ 203–204։

21. Ց. Օրբելի, *Անի Քաղաքի Համառօտ Ուղեցոյց*։

22. Ղ. Ալիշան, *Շիրակ*, էջ 82։

23. Բ. Ն. Առաքելեան, *Քաղաքները եւ Արհեստները...*, Բ. հատ., էջ 50։

24. Կ. Ց. Բասմաջեան, *Հայերէն Արձանագրութիւնք Անւոյ, Բագնայրի եւ Մարմաշինոյ*, Փարիզ, 1931, էջ 144։

բախտաբար պահպանուել են բաւականին տուեալներ։ 1908 թ.-ին պեղուած, 12–13-րդ դարերին վերագրուող այս կառոյցի շուրջ գոյութիւն ունի տարակարծութիւն։ Ըստ Ն. Յ. Մառի եւ Յ. Օրբելու՝ շէնքը համարւում է հիւրատուն[25], իսկ Թ. Թորամանեանը մեկնաբանում է այն հետեւեալ ձեւով՝ «Զոյգ վաճառատները շատ հետաքրքրական են իրենց ներքին ընդարձակ բակով եւ երկյարկանի շուրջանակի փոքր սենեակներով, որոնք առանձին խանութներ էին, հաւանաբար, ինչպէս որ այժմ ալ շատ կան նոյն ձեւերով խաներ Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի քաղաքներուն մէջ։ Ներսի կողմէն ոչ նուազ վայելուչ էր վաճառատունը իր գեղեցիկ մոլուրներով շրջապատուած դռներով, գոյնզգոյն իրարու մէջ հագցուած դռների ճակատներով։ Ինծի կը թուի, թէ զոյգ վաճառանց փողոցին վրայ տակաւին որոշ չափով պահուած կան նմանօրինակ շէնքեր, որոնց պեղումը խիստ շահեկան նորութիւններ պիտի տայ անեցուոց առեւտրական կամ վաճառականական կեանքի մասին»[26]։

Շէնքն իր յատակագծային յօրինուածքով նման է բակաւոր կարաւանատներին, գլխաւոր մի տարբերութեամբ, որ նա դատարկումի (էվակուացիոն) տեսակէտից լուծուած է միջանցիկ, մի հանգամանք, որ չի հանդիպում իջեւանատների յատակագծային յօրինուածքներում, եթէ բաղդատութեան մէջ դնենք՝ Էրդմանի, Հոկի, Տեքսիյէի, Վ. Մ. Յարութիւնեանի եւ Խալփախչեանի[27] աշխատութիւններում տեղ գտած օրինակների հետ։ Դրանք մեծամասամբ ունեն՝ միամուտք, փակ յատակագծային լուծում։ Համոզեցուցիչ է թւում, որ յատակագծային այդպիսի միջանցիկ յօրինուածքը մարդկանց շարժման հոսքը կազմակերպելու նկատառումներով աւելի բը-

---

25. Ն. Մառ, *Անի քաղաքի...*, էջ 130–132, եւ Յ. Օրբելի, *Ընտիր երկեր*, Երեւան, 1963, էջ 114 (ռուսերէն)։

26. Թ. Թորամանեան, *նշ. աշխ.*, էջ 350։

27. Տես՝ ներքոյիշեալ աշխատասիրութիւններում տեղ գտած կարաւանատները։

ա. K. Erdmann, **Das Anatolichen Karavansaray des 13 Jaherhunderets,** Berlin, 1961.

բ. J. Hoag, **Islamic Architecture,** New York, 1967.

գ. Ch. Texier, **Description de l'Armenie et Pars,** Paris, 1865.

դ. Վ. Մ. Յարութիւնեան, *Քարաւանատները եւ կարմուրջները Հայաստանում*։

ե. Յ. Խալփախչեան, *Հայաստանի Աշխարհիկ ճարտարապետութիւնը (բնակելի եւ հասարակական շէնքեր)*, Մոսկուա, 1971, էջ 185–209 (ռուսերէն)։

բախտաբար պահպանուել են բաւականին տուեալներ։ 1908 թ.-ին պեղուած, 12–13-րդ դարերին վերագրուող այս կառոյցի շուրջ գոյութիւն ունի տարակարծութիւն։ Ըստ Ն. Յ. Մառի եւ Յ. Օրբելու՝ շէնքը համարւում է հիւրատուն[25], իսկ Թ. Թորամանեանը մեկնաբանում է այն հետեւեալ ձեւով՝ «Զոյգ վաճառատները շատ հետաքրքրական են իրենց ներքին ընդարձակ բակով եւ երկյարկանի շուրջանակի փոքր սենեակներով, որոնք առանձին խանութներ էին, հաւանաբար, ինչպէս որ այժմ ալ շատ կան նոյն ձեւերով խաներ Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի քաղաքներուն մէջ։ Ներսի կողմէն ոչ նուազ վայելուչ էր վաճառատունը իր գեղեցիկ մոլուրներով շրջապատուած դռներով, գոյնզգոյն իրարու մէջ հագցուած դռների ճակատներով։ Ինծի կը թուի, թէ զոյգ վաճառանաց փողոցին վրայ տակաւին որոշ չափով պահուած կան նմանօրինակ շէնքեր, որոնց պեղումը խիստ շահեկան նորութիւններ պիտի տայ անեցուոց առեւտրական կամ վաճառականական կեանքի մասին»[26]։

Շէնքն իր յատակագծային յօրինուածքով նման է բակաւոր կարաւանատներին, գլխաւոր մի տարբերութեամբ, որ նա դատարկումի (էվակուացիոն) տեսակէտից լուծուած է միջանցիկ, մի հանգամանք, որ չի հանդիպում իջեւանատների յատակագծային յօրինուածքներում, եթէ բաղդատութեան մէջ դնենք՝ Էրզմանի, Հոկի, Տեքսիյէի, Վ. Մ. Յարութիւնեանի եւ Խալփախչեանի[27] աշխատութիւններում տեղ գտած օրինակների հետ։ Դրանք մեծամասամբ ունեն՝ միամուտք, փակ յատակագծային լուծում։ Համոզեցուցիչ է թւում, որ յատակագծային այդպիսի միջանցիկ յօրինուածքը մարդկանց շարժման հոսքը կազմակերպելու նկատառումներով աւելի բը-

---

25. Ն. Մառ, *Անի քաղաքի...*, էջ 130–132, եւ Յ. Օրբելի, *Ընտիր երկեր*, Երեւան, 1963, էջ 114 (ռուսերէն)։

26. Թ. Թորամանեան, *նշ. աշխ.*, էջ 350։

27. Տես՝ ներքոյիշեալ աշխատասիրութիւններում տեղ գտած կարաւանատները։

ա. K. Erdmann, **Das Anatolichen Karavansaray des 13 Jaherhunderets,** Berlin, 1961.

բ. J. Hoag, **Islamic Architecture,** New York, 1967.

գ. Ch. Texier, **Description de l'Armenie et Pars,** Paris, 1865.

դ. Վ. Մ. Յարութիւնեան, *Քարաւանատները եւ կարմուրջները Հայաստանում*։

ե. Յ. Խալփախչեան, *Հայաստանի Աշխարհիկ ճարտարապետութիւնը (բնակելի եւ հասարակական շէնքեր)*, Մոսկուա, 1971, էջ 185–209 (ռուսերէն)։

նորոշ է առեւտրի գործարքը կազմակերպող շէնքերում՝ Փոքր Ասիական բեդեսդեններում կամ Միջին Ասիական գմբէթաւոր սրահներում։

Ուսումնասիրուող կառոյցի առեւտրական գործառնութիւնը աւելի ակնառու է դառնում, եթէ աւելացնենք, որ կուղպակների կամարակապ բացուածքներում դռներ չեն դրուել եւ սենեակներից մի քանիսը ունեցել են նկուղներ, որոնք որպէս պահեստ բնորոշ են առեւտրական շէնքերին[28]։ Այսպէս, վերոյիշեալ տեղեկութիւնները հաւաստիացնում են բակաւոր առեւտրական շէնքերի առկայութիւնը Անիի առեւտրա-հասարակական կեդրոնում, որպէս նրա առեւտրի յատկացուած շէնքերի երկրորդ տիպը։ Շէնքի ունեցած բարձր գեղագիտական արժանիքների մասին են երաշխաւորում՝ Թ. Թորամանեանի կողմից չափագրուած նրա քանդակային մանրամասները եւ շքամուտքի վերակազմութիւնը։

Հետազօտութեան ընթացքին քննարկուած շէնքերն իրենցից ներկայացնում են բաւականին հարուստ տիպաբանական տեսակաւորում, որոնց զբաղեցրած ընդարձակ տարածքն ու քանակը վկայում են, որ յանձինս Անիի, ունենք՝ միջազգային նշանակութեան եւս մի հանգրուանային առեւտրա-հասարակական կեդրոն, համազօր՝ Դըւինին, Կարինին, եւ Կիլիկեան Այասին։

Անիի առեւտրա-հասարակական համալիրում գտնուող կենցաղային, արտադրական, իջեւանային եւ առեւտրական շէնքերի հարուստ տեսականին, գործառական սերտ կապերով կազմակերպում էին միջնադարեան առեւտրական կեանքը, ստեղծելով կառոյցների համախառը զուգադրումով կազմուած, առեւտրի որոշ տեսակի մէջ մասնագիտացուած առեւտրա-հասարակական բջջային խմբաւորումներ՝ արտայայտուած մերթ անկանոն, փոքր հրապարակային դասաւորութեամբ (ինչպէս Իպաճորեան դարպասի մօտ եղած երկու եկեղեցիները, բաղնիքը եւ ձիթհանքը՝ առեւտրական այլ կառոյցների հետ միատեղ, կամ վաճառատունն Առաքելոց եկեղեցու եւ Մ՝ամրանի մզկիթի հետ միասին), մերթ կառոյցների թաղային (զուկակային) դասաւորութեամբ (ինչպէս վաճառատունն կարմիր եկեղեցու եւ առեւտրական շարքերի հետ, հաւանաբար ծառզուկակն իր կուղպակներով[29], արհեստաւորական թաղերում յիշատակուող խանապարն իր կուղպակներով...)։

Թաղային եւ հրապարակաձեւ յօրինուածքի առեւտրա-հասարակական բջիջները, զուգահեռ քաղաքի ընդարձակմանը, յաջորդա-

---

28· Բ. Ն. Առաքելեան, Քաղաքները եւ Արհեստները..., Բ. հտր., էջ 49։

29· Վիմական Ցարեգիր, էջ 61։

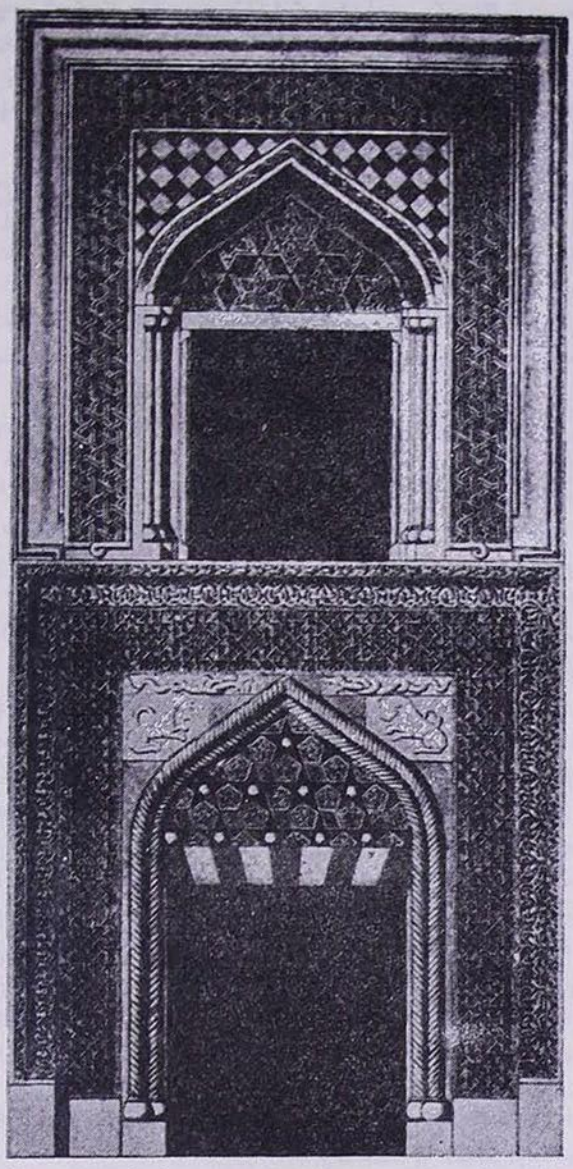

Անի քաղաքի վանառատան գլխաւոր մուտքը (վերակազմութիւն)։

կան դասաւորութեամբ ստեղծում էին՝ ըստ նիւթական աղբիւրի տեղաբաշխուած չուկաների մի փունջ, որոնք ելնելով քաղաքի տեղանքից՝ այստեղ զարգացել են գծային օրինաչափութեամբ, հանդիսանալով միջնադարեան Հայաստանի առեւտրա-հասարակական համալիրների կարեւորագոյն օրինակներից մէկը:

ԼՈՌԻ ԲԵՐԴԸ (Լոռէ) — (գծ. 2): Հիմնուելով իբրեւ բերդ, 11-րդ դարի կէսերին աճում եւ թագաւորանիստ քաղաք է դառնում: Նրա մասին Ց. Մանանդեանը նշում է, որ Զորագետի հետ միասին խոշորագոյն դեր կատարեցին հայկական կեանքում[30]:

Տեղում դիտելով այս բերդի մնացորդները,- ասում է Բ. Ն. Առաքելեանը, — դժուար չէ համոզուել, որ պարսպապատը սկզբից եւեթ կանգնեցուել է Զորագետի եւ Միսխանա գետակի միացմամբ կազմուած եռանկիւնի հրուանդանի հիմքի այն մասում, որը ամենից նեղ է: Պարսպապատի ներսում մնում էր բաւականաչափ ընդարձակ տարածութիւն, որտեղ կարող էր առաջանալ Լոռէ աւանը[31]: Ճարտարապետութեան պատմաբան Վ. Մ. Ցարութիւնեանը 60-ական թուականների քաղաքի ուսումնասիրութեան հաշուետու յօդուածում հաղորդում է, որ քաղաքը զգալի տարածութիւն էր բռնում Զորագետի եւ Միսխանա գետակի միջեւ ընկնող հրուանդանի վրայ, իր յատակագծով յիշեցնելով Անի քաղաքը[32]:

Բերդաքաղաքի տարածքում այժմ կիսաւեր վիճակում պահպանուել են զանազան հասարակական բաղնիքների, պաշտամունքային եւ արտադրական (ձիթահանքերի) շէնքերի հետքերը: Այստեղ կատարուող հնագիտական պեղումների (զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանին վերաբերող) շերտագրութիւնը ցոյց է տալիս, տեղում պատրաստուած բազմաթիւ արհեստագործական մնացորդներ, որոնք իրենց զուգահեռները ունեն Դուինում, Գառնիում, Անիում... եւ այլ քաղաքներում[33]: Լոռէի հիւսիսային կողմում մնացած միակ դարպասից դէպի միջնաբերդի ուղղութիւնը, ընկալելի են ճանապարհահետքեր, որոնք իրենց չափերով յուշում են գլխաւոր փողոցի առանձնայատկութիւնները:

---

30. Ց. Մանանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Գ. հտր., Երեւան, 1952, էջ 127-128:

31. Բ. Ն. Առաքելեան, Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում Թ-ԺԳ. Դարեր, Ա. հտր., Երեւան, 1958, էջ 82:

32. Վ. Մ. Ցարութիւնեան, Լոռի-Բենդ Քաղաքը, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1962, թիւ 3, էջ 61:

33. Ի. Ղարիբեան, Լոռէ Քաղաքի Պեղումները, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», 1969, թիւ 1, էջ 265-266:

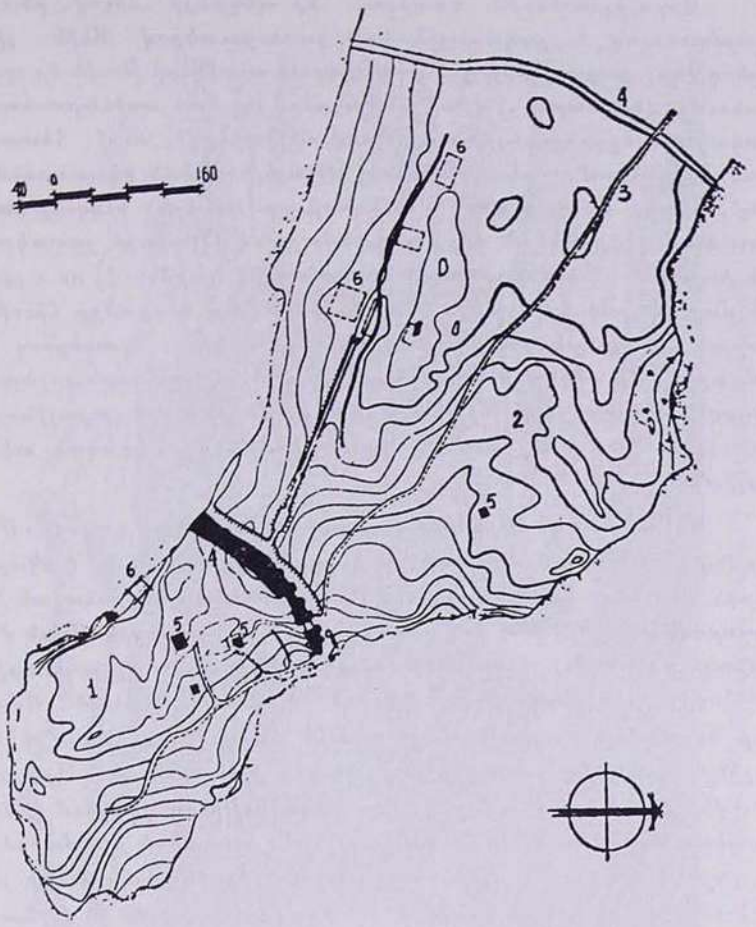

Գծ. 2:— Լոռի բերդաքաղաքի յատակագիծը: 1. Միջնաբերդ, 2. Բերդաքաղաք, 3. Գլխաւոր փողոց, 4. Պարսպապատեր, 5. Պեղուած շէնքեր, 6. Չպեղուած շէնքեր:

Վերոյիշեալներից դատելով, իր տեղանքի ձեւով, բնական պայմաններով եւ քաղաքաշինական կառուցուածքով՝ Անին յիշեցնող Լոռի քաղաքը նոյնպէս քաղաքացած աւանների թուին էր պատկանում: Հետեւաբար, պիտի ենթադրել, որ նրա առեւտրա-հասարակական կեդրոնը սկզբնաւորուելով միջնաբերդի շուրջ, հետագայում ապրանքամատակարարման եւ մատչելիութեան նկատառումներով, կարող էր զարգանալ ամենադիւրամատչելի ուղղութեամբ, գրաւելով կեդրոնական դիրք բնակավայրում: Քաղաքի յատակագիծի փոքր ինչ ուսումնասիրութիւնը համոզիչ է դարձնում, որ այդպիսի վայր կարող էր հանդիսանալ միմիայն նրա տարածքը հիւսիսից հարաւ հատող, բերդաքաղաքում միջանկեալ դիրք զբաղեցնող ճանապարհը, մի անգամ եւս հաստատելով այն, որ արհեստագործական կեդրոն դարձած Լոռէն ոչ միայն նման էր Անիին իր քաղաքաշինական կառուցուածքով, այլ նաեւ յատակագծային գործառական տեղաբաշխմամբ:

ԿԱՐՍԸ — (գծ. 3): Նոյնպէս առաջացել է 10-րդ դարում: Մինչեւ 9-րդ դարը նա մատենագիրների կողմից յիշատակուել է «Կարուց բերդ» անունով: Լինելով սկզբում Բագրատունեաց կեդրոնական թագաւորութեան (928 թ.) իսկ յետոյ Վանանդի թագաւորութեան մայրաքաղաք (961 թ.), նա միաժամանակ հանդիսանում էր առեւտրի ու արհեստագործութեան խոշոր կեդրոն: Թովմա Արծրունին՝ Սմբատ Ա.ի եւ Աւշինի ընդհարումների մասին հաղորդելիս, նշում է՝ թէ Աւշինը «պաշարեց Կարուց բերդը, բացեց մթերուած դանձերի տունը, վերցրեց բազում աւար»[34]: Այս տեղեկութիւնը վկայում է Կարսի տնտեսական նշանակութեան եւ այնտեղ պետական դանձարանների գոյութեան մասին: Արիստակէս Լաստիվերցին սելճուքների յարձակումը նկարագրելիս գրում է որ «քաղաքը վաղուց ի վեր աղէտալի փորձութեան չէր ենթարկուել, որի պատճառով էլ նրա բնակիչներն ապրում էին անհոգ ու ապահով, դիզելով ծովից ու ցամաքից եկած մեծ հարստութիւն»: Եւ ապա՝ ... «պատուական ու երեւելի վաճառականները չարաչար մահով էին սպանուած»[35]: Ներսէս Շնորհալին Կարսի բնակիչներին ուղղուած «Թուղթ Ընդհանրական»ում, նրա քաղաքացիների թւում յիշատակում է՝ «Արդասու վաճառականներ»-ին եւ «Զեռնահմուտ արուեստագէտներին» (իմա՝

34. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն Արծրունեաց Տան* (ներածութիւնը, թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Վրէժ Վարդանեանի), Երեւան, 1978, էջ 278:

35. Արիստակէս Լաստիվերցի, *Պատմութիւն* (թրգ. Վ. Ա. Գէորգեանի), Երեւան, 1971, էջ 54-55:

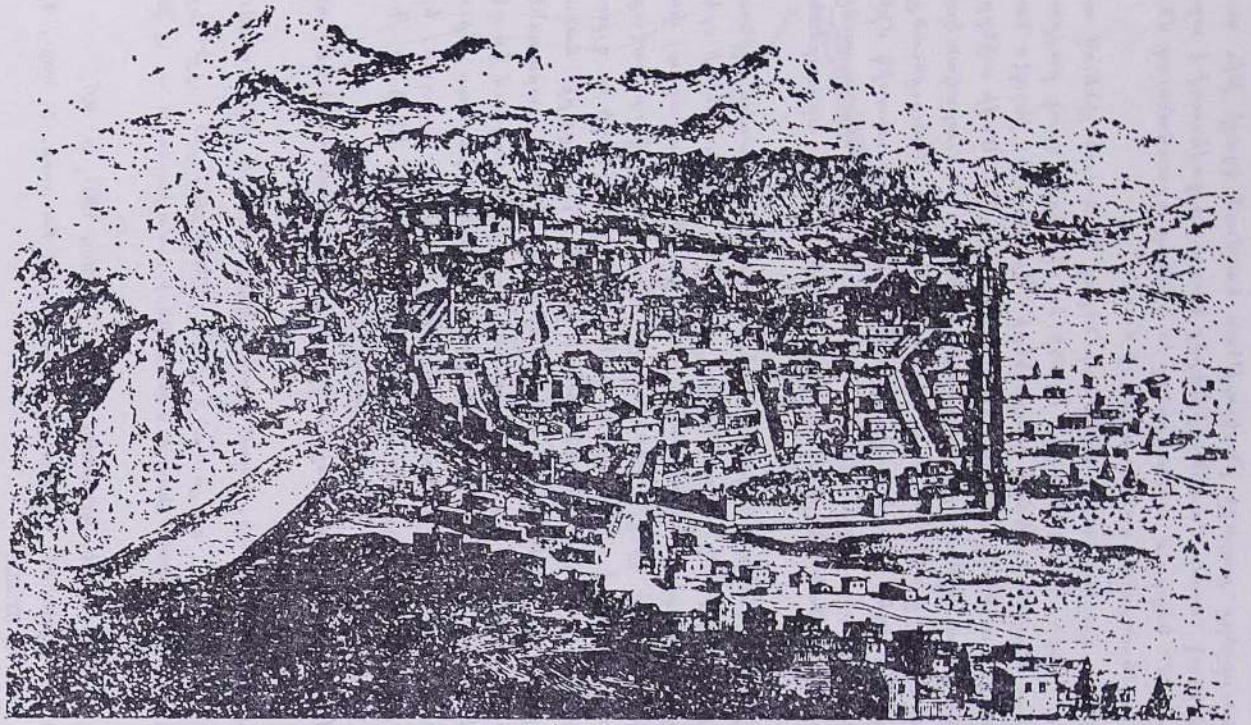

Գծ. 3։ — Կարսի պարսպապատ բաղաքի ընդհանուր տեսքը։

արհեստաւորներին)[36]։ Սա նշանակում է որ վաճառականներն ու արհեստաւորները քաղաքի բնակչութեան կազմում զգալի թիւ ունէին։ Օրինակ, արաբ մատենագիրներից Եագուտը գովեստով է արտայայտւում՝ Կարսում արտադրուող եւ նրանից արտահանուող մետաքսի եւ մետաքսեայ գործուածքների մասին[37]։

Կարսը կարաւանային ճանապարհներով կապուած լինելով արեւելքից՝ Անիի, արեւմուտքից՝ Արծնի եւ հիւսիսից վրաց թագաւորների թագաւորութեան կեդրոնների՝ Արտանուջի, ինչպէս նաեւ Դմանիսիի ու Թիֆլիսի հետ, հանդիսանում էր Սեւ Ծովի ափերը՝ Միջին եւ Հեռաւոր Արեւելքի երկրներին միացնող առեւտրական կարեւոր օղակներից մէկը[38]։ Նրա քաղաքաշինական կառուցուածքը բաղկացած է եղել՝ բարձրադիր բլրի վրայ կանգնած անառիկ միջնաբերդից, պարիսպների մէջ ամփոփուած Շահաստանից եւ աւելի ուշ տարբեր ժամանակներում առաջացած մեծ ու փոքր արուարձաններից։

Լինչը այցելելով Կարս եւ ելնելով նրա Շահաստանի չինութիւնների դրութիւնից՝ եզրակացնում է որ հայ թագաւորների օրերից ի վեր քաղաքի յատակագծային կառուցուածքը՝ համարեայ փոփոխութիւններ չի կրել[39]։ Էփրիկեանը նոյնպէս նշել է որ քաղաքի հին մասը մնացել է անփոփոխ եւ գտնուել է միջնաբերդի ու գլխաւոր պարսպի մէջ եղած տարածութեան վրայ[40]։ 17-րդ դարի ճանապարհորդ Էվլիա Չելեբին այստեղ յիշատակում է երեք դարպասների առկայութիւնը, նրա ասելով դարպասներից մէկը բացւում էր դէպի արեւմուտք՝ Էրզրումի կողմը եւ կոչւում էր Զրի դարպաս, միւսը բացւում էր դէպի Կաղզուան եւ կոչւում էր Միջին դարպաս, երրորդը բացւում էր դէպի արեւելք՝ Երեւանի (նախկին Անիի, Կ. Դ.) կողմը եւ կոչւում էր Բահրամ փաշա[41]։

Ուշագրաւ է 19-րդ դարի սկզբներից մեզ հասած հետեւեալ տե-

---

36. Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 303։

37. ياقوت الحموي ، كتاب معجم البلدان ، الكتاب الرابع ، ص ٥٧

38. Ց. Մանանդեան, Հնագոյն ժամանակների համաշխարհային..., էջ 233-234։

39. H. F. B. Lynch, **Armenia,** Vol. 1 London, 1901, p. 407.

40. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ. հտր., Վենետիկ, 1907, էջ 337-338։

41. Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին, Դ. հտր., Թուրքական Աղբիւրներ, Գ., Էվլիա Չելեբի, թրգ. Ա. Խ. Սաֆրաստեան, Երեւան, 1967, էջ 118։

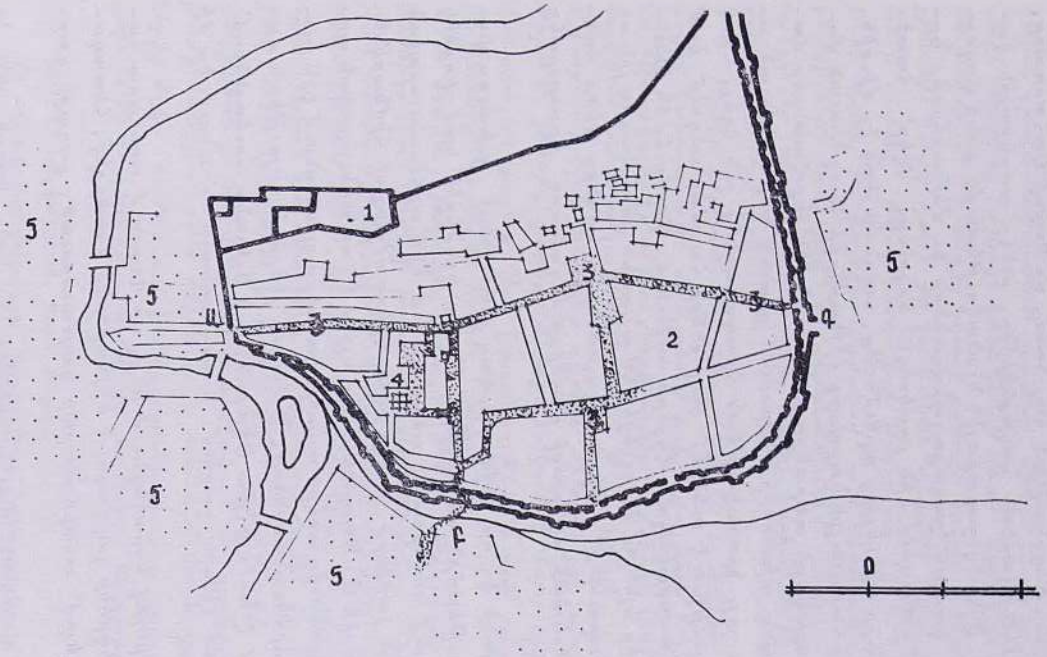

Գծ. 3ա: — Կարսի պարսպապատ քաղաքի սխեմատիկ յատակագիծը: Ա. Ջրի դարպաս: Բ. Միջին դարպաս: Գ. Արուարձանի դուռ: 1 – Միջնաբերդ, 2 – Պարսպապատ քաղաք, 3 – Առեւտրական փողոցներ (Շահաստան), 4 – Առաքելոց եկեղեցի, 5 – Արուարձաններ:

ղեկութիւնը. «Բարձրանալով քաղաքի միջից, զանազան ծուռ ու մուռ ճանապարհներով՝ բազարների միջից ու նրբանցքներից, կանգ առինք փոստատանը»[42]: Սա նշանակում է, որ դարպասներից դէպի քաղաքամէջ երկարող ճանապարհների երկու կողմերին կային խանութների շարքեր: Տեղեկութիւն կայ նաեւ, որ Կարսի Շահաստանը, ինչպէս միւս միջնադարեան քաղաքներինը, ունէր տարերային կառուցապատում: Այնտեղ քաղաքային նշանակութեան մի քանի փողոցներ իրար էին կապում քաղաքադարպասները եւ միջնաբերդը: Նրանցից յստակ ընկալւում էին յատկապէս երկուսը, մէկը՝ հատելով բերդաքաղաքը արեւելքից արեւմուտք, ուղղահայեաց էր միւսին, որ միացնում էր հարաւային դարպասը միջնաբերդի հետ: Նշուած փողոցները բերդաքաղաքի տարածքը բաժանում էին չորս տարբեր մակերեսներ ունեցող շրջանների: Կարսում, յատուկ նախատեսուած առեւտրական եւ այլ նշանակութեան հրապարակներ չեն եղել, իսկ այն ինչ որ գոյութիւն է ունեցել՝ փողոցների հատման տեղում կամ կարեւոր մեծ հասարակական շէնքերի առջեւում, կազմուել են կեանքի պահանջներից ելնելով եւ ունեցել են այլազան յատակագծային ոչ կանոնաւոր նկարուածք[43]: Յիշատակուածներից ամենից մեծը հանդիսացել է արեւելեան դարպասի մօտերքում գտնուող հրապարակը (տես՝ գծ. 3ա):

Մեզ յայտնի է, որ միջնադարեան քաղաքների գլխաւոր փողոցների ուղղութեամբ՝ ճանապարհի երկու կողմերին կամ փոքրիկ հրապարակներում սովորաբար տեղաւորուում էին արհեստաւորական եւ առեւտրական շարքերը, իրենց սպասարկող օժանդակ հիմնարկներով, նրանց մասին Յ. Խալփախչեանը նշում է, որ առեւտրական փողոցների վրայ գտնուող տների առաջին յարկերը զբաղեցնում էին խանութները եւ արհեստանոցները: Այդպիսի շէնքերի գոյութեան մասին հաղորդում է նաեւ Էվլիա Չելեբին, իսկ Ալիշանի տուեալներով՝ բերդաքաղաքում (19-րդ դարում) նրանց քանակը հասնում էր մի քանի հարիւրի[44]:

Ի մի բերելով եզրակացնում ենք, որ Կարսում առեւտրա-հասարակական կեդրոնը զարգացել է միջնաբերդի մօտերքից, հետագայում տարածուելով՝ աստիճանաբար կազմաւորուած, քաղաքի դար-

---

42. Յովհ. Յակոբեան, *Ուղղագրութիւններ*, Զ. հտր., Երեւան, 1934, էջ 823:

43. Յ. Խալփախչեան, *Կարս Քաղաքը*, «Ճարտարապետութեան Պատմութեան Խնդիրները, Գիտական Աշխատութիւնների ժողովածու», Մոսկուա, 1974, էջ 35-36 (ռուսերէն):

44. Ղ. Ալիշան, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 81:

պասները իրար միացնող գլխաւոր փողոցների երկարութեամբ, որտեղ գտնւում էին գլխաւոր պաշտամունքային շէնքերը, կարաւանատներ, վաճառատներ եւ մի բաղնիք[45]:

ԿԱՐԻՆ (Էրզրում, Արզրում) — (գծ. 4): 7-րդ դարում կալիկալան գրաւած արաբական զօրքերը, միայն 10-րդ դարում, բիւզանդացի զօրավար Զմշկիկի բանակների առաջ՝ նահանջում եւ հեռանում են քաղաքից[46]: Դրանցից յետոյ քաղաքը երկար ժամանակ չի վերաշինուել, 11-րդ դարի բիւզանդական պատմիչ Միքայէլ Ատտալիատեսի ասելով՝ Թէոդոսուպոլիսը թողնուած էր ու լքուած[47]: 1018 թ.-ին Վասիլ Բ. կայսրի հրամանով այն վերակառուցւում է տեղի բնակիչների ջանքերով[48] եւ վերանուանւում՝ «Կարնոյ քաղաք», իսկ աւելի ուշ (սելճուքների կողմից Արծնի կործանումից յետոյ)՝ Արզրում, ու այժմ՝ Էրզրում[49]:

Արծնի կործանումից յետոյ (1048 թ.), Կարինի դերը միջազգային կարաւանային առեւտրում աւելի ցայտուն է դառնում: Թէեւ նա ենթարկուել էր սելճուքների յարձակումներին (1071 թ.) եւ մոնկոլական ասպատակումներին (1252 թ.) սակայն, չնորհիւ քաղաքի աշխարհագրական կարեւոր դիրքին միջազգային տարանցիկ առեւտրում, յաջորդ դարերում շարունակում է մնալ որպէս կարեւոր վաճառաշահ քաղաք: Այդ կապակցութեամբ կան բազմաթիւ վկայութիւններ, դրանցից ստորեւ նշենք.

«Կարնոյ քաղաքը» համարւում էր՝ Թաւրիզից դէպի Սեւ եւ Միջերկրական Ծովերի խոշոր նաւահանգիստները (Տրապիզոն եւ Այաս) տանող միջազգային առեւտրի կարեւորագոյն հանգուցակէտը: Եաղուտը վկայում է, որ Արծն էլ Ռումը 11-րդ դարից մինչեւ 13-րդի երեսունական թուականները միջազգային հռչակ վայելող՝ ինքնուրոյն, առեւտրի կարեւոր կեդրոն էր[50]: Տեքսիյէն իր ճանապարհորդագրական լայնածաւալ երկհատորեակում յիշատակում է, որ Էրզրումը հանդիսանալով միջազգային առեւտրի կարեւորագոյն կայաններից մէկը՝ համարւում է Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներից, նրա ընդարձակ շուկաները հիացմունքի առարկայ են դարձել բազմաթիւ

---

45. Ց. Խալփախչեան, *Կարս քաղաքը*, էջ 37:

46. Ստեփանոս Տարօնացի, *Պատմութիւն Տիեզերական*, էջ 179:

47. Michaelis Attaliatae, **Historia,** Bonnae, 1853, p. 148.

48. Արիստակէս Լաստիվերցի, *Պատմութիւն*, էջ 7:

49. Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»ի*, Երեւան, 1963, էջ 58:

50. ياقوت الحموي ، كتاب معجم البلدان ، الكتاب الاول ، ص ٢٠٦

ճանապարհորդների եւ ուսումնասիրողների համար[51]։ Մի ուրիշ հեղինակ՝ ընդգծելով Կարինի դերը միջազգային առեւտրում, յիշատակում է որ քաղաքը նախքան Ափրիկեան մայրացամաքի՝ Բարեյուսոյ Հրուանդանի յայտնագործումը (դէպի Հնդկաստան), հանդիսանալով՝ Արեւելքն Արեւմուտքին կապող առեւտրի կարեւորագոյն կեդրոնը, իր արժէքը չկորցրեց վերոյիշեալ յայտնագործութիւնից յետոյ[52]։ Թ. Խ. Ցակոբեանն իր պատմա-աշխարհագրական երկում գրում է, որ Թէոդոսուպոլսի դիրքը պաշտպանական տեսակէտից առաւելութիւններ ունենալու հետ միասին, նպաստաւոր էր տնտեսական առեւտրական կապերի համար։ Հին ժամանակներից ի վեր նրա վրայով էր անցնում Արեւելքն Արեւմուտքին հետ կապող կարեւոր ճանապարհներից մէկը։ Սակայն լինելով բերդաքաղաք եւ գտնուելով սկզբում Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիայի սահմանագլխին, դարեր շարունակ նա չկարողացաւ հասնել միջնադարեան Հայաստանի առաջնակարգ քաղաքների զարգացման մակարդակին։ Նրա ծաղկման շրջանը կարելի է համարել 9–13-րդ դարերը՝ մինչ-մոնգոլական արշաւանքները։ Կարին-Թէոդոսուպոլիսը դարեր շարունակ եղել է Արեւմտեան Հայաստանի գլխաւոր քաղաքը եւ վարչական կարեւոր կեդրոնը[53]։

Անդրադառնալով Կարինի քաղաքաշինական գործառական կառուցուածքին՝ նշենք որ այն նոյնպէս բաղկացած էր միջնաբերդից, բերդաքաղաքից եւ արուարձաններից։ Լինչը լինելով քաղաքում՝ հաղորդում է որ նա ոչ հեռու անցեալում ունեցել է եռակի յատակագծային կառուցուածք[54], մի հանգամանք, որ յատակ ընկալւում է՝ ռուսական զօրքերի կողմից Կարինը գրաւելու ժամանակ կատարուած տեղահանութեան յատակագծում։

Քաղաքի վերոյիշեալ չորս դարպասներից, Թաւրիզեան դարպասի մօտ կային (ըստ Տէյրոլի կողմից կատարուած նկարին[55]) զանազան առեւտրական եւ արհեստաւորական շէնքեր՝ կից Զիֆթէ Մինարէին եւ նախկին դիւանատան կամ յունական մատենադարանի

---

51. Ch. Texier, **Descripion...,** V· 1, pp. 68-69·

52. **Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia,** Vol. 1, Boston, 1833, p. 131.

53· Թ· Խ· Ցակոբեան, *Ուրուագծեր Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութեան*, Երեւան, 1960, էջ 224։

54. H. F. B. Lynch, **Armenia,** Vol. 2, p. 210.

55· Ս· Էփրիկեան, *Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան*, Բ· հտր·, էջ 312։

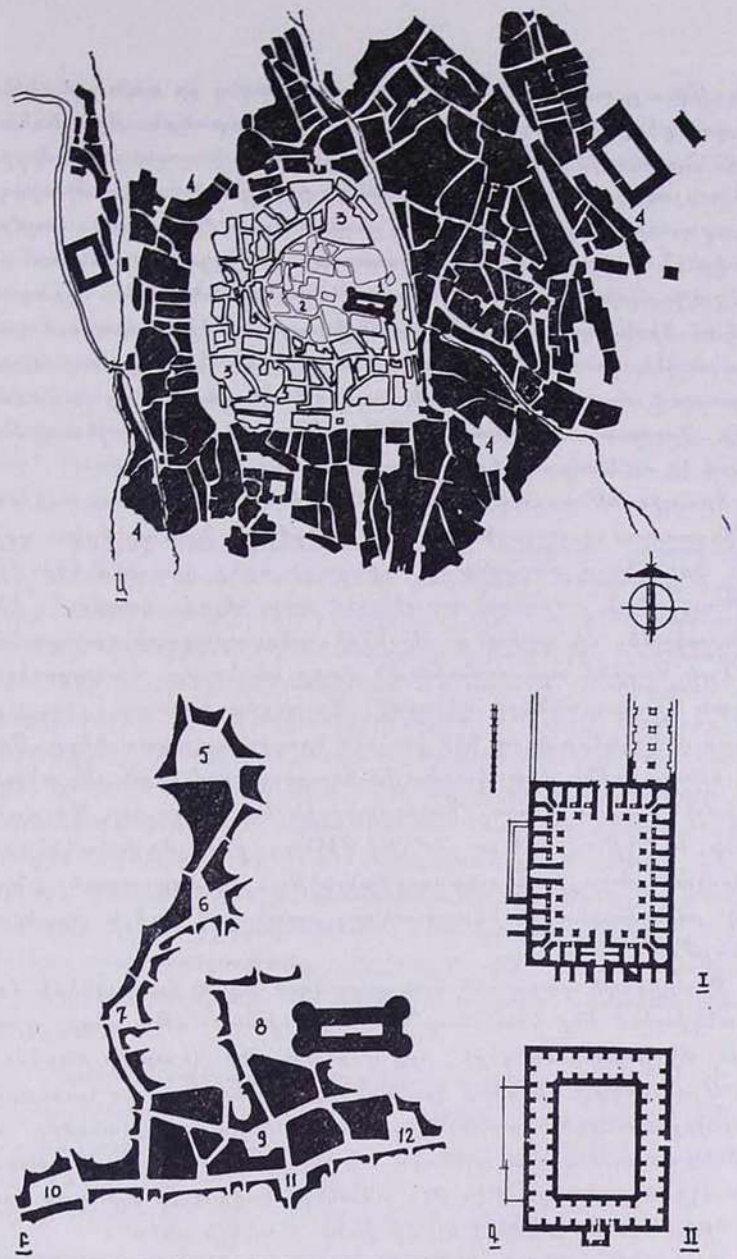

Գծ. 4: Կարին քաղաք: Ա. Քաղաքի սխեմատիկ յատակագիծը: 1. Միջնաբերդ, 2, 3. Հնագոյն եւ Հին Կարիններ, 4. Նոր Կարին (արուարձաններ): Բ. Կարինի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի սխեմատիկ վերակազմութիւն: 5. Կիւրճի մէյտան, 6. Աք մէյտան, 7. Փալուտ մէյտան, 8. Բերդի հրապարակ, 9. Իջ մէյտան, 10. Երզնկու դուռ, 11. Բազարբաշի, 12. Թաւրիզեան դուռ: Գ. Բեդեստանի յատակագիծը:

չէնքին։ Մի այլ տեղեկութեան համաձայն այստեղ էր գտնուում «կիւմիշլի գումբէդը» (արծաթեայ գմբէթ) հրապարակը։ Արեւմտեան կողմից՝ Երզնկայի դարպասի մօտ էին գտնուում փողոցներն ու ճիրիտի (ձիարշաւի) հրապարակը։ Վերջինը հանդիսանում էր Թաւրիզեան դարպասից երկարող գլխաւոր փողոցներից մէկի միւս կողմը։ Հարաւից՝ Նոր կամ Խարբերդի դարպասն էր, այստեղ գտնուում էր Բազարբաշի հրապարակը։ Հիւսիսային կողմից՝ Կիւրճիի (վրացական) կամ Տրապիզոնի դարպասի առաջ բացուող հրապարակում կային բազմաթիւ խանութներ եւ կարաւանատներ։ Այստեղ մաքսատան շրջապատում ապրում էին տարբեր ազգութեան պատկանող վաճառականներ։ Էրզրումի մաքսատունը Զմիւռնիայից եւ Պոլսից յետոյ համարւում էր ամենաբանուկը[56]։

Տրապիզոնի դարպասը գտնուում էր Թաւրիզեան դարպասի մօտից ճիւղաւորուող փողոցներից միւսի վերջում։ Նշուած երկու գլխաւոր փողոցները տարածուելով քաղաքի երեք դարպասների միջեւ՝ Թաւրիզեան դարպասի առաջեւում հատուելով կազմում էին հրապարակաձեւ մի տարածք։ Այսինքն, բերդաքաղաքի դարպասներից դէպի Կարինի արուարձանային մասը անցնումը կատարուել է զանազան հրապարակների միջոցով։ Այստեղից երկարող քաղաքի գլխաւոր փողոցները իրար էին կապում նրա չորս դարպասները։ Սակայն, նրանք իրենց յատակագծային նկարուածքով նման չեն անտիկ քաղաքաշինութեան բնորոշ Դոկումանոսին եւ Կարդոյին։ Մի հանգամանք, որ ենթադրել է տալիս՝ թէ միջնադարեան ժամանակներում կատարուած քաղաքի վերակառուցման ընթացքին աղաւաղուել է նրա անտիկ յատակագծային նկարուածքը, ստանալով աւելի տարերային բնոյթ։

Թաւրիզեան դարպասի հրապարակում եղած կառոյցների մասին հանդիպում ենք հետեւեալ նկարագրութեան. «Թաւրիզի դրան մէջ կայ մի յայտնի եկեղեցի, որի գմբէթը ունի 50 արշին բարձրութիւն։ Այս գմբէթի մի քանի կամարները փլուել են... եւ անհնարին է եղել վերականգնել դրանք։ Այդ պատճառով մուսուլմանները մի մզկիթ են կառուցել դրա դիմաց»[57]։ Միեւնոյն վայրի մասին խօսելիս մի այլ հեղինակ նշում է, թէ չուկաների կողքին էր գլխաւոր մզկիթը (իմա՝ Ուլու Ճամին) եւ մի քանի բնակելի տներ[58]։

Վերոյիշեալ մէջբերումներից կարելի է եզրակացնել թէ հա-

---

56. Էվլիա Չելեբի, էջ 61–63։

57. Քեաթիբ Չելեբի, տես՝ Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Բ. հտր., Երեւան, 1964, էջ 42։

58. **Researches of.., in Armenia,** p. 126.

կառակ անոր որ բերդաքաղաքի կառուցապատումը փոփոխուել է միջնադարեան ժամանակներում, սակայն նրա առեւտրա-հասարակական կեդրոնը պահպանում էր Թէոդոսուպոլսի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի քաղաքաշինական տեղը եւ զարգանում էր միջնաբերդի շուրջը, տարածուելով (ըստ անտիկից անցած կառուցապատման աւանդոյթի), գլխաւոր պաշտամունքային շէնքի՝ Ուլու Ճամիին կամ նախկին մատենադարանի եւ Զիֆթէ մինարէի շրջապատում, որոնց տեղում վաղ միջնադարեան ժամանակներում եղել են քրիստոնէական դաւանանքի պատկանող պաշտամունքային կառոյցներ, որովհետեւ ինչպէս նշում է Ճոն Հոկը՝ «Այս վայրերում իսլամական ճարտարապետութեան նմուշներ երեւան են գալիս միմիայն ուշ՝ 11-րդ դարում, դրանցից շատ քիչ յուշարձաններ են պահպանուել, դա էլ 12-րդ դարի վերջերին վերագրուող»[59]:

Կարինի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի յատակագծային յօրինուածքը, ինչպէս արեւելեան քաղաքների նոյնատիպ համալիրների մեծամասնութիւնում, կազմուած էր առանձին մասնագիտացուած շուկաներից եւ արհեստաւորական թաղերից: Վերջիններից ամէն մէկը ունէր իր բաժանմունքը՝ մի փողոցը յատկացուած մետաղագործներին, միւսը՝ պղնձագործներին, երրորդը՝ կաշեգործներին, չորրորդը՝ դերձակներին, ապա արծաթագործներին, մսավաճառներին, պտղավաճառներին եւ այլն[60]: Վերոյիշեալի ճշմարտացի լինելու մասին է վկայում նաեւ Միրախորեանի հետեւեալ նկարագրութիւնը. «Տեղիս սովորական արհեստներն են պղնձագործութիւնը, դարբնութիւնը, պայտառութիւնը, զինագործութիւնը, ոսկերչութիւնը, դերձակութիւնը, կօշկակարութիւնը, թամբագործութիւնը, հիւսնութիւնը, ոստայնանկութիւնը, օճառաշինութիւնը, խաղախորդութիւնը, ներկարարութիւնը, սեւ սաթի շինութիւնը, մոմաշինութիւնը... եւ այլն»[61]:

Կարինի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի մասին հաւաստի տեղեկութիւններ է հաղորդում Ղ. Զարբդը: Նրա ասելով՝ «Հնագոյն Կարինը, ունեցած է պազարներու նմանող ընդարձակ շուկաներ, որոնք մինչեւ 1914 պահած էին իրենց գոյութիւնը եւ եռուզեռը: Այս կարգի շուկաներն էին, Միջնաբերդի անմիջական շրջապատը, եւ

---

59. J. Hoag, **Islamic Architecture,** p. 222.

60. Norman G. Bell, **Armenia and the Campaign of 1877,** London, p. 32.

61. Մ. Կ. Միրախորեան, *Նկարագրական Ուղեւորութիւն Ի Հայաբնակ Գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի*, Գ. հտր., Կ. Պոլիս, 1885, էջ 154:

քիչ հեռուն տարածուող հետեւեալ ընդարձակ շուկաները, իրենց հրապարակներով։ Երզնկու դուռ, Թէվրիզի դուռ, Սարայի դուռ, Իջ մէյտան, Նոր դուռ, Կիւրճի դուռ, Աթ մէյտանի, Փալուտ մէյտանի։ Մէկ անունով յիշուած այս շուկաները, իրականին մէջ մեծ հրապարակներ էին, որոնց շուրջը շրջանաձեւ կամ քառանկիւնի շարուած էին հարիւրաւոր վաճառատուներ, կրպակներ, խանութներ եւ արհեստանոցներ։

«Իւրայատուկ առեւտրական այս հրապարակները (մէյտան) իրարմէ նկատառելի հեռաւորութեան վրայ գտնուելով, իրարու միացուած էին երկարաձիգ ու չէն շուկաներով, որոնք գօտիի մը նման կը շրջապատէին հնագոյն եւ հին Կարինները, զանոնք բաժնելով հայկական թաղերէն՝ նորագոյն Կարինէն, շինուած քաղաքի եզերքներուն վրայ»[62]։

«Շրջանաձեւ երկարող այս շուկաներն էին, Սարայի դռնէն սկսած, Իջ մէյտանը իր կեդրոնով եւ շարունակուող շուկայով· ոսկերիչներու գոց (ծածկած, Դ. Կ.) շուկան· Ղափանցը՝ ամբողջութեամբ կօշիկի գործին յատկացուած Բերդին մէջ, Կիւրճի դուռ, իր հրապարակով եւ կողմնակի երկարող շուկաներով· Կամուրճի գլուխը, Եկեղեցւոյ շուկան, Ժամին դուռը կեդրոնով· Նազիկ շուկան (Նազիկ չարշը), Կէօլին գլուխը իր կեդրոնով եւ կողմնակի երկարող շուկաներով, պարսիկներու շուկան, Մխէլլէի շուկան, Կիւլ Ահմէտի շուկան, Թաղի գլուխը (մահալլէ պաշը), պղնձագործներու շուկան, դարբիններու շուկան, Կիւրճի դուռէն մինչեւ Աթ մէյտանի հրապարակները երկարող եւ մօտ մէկ ու կէս քիլոմեթր երկայնութեամբ Սաման պազարին եւ շարունակութեան վրայ քարէ մաղազաները, քարաշէն ու լաւ յարդարուած ճոխ վաճառատուներով»[63]։

Պարզաբանելու համար Կարինի առեւտրա–հասարակական համալիրի ճարտարապետա–ծաւալատարածական յատկանիշները, ստորեւ անդրադառնանք՝ նրանում ընդգրկուած առանձին կառոյցների մասին մեզ հասած տեղեկութիւններին։

1) **Առեւտրական շէնքեր**։ Այս խմբին պատկանող շէնքերից, առեւտրական եւ արհեստաւորական շարքերի վերաբերեալ նշուեց՝ առանձին շուկաների մասին խօսելիս։ Այստեղ աւելացնենք այն շուկաները, որոնք յատկացուած լինելով Կարինի հնագոյն առեւտրական ու արհեստաւորական ասպարէզներին, պատկանում էին քաղաքի հայ բնակչութեանը։ Այդպիսիք են եղել՝ ոսկերչանոցը, բախըրջանոցը (պղնձագործական), երկաթագործների շուկան, կամրջի շուկան,

---

62· Ղազար Չարըգ, *Կարինապատում*, Պէյրութ, 1957, էջ 106։

63· Նոյնը, էջ 106–107։

ժամին շուկան, Նազիկ շաբշուն, Երզնկու դուռը[64]:

Առեւտրական շէնքերից կարեւորագոյնը կարելի է համարել Ռուսդեմ փաշային վերագրուող բեդեսդենը: Թէեւ շէնքն հայառհ չէ, սակայն այստեղ ընդգրկւում է՝ իր յատակագծային լուծման տեսակէտից, նկատի ունենալով, որ նման կառոյցների (ուշ միջնադարեան ժամանակներից հասած տեղեկութիւնների համաձայն), յաճախ ենք հանդիպում Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքների մեծամասնութիւններում (Բարերդում, Երզնկայում, Շապին Գարահիսարում, Սեբաստիայում, Ակնում, Բաղեշում, Վանում եւ այլն)[65]:

Բեդեսդենների մասին առաջին անգամ հանդիպում ենք բիւզանդական տիրապետութեան քաղաքներից՝ Տիրէյում (800 թ.) եւ Կեսարիայում (903 թ.)[66]: Վերջին հանգամանքը թոյլ է տալիս պնդելու, որ այսպիսի կառոյցներ հայկական քաղաքներում եղել են շատ աւելի վաղ, քան ուշ միջնադարը, նկատի ունենալով բիւզանդա-հայկական սերտ փոխ-առընչութիւնները արուեստի տարբեր բնագաւառներում, յատկապէս՝ ճարտարապետութեան:

2) Իջեւանատներ: Այսպիսի շէնքերի գոյութեան մասին Կարինում առաջին անգամ հանդիպում ենք Զաքարիա Կազվինիի հետեւեալ յիշատակութիւնում. «Այստեղ, առեւտրական ճանապարհների վրայ, սելճուք սուլթանների դուստրները՝ ամէն մի փարսախի վրայ կառուցել են տուել իջեւանատներ, որովհետեւ Ռումում (իմա՝ Կարինում, Դ. Կ.), ցուրտերը տեւում են 8 ամիս եւ ձիւնը բաւականին շատ է»[67]:

Կարինում կարաւանատների քանակութեան մասին հասած տեղեկութիւնները տարբեր են. Տավերնիէն նշում է, որ նրանք բազմաթիւ են[68], Էվլիա Չելեբին նրանց 8 տասնեակ լինելու մասին է ասում[69], Սմիթը եւ Դուայտը 36 հատ[70], իսկ Միրախորեանը՝ 150 հատ[71], հաւանաբար ամբողջ շրջանում: Ըստ Ղ. Զարբգի՝ Կարինում կային բազմա-

---

64. Նոյնը, էջ 108:

65. Էվլիա Չելեբի, էջ 126, 135, 137, 153, 158, 200, 247: Նոյն շէնքերի մասին կան բազմաթիւ յիշատակութիւններ նաեւ այլ հեղինակների մօտ:

66. Grunduz Osdes, **Turkiye Çarsilari,** Istambul, 1954. ss. 55-56.

67 زكريا القزويني ، كتاب البلدان وأخبار العباد ، هوتنغن ١٨٤١ ، قسم الروم

68. J. B. Tavernier, **Les Six Voyages de J. B Tavernier en Turque,** t. I, Paris, 1679, pp. 11-12.

69. Evliya Çelebi, **Seyahatnamesi,** çilt 2, Istambul, 1933, s. 212.

70. **Researches of... in Armenia,** p. 128.

71. Մ. Կ. Միրախորեան, նշ. աշխ., էջ 153:

թիւ առեւտրական խաներ, որոնք մի քանի տասնեակի հասնող վաճառատեղերով, մթերանոցներով ու մեծաքանակ ապրանքների վաճառքի պահեստներով՝ ինքնատինքեան շուկաներ էին, իւրաքանչիւրը յատկացուած առեւտրի որոշ տեսակի համար: Ղազար Զարբդի վկայութեամբ՝ «Խանը ինքն իր մէջ ամբողջութիւն մըն էր առեւտրական հասկացողութեամբ, իր սրճարանով, աղբիւրով, պաշտօնէութեամբ եւ իրեն յատուկ բեռնակիրներու բազմութեամբ, որոնք հոն կ'աշխատէին եւ կը ծառայէին վաճառականներուն»: Ցաջորդ տողերում միեւնոյն հեղինակը քաղաքի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի խաներից յիշատակում է՝ Խալօղլու, Կամպուռի, Դեւրիշ աղայի, Թիւթիւնի, Կենճ աղայի, Բաց, Բրինձի, Ժամին, Բասդրմաջոնց, Պարսիկների... եւ այլ իջեւանատներ, վերջում եզրափակելով, որ նրանք երկյարկ, քառամուտք եւ բակաւոր շէնքեր էին[72]:

3) Այլ օժանդակ շէնքեր: Ա) Բաղնիքներ: Քաղաքում իջեւանող վաճառականների կենցաղային հոգսերի համար, առեւտրա-հասարակական կեդրոնում կային բազմաթիւ բաղնիքներ: Էփրիկեանը նրանցից միայն երկուսն է յիշատակում՝ Մարմառ եւ Կէօմրիկ համամները[73]: Մի ուրիշ աշխատութեան մէջ (19-րդ դարի տուեալներով) նշւում է 19 բաղնիքների առկայութիւնը[74]: Էրզրումի պատմա-ճարտարապետական հարցերին նուիրուած թրքական մի աշխատութիւնում յիշատակւում են՝ Մուրատ փաշայի, Ներկարարաց թաղի, Քառասուն աղբիւրների, Բասդրմաջոնց, Պղնձագործների թաղի, Տախտակեայ, Կէօմրիկ, Փոքր, Տիկնանց, Ծերունիների եւ այլ բաղնիքներ[75], որոնցից մեծամասնութիւնը վերագրելի են զարգացած միջնադարեան ժամանակաշրջանին:

Բ) Խոհակերանոցներ: Միջնադարեան քաղաքների կեդրոններում իջեւանատան եւ այլ օժանդակ յարմարութիւնների հետ՝ լինում էին սննդի սպասարկման առանձին խանութներ: Հայկական քաղաքների առեւտրա-հասարակական համալիրներում այդպիսի դեր էին կատարում խոհակերանոցները:

Խոհակերանոցների վերաբերեալ ուսումնասիրուող ժամանակաշրջանում տեղեկութիւնները սուղ են, նրանց գոյութեան մասին հայկական քաղաքների կեդրոններում՝ ունենք միմիայն Վարդան

---

72. Ղ. Զարբդ, նշ. աշխ., էջ 107:

73. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ. հտր., էջ 318:

74. **Researches of... in Armenia,** p. 130.

75. Konyali, Ibrahim Hekki, **Erzurum Tarihi,** Istambul, 1959, s.280.

Այդեկցու մի քանի առակներում տեղ գտած միջադէպերը[76]։ Ամէն դէպքում, վերոյիշեալների համադրումը թոյլ է տալիս պնդելու, որ նման շէնքերի առկայութիւնը ուշ միջնադարեան հայկական քաղաքների կեդրոններում նորութիւն չէր, այլ ունէր շատ աւելի հին անցեալ։

Կարինն այցելողներին սպասարկող սննդի ձեռնարկների մասին ունենք միայն Էվլիա Չելեբիի հետեւեալ արտայայտութիւնը՝ «Շուկայում պատրաստուած ընտիր, սպիտակ իւղալի չէօրեքը, մէկ գրկաչափ ընտիր հացը, գաթան, խաչը, թոնրի խորոված, հարիսան, խմելիքներից տեսակ-տեսակ շերբեթները հասարակ մարդկանց բոզան՝ յայտնի են»[77]։ Այս համեմատելով վերոյիշեալ տեղեկութիւնների հետ, կարելի է ասել, որ նման խանութներ Կարինում եղել են զարգացած միջնադարեան ժամանակներից, որպէս նրա առեւտրա-հասարակական կեդրոնի բաղկացուցիչ կառոյցներից մէկը։

Գ) Յիշատակարաններ։ Առանձին անհատների յիշատակին նուիրուած փոքր շէնքեր են, կառուցուած որպէս դամբարան, աղօթատեղի կամ ցայտաղբիւր։ Այդպիսիք են՝ Երզնկու դրան մօտ եղած «Նահատակաց տապանը», մի ուրիշը՝ Աթ մէյտանի շուկայում, Սուրբ Թորոսի յիշատակարանը Իջ մէյտան անուանուած շուկայում[78], Դրախտի ակը Ներկարարաց թաղամասում, Մոմագործների, Բատ Բազարի, ձկան շուկայի, Կիւրճի դրան եւ այլ տեղերում եղած աղբիւրները։ Վերոյիշեալ ճարտարապետական փոքր կառոյցների թիւը բաւականին շատ է Կարինի կեդրոնում, այստեղ նրանց բոլորի թուարկման կարիքը չկայ, նրանք բաւականին մանրամասը տրուել են Գոնեալիի աշխատութեան համապատասխան մասերում[79]։

Վերեւում ներկայացուած շէնքերի քանակութիւնն ու զբաղեցրած ընդարձակ տարածքը, հաղորդում են, որ յանձինս Կարինի՝ միջնադարեան Հայաստանում եղել է միջազգային նշանակութեան եւս մի առեւտրա-հասարակական կեդրոն։ Այստեղ գտնուող՝ կենցաղային, առեւտրական, արտադրական եւ իջեւանային շէնքերի հարուստ տեսականին, գործառական սերտ կապերով կազմակերպում էին քաղաքի առեւտրական կեանքը։ Այդպիսիք են եղել՝ Ներկարա-

---

76. Ն. Մառ, Ժողովածոյք Առակաց Վարդանի, Բ. հատ., Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 191 եւ 245։

77. Էվլիա Չելեբի, էջ 62։

78. Ղ. Զարբզ, նշ. աշխ., էջ 74-75։

79. Konyali, Ibrahim Hekki, **Erzurum Tarihi,** ss. 144-153, 401-402.

բաց արհեստաւորական թաղը իր բաղնիքի ու դրախտի ակի հետ միատեղ, Բասդրմաջոնց իջեւանատունը իր բաղնիքի, խանութների եւ աղբիւրների ընկերակցութեամբ, պղնձագործների թաղը իր բաղնիքի հետ, Դեւրիշ աղայի իջեւանատունը իր յիշատակարանի հետ, ժամին իջեւանատունը իր շուկայի հետ եկեղեցու զուգակցութեամբ, Պարսիկների իջեւանատունը համանուն շուկայում, Ոսկերչանոցը՝ Դաշ հանի հետ միասին եւ այլն: Վերոյիշեալները իրար հետ ստեղծելով առեւտրի որոշ տեսակի մէջ մասնագիտացուած առեւտրա-հասարակական խմբաւորումներ, աստիճանաբար առաջացրել են յաջորդական, անկանոն ձեւի եօթ հրապարակներ եւ նրանք իրար միացնող առեւտրական փողոցներ:

Այսպէս, թաղային եւ հրապարակաձեւ յօրինուածքային դասաւորութեան առեւտրա-հասարակական բջիջները, քաղաքի ընդարձակմանը համընթաց, յաջորդաբար ստեղծել են ըստ նիւթական աղբիւրների տեղաբաշխուած՝ շուկաների մի փունջ, որոնք ապրանքամատակարարման եւ մատչելիութեան նկատառումներով զարգացել են դէպի քաղաքաղարպասները:

Անդրադառնալով առեւտրա-հասարակական բջիջների ծաւալատարածական ճարտարապետական յատկանիշներին, համալիրների յօրինուածքային ներդաշնակութեան մէջ՝ իշխող դերը պատկանում էր պաշտամունքային շէնքերին, նրանց բնորոշ՝ հերոսական մասշտաբով, սլացիկութեամբ եւ կատարելագործուած մշակուածութեամբ: Երկրորդական կերպարն էին ստեղծում մնացեալ շէնքերը, իրենց հորիզոնականութիւն ներշնչող՝ փռուած ծաւալներով:

Կարինի առեւտրա-հասարակական կեդրոնի՝ շուկաների փընջային սկզբունքն ու յատակագծային բջջային յօրինուածքը, ելնելով քաղաքի տեղանքի ձեւից, տալիս են միջնադարեան Հայաստանի առեւտրա-հասարակական կեդրոնների գլխաւոր երկու յօրինուածքային տարբերակներից՝ գծային համակարգը, որը միացնելով քաղաքի տարբեր գործառական մասերը, ստեղծում էր փոխադարձ կապ՝ շառաւղային ընդարձակուող քաղաքի եւ նրա առեւտրա-հասարակական համալիրի սահմանների միջեւ:

Միջազգային ցամաքային առեւտրի դերի թուլացումը եւ դրամատիրական յարաբերութիւնների առաջացումը յաջորդ դարերում, նպաստում են արհեստագործութեան ծաւալմանը եւ նրա եղբայրութիւնների (համքարութիւնների) գործունէութեան մեծացմանը հայկական քաղաքներում: Զարգացման այսպիսի օրինաչափութիւնը (հակառակ քաղաքական ոչ նպաստաւոր պայմաններին) բերում է մի քանի քաղաքների եւ նրանց կեդրոնների սահմանների

ընդարձակմանը։ Այդ քաղաքների թվում էր նաեւ ուշ միջնադարեան Կարինը՝ Էրզրումը։

Զարգացած միջնադարեան Կարինից, իր պատմական դէպքերով անբաժանելի է նրանից մի փոքր հիւսիս արեւմուտք գտնուող Արծն քաղաքը։ Նա իբրեւ քաղաք բնակավայր՝ առաջանալով 10-րդ դարում եւ կործանուելով 1048 թ.-ին, նրա մասին տեղեկութիւնները սուղ են եւ մնում են մատենագրութեան էջերի սահմաններում։ Լաստիվերցին յիշատակում է քաղաքի՝ նրբափողոցները, ընդարձակ սրահները, վաճառափողոցները եւ ճոխ շուկաները[80], Մատթէոս Ուռհայեցին հաղորդում է նրանում 800 եկեղեցի լինելու մասին[81], որ մեկնաբանում է քաղաքի բարեկեցիկ կեանքն ու կենցաղը, մի ուրիշ տեղ՝ նոյն հեղինակը նշում է նրանում եղած կաթողիկոսարանն ու կաթողիկոսական հարուստ գանձատունը[82]։ Մեզ հետաքրքրող մի ուրիշ տեղեկութեան հանդիպում ենք Ատտալիատեսի[83] ու Կեդրենոսին[84] այն հաղորդումներուն, որ վաճառաշահ մեծ քաղաքն (նրանց ասելով գիւղաքաղաքը) անպարսպապատ էր։ Վերոյիշեալներից միայն կարելի է եզրակացնել, որ Արծնը ունէր բաւականին ընդարձակ առեւտրա-հասարակական կեդրոն, բաղկացած՝ հրապարակներից, վաճառափողոցներից եւ առանձին ճոխ շուկաներից։

ԲԱԲԵՐԴԸ (Բայբերդ, Բայբուրթ) — (գծ. 5)։ Հայաստանի հին եւ ամուր բերդերից մէկն էր, որի անցեալը խորանում է մինչեւ անտիկ ժամանակները[85]։ Բաբերդը շնորհիւ իր նպաստաւոր աշխարհագրական դիրքին երկար ժամանակ եղել է Տրապիզոնից Կարին, ապա Պարսկաստան տանող առեւտրական ճանապարհի կամրջագլուխը։

Բաբերդի առեւտրա-հասարակական նշանակութեան մասին (որպէս տարանցիկ առեւտուրը սպասարկող քաղաքի), կան բազմաթիւ վկայութիւններ։ Վերջինի ամենացայտուն ապացոյցը կարելի է

---

80. Արիստակէս Լաստիվերցի, *Պատմութիւն*, էջ 50։

81. Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն* (թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Հրաչ Բարթիկեանի), Երեւան, 1973, էջ 68։

82. Նոյնը։

83. Michaelis Attaliatae, **Historia,** p. 187.

84. Georgius Cedrenus, **Historium Compedium,** Vol. 1, Bonnae 1839, p. 577.

85. Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն* (թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Ստ. Մալխասեանցի), Երեւան, 1981, էջ 185-193։

համարել մեծ քանակութեամբ առեւտրական եւ հասարակական շէնքերի առկայութիւնը քաղաքում մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիները (յիշատակւում են 481 խանութ, 40 իջեւանատուն, 177 ջրաղաց, 3 ձիթհանք...)[86]:

Քաղաքի յատակագծային կառուցուածքը, պայմանաւորուած էր ամֆիթատրոնաձեւ տեղանքով: Արեւելքից, արեւմուտքից եւ հիւսիսից տարածքը շրջապատուած էր լեռներով: Դրանցից ամենաբարձր, բրգաձեւ՝ քարալերան վրայ է գտնուել նրա հնգանկիւնի, երեք կողմերից անմատոյց, կրկնակի պարիսպներով եղերուած միջնաբերդը:

Ձորոխ գետը հոսելով հարաւից–հիւսիս ուղղութեամբ, կիսում է գետեղերքից դէպի լեռների կիսաբարձունքը հասնող ու երկու կամուրջներով միմեանց հաղորդակցող քաղաքը[87]:

Ըստ 19–րդ դարի ճանապարհորդական տեղեկութիւնների, քաղաքում եղել են իրար կից չորս (մի այլ տեղ վեց) թաղամասեր, որոնք անուանւում էին իրենց ունեցած եկեղեցիների անուններով՝ Սբ. Աստուածածին, Սբ. Հրեշտակապետաց, Սբ. Յովհան եւ Սբ. Յովհաննէս[88]: Եղել են նաեւ զարգացած միջնադարեան ժամանակաշրջանով թուագրուած ուրիշ եկեղեցիներ: 1430 թ.-ին գրուած մի ձեռագրում յիշատակուել է. «Ի քաղաքս Բաբերդ, եւ այն Սբ. Հրեշտակապետաց եկեղեցին, բերդի ստորոտն եղած քաղաքամասին մէջ»[89]: Նշուած յիշատակագրութիւնից պարզւում է, որ Սբ. Հրեշտակապետացը, հետեւաբար եւ համանուն թաղը գտնւում էր բերդատակին: Հայր Յ. Տաշեանը իր Ձորոխի գետահովտին նուիրուած ուսումնասիրութեան մէջ վկայակոչում է Սբ. Աստուածածինը, որ «հուպ է Հրեշտակապետին»: «Քաղաքի կեդրոնն եւ առաջնորդարանի կից՝ մայր եկեղեցի եղած է 1848–ի շինութեամբ»: Եկեղեցին «հիմէն վերաշինուած է կիւրինցի Կարապետ Ծ. վարդապետի առաջնորդութեան օրով եւ կոչուած՝ Ճիկրաշէնի Սբ. Աստուածածին[90]: Տաշեանի արտայայտութիւնից քաղւում է որ վերոյիշեալ Սբ. Հրեշտակապետի թաղամասին կից էր Ճիկրաշէնի բնակելի թաղը, ընդ որում

---

86. Ս. Էփրիկեան, *Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան*, Ա. հտր., Վենետիկ, 1903, էջ 337:

87. Հ. Ղ. Ինճիճեան, *Նոր Հայաստան*, Վենետիկ, 1806, էջ 95:

88. Յ. Դարբինեան, *Էջ մը Բաբերդի Կրթական Անցեալէն*, «Արեւելք», 1907, թիւ 6605, 6607 եւ 6628:

89. Հ. Յ. Տաշեան, Տայք, Դրացիք եւ Խոտորջուր, (Պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն), «Հանդէս Ամսօրեայ», 1973, թիւ 4–6, էջ 160:

90. Նոյն, էջ 165–166:

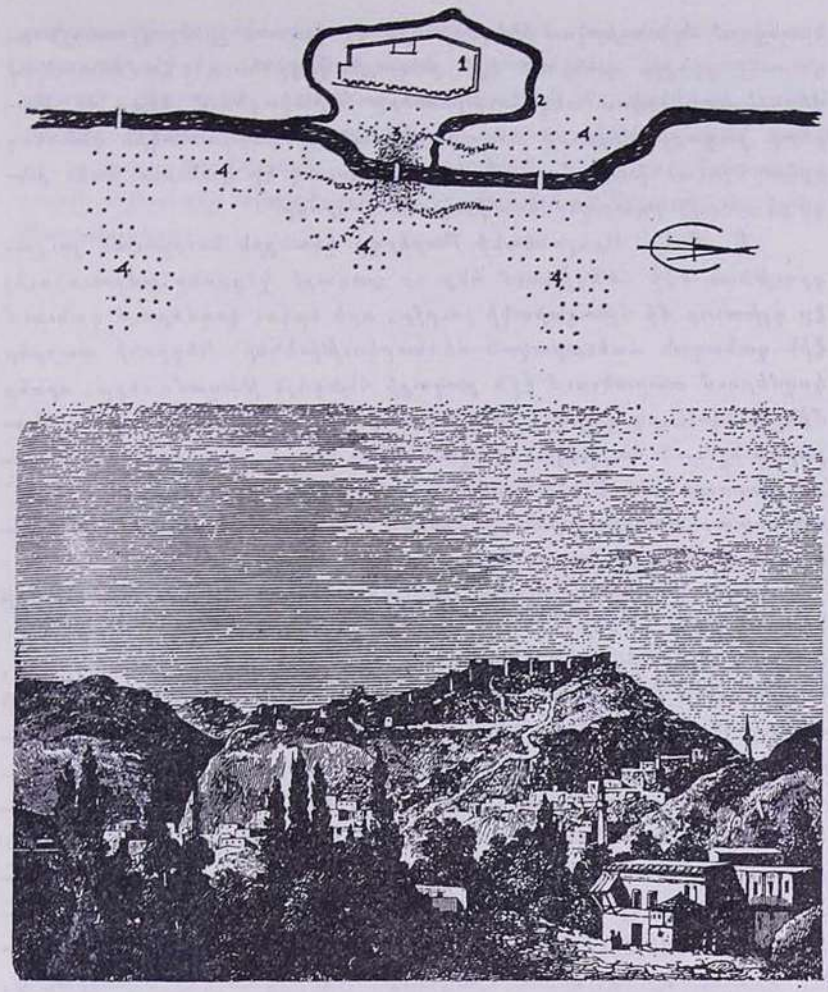

Գծ. 5: — Բաբերդ քաղաքի յատակագիծի սխեմատիկ վերակազմություն եւ քաղաքի ընդհանուր տեսք: 1 – Միջնաբերդ, 2 – Ձորոխ գետը, 3 – Առեւտրա-հասարակական կեդրոն, 4 – Թաղամասերը:

նրանցում ձգած երկու եկեղեցիներն էլ կցուած լինելով առաջնորդարանի չէնքին գտնուում էին քաղաքի կեդրոնում։ Համեմատելով վերոյիշեալ երկու տեղեկութիւնները եզրակացնում ենք, որ Բաբերդ քաղաքի կեդրոնը տեղաբաշխուած էր բերդատակին գտնուող երկու նշուած թաղամասերի միջեւ, այստեղ էր գտնուում նաեւ քաղաքի առաջնորդարանը եւ միակ մեծ դպրոցը[91]։

Բ. Քհնյ. Արսլանեանի Բաբերդի կեանքին նուիրուած յուշագրութեան մէջ հանդիպում ենք որ քաղաքի կեդրոնը խմբաւորուել էր գլխաւոր մի հրապարակի շուրջը, որի երկու կողմերում գտնուում էին զանազան առեւտրական ձեռնարկութիւններ։ Կեդրոնի տարբեր կողմերում տարածուում էին քաղաքի հնագոյն թաղամասերը, որոնք մինչեւ 14–15–րդ դարերը եղել են պարսպապատ[92]։ Հետեւաբար, Բաբերդի նշուած հայկական թաղամասերը հնում պատկանել են քաղաքի պարսպապատ Շահաստանին, որի կեդրոնական մասում է եղել՝ առեւտրա–հասարակական չէնքերով կառուցապատուած, բերդատակին գտնուող գլխաւոր հրապարակը։

Էվ. Զելեբին քաղաքի առեւտրա–հասարակական համալիրը նկարագրելիս հաղորդում է. «Զարսուլի ներսում եղած Զահեթ էֆենտիի մզկիթից դէպի ձախ կան զանազան չէնքեր (դատարանը, ներկատունը եւ քարագմբէթ բեդեսդէն)։ Սրանց կից է Զելեբիի մեծագոյն մզկիթը (իմա՝ Ուլու Ճամին կամ նախկին Պօղոս Պետրոս եկեղեցին)[93]։ Ճորոխ գետի եզրին գտնուող թաղամասը,— շարունակում է ճանապարհորդը,— անուանուում է «Եուրդի» մահալլա. այստեղ կան՝ հիւրատուն, ճաշարան, 300 խանութներ... ինչպէս նաեւ բերդատակի կամ կամուրջի, Շինկայի եւ Կիզիլ բաղնիքները։ Վերջինը յարակից էր Ուլու Ճամիի մօտ գտնուող իջեւանատանը։ Այստեղ, ամէն բազարի օրերին հաւաքւում են հազարաւոր առքուվաճառքով զբաղուողներ...»[94]։ Զելեբիի հաղորդման մէջ ուշագրաւ է, որ Բաբերդի առեւտրա–հասարակական կեդրոնը տարածուում էր Ճորոխ գետի երկու կողմերին, որոնք իրար հետ հաղորդակցում էին կամուրջների օգնութեամբ։

Ի մի բերելով, Բաբերդի առեւտրա–հասարակական կեդրոնը

---

91. Ց. Դարբինեան, նշ. աշխ., թիւ 6610–6611։

92. Բաբգէն Քհնյ. Արսլանեան (Մաղաքիա Արսլանեան), *Բաբերդ եւ իր Շրջակայքը*, Փարիզ, 1954, էջ 15։

93. Նոյնը, էջ 13։

94 اوليا جلبي سفرنامه‌سي ، طابعي احمد جودت ، اوچنجي جلد ، درسعاده امدام مطبعه‌سي ، ١٣١٤ هـ ، ص ٣٤٤–٣٤٥

բովանդակելով բազմաթիւ հասարակական եւ առքուվաճառքի յատկացուած շէնքեր (առաջնորդարան, սրբավայրեր, դատարան, հիւրատուն, ճաշարան, զանազան առեւտրական եւ արհեստաւորական շարքեր, բաղնիքներ), զարգացել էր բերդատակին գտնուող ճորոխ գետի երկու կողմերում, խմբաւորուելով գլխաւոր հրապարակի շուրջ, այնտեղից տարածւում էր դէպի քաղաքի հնագոյն հայկական թաղամասերը։

THE ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS OF COMMERCIAL CENTERS IN MEDIEVAL ARMENIAN CITIES

DAVIT K. GERTMENJIAN

(Summary)

During the 10-13th centuries, Armenia witnessed an unprecedented economic growth. More that thirty Armenian cities participated in international trade, not only through exchanging foreign goods, but also by marketing their own products. Because of the increase in trade and commerce, the plans as well as the extensional dimensions of the architectural constructions of commercial centers in Armenian cities began to expand and take on new forms.

Taking into account the above-mentioned historical evidence, the article studies the architectural characteristics of the commercial and trade centers of the five most important cities located on the Northern Road of Armenia, namely: Ani, Lori, Kars, Karin (Erzrum), and Papert.

Արդի Հայ Ճարտարապետութեան Ազգային Ինքնատիպութիւնը

ԿԱՐԷՆ ԲԱԼԵԱՆ

Ազգային ճարտարապետութիւնը կարող է ներկայացուել որպէս միասնական տարածա-ժամանակային մի առանցք, որ ձգւում է նրա ակունքներից մինչեւ արդիականութիւն, վրան ագուցուած բազմաթիւ եւ բազմապիսիօրէն ճիւղաւորուած ոճերով եւ ժամանակաշրջաններով, բայց միաւորուած տարածութեան եւ ձեւադոյացման օրէնքների ընդհանուր ծագումնաբանական հիմքի կազմակերպման եւ փոխազդեցութեան միասնական ըմբռնմամբ:

Ճարտարապետը մանուկ տարիներից ընկալում է հարազատ մշակոյթի ինքնատիպ դծերը: Սակայն բացի իր հոգեբանութեան մէջ ներդրուած ազգային դծերից, նա ճանաչում է անցեալը, աւանդութիւնները, իր մշակոյթի բաղադրամասերը:

Արդի ճարտարապետութեան համար առաջնային են աւանդականի եւ նորարականի յարաբերութեան, ճարտարապետութեան ազգային ինքնատիպութեան արտայայտման նոր ձեւերի որոնման հարցերը: Հռչակելով ճարտարապետութեան ազգային միասնութեան սկզբունքը, պատմութեան երկարատեւ ժամանակաշրջանի ընթացքում, միեւնոյն ժամանակ մարտնչելով արդի ճարտարապետութեան «արդիականութեան» համար, փաստօրէն դրւում է աւանդութիւնների եւ նորարարութեան յարաբերակցութեան հարցը:

Ուսումնասիրելով, ճանաչելով անցեալի փորձը, ճարտարապետը ոչ միայն պէտք չէ հրաժարուի ազգային ժառանգութիւնից, այլ ընդհակառակը՝ աշխուժօրէն օգտագործի այն: Հարցը նրանումն է, թէ ի՞նչը եւ ինչպէ՞ս, այսինքն՝ ի՞նչը կիրառել, առանձնայատկութիւնները, ազգային ճարտարապետութեան սկզբունքները, թէ՞

միայն արտաքին ձեւերը, յօրինուածքային մանրամասները, եւ ինչպէ՞ս օգտագործել՝ ուղղակի տեղափոխելո՞վ, «մէջբերումների ձեւով», թէ՝ մշակելով, հասնելով նրա տրամաբանական էութեանը, վերածելով այն խորհրդանշանի:

Ճարտարապետութեան ազգային ինքնատիպութիւնը բնորոշւում է տուեալ ազգին յատուկ, նրա մշակոյթի զարգացման արտաքին եւ ներքին գործօններով՝ բնութեամբ, պատմութեամբ եւ կենցաղով որոշուող եւ նրա հոգեւոր կերտուածքի վրայ ազդող գծերի ամբողջութեամբ: Անհրաժեշտ է նշել որ ճարտարապետութեան, ինչպէս եւ ամբողջ մշակոյթի ազգային ինքնատիպութիւնը դա հենց ժողովրդի հոգեւոր կերտուածքով, նրա աշխարհըմբռնմամբ որոշուող ձեւերի ամբողջութիւնն է, եւ ոչ թէ՝ առանձին բնորոշ գծեր, որոնք, անկասկած, առկայ են եւ այլ ազգերի մշակոյթի մէջ, քանի որ ամէն մի ազգային մշակոյթի գոյութեան անվիճարկելի փաստ են արտաքին կապերը: Պատմութիւնը չի ճանաչում «տեղական մշակոյթի» ստեղծման նախադէպ, որը չուղեկցուէր արտաքին ազդեցութեամբ. այն չի ճանաչում մի նախադէպ, երբ բարձր զարգացած մշակոյթը ազդեցութիւն չգործէր, ընդ որում առանձին բնորոշ գծեր եւ առանձնայատկութիւններ հեշտութեամբ փոխանցւում եւ ընկալւում են այլ մշակոյթի կողմից: Եւ մէկը, եւ միւսը յատկանշական են հայ մշակոյթի համար, որի ամենացայտուն դրսեւորումներից մէկը ճարտարապետութիւնն է: Եւ եթէ այս գծերի ծագումնաբանական, էական կառուցուածքը լինում է համազօր, ապա «տեղական առանձնայատկութիւնների» հետ միասնական համակարգում նրանք ներկայացնում են նոր որակ:

Բայց դրա հետ միասին, եթէ ազգային մշակոյթը ամբողջութեամբ ընկալւում է որպէս ինքնուրոյն համակարգ, ապա այդ մշակոյթի մէջ ծաւող առանձին երեւոյթները կարող են առաջանալ այլ մշակութային համակարգերի հիման վրայ, կորցնելով իրենց ազգային բնոյթը:

Նախ՝ նրանք կարող էին լուծուած լինել այլ, արհեստականօրէն բերուած համակարգում, որն արմատապէս հակադրուած է տուեալ «տեղական մշակոյթին» (այսօր սա այնքան տարածուած երեւոյթ է, որ կասկածի տակ է դնում ամբողջական ազգային մշակոյթների գոյութեան փաստը ընդհանրապէս): Երկրորդը՝ առանձին երեւոյթը կարող է ազգային չհամարուել այն դէպքում, եթէ արտաքուստ չի արտայայտում տուեալ համակարգի բնորոշ (աւանդական) ձեւերը:

Ճարտարապետութեան ազգային ինքնատիպութեան ճանաչողական մասը հիմնուած է երեք խարիսխների վրայ՝ բնութիւն,

կենցաղ, պատմութիւն (հասկացողութիւնները ընդհանրացուած են, առաջինը պարունակում է այն ամէնը, ինչ վերաբերում է տարածութեանը, բնական եւ արհեստական միջավայրին, երկրորդը՝ աւանդութիւններին, երրորդը՝ հարցի ընկերաբանական կողմին)։ Դժուար չէ նկատել, որ երեք կողմերն էլ սերտ կապուած են, նրանց սահմանները վերացուած են։

Ասիայի եւ Եւրոպայի բարձրաւանդակներում մարդիկ միեւնոյն եղանակով են իրենց ենթարկում բնութիւնը (օրինակ՝ կառուցապատման աստիճանաձեւ յօրինուածքը թեք տեղանքի վրայ)։ Միատեսակ են պատի շարուածքի սկզբունքները միջնադարեան Անիի եւ Վլադիմիրօ-Սուզդալեան Ռուսիայի վանքերում։ Որոնելով արտաքին տարբերութիւններ ազգային մշակոյթների միջեւ, մենք յաճախ դտնում ենք... նմանութիւններ։ Ոչ միշտ հնարաւոր է որոշել ազգային ճարտարապետութիւնների ինքնատիպութեան եւ տարբերութեան դծերը, ինչպէս նաեւ ազգերի բնաւորութիւնները բնորոշող յատկանիշները — պարզւում է բազմաթիւ դծեր յատուկ են ընդհանրապէս բոլոր ազգերին։ Տարբերութիւնը միայն ձեւերի, նրանց արտայայտուածութեան աստիճանի մէջ է։

Օրինակ, քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը խորապէս կանոնիկ է։ Ցատակագիծը, կառուցուածքային համակարգը, քարի շարուածքի եղանակը, նոյնիսկ բարձրաքանդակները բիւզանդական, ռուսական, վրացական կամ հայկական ճարտարապետութեան մէջ շատ մօտ են, եւ նրանց ազգային առանձնայատկութիւնների, տարբերութիւնների բացայայտման համար պատմաբան-դիտնականները ճիգ են գործադրում· այստեղ շատ բան ուսումնասիրութեան կարիք է զգում։ Սակայն սրանցից իւրաքանչիւրի ազգային ինքնատիպութիւնը միշտ եղել է ակնառու։

Ինչո՞ւմ է այն կայանում։ Սրանցից իւրաքանչիւրի արտայայտած աշխարհըմբռնման՞ մէջ։

Աշխարհըմբռնման, կերպարի միջոցով արտայայտւում է ազգային ճարտարապետութեան բովանդակութիւնը, որը, ինչպէս երեւում է, կարող է արտայայտուած լինել բաւական մօտ, նոյնիսկ միանման ձեւերով։ Առաւելապէս սա վերաբերւում է ժամանակակից ազգային ճարտարապետութիւններին, որոնք մօտ են ձեւով, բայց ինքնատիպ բովանդակութեամբ։

Իրենց ճարտարապետութեան բովանդակութեան մէջ էլ կայանում են նրա ազգային ինքնատիպութեան ակունքները։

Բովանդակութեանն են վերաբերւում մասշտաբը, տեկտոնիկան, լոյսը եւ ստուերը, գոյնը, ճարտարապետական ծաւալների, արտաքին եւ ներքին տարածութիւնների, մանրամասների եւ ամբող-

ջութեան, ճարտարապետութեան եւ բնութեան փոխյարաբերութիւնը, որը հիմնուած է աշխարհի ազգային ըմբռնման եւ արտայայտութեան վրայ։

*
**

1950-ական թուականների սկիզբներին՝ սովետական, եւ իր հերթին հայկական ճարտարապետութեան զարգացման մէջ տեղի ունեցաւ պատմական փոփոխութիւն։ Եթէ մինչպատերազմեան եւ ետպատերազմեան տարիներին ծրագրային էր դասական եւ ազգային ժառանգութեան կիրառումը, ապա 1950-ական թուականների կէսերից՝ գործնական, յատակագծային, տնտեսական, կառուցուածքային խնդիրների լուծումը դառնում է առաջնահերթ թէ՛ քաղաքաշինութեան, թէ՛ առանձին շէնքերի ճարտարապետութեան մէջ, ետին դիրքեր մղելով ճարտարապետութեան արտաքին, «ճակատային» կողմը։

Բնականաբար, դա արտայայտւում էր եւ ճարտարապետների՝ ազգային ճարտարապետութեան հանդէպ ունեցած վերաբերմունքի մէջ։ Հայաստանում ազգային աւանդութիւնները չէին կորցնում իրենց ազդեցութիւնը սովետահայ ճարտարապետութեան վրայ՝ նրա զարգացման ոչ մի շրջանում։ 1920-1930-ական թթ. Հայաստանում կոնստրուկտիվիստական-գործնական ճարտարապետութեան զարգացման օրինակը հաստատում է այս տեսակէտը։

Հայ կոնստրուկտիվիստ-ճարտարապետները կրել են ռուսական «Գեղարուեստա-տեխնիկական արուեստանոցների» ճարտարապետական դպրոցի անմիջական ազդեցութիւնը։ Բայց հայ նորաբար-ճարտարապետների գործերում թերեւս ամենանշանաւորը ազգային տեսանկիւնի արտայայտումն էր իրենց ստեղծագործութեան մէջ։ Միջնադարեան ճարտարապետական ձեւերի մերժման հետ մէկտեղ հայ կոնստրուկտիվիստների յայտարարութիւնների մէջ հնչում էր ժողովրդական ճարտարապետութեան կառուցուածքային եւ յատակագծային սկզբունքների կիրառման կոչը։ Այս երեւոյթը նշանաւորում է նրանց աշխատանքները եւ հետաքրքրութիւն է առաջացնում նրանց հանդէպ։

Ոչ մի կերպ չի կարելի համարել, որ 1960-ական եւ 1970-ական թթ. հայ ճարտարապետութեան զարգացման երկու տասնամեակները, որ ժառանգել եւ արտայայտում էին 1950-ական թուականների կէսերի վերակառուցման առանձնայատկութիւնները, հանդիսանում են ազգային ճարտարապետութեան ժխտման տասնամեակներ։ Ընդհակառակն, սա արտայայտման ձեւերի հարստացման, ճարտարապետական լեզուի ոճաբանական կանոնների փոփոխման շրջան էր,

որ կապուած է նոր շինարարական նիւթերի, տեխնոլոգիայի, նոր կառուցուածքային համակարգերի ստեղծման հետ։

Այս շրջանի համար բնորոշ է ժառանգութեան նոր իմաստաւորումը, գիտակցումը, նրա խորը, էական հիմքերին հասնելու ձգտումը։ Կարեւորը սա է։

Ողջ ազգային ճարտարապետութեան պատմութեան չափանիշով վերջին երկու տասնամեակը մեծ ժամանակաշրջան չէ, բայց վերը նշուածը թոյլ է տալիս այն առանձին փուլ համարել։ Անհրաժեշտ է մէկ անգամ եւս նշել սովետահայ ճարտարապետութեան այնպիսի կարեւոր յատկութիւն (ընդհանրապէս հայ ճարտարապետութեան կարեւոր առանձնայատկութիւններից մէկը), ինչպիսին է զարգացման համասեռութիւնը։ Ազգային ճարտարապետութիւնը բոլոր փուլերի եւ ուղղութիւնների զարգացման առանցքն էր շուրջ 60 տարուայ ընթացքում՝ Ա. Թամանեանի, Ն. Բունիաթեանի, «կոնստրուկտիվիստների» ճարտարապետութիւնից ընդհուպ մինչեւ վերջին ժամանակաշրջանը։ Սա մէկ անգամ եւս ապացուցւում է յետագարձ հետազօտման միջոցով։ Ա. Թամանեանի՝ ոճական արտաքին ձեւերի վերյուշի եւ նրանց կիրառման եղանակի հիմնադրի, ստեղծագործութեան մէջ պարզ արտայայտուած է տարածութեան, ազգային ճարտարապետական էական համընդհանուր առանձնայատկութիւնների, նրա բովանդակային կողմերի պարզաբանման ձգտման դիրքորոշումը։

Ճարտարապետութեան ազգային ինքնատիպութեան պահպանման պարագաներից մէկը նրա միասնութիւնն է շրջապատի, բնութեան, տեղանքի հետ։

Ա. Թամանեանը, ստեղծելով Երեւանի գլխաւոր յատակագիծը, քաղաքաշինական, տարածական խնդիրների լուծման ժամանակ օգտագործեց բնութեան հետ կապուելու ազգային աւանդոյթները, պտաւ բնութեան եւ ճարտարապետութեան փոխազդեցութեան մէջ հաւասարակշռութեան կէտերը։ Նա առաջարկեց քանդել կաւաշէն քաղաքը։ Երեւակայութեան մէջ նա արդէն տեսնում էր վարդագոյն տուֆակերտ Երեւանը։ Բայց ճարտարապետը պահպանեց հին քաղաքի տեղադրման աւանդոյթը։ Եւ ոչ միայն պահպանեց, այլ եւ զարգացրեց, շեշտեց նրա տարածական ձեւը եւ ուղղութիւնը, բացելով ամբողջ քաղաքը եւ նրա հիմնական առանցքը՝ Հիւսիսային Պողոտան, Արարատի կողմը։

Երեւանը, որ 1924 թ.-ին (Թամանեանի առաջին գլխաւոր յատակագծի ստեղծման ժամանակ) ունէր 27 հարիւրամեակի պատմութիւն, իրենից ներկայացնում էր 30 հազար բնակչով գաւառական

փոքր քաղաք՝ շրջապատուած բլուրների ամփիթատրոնով, որոնք հարաւից բացւում էին դէպի Արարատ։

Երեւանը, արդէն դարձած միլիոնանոց բնակչութեամբ խոշոր քաղաք, մինչ օրս պահպանում է իր կենսունակութիւնը, շարժուն ամբողջականութիւնը, չնորհիւ նրա մէջ անսխալ ներդրուած ազգային աւանդոյթի, որը հասկացուել եւ մշակուել էր, համադրուել ժամանակակից առաջաւոր քաղաքաշինական մտքի հետ։

Երեւանը վեր է ածուել «արեւի», որի շուրջը պտտւում են քաղաքների «համակարգութիւնները»։ «Արեւ», որը տարածութեան մէջ ունի որոշակի շեշտուած կողմնորոշը՝ Արարատ լեռը։

Այդպէս են կառուցուել հին Հայաստանի շատ քաղաքներ՝ Արմաւիրը, Արտաշատը, Դուինը, Վաղարշապատը։ Այս աւանդութիւնը գոյութիւն ունէր դեռեւս Ուրարտուում, երբ հիմնուել էին Էրեբունին, Թէյշեբաինին, Արգիշտիխինիլին. բոլորի համար Արարատը չափանիշ եւ խորհրդանիշ էր։

Երեւանի Հիւսիսային Պողոտան դեռ գոյութիւն չունի, բայց նա կայ գլխաւոր յատակագծի վրայ, հիմնական իմաստային եւ ուժաբանական առանցք, որ անփոփոխ առկայ է քաղաքի գլխաւոր յատակագծի բոլոր տարբերակներում։ Իսկ իրականում Հիւսիսային Պողոտան արդէն նշմարւում է Կառավարական Տան, Օփերային Թատրոնի, Հայաստանի 50-ամեակի առթիւ կանգնեցուած կոթողի, հասարակական-վարչական կեդրոնի այլ շէնքերի ծաւալներով։

Ինչ վերաբերում է առաջին երեք կառոյցներին, ապա նրանք Ա. Թամանեանի աւանդոյթների լաւագոյն հաստատումն են, այնինչ հասարակական-վարչական կեդրոնը, որ աւարտում է պողոտան իր չորս ապակէ-բետոնային աշտարակներով՝ 50-ական թուականների ֆունկցիոնալիստական ճարտարապետութեան ոճով, ոչ միայն դուրս է գալիս նշմարուած համալիրի միասնականութիւնից, այլեւ մեքենայօրէն շարունակում է պողոտայի ճառագայթը՝ խախտելով նրա հիմնական յատկութիւնը՝ տեսողական ամբողջականութիւնը։

Սկսուած է Հիւսիսային Պողոտայի մի մեծ հատուածի շինարարութիւնը (ճարտարապետներ՝ Ջ. Թորոսեան, Ս. Գուրզադեան, Ա. Մխիթարեան)՝ Թամանեանի յուշարձանից մինչեւ Հայաստանի 50-ամեակի կոթողը։ Նախատեսուած է բլուրի ստորոտից աստիճաններից եւ հարթակներից կազմուած կանաչապատ պողոտայ անցկացնել, որն աւարտւում է արդէն կառուցուած կոթողով եւ դիտահրապարակով։ Մարդ-քաղաք-բնութիւն կապը անկեղծ է. պողոտայի իւրաքանչիւր կէտից վեհ համայնապատկեր է բացւում ցածում սփռուած Երեւանի եւ Մասիսների վրայ։

Ոչ պակաս պայծառ եւ աշխոյժ է ներկայանում այս բազմա-

բնոյթ համակարգը քաղաքի տարբեր շրջաններից։

Համալիրի ճարտարապետութիւնը հարուստ է ազգային խորհրդանշաններով։ Յաւերժութիւն բնորոշող շրջանաձեւ նշանը, որը փորագրուած է կոթողի ստորոտին, կարելի է տեսնել դեռեւս հեթանոսական շրջանի հայկական բազմաթիւ յուշարձանների վրայ։ Կոթողի գագաթը յիշեցնում է ուրարտական աշտարակներին։ Յուշարձանի կողքին, շորս մոյթերի վրայ դրուած է հզօր բետոնաբազալտային քառակուսի սալ, կեդրոնում՝ բացուածքով։ Առաջացած ներքին քառակուսու մէջ, բաց երկնքի տակ, գտնւում է քարէ զանգուածեղ եռածայր կոթող, որի նախատիպերն են Հայաստանի պատմութեան թանգարանում ցուցադրուած ոչ-մեծ յուշաքարերը Արտաշէս թագաւորի՝ արամերէն արձանագրութիւններով։ Այս գրութիւնները՝ թագաւորների «քարէ ուղերձները», յաւերժ են. ոչ կրակը, ոչ ջուրը, ոչ ժամանակը չեն կարող ջնջել նրանց։ Նոյնպիսի յաւերժ գրութեամբ են հեղինակները գրել բառերը կոթողի վրայ, որ տեղադրուած է ի պատիւ պետականութեան հիմնման։

Սալի ներքին պարագծով տեղադրուած են փոքր, զարդանախշուած քարէ կոթողներ, որոնք յիշեցնում են միջնադարեան խաչքարերը։ Բնականաբար, համադրութիւնը անուղղակի է։ Հեղինակները օգտագործել եւ զարգացրել են կարեւորագոյն պատմական երեւոյթի յաւերժացման ազգային աւանդոյթը։ Ընդ որում զարգացուած է ոչ միայն աւանդոյթի հոգեւոր, այլեւ գեղարուեստական կողմը. սալերը հենց դրա համար էլ կոչւում են խաչքար (ոչ բառացիօրէն, նրանց սիւժէն զուրկ է կրօնական էութիւնից, նրա հիմքն են կազմում բարդ զարդա-բուսական պատկերները եւ մակագրութիւնները), որ պահպանում են նրանց կազմաբանական օրինաչափութիւնները, չկրկնելով նախատիպը ոչ ամբողջութեան, ոչ էլ մանրամասների մէջ։

Այստեղ աւանդոյթը պահպանւում է աւելի շուտ որպէս խորհրդանշան, այլ ոչ թէ ձեւ։ Վարպետութիւնը, որով նկարուած են մանրամասները, այն իմաստը, որը դրուած է այդ աշխատանքի մէջ, թոյլ են տուել հեղինակներին «բարձրացնել» ազգային մշակոյթի թերեւս ամենաինքնատիպ շերտը (խաչքարերի արուեստը յայտնի է միայն Հայաստանում) մինչեւ այսօրուայ մակարդակը։

Մանրամասներ-խորհրդանիշեր. նրանք կամ աւանդօրէն ազգային են, կամ նրանց ազգային պատկանելութիւնը այնքան ակնյայտ է (գեղազարդային խեցեղէն կամ քարէ փոքր ձեւեր), որ նրանք ունեն «գործողութեան» շատ մեծ «շառաւիղ», տարածելով իրենց ազդեցութիւնը ամբողջ շրջապատող առարկայա-տարածական միջավայրի վրայ, որն արտաքնապէս զուրկ է նման յատկանիշներից։

Օրինակ՝ զանգուածային բնակելի կառուցապատում կամ զբօսայգի, առաջացնելով որոշակի «ազգային տարածութիւն»:

Որոշ չափով արդի հայ ճարտարապետութեան մէջ նման դեր է կատարում նաեւ քարէ աւանդական շարուածքը (հարկ է յատուկ նշել, որ քարը յաճախ կորցնում է իր արտայայտչականութիւնը որպէս երեսապատող նիւթ ծառայելիս):

Առանձին լուծումների չտարբերակուածութիւնը, յատկապէս Երեւանի կեդրոնի կառուցապատման մէջ, ձեռք է բերել օրէնքի նշանակութիւն՝ ճարտարապետութեան եւ գեղազարդային-կիրառական ձեւերի համադրութեան եւ հնի ու նորի համատեղելիութեան իմաստով:

Երեւանի Օղակաձեւ զբօսայգին, Արովեան Փողոցը, Սայաթ-Նովա Պողոտան հարցի ընդհանուր լուծումն են, չնայած կան եւ այլ հետաքրքիր օրինակներ՝ Ֆիզիկոսների աւանը եւ քաղխորհրդի ամառանոցը Երեւանում, Արզականի, Ստեփանաւանի հանգստեան տները եւ Ռ. Իսրայէլեանի մեծաքանակ ճարտարապետական փոքր ձեւերը, որոնք մարգարիտների պէս սփռուած են ամբողջ Հայաստանով մէկ:

Այստեղ եւս կայ խորհրդանիշը, արտայայտման ձեւերը բազմազան են՝ մինչ-ուրարտական ժամանակաշրջանի վիշապներ Օղակաձեւ զբօսայգու լճակի մօտ եւ Ֆիզիկոսների աւանի տարածքի վրայ, կամ միջնադարեան խաչքարեր Էջմիածնի խճուղու եւ Արզականի հանգստեան տների մօտ: Նման իմաստ են կրում նաեւ ժողովրդական ճարտարապետութեան ոգով արուած քարէ շարուածքը նոյն Օղակաձեւ զբօսայգում, Գեղարդի ճանապարհի ուղեցոյցը՝ վանքի ներսակողմի քանդակի նուրբ ոճաւորումը: Եւ շատ այլ, ոչ պակաս նշանակալից օրինակները:

Արդի հայ ճարտարապետութեան համար բնորոշ է արտայայտչական եղանակների յարմարեցումը նոր ոճական կանոններին: Եթէ նախորդ ժամանակաշրջանի համար յատկանշական էր աւանդական ազգային ձեւեր ճակատներին աւելացնելը, որոնց նոյնպէս ձգտում էին ենթարկել «հին հայկական օրինաչափութիւններին», ապա 60-70-ական թուականներին նոր ոճական համակարգով էին լուծւում թէ՛ ճարտարապետութիւնը, թէ՛ արտայայտչական ձեւերը:

Լուծման ձեւերից մէկը՝ ճակատների խոշոր հարթ մակերեսների կիրառումն էր որմնաքանդակային յօրինուածքների համար: Որպէս օրէնք, դա տուֆակերտ մեծ հարթ յօրինուածքներն են:

Հետեւենք այդ ձգտման զարգացման ընթացքին:

«Անի» հիւրանոցի ճակատի յօրինուածքը (ճարտարապետներ՝ Ֆ. Դարբինեան, Ֆ. Ցակոբեան, Է. Սաֆարեան, քանդակագործ՝ Ռո-

ջաբաշեան), կատարում է տեղեկագրական նշանի դեր՝ ամբողջովին ենթարկուած ճարտարապետութեանը: Պատի հարթութիւնից զգալի դուրս եկող երկրորդ յարկը ծածկում է բարձրաքանդակը խոր ստուերով եւ «խանդարում» նրա աշխոյժ մասնակցութեանը շէնքի ճակատի ընդհանուր յօրինուածքի ընկալմանը մեծ հեռաւորութիւններից: Միեւնոյն ժամանակ մօտ տարածութիւնից հեշտութեամբ կարդացւում է «տեղեկագրային» նիւթը:

«Էրեբունի» թանգարանի ճակատի վրայ (նկար 1 – ճարտ.՝ Բ. Արզումանեան, Շ. Ազատեան, քանդակագործ՝ Ա. Յարութիւնեան), ընդհակառակը, ձեւերը կոթողային են եւ հաշուարուած են ընկալմանը հեռուից, բարձրաքանդակները՝ յօրինուածքի ամենագործօն տարրն են: Մեծ բարձրաքանդակները՝ փորագրուած խուլ ճակատի ամբողջ մակերեսի վրայ, տեկտոնիկ են, ենթարկուած են ընդհանուր քաղաքաշինական լուծմանը, պայմանաւորուած պողոտայի երկայնական առանցքով դրուած շէնքի եւ ուրարտական բնակավայրի բլուրի եւ պողոտայի նկատմամբ ունեցած փոխյարաբերութիւնով:

Արտայայտչական ձեւերի եւ ճարտարապետութեան համադրութեան լաւագոյն օրինակներից է Գ. Սունդուկեանի անուան թատրոնի շէնքը (նկար 2 – ճարտ.՝ Ռ. Ալլահվերդեան, Գ. Մնացականեան, Գ. Բարխուդարեան, քանդակագործ՝ Ա. Յարութիւնեան): Դժուար է որոշել թէ որն է առաջայինը յօրինուածքում, ճարտարապետութի՞ւնը, թէ՝ քանդակը, նրանք այնքան ներդաշնակ, միմեանց լրացնող, համամասնային են, այնքան նուրբ են ձեւերը եւ ընդհանրացուած են բարձրաքանդակների բովանդակութիւնները:

Լենինականի կայարանի (ճարտարապետ՝ Ռ. Եղոյեան) եւ Երեւանի «Դուին» հիւրանոցի (նկար 3, 4 – ճարտ.՝ Ա. Ալեքսանեան, Է. Սաֆարեան, Ֆ. Յակոբեան, քանդակագործ՝ Ա. Շիրազ) ճակատների բարձրաքանդակներին տրուած է մեծ նշանակութիւն: Նրանք պէտք է աշխատեն շէնքի ողջ ճարտարապետութեան համար, նրանց տեղը պատի մակերեսի վրայ հաշուարուած է մեծ հեռաւորութիւններից դիտելու համար: Բայց բարձրաքանդակների ձեւերի մանր լուծումը թոյլ չի տալիս հասնել այդ նպատակին, եւ նրանք վեր են ածւում զարդանախշային տարրերի, որոնք արտայայտում են ճարտարապետութեան «ազգային դէմքը»:

Բացայայտ հակադրուած են ճարտարապետութիւնը եւ զարդաքանդակը Կոմիտաս Պողոտայի վրայ կանգնած նախագծային ինստիտուտի (ճարտարապետ՝ Ա. Աղալեան) շէնքի վրայ: Ապակէ-բետոնային (ամբողջովին ապակեպատ ծաւալների վրայ կախուած են արեւապաշտպանիչ սալերը) ճարտարապետութեան եւ բարձրաքան-

դակների հակադրութիւնը աւելի են ընդգծում ազգային ձեւերի արտայայտչականութիւնը: Ծաւալա-տարածական եւ յօրինուածքային լուծումների ոճաւորումը նոյնպէս վեր է ածւում օգտագործուած բովանդակային ընթացքի:

Պարզութիւնը (տրամաբանականութիւնը, այլ ոչ թէ պարզունակութիւնը) եւ միեւնոյն ժամանակ բարդութիւնը (բազմազանութիւնը, այլ ոչ բարդացուածութիւնը) բնորոշ են Գորիսի բնակելի թաղամասին (նկար 5 – ճարտ.՝ Յ. Պողոսեան, Ա. Մկրտչեան, Ա. Սաղոյեան) համակցուած բնակելի բջիջների «մաքուր» քառակուսիների մէջ ներգծուած պարզ յատակագծերը, ելնելով տեղանքի առանձնայատկութիւններից, տեղադրուած են լանջի վրայ հասարակական-առեւտրական կեդրոնի շուրջը: Այստեղ է այն «խաղի» սկիզբը, որ տանում են հեղինակները: Խաղ հնի եւ նորի, մասնագիտականի եւ ժողովրդական, ոճի եւ ոճաւորման հանդիպման կէտում:

Հարկ է նշել, որ հեղինակներին յաջողուել է պահպանել հաւասարակշռութիւն վարպետութեան բարակ ճոպանի վրայ, չնայած նրանց ակնյայտ ձգտմանը այս շրջանի համար աւանդական ժողովրդական ճարտարապետութեան հետ ոճական նմանութեան հասնելու, յատկապէս ծաւալատարածական լուծման մէջ: Նման ձգտումները անկեղծ են, բայց արտայայտուած չեն աւանդոյթների կրկնման կամ ձեւերի օգտագործման միջոցով:

Ոճական միասնութիւնը պահպանւում է չնորհիւ տեղական ազգային ճարտարապետութեան բազմազանութեան վարպետօրէն վերստեղծուած յօրինուածքի, որոշ երկրորդական տարրերի դեղագիտացման (օդափոխութեան հորեր, տանիքները եւ այլն):

Այլ օրինակ է Կինոգործիչների Ստեղծագործութեան Տունը Դիլիջանում (ճարտարապետներ՝ Յ. Պողոսեան, Ս. Խաչիկեան, Ա. Մկրտչեան): Սկզբունքներն այստեղ այլ են. ընդհանուր նշանակութեան շէնքերի շուրջ խմբաւորուած առանձին տնակների ոչ-աւանդական յօրինուածքի «ազգայինը» արտայայտուած է մանրամասների միջոցով: Քարի կոպիտ (ժողովրդականը յիշեցնող) շարուածքը մուտքերի աւանդական կամարների վրայ կախուած պատշգամբները ճաղերի զուարճահնար, նուրբ ոճաւորուած նկարով: Եւ գլխաւորը, մանրամասների մեծացուած «թատերականացուած» մասշտաբի (մեծ կլոր պատուհաններ, կամարներ, քարի շարուածքը), այլ ոչ թէ ճակատների միջոցով (ճարտարապետութիւնը համամասնային է տեղանքին, մենատները ցրուած են անտառով մէկ): Այս ձեւով աւելի հեշտ է կարդալ հեղինակի մտայղացումը, տեսնել նրա մտքերի աղբիւրը: Նրանց հիմքում Հայաստանի տաք շրջանների՝ Դիլիջանի,

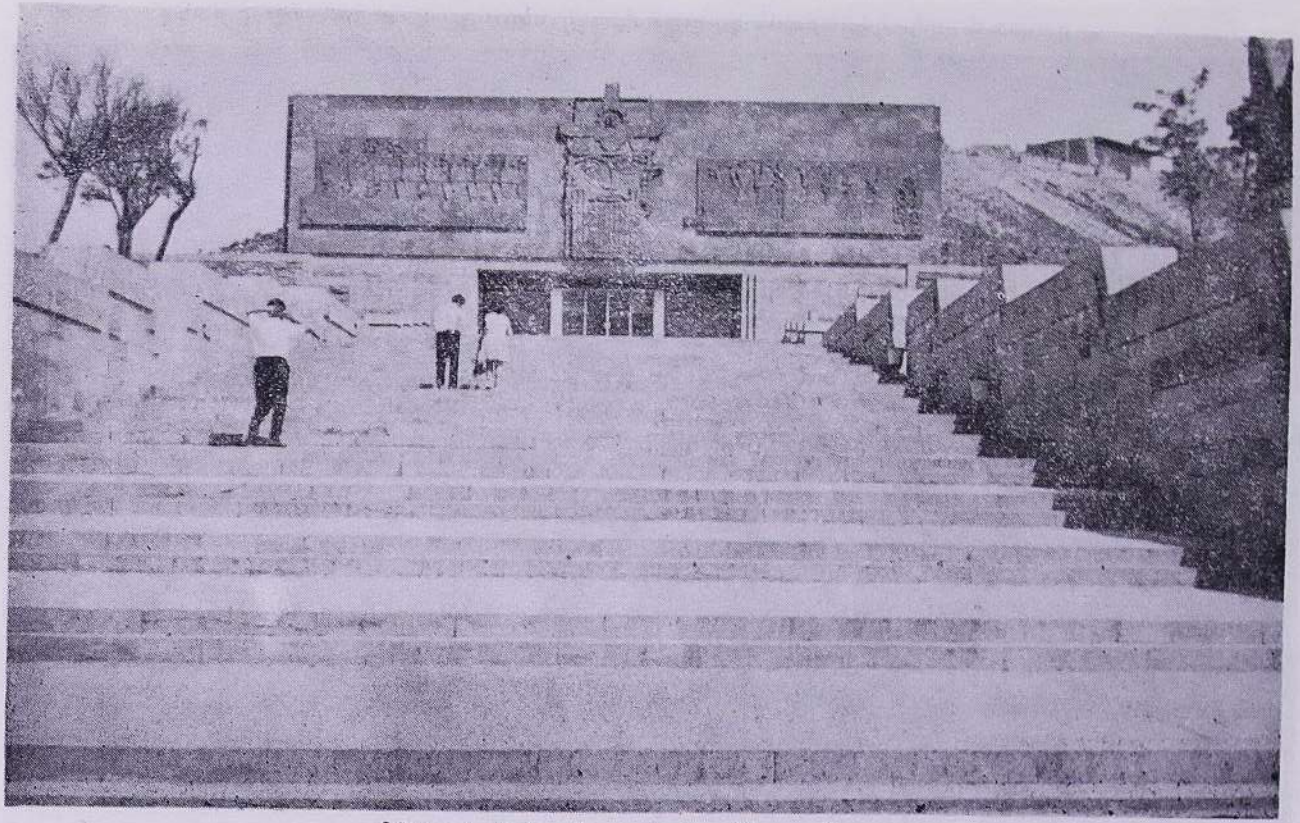

Նկար 1 · Երեւան — «Էրեբունի» թանգարան

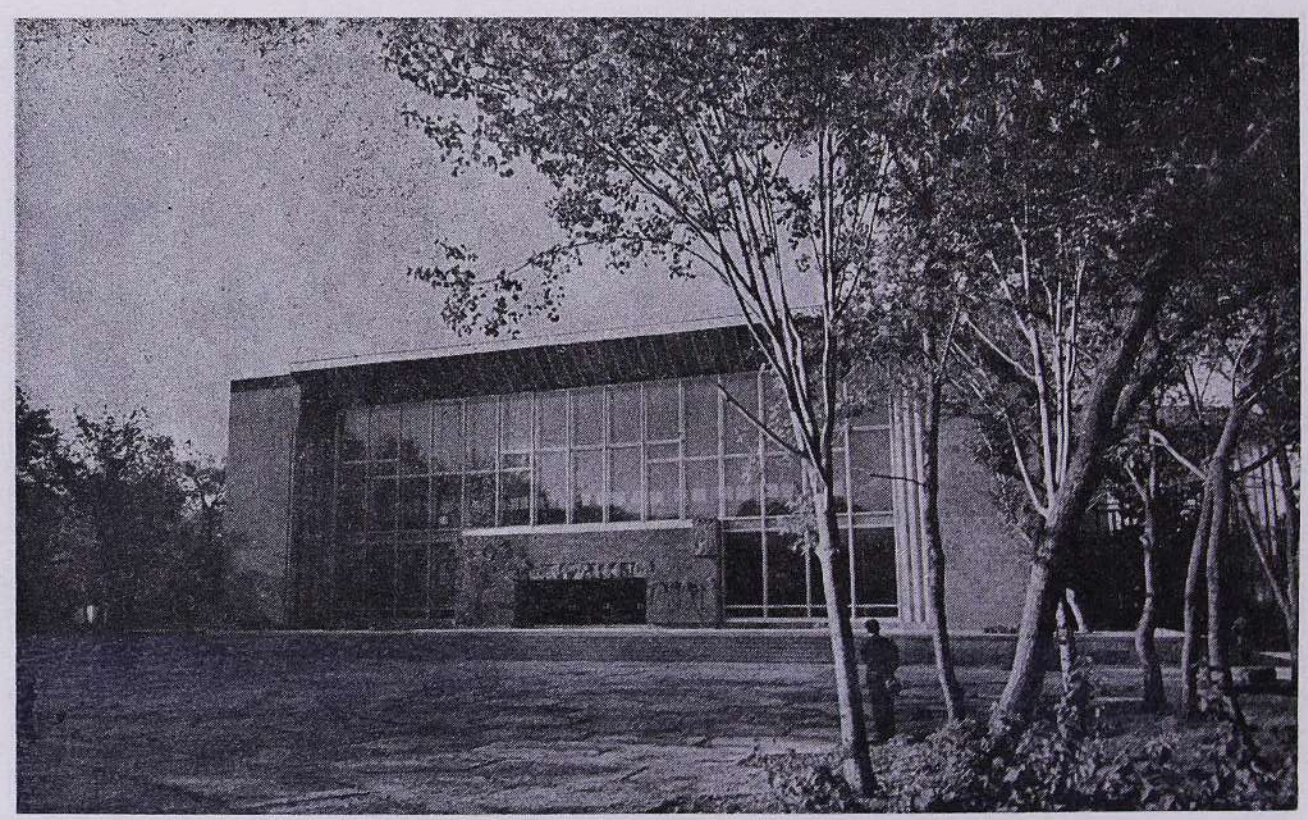

Նկար 2· Երեւան — Գ· Սունդուկեանի անուան դրամատիկական թատրոն

Նկար 3· Երեւան — «Դուին» հիւրանոց

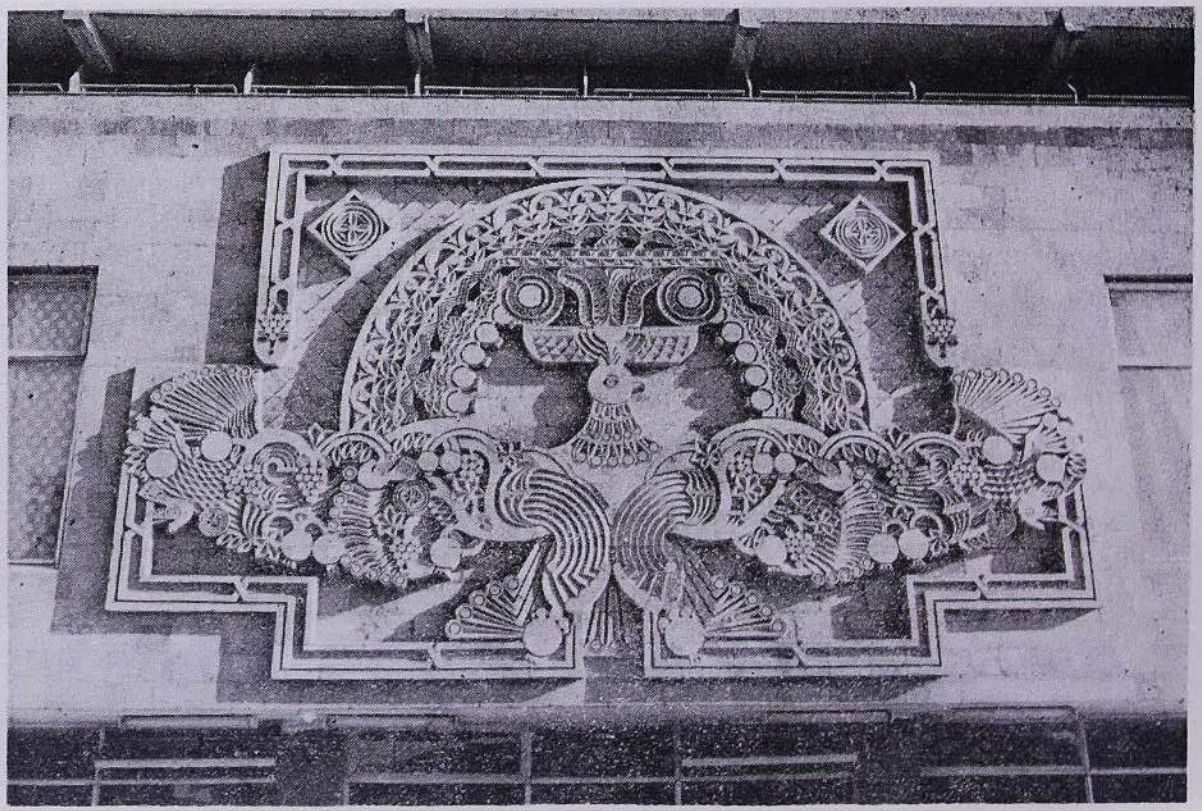

Նկար 4· Երեւան — «Դուին» հիւրանոցի ճակատի հարթաքանդակը

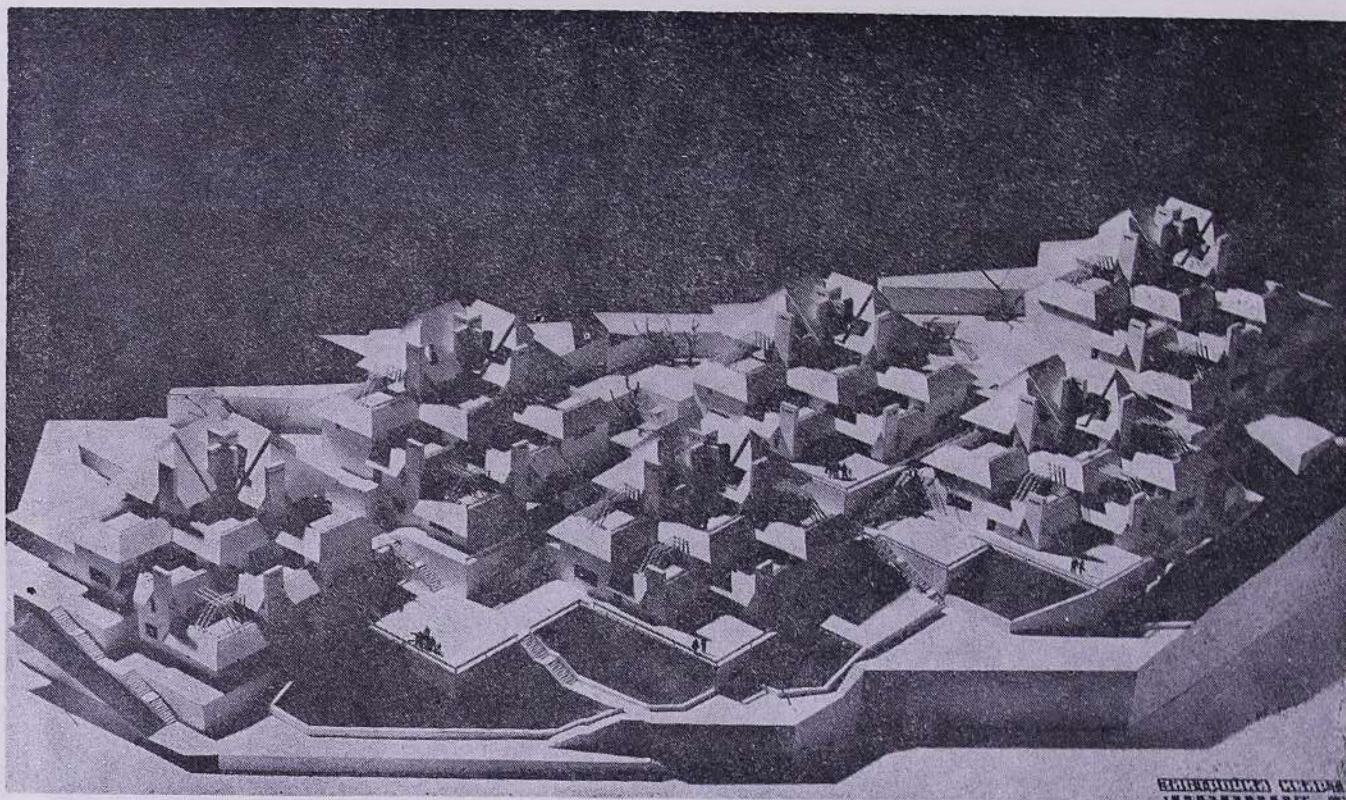

Նկար 5. Գորիս — Բնակելի թաղամասի մանրակերտ

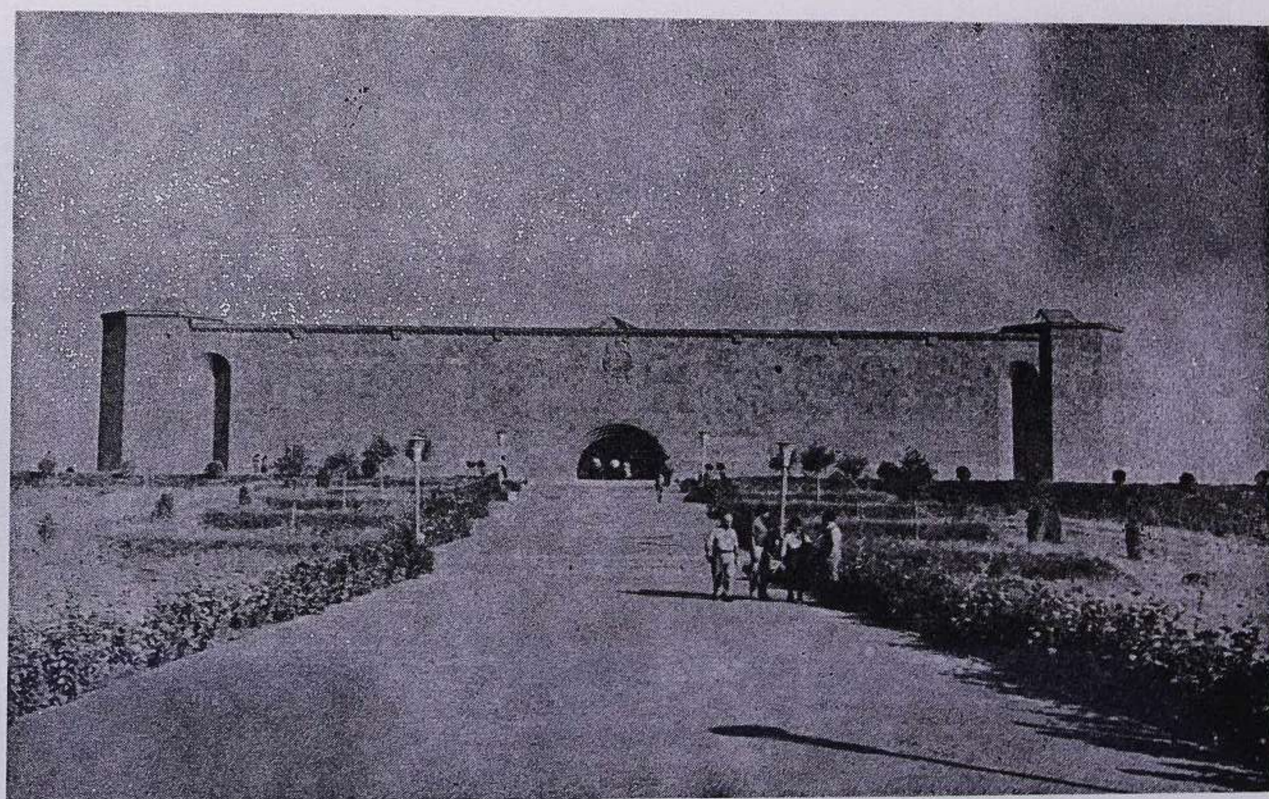

Նկար 6 · Սարդարապատ — Հայաստանի Ազգագրութեան Թանգարան

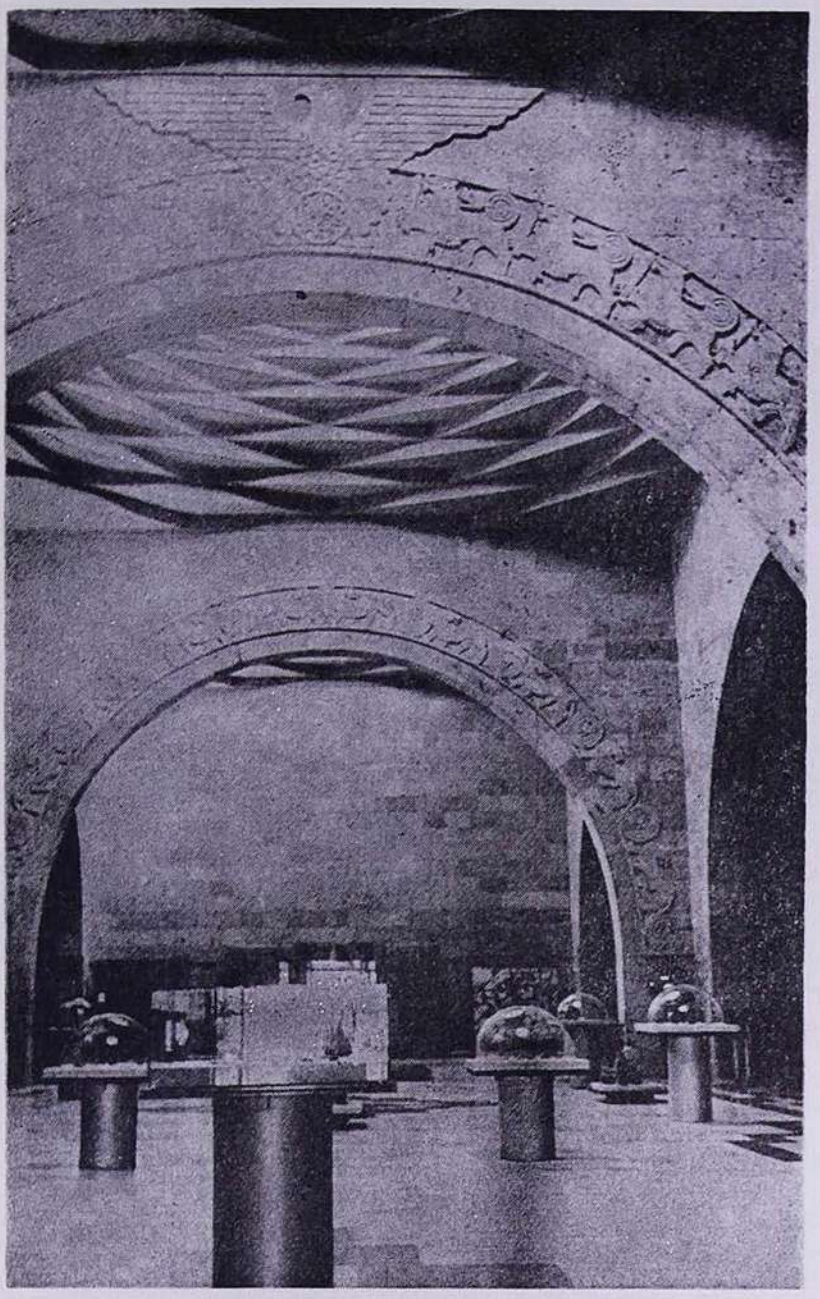

Նկար 7· Սարդարապատ — Հայաստանի Ազգագրութեան Թանգարան.

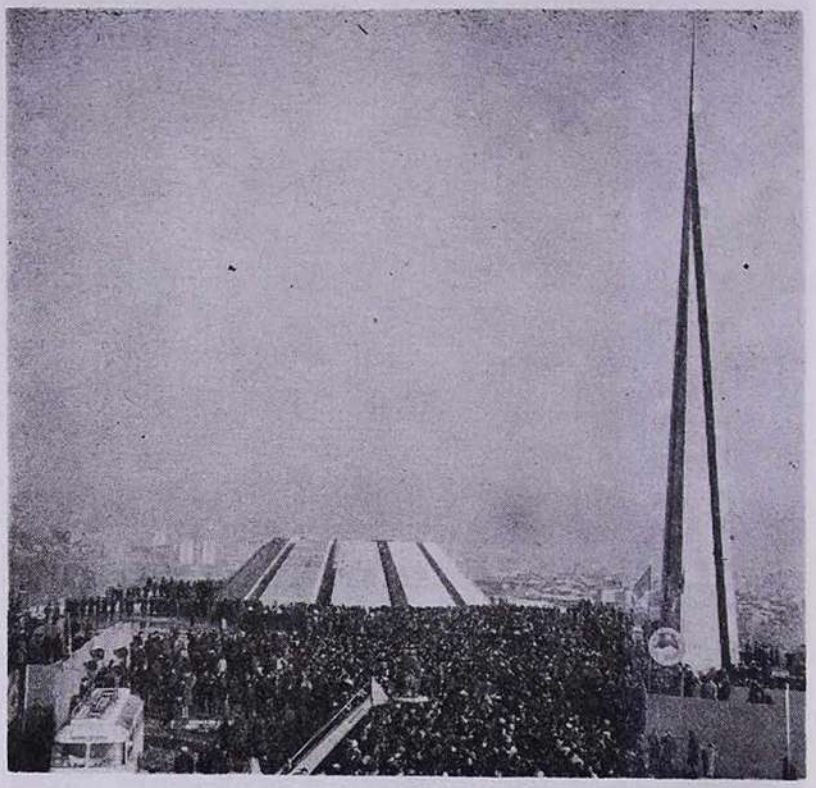

Նկար 8· Երեւան — 1915 թ·ի Եղեռնի զոհերի յուշարձան–կոթող

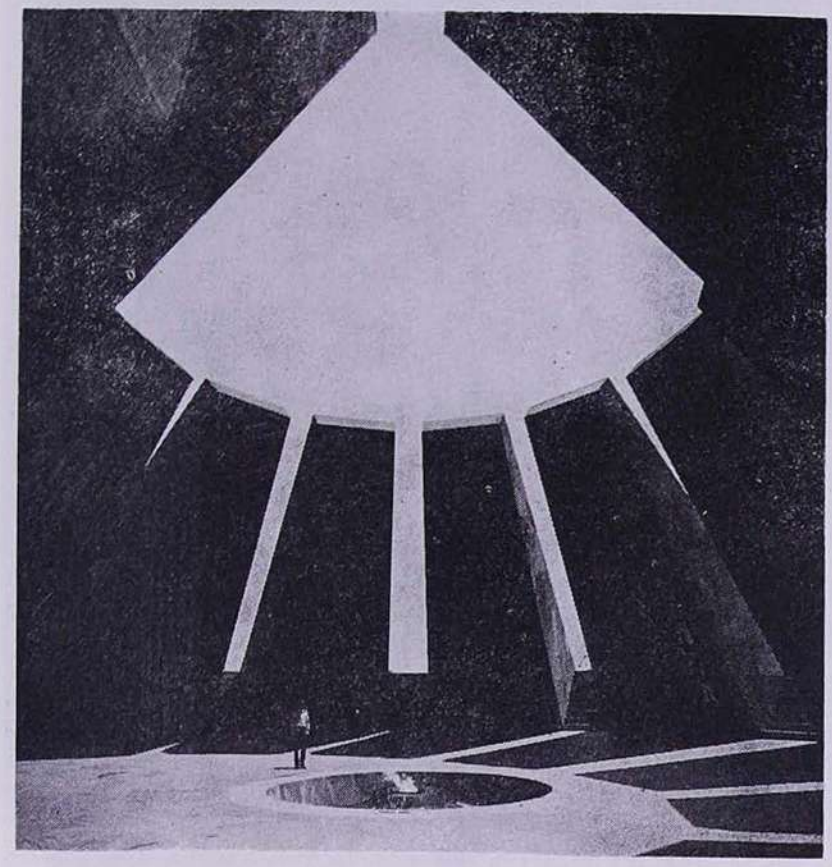

Նկար 9· Երեւան — 1915 թ·ի Եղեռնի զոհերի յուշարձան–կոթող

Նկար 10· Երեւան — «Ռոսիա» կինոթատրոն

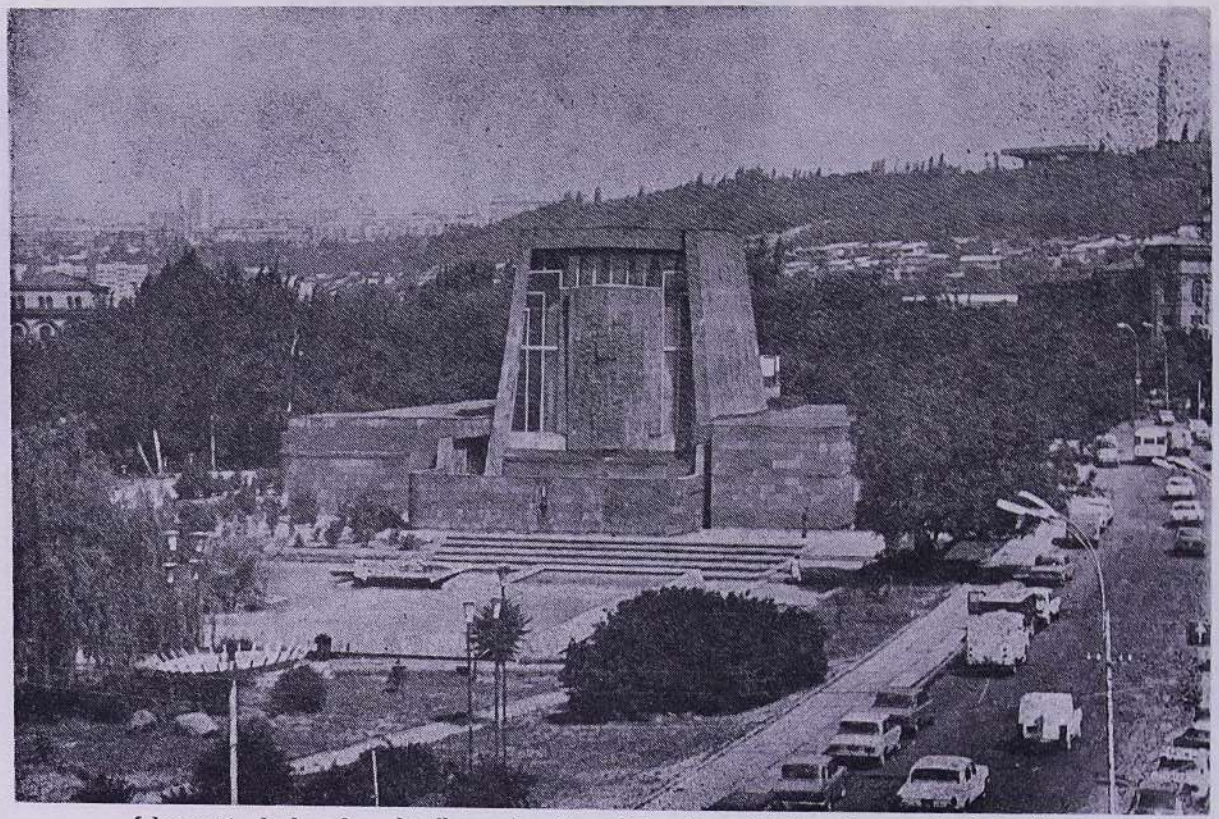

Նկար 11 · Երեւան — Կոմիտասի անուան կամերային երաժշտության համերգասրահ

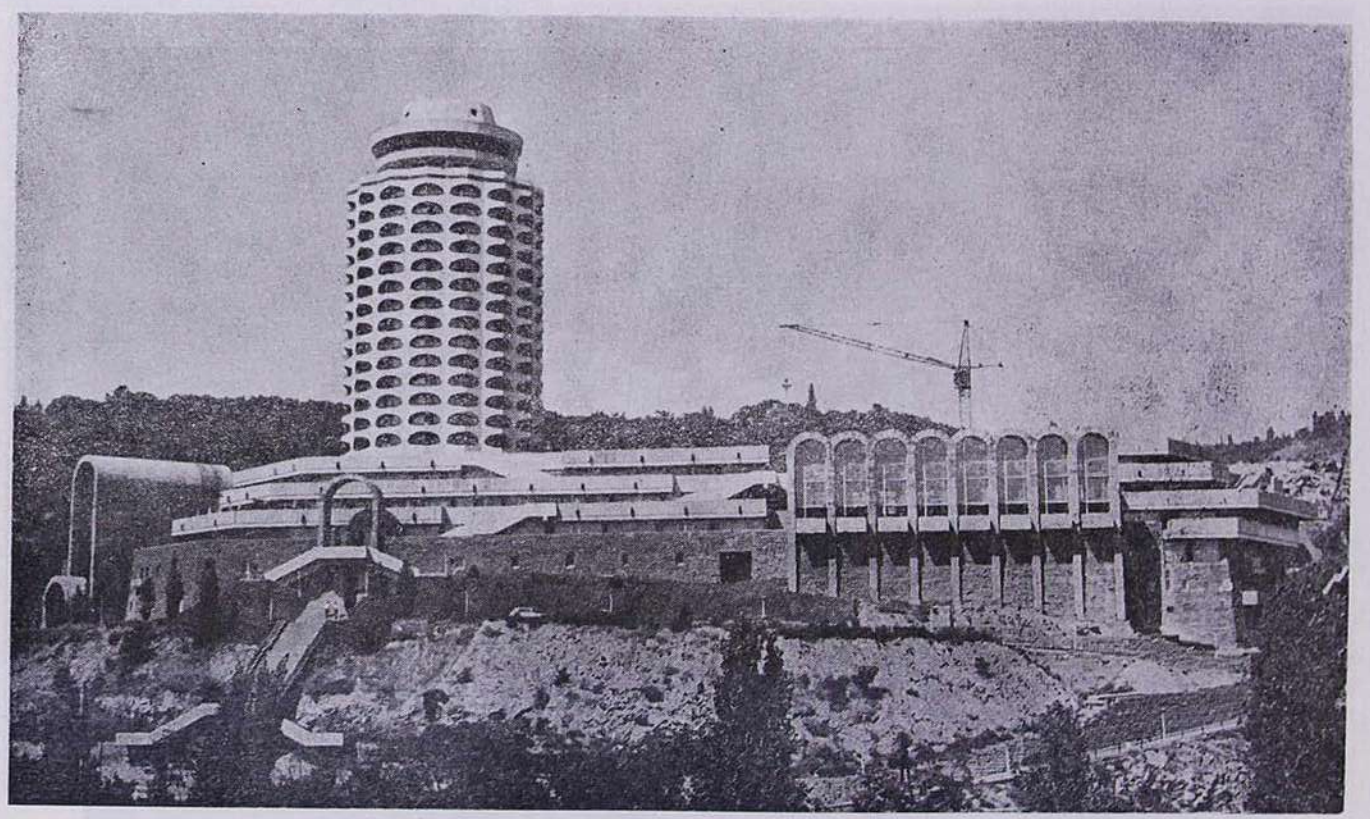

Նկար 12· Երեւան — Երիտասարդութեան Պալատ

Աշտարակի, Արարատեան դաշտավայրի ժողովրդական ճարտարապետութիւնն է։

Սարդարապատի Ազգագրական Թանգարանը, հեղինակ՝ ՍՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ Ռ. Իսրայէլեան, կրկնակի է նշում կառոյցի «աղդութիւնը»։ Շէնքի միասնական ծաւալը բաժանուած է երեք շարքի — նաւերի, միջին նաւի մէջ ներդծած են երեք քառակուսիներ՝ ամֆիլադաձեւ բացուող ցուցասրահներ (նկար 6, 7)։

Իւրաքանչիւր դահլիճի ծածկը յիշեցնում է հազարաշէն՝ հայ ժողովրդական տան՝ դլխատան ծածկը։ Հազարաշէնը փայտէ դմբեթանման ծածկ է կազմուած ութանիստների մի քանի մակարդակից, որոնք դէպի վեր նեղանում են եւ կազմում կեդրոնում բացուածք՝ երդիկ։ Ռ. Իսրայէլեանի մօտ այն փոխարինուած է նախատիպը յիշեցնող բետոնէ կառուցուածքներով։ Բայց ոճաձեւի նշանակութիւնը նրա բացարձակ նոյնատիպութեան մէջ չէ։ Սարդարապատի Թանդարանի «երդիկը» կրում է միայն լուսանցքի դեր, այնինչ դլխատան երդիկը ծառայում է եւ լուսաւորութեան, եւ օդափոխման համար, եւ որպէս ծխնելոյզ՝ կեդրոնում ուղղաձիդ առանցքով տեղադրուած օջախի համար։

Ընդհանրապէս հայ ճարտարապետութեան համար բնորոշ է տարածական սկզբունքների եւ առանձին յօրինուածքային եղանակների ժողովրդական տան մանրամասների կիրառումը։ Ռ. Իսրայէլեանի համար այս հնարքը նորի եւ ժողովրդին մօտ, հասկանալի աւանդականի (այնպէս ինչպէս աւանդական քարէ շարուածքը եւ զարդաքանդակը) կապի իրականացման միջոց է։

Բայց հեղինակը չի սահմանափակւում ժառանգութեան ձեւական–յօրինուածքային «վերադաշնակմամբ» կամ ուղղակի «մէջբերումով»։ Ռ. Իսրայէլեանին յատուկ է ազգային ճարտարապետութեան առանձնայատկութիւնների ճանաչումը, նրա խորքերը թափանցելը, ստեղծագործական մեկնաբանութիւնը։

Առաջին հերթին դա վերաբերում է հայ ճարտարապետութեան տարածական կառուցուածքների մասշտաբա–տեկտոնիկ յատկանիշներին եւ օրինաչափութիւններին։ Սարդարապատի Թանդարանում՝ վարպետի վերջին խոշոր կառոյցում, նրանք գտել են, կարելի է ասել, «դասական» արտայայտութիւն։

Շէնքի ծաւալը ամփոփ է, տեղայնացուած (հայ ճարտարապետութեան ամենաինքնատիպ դծերից մէկը), դլխաւոր մուտքի կիսաշրջանաձեւ կամարը ընդդծում է նրա համաչափային կառուցուածքը՝ շէնքը ցածրիկ է, բայց վեհ։ Եւ դա նոյնպէս աւանդական է։ Սրբատաշ քարի խուլ մակերեսները զուգակցուելով ոչ մեծ բացուածքների հետ, շէնքին տալիս են կոթողայնութիւն։ Միեւնոյն ժա-

մանակ չէնքը ներսից դուրս բացուած է դէպի բնութիւն՝ նուրբ գծուած պատուհանները չեն բաժանում ներքին եւ արտաքին տարածութիւնները, այլ երիզապատում, «եզրակաւորում» են բնապատկերը, յիշեցնելով ինտերիէրները Վերածնունդի վարպետների կտաւների վրայ:

Բացարձակ ազգային, «քարային» է չէնքի յօրինուածքը: Քարից (տուֆ կամ բազալտ) շարուած պատը հայ ճարտարապետութեան մէջ ունի իր տեկտոնիկ կանոնները՝ որպէս օրէնք նա աշխատում է ոչ թէ մանրամասներով, այլ ամբողջ մակերեսով, ծաւալներով: Այստեղ աւանդական սովորոյթները յատկապէս հարուստ են: Սարդարապատի թանգարանի հեղինակը, զարգացնելով «պատի» թեման, կարծես փնտռում է նրա հետ կապուած ձեւեր: Գլխաւոր ճակատի երկու խորշերը իրենց էութեամբ աւանդական են, «բացայայտում են» նիւթի տեկտոնիկ առանձնայատկութիւնները, բայց իւրայատուկ են իրենց նկարուածքով եւ տեղին ըստ յօրինուածքի, քանի որ կտրուկ արտայայտում են իր մասշտաբով եւ զարդանախշով համեստ գլխաւոր մուտքի կամարը: Եւս մի բան՝ գլխաւոր, ինչպէս եւ միւս ճակատների խորշերը աջակցում են դրսից չէնքի ներքին կառուցուածքի ընթերցմանը:

Քարէ ձեւերի վարպետ Իսրայէլեանը այս շինութեան մէջ քարին տուել է յատակ ոգեշնչուածութիւն, ստեղծելով վիմագիր, իր յօրինուածքով կատարեալ շինութիւն: Ազգայինը այնտեղ արտայայտուած է երկիմաստ, տարբեր մակարդակներով: Մէկը բնորոշում է ճարտարապետութեան որակական առանձնայատկութիւնները, յօրինուածքային (մասշտաբ, տեկտոնիկա), յատակագծային (եռանաւ մասնատումը, ազգային «գլխատան» աւանդական սկզբունքները), տարածական (այստեղ ազգայինը արտայայտուած է բնութեան եւ ճարտարապետութեան փոխազդեցութեան մէջ՝ չէնքը պարփակ է, կարծես հակազդում է բնութեանը, եւ միեւնոյն ժամանակ ենթարկւում է նրան):

Ազգային ինքնատիպութեան արտայայտման միւս մակարդակը աւելի խորհրդանշական է՝ չէնքը կարծես ինքն է վեր ածուած թանգարանային նմոյշի, որտեղ ժողովրդական արհեստների հետ ցուցադրուած է ժողովրդական ճարտարապետութիւնը:

Ժողովրդական տան հետ ծագումնաբանական կապ կարելի է գտնել նաեւ «Եղեռնի» զոհերի յուշարձանում (նկար 8, 9 – ճարտ.՝ Թարխանեան, Ս. Քալաշեան): Բայց բոլորովին այլ մեկնաբանութեամբ, քան արուած է Սարդարապատի թանգարանում:

«Եղեռնի» յուշարձանի հեղինակները լուծել են բարդագոյն մի խնդիր՝ արտայայտելով ճարտարապետութեան միջոցով մեծագոյն

ազգային վիշտը եւ ժողովրդի վերածնունդը։ Այստեղ կրկին կայ դիմում ժողովրդական ակունքներին, բայց ոչ թէ ձեւերի, մանրամասների յօրինուածքային հնարների օգտագործման իմաստով, այլ աշխարհի կերպարի ազգային մեկնաբանման իմաստով։

Համալիրի յօրինուածքային եւ իմաստաբանական էութիւնը պանթէոն-խորհրդանշանն է կազմուած քարէ մեծածաւալ մոյթերով՝ խոնարհուած դէպի շրջանի ներսը, որի կեդրոնում վառւում է յաւերժական կրակը (նոյն ձեւով «գլխատան» կեդրոնում վառւում է օջախ)։

Զուգորդութիւնները բացարձակապէս պատկերաւոր են։ Գլխատան պարփակ տարածութիւնը՝ գիւղացու ամբողջ աշխարհն է, «հազարաշէն» ծածկը՝ երկնակամարի խորհրդանիշը։ «Եղեռնի» յուշարձանը մոյթերի ծաւալ է, որոնք աւարտում են շրջանը, ընկալում ամբողջ ազգային աշխարհը, նիւթական եւ հոգեւոր, նրա ամբողջ վիշտը, չջանալով ոչ լռել նրա մասին, ոչ էլ փոքրացնել։ Մուգ մոխրագոյն բազալտէ մոյթերը պահում են երկինքը, ոչ թէ նրա խորհրդանիշը, այլ հենց երկինքը։ Դա նոյնպէս տալիս է կառուցուածքին վեհ, ոչ-երկրային մասշտաբ։ Այդ յատկապէս ընկալելի է համալիրի արտաքին, մարդկային համաչափութիւնների հետ համեմատելիս։ Երկու տարբեր մասշտաբներ — արտաքին եւ ներքին, հենց այստեղ՝ զգայմունքային ազդեցութեան կեդրոնում, տեղին են։ Սա նոյնպէս աւանդական է հայ ճարտարապետութեան համար — միջնադարեան հայկական եկեղեցին նոյնպէս երկմասշտաբ է, բնական, մարդկային արտաքինից, եւ վեհ՝ վերացական ներսում, դմբէթի տակ։ Տարբեր են խնդիրները, տարբեր է եւ գաղափարախօսութիւնը, բայց նոյնն է ճարտարապետութեան, արուեստի աւանդոյթը։

Համալիրի ճարտարապետութեան մէջ կան նաեւ մանրամասներ, «խորհրդանիշեր», որոնք դուցէ չեն ընկալուում անմիջապէս, բայց ամբողջ ճարտարապետութեան հետ միասին ձգտում են կերպարայնութեան։ Դա անսովոր բարձր, ինչպէս տաճարներում, աստիճաններն են, որոնք տանում են ոչ թէ վերեւ, այլ ներքեւ՝ դէպի պանթէոն, կամ կոմիտասեան պատարագի վեհ, վշտալից եղանակը, կամ էլ պանթէոնի հիմքի իւրայատուկ թեքուածութիւնը դէպի կեդրոն։ Այս ամէնը ստեղծում է ծայրայեղութեան, զգայմունքային լարուածութեան մթնոլորտ։

Յուշարձանը, որ կազմուած է պանթէոնից, 30-մեթրանոց կոթողից եւ հորիզոնական պատից, որի վրայ նախատեսուած է կերտել բարձրաքանդակ, իր մէջ պարունակում է խոր տեղեկագրական-խորհրդանշական իմաստ. կոթողը՝ ուղղաձիգ-մակերեւոյթում կիսուելով խորհրդանշում է ժողովրդի բաժանուածութիւնը երկու մա-

սի· տասներկու մոյթերը խորհրդանշում են տասներկու նահանգնե-
րը, որոնք առաւել չափով տուժել են եղեռնի ժամանակ:

Այս վերջին երկու չինութիւնների օրինակներից կարելի է եզ-
րակացնել թէ որքան բազմակողմ է ազգային ինքնատիպութեան
խորհրդանիշութիւնը, որքան խորն են ազգային ճարտարապետու-
թեան արմատները եւ միեւնոյն ժամանակ որքան կենսական են —
ձեւերի եւ հնարների ամենապարզ «բառացի» կիրառութիւններից
մինչեւ բարդ միջնորդաւորուած զուգորդումներ:

Ազգային ինքնատիպութեան համադրման արտայայտութիւն-
ներից բացի 70-ական թուականների հայ ճարտարապետութեան մէջ
բաւականին յաջող զարգանում էր աւանդոյթների հետ միջնորդա-
ւորուած կապերի ձգտումը: Նման ճարտարապետութիւնը կամ ընդ-
հանրապէս զուրկ է արտաքին ձեւական խորհրդանշութիւնից (սամ-
ռային «Մոսկուա» կինոթատրոն, ճարտարապետներ՝ Ս. Կնդեղցեան,
Թ. Դէորգեան, «Հրազդան» մարզադաշտ, ճարտարապետներ՝ Կ. Ցա-
կոբեան, Գ. Մուշեղեան, կառուցող՝ Է. Թոսունեան), կամ էլ այնքան
խորն է, որ չի յաջողւում անց կացնել զուգորդուած կապեր, կա-
մուրջներ դէպի ժառանգութիւն: Թերեւս, աւելի ճիշդ կը լինի խօսել
այս ճարտարապետութեան ընկալման կերպարների միասնութեան
մասին:

Այսպիսի ճարտարապետութեան տիպիկ օրինակներից են հան-
դիսանում երկդահլիճ «Ռոսիա» կինոթատրոնը 2600 հանդիսատեսի
համար եւ ոչ մեծ կամերային երաժշտութեան կատարման համար
դահլիճը՝ Կոմիտասի Տանը: Երկուսն էլ տեղադրուած են Երեւանի
Օղակաձեւ զբօսայգում:

«Ռոսիա» կինոթատրոնը (նկար 10 – ճարտ.՝ Ա. Թարխանեան,
Ց. Պողոսեան, Ս. Խաչիկեան) տիպիկ կառոյց է եւրոպական նէո-
բրութալիզմի ոգով, չնայած եւ 70-ական թթ. պլաստիկ ճարտարա-
պետութեան որոշակի առանձնայատկութիւններով (նախագիծը 60-
ական թթ. սկիզբ, իրականացուած է 70-ական թթ. սկզբներին):
Կոմիտասի Տան (նկար 11 – հեղինակ ճարտ.՝ Ս. Քիւրքչեան) համար
աւելի շուտ բնորոշ է հնամենութիւնը — ոչ թէ ձեւերի, այլ կերպարի:

«Ռոսիա» կինոթատրոնի ճարտարապետութեան մէջ ձեւական
լուծումների որոնումը գոյակցում է զուտ ազգային դատողութեան
ծագումնաբանական (ենթագիտակցական) արտայայտութեան հետ:

Կոմիտասի Տունը աւելի շուտ փորձ է ազգային ճարտարապե-
տութեան ըմբռնումների ինքնատիպ դիտակցման:

Թէ՛ կինոթատրոնի, թէ՛ համերգային դահլիճի ճարտարապե-
տութեան մէջ ակնառու է հայ ճարտարապետութեան ակունքների
հետ ըմբռնաբանական կապը: Դա նախ եւ առաջ արտայայտւում է

ծաւալների ինքնամփոփութեան, եւ միեւնոյն ժամանակ նրանց բացուածութեան մէջ դէպի արտաքին աշխարհը: Կինոթատրոնում՝ դահլիճների խուլ պատերի եւ միեւնոյն ժամանակ նախամուտքերի, սրճարանի, ճեմասրահի պայմանական ապակէ պատերի թափանցիկութիւնը, որը ստեղծում է ներքին տարածութեան միասնութիւն քաղաքի միջավայրի հետ: Կոմիտասի Տան ճարտարապետութեան մէջ՝ դահլիճի քարէ պարփակուածութիւնը եւ միաժամանակ բացուածութիւնը դէպի զրօսայգի: Բեմը եւ դահլիճը նոյնպէս անջատուած են արտաքին աշխարհից ապակէ պատով: Վերեւից նայելիս համերգային դահլիճի ծաւալները տարածուած են, լուծուած են զրօսայգու տարածքի մէջ, կառուցուածքի առանձին մասեր դուրս են գալիս կանաչ զանգուածի մէջ, իրենց հերթին ներգրաւելով նրան արհեստական շրջապատի մէջ, կապելով բնութիւնը ճարտարապետութեան հետ:

Եթէ այս երկու դիտարկուող շինութիւնների ճարտարապետութեան մէջ շարունակենք որոնել ազգային-աւանդութեանի եւ միջազգայինի միասնութիւնը, նրանց կապող օղակները, ապա պէտք է նշել ներքին տարածութեան ամբողջականութիւնը, ներքին եւ արտաքին ճարտարապետութեան միասնութիւնը, կառուցուածքային լուծման ստուգութիւնն ու յստակութիւնը, նիւթի տեկտոնիկութիւնը:

Նախ եւ առաջ դա փորձ է բացայայտելու դահլիճի տարածութեան եւ նրա լուսային շեշտի կազմակերպման ազգային աւանդոյթի իմաստը: «Ռոսիա» կինոթատրոնն իրենից ներկայացնում է երկու կցուած դահլիճ՝ կախուած հզօր երկար պահունակների վրայ, որոնք կազմակերպում են նախամուտքը, ճեմասրահը՝ ամբողջ յօրինուածքի կեդրոնը: Կոմիտասի Տունը դահլիճի, բեմի, ճեմասրահի ամբողջական տարածութիւն է՝ զօտիաւորուած, բայց չմասնատուած (չէ՞ որ թէ՛ դլխատան եւ թէ՛ միջնադարեան հայկական տաճարի ներքին տարածութիւնը ենթարկւում է այս սկզբունքին. այստեղ կան սոսկ շեշտեր. կրակ՝ դլխատան կեդրոնի օջախը, տաճարի կեդրոնի գմբէթը եւ, յատկապէս, լոյսը): Համերգային դահլիճի ճարտարապետութեան մէջ եւս լոյսը խաղում է առաջնակարգ դեր (ինչպէս նաեւ «Ռոսիա» կինոթատրոնում): Դահլիճի ամբողջական, միասնական տարածութիւնը պայմանականօրէն բաժանուած է երեք նաւի եւ շեշտուած է կեդրոնական գմբէթով՝ այս շինութեան ամենախորհրդանշական առանձնայատկութիւնները, որոնք թոյլ են տալիս խօսել նրա կերպարի հնարանացման մասին (տպաւորութիւնը ուժեղանում է որակով իտէալական «եկեղեցական» լսելիականութեամբ):

Մինչ այս՝ հայ ճարտարապետութեան ազգային սկզբունքները

իրականացում էին ոչ-մեծ զողտրիկ շինութիւններում։ Միեւնոյն ժամանակ արդի ճարտարապետութեան համար յատկանշական է ոչ միայն տիպաբանական շարքի մեծացումը, այլեւ տիպաբանօրէն տարբեր միաւորների համադրումը բազմաբնոյթ համալիրներում։

Այս առումով հետաքրքիր է Երիտասարդութեան Պալատը Երեւանում (նկար 12 – ճարտ.՝ Ս. Խաչիկեան, Ա. Թարխանեան, Յ. Պողոսեան եւ ուրիշներ)։ Բետոնեայ չորս սանդղափուլները (հայ ճարտարապետութեան համար բնորոշ սանդղափուլային համակարգը առաջին անգամ է կիրառուած նման մեծ շինութեան մէջ) հնարաւորին չափ հաւաք են եւ միաւորում են 130·000 խոր. մ. ծաւալ։

Խուլ մակերեսների յստակ ձեւերը կրում են բետոնային սանդղափուլների հորիզոնականները, հիւրանոցի ուղղաձիգը եւ միեւնոյն ժամանակ միաձուլւում են բնութեան հետ։ Ներքին սանդղափուլ ձգուած ասիմետրիկ ծաւալները «մարւում են» սանդղափուլների հորիզոնականներով, բայց կամարային կառուցուածքները եւ, յատկապէս, 14 յարկանի հիւրանոցը վերջնականապէս հաստատում են ձգտումը վեր, ստեղծելով հայ ճարտարապետութեան համար բնորոշ շարժական ոչ-սիմետրիկ յօրինուածք։ Եւս մէկ փորձ կապուելու աւանդոյթի հետ՝ ուղղաձիգ եւ հորիզոնական ուղղութիւնների շարժականութեան միջոցով, շերտերի համակարգի միջոցով։

Այս դաղափարին է պատկանում ոչ միայն համալիրի ծաւալա-տարածական տեղային լուծումը, այլեւ քաղաքաշինականը՝ Երիտասարդութեան Պալատը տրամաբանօրէն շարունակում է Երեւանի հիւսիսային մասի բնական ամֆիթատրոնի վրայ խոյացող համաքաղաքային շեշտերի շարքը։

Ներգրաւուած լինելով ամբողջ քաղաքի ծաւալա-տարածական բովանդակութեան մէջ, Երիտասարդութեան Պալատը՝ բացուած սանդղափուլերի եւ դիտահրապարակների համակարգով դէպի քաղաք, ինքն է ձգում քաղաքը եւ շրջապատող տարածութիւնը։ Բազմաթիւ հարթակներից, աստիճաններից, սրճարանից, ճաշասրահներից, հիւրանոցի մեծ մասի համարներից, եւ վերջապէս, դիտահրապարակից բացւում է հոյակապ համայնապատկեր Թամանեանական Երեւանի եւ Արարատի վրայ։

Եւս մէկ կապ աւանդոյթի հետ՝ միջնադարեան հայկական վանքերի համար աւանդական յատակագծի եռառանցք յօրինուածքի միջոցով (Սանահին, Հաղբատ, Գօշավանք, Հաղարծին, Կեչառիս, Հառիճ)։ Խօսքը հարսանեաց դահլիճի, հիւրանոցի ծաւալով աւարտուող կեդրոնական եւ լողաւազանի ու համերգային դահլիճի առանցքների մասին է։

Հայ շինարարների անխախտ օրէնքն է եղել շինութեան ներ-

քին կառուցուածքի արտայայտութիւնը արտաքին ծաւալի մէջ։ Պարփակ, հաւաք, ձուլուած տարածական լուծումների միաւորներում յատակագծային առանցքները շեշտւում էին ուղղաձիգերով։ Երիտասարդութեան Պալատի յօրինուածքի բոլոր երեք առանցքները բացայայտուած են եւ շեշտուած կամարաձեւ յեծաններով։ Կամարի թեման, որը գլխաւորն է համալիրի ճարտարապետութեան մէջ, «խօսում» է ազգային ճարտարապետութեան աւանդական ձեւերի հետ։

Այստեղ՝ նահանջը այն սեփական ստեղծագործական ծրագրից, որը հեղինակները ամենայն վճռականութեամբ առաջարկեցին «Ռոսիա» կինոթատրոնի ճարտարապետութեան մէջ եւ որին հետեւում էին նախորդ աշխատանքներում, արդիւնք է ընդհանուր շարժման, որ երեւաց 70-ական թթ. սկզբից եւ արտայայտուեց աւանդական ձեւերի նկատմամբ աւելի մեծ ուշադրութեամբ եւ անվստահութեամբ, որ հնարաւոր է ազգային ինքնատիպութեան արտայայտումը առանց արտաքնաձեւային վերյուշերի։

Նահանջի խթան կարող էր հանդիսանալ նաեւ հեղինակների կասկածը բազմաբնոյթ կառուցուածքում ժառանգորդութեան պահպանման հնարաւորութեան մէջ. Երիտասարդութեան Պալատի ներքին տարածութիւնը մասնատուած է, զուրկ է ամբողջականութիւնից, չնայած դրանից խուսափելու նպատակով ներքին տարածութեան համախմբմանը կեդրոնական ճեմասրահի շուրջը։

Մենք դիտարկեցինք արդի հայ ճարտարապետութեան մէջ ազգային ինքնատիպութեան արտայայտման առանձին ձեւերը եւ սկզբունքները։ Կարելի է անել որոշ եզրակացութիւններ։

Արդի հայ ճարտարապետութեան ազգային ինքնատիպութիւնը յաճախ արտայայտւում է փակ ձեւերում, որոնք պահանջում են յատուկ, մասնագիտական հետազօտութիւն-ձգտում, որն ընդհանրապէս յատկանշական է ազգային ճարտարապետութիւնների ժամանակակից զարգացման համար։ Նրա համար առաջնային են ոչ թէ անցեալի ճանաչման ձեւական զարդային եղանակները, այլ նրա արտայայտումը բարդ, զուգորդուած գործառնական, իմաստաբանական, կերպարային խորհրդանիշերի միջոցով, յօրինուածքային, մասշտաբա-տեկտոնիկ ամբողջականութեան պահպանման եւ բնութեան մէջ «ներխուժելու» սկզբունքի միջոցով։

Ազգային ճարտարապետութեան ստեղծման փորձերը յաճախ հայ ճարտարապետներին բերում էին տարածութեան կազմակերպման աւանդոյթի իմաստի կերպարա-խորհրդանշական բացայայտմանը, որն արտայայտուած է նախ եւ առաջ յատակագծային եւ քաղաքացիական սկզբունքներում, օրինակ՝ Երեւանի գլխաւոր յատա-

կազիծը կամ «Ռոսիա» կինոթատրոնը։

Միւս կողմից ազգային ճարտարապետութեան դանձարանից ձեւերի, մանրամասների «մէջբերումների», «թամանեանական» սկզբունքը, անցնելով դժուար ուղի, դարձաւ նոր որակ եւ ձեռք բերեց նոր ձեւեր։

Օրինակները շատ են, բայց նրանք հակասական են։ Երբ նման սկզբունքը դառնում է վարպետի համոզմունքը, ինչպէս դա Ա. Թամանեանի մօտ էր, ապա մենք ունենում ենք «դպրոցաստեղծ» ճարտարապետութեան հոյակապ օրինակ, բայց երբ նոյն սկզբունքը դառնում է բոլոր ճարտարապետների կողմից կիրառուող հնարք, որոնք, բնականաբար, ունեն վարպետութեան տարբեր աստիճան, ապա, ինչպէս ետպատերազմեան ժամանակաշրջանում, ճարտարապետութիւնը ձեռք է բերում հնամենի զարդաքանդակային դծեր։

Աւանդական եւ նոր ճարտարապետութեան բազմամակարդակ կապերը առաւել օրկանապէս արտայայտող վերը նշուած երկու սկզբունքները, բնականաբար, յաճախ են ներհիւսւում, դոյակցում այս կամ այն կառուցուածքի, կամ՝ ճարտարապետի ստեղծագործութեան մէջ։

Դրա հետ մէկտեղ «մէջբերումների» պարզ «ձեւական» վերյուշերի սկզբունքը աւելի հեշտ է բացայայտւում, քան տարածական համակարգերի «տառադարձութեան» սկզբունքը. յայտնի աւանդական ձեւերը, յօրինուածքային հնարները կամ խորհրդանիշերը, անկասկած, ընկալւում են որպէս ազգային, այնինչ տարածական լուծումներն աւելի միջնորդաւորուած են թէ իրենց արտայայտման ձեւերով, թէ անցեալի հետ կապի միջոցով։

THE NATIONAL CHARACTERISTICS OF MODERN ARMENIAN ARCHITECTURE

KAREN BALIAN

(Summary)

After a survey of the sixty years of modern Armenian architecture in Armenia, the author studies in detail a number of urbanization plans, monuments, and architectural complexes of Armenia, and concludes that the national characteristics of modern Armenian architecture often are expressed in different ways: in closed forms, in the reinterpretation of the traditional manipulations of architectural space, and in the integration of the «citations» derived from the rich treasure of Armenian historical architecture.

Grigor of Tat'ev

A GREAT SCHOLASTIC THEOLOGIAN AND PHILOSOPHER (XIVth C.)

MESROB K. KRIKORIAN

INTRODUCTION

Vardapet Grigor Tat'evatsi (of Tat'ev) has been a dominating figure in XIV-XVth century church history of Armenia. As a theologian and teacher he achieved so much that he influenced even the events and orientation of the Armenian Church in the following centuries. His pupils and later Armenian authors generously and of course rightly call him «the great Vardapet» (teacher), «heavenly champion», «the brilliant torch of Tat'ev», «eternally shining sun», «a source propagating the teachings of Christ», «Second Enlightener» (the first being Grigor the Parthev, the first official Patriarch of Armenia), «Second John Chrysostom» etc.

The second half of XIVth century was a very difficult time for the Armenians. The Mongol-Tartar hordes, under the leadership of Timur Lang (1336-1405) were raiding, plundering and destroying Greater Armenia, whereas the Mamelukes of Egypt were continuously attacking Little or Cilician Armenia which finally lost its independence in 1375. The Armenian Church also was suffering due to internal and external conflicts and struggles: the local Patriarchal See of Aght'amar near Lake Van (the present Ahtamar in Turkey) had revolted against the Mother See whose center was still located at Sis, in Little Armenia. At the beginning of XIVth century, according to a missionary program, Rome endeavoured persistently to win the Orthodox Armenians and

Syrians and to bring them under its authority. The Franciscan fathers preached and taught in Cilicia, Northern Armenia and Georgia, whereas the Dominicans laboured in Greater Armenia and Persia. The leaders of the Armenian Church were very disturbed about this challenging situation and sought a solution for the crisis.

A SHORT BIOGRAPHY

Grigor was born about 1346 in the province of Vayots Dsor at the village T'mkaberd. His father Sargis, originally from Arjésh, had married a girl from P'arpi and settled down in Vayots Dsor, in the country of Siwnik'. After the elementary education, he entered the monastery of Aprakunik' to learn near the famous vardapet Hovhannes of Orotn. According to reliable historical accounts, he studied 28 years with his teacher. This presumably would mean, after completing the Seminary he continued as assistant-lecturer in the monastery. He was ordained a priest in Jerusalem during a visit; in Erzinka he received the title of **Vardapet** (Church doctor), and in 1387 the degree of **Higher Vardapet** at the same monastery of Aprakunik'. Upon the death of his teacher Hovhannes on 13th January 1388, Grigor was elected as rector of the Theological School. He remained only two years in the Seminary of Aprakunik', then because of financial difficulties he was compelled to move to Tat'ev where he enjoyed the support of the prince Sumbat Orbelian, son of Ivané and grandson of Burt'él, as well as of Archbishop Arak'el, his uncle's son. In the Seminary of Tat'ev gathering numerous pupils around him, he taught and trained them, propagated education among the people and promoted cultural activities. In his syllabus, besides the main biblical and theological studies, he gave a prominent place to philosophy, thus emphasizing the importance of Greek philosophers for the Christian doctrine. The writings of Aristotle, Porphyry and Philo were the popular works which provided the fundamental philosophical material for the students. Hovhannes of Orotn and Grigor of Tat'ev themselves wrote commentaries on the books of these philosophers in order to facilitate and deepen the learning of theology. In 1408, Grigor moved to the monastery of Medzop' in the province of Arjésh, this time forced by political circumstances. In 1410 he returned home and shortly after his

arrival in Tat'ev fell sick and died on the 25th December (1410) at the age of 64[1].

THE LITERARY WORKS

The literary works of Grigor are numerous and various in their subjects and they can be characterized as erudite, scholarly and comprehensive writings. On one hand he admired and utilized the books of Greek philosophers and theologians, on the other hand he profited of the logical art and methodological system of the western scholastic theologians whose works were brought, translated and spread in Armenia by the Dominican and Franciscan friars. He cites extensively from the classical Greek fathers: Dionysius of Alexandria, Gregory Thaumaturgus of Neo Caesarea, Athanasius of Alexandria, Gregory of Nazianzus, Basil of Caesarea, John Chrysostom, Epiphanius of Salamis/ Cyprus, Cyril of Alexandria and Dionysius the Areopagite. From the Latin authors he knows: Augustine of Hippo, Albertus Magnus, Isidorus of Sevilla and specially Thomas Aquinas. Like the scholastics of Europe, Tat'evatsi also made every effort to interpret the mysteries of the Christian faith through formal logic and rational dialectic. Grigor of Tat'ev and his master Hovhannes of Orotn continuing the tradition of their forefathers, intensively worked on the philosophy of Aristotle and prepared new commentaries using them for the explanation and support of the Christian theology. Of course the theology of Tat'evatsi was the

---

1. On the life and literary works of Grigor of Tat'ev see Maghakia Ormanian, **Azgapatoum** (History of the Armenian Nation) (Arm.), 3 volumes, Constantinople, 1912–1927, paragraphs 1366–67, 1378–79, 1397–1404: H. Atjarian, **Lexicon of Armenian Personal Names** (Arm.), Erevan, 5 volumes, 1942–1962, I (1942) p· 599–605; Sen Arevshatian's articles on Grigor Tat'evatsi in **Renown Personalities of the Armenian Culture** (Arm.), Erevan, 1976, pp. 406–416; **Armenian Soviet Encyclopaedia** (Arm.), Erevan, III (1977), pp. 221–23; **The Philosophical School of Tat'ev and the Philosophy of Grigor Tat'evatsi** in «Banber Matenadarani» (Messenger of Matenadaran), No· 4 Erevan, (1958), pp. 121–37 and **The Formation and Development of Nominalism in Mediaeval Armenia** in «Banber Matenadarani», No. 6 (1962), pp. 75–92.

theology of the Armenian Church, but following the way and example of the scholastics, he composed systematic works, exposing syllogistic arguments and always paying attention to exactitude. «Question and answer» is his normal art of inquiry and demonstration: the replies present categorical syllogisms and the disputations are reinforced by rich quotations from the Bible, the early Greek Byzantine theologians and Aristotle. Occasionally he calls for witness the Arab philosopher Averroes/Ibn Rushd (1126-1198) and the Armenian theologian Grigor Lusavoritch (Gregory Enlightener).

The literary works of Tat'evatsi can be divided into four main groups: theological, philosophical, pastoral-liturgical and biblical (commentaries).

THEOLOGICAL WRITINGS

1. Girk' Hartsmants = The Book of Questions

The most known work of Grigor is in fact an Encyclopaedia which covers different branches of theology, written in 1397 in ten «volumes» or «books».

2. Girk' P'ok'r Hartsmants (A short Book of Questions)

A similar writing completed in 1387 upon the request and questions of Vardapet Géorg from Erzinka.

3. Oskep'orik (The Book of Golden Content)

This is the main theological work of Gregory, really of «golden content», written in 1407 and divided into four books.

First: About faith and theology, the existence of God, the Holy Trinity, refutation of the teachings of Arius, Macedonius, Sabellius and of other gnostic heretics (xiv chapters). Chapter xiii is addressed against the doctrine of Filioque.

Second: On the Incarnation of Christ (chap. xv to xxiii).

Third: Attestations and quotations concerning the Incarnation of the Word from the Holy Scriptures and Greek Byzantine Church fathers (chap. xxiv to xxxiii).

Fourth: About the birth, circumcision, baptism, passion, death and resurrection of Jesus Christ (chap. xxxiv to xlv). The last four chapters are disputations with Diophysites.

Fifth: This book has been compiled at a later date and added to the main work; a collection from the writings of Vahram Rabouni, an Armenian theologian of XIIIth c., and of

Grigor Tat'evatsi (chap. xlvi to l).

4. Commentary of the Scholia of Cyril of Alexandria

5. The Creed of the Armenian Church

The Nicene-Constantinopolitan creed is the official confession of faith of the Armenian Apostolic Church. In XIVth century Grigor of Tat'ev, perhaps together with his pupils, formulated afresh the doctrine of the Armenian Church on the text and in terms of the Nicene credo, but additionally utilizing the Armenian theological literature, such as «The Teaching of St. Gregory» in the Book of **Agathangelos** and the **Book of Letters** (theological). Whereas the Nicene is recited at the beginning of the Holy Mass, after the reading of the Gospel lesson. the Creed compiled by Grigor Tat'evetsi is used at the beginning of festival celebrations of the Holy Liturgy and during ordinations. This shows the importance attached to it by the Church. In fact it forms a part of chap. 47 of the fifth volume of the «Book of Golden Content», but it can be found in every Service-Book or in the Ritual of Ordination, entitled «Profession of the Orthodox Faith».

6. Summa Contra Gentiles

The original title of this theological book is called: **Against the Tajiks.** The name **Tajik** derives from Pahlavi and means «Arab», but it is generally applied for muslim peoples, Arabs, Persians and Turks, and consequently signifies also «Muslim». In fact this theological tractate forms a part of Grigor's larger **Book of Questions** (vol. I, chap. 3), but since the edition of 1729/30 was printed in Istanbul, the publishers have cut it out in order not to excite the anger of the Sultan or of the Muslim faithful. It was later edited in Vienna in 1930.

PHILOSOPHICAL WRITINGS

The main philosophical writings of Grigor are:

1. Brief Commentary of the Isagoge of Porphyry

2. Brief Commentary of the Philosophy («Definitions of Philosophy») of David (Invincible)

3. Brief Commentary on the Virtues of Aristotle

He has also collected and compiled two books of his teacher Hovhannes of Orotn, namely:

4. Commentary on the Categories of Aristotle, and

5. Brief Commentary on the Interpretations of Aristotle.

THE SCHOLASTIC THEOLOGIAN AND THE NOMINALIST PHILOSOPHER

The heritage of the neoplatonist David Invincible (VIth century) has influenced the philosophical thought and tendency of the Armenian writers throughout the centuries. In Xth century a new interest in the ancient Greek philosophy began through the writings of Grigor Magistros (c. 990-1058) and was continued by Hovhannes **Sarkavag** («Deacon») the Philosopher (XIth century) and catholicos Nerses Klayetsi (1166-1173), called **Shnorhali** («Full of Grace»). Vahram Vardapet/Rabouni (XIIIth century), a contemporary author to Thomas Aquinas (c. 1225-1274), studied the Aristotelian philosophy and wrote a few tractates:

1. **Commentary on the Categories of Aristotle**
2. **Commentary on the Isagoge of Porphyry**
3. **Commentary about Aristotle's Book on Cosmos**

Esayi Vardapet of Nitch († 1338), from the country of Sasun, developed a movement of learning and theology and founded the School of Gladsor on the level and program of a university, gathering around him about 350 students. At that time the Dominican friars had already arrived in Armenia and started a strong missionary-educational and literary activity. During 1320-1350 most of the works of Th. Aquinas, Bartholomew of Bologne and of Peter of Aragon were translated into Armenian, specially through the efforts of Hovhannes from Dzordzor and Hakob and Hovhannes of K'rni. Naturally, discussions and disputations between the Latin missionaries and the leaders of the Armenian Church were inevitable, as it was in case of the Byzantines. Hovhannes Vardapet of Orotn (1315-1386), a pupil of Esayi, settled down in the monastery of Tat'ev and continued there the School of Gladsor (his main philosophical treatises are mentioned above). Under Hovhannes and his student and successor Grigor, a lively movement of education and learning was spread in Armenia and the confrontation with the Latins at the end found a positive solution. In this long-lasting and critical process, Grigor of Tat'ev together with his numerous pupils, played the most important rôle, teaching, preaching and writing erudite studies. In between the devoted followers of Dominican fathers, and those who were faithful to the national Church tradition, Grigor succeeded to master the situation and skilfully brought

about an «Armenian Reception» of the Latin Scholastic theology. His **Book of Golden Content** together with the **Book of Questions** corresponds to Summa Theologica of Aquinas, whereas the tractate **Against the Tajiks** is similar to **Summa Contra Gentiles** of the same theologian. Without exaggeration, he can be regarded «Thomas Aquinas of the Armenians» and at the same time may be compared with the Byzantine Neilos Kabasilas († 1363).

I would like to introduce here as an example the arguments of Grigor concerning the existence of God. In his **Book of Golden Content**[2] he makes the following theological discussion. He speaks first against those who say: «The thinking (Intellect) can not prove the existence of God; only by Faith we can attest that God exists!» Plato and Aristotle were not believers, but by rational examination they showed that God exists. Then he brings forward the argument of the cause; from the caused things and phenomena one can conclude the existence of the cause or the First Cause: from the creatures we can understand that there is a Creator. The next argument is similar to this: according to Aristotle «whatever moves — is moved by someone else». Going infinitly from one movement to the other mover, we arrive at the first Mover who does not move, that is God. Continuing his process of reasoning, Grigor quotes Averroes, «the commentator of Aristotle», that «it is impossible for contrary and disorderly things to come into correlation (co-existence), if there were no ordering power». Now we see in this world the corporeal (material) and the incorporeal are contrary to each other, just as the four elements, but yet they are correlated in nature and don't corrupt each other. Then Tat'evatsi returns to the characteristics of substances or existences: the created have beginning and end, consequently there should be a Reason/Cause without beginning and without end. Likewise other «natures» are relative or imperfect: Goodness, Righteousness etc. Moreover, «all created who have the good and righteousness, they don't possess these by nature, but have received them from somebody else. Consequently, there should be such One who possesses Righteousness and

2. **Book of Golden Content** (Arm.), Constantinople, 1746, part 1 chap. 4. It is interesting to note that Grigor Tat'evatsi's arguments concerning the existence of God are very similar to those of Thomas Aquinas.

Goodness in full, that is God».

Grigor Tat'evatsi as a nominalist philosopher emphasizes the importance and value of the individual (**«anhat» = individuum**). For him the general ideas (**«endhanour imatsut'iun» = universalis**) are only names (**«anoun» = nomina**). «The individual above all forms the real and first existence»[3], he says. The generals don't exist in the external world like the special, but they come into existence in our Thinking and continue to exist. They are not even like our thoughts — since they have no analogy in the external world, as do these ones; in fact we deduce the general from external individual existences. He criticizes the Stoic philosophers, who according to him considered every thing as being bodily and claimed that the universalis have the definit(ion) and the nature of the special. He criticizes also Plato, who — again according to him, like the Stoics regarded the general «changeable». He adheres to Aristotle, declaring that only the special has body and therefore it is changeable, and that the general can not be substantiated and/or separated from the sensible (**«zgalik'» = sensualis**) or from the tangible[4]. Such arguments of Grigor incidently have been misinterpreted by some scholars in Armenia who take him as a philosopher of materialist tendency. As to the relation of the genus and species to the individuum, Grigor explains that «the individual is the first existence and then come the species (**«tesak»**) and the genus (**«ser»**)». Genus and species exist by the power/energy (of the individual), and actually the individual operates on them. Then he adds: «And the individuum is better, since when the individuals gather together — species and genus come into existence, and when the individuals disappear, they also cease of being existent»[5].

Let me conclude this study with a pedagogic-philosophical view of Tat'evatsi. It was the English philosopher John Locke (1632-1704) who accepted «sensation» and «reflection» as sources

---

3. **The Book of Questions** (Arm·) Constantinople, 1729, p. 550.

4. **Commentary on the Isagoge of Porphyry** (Arm.) Madras, 1793, pp. 327–34 ff.

5. **Commentary on the Philosophy of David,** MS No. 1695 of Matenadaran, p. 47a.

of knowledge and perception. The soul or the mind of a new-born child is intact and plain like a **tabula rasa** which later receives impressions and perceptions from the external world and accumulates experiences. Interestingly Grigor also expresses the same opinion. In his **Book of Homilies** he writes: «The thinking/rational soul of man is like an unwritten tabula of a washed parchment — whatever is written, is impressed on it»[6].

Unfortunately, the life and writings of Tat'evatsi are very little known in the West. Larger studies in European languages indubitably may ascertain an international recognition for him.

---

6. **Book of Homilies** (Arm.), the «Summer» volume. Constantinople, 1741, p. 454.

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(Ամփոփում)

Աստուածաբան, փիլիսոփայ եւ մանկավարժ Գրիգոր Տաթեւացի ուշ միջնադարու հայ եկեղեցւոյ ամենէն հեղինակաւոր դէմքերէն մէկը կը հանդիսանայ: Անոր մեկնաբանական, աստուածաբանական եւ իմաստասիրական երկերը՝ թելադրուած Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գերագոյն շահերէն եւ ժամանակի մտաւորական պահանջներէն, կը ներկայացնեն հայ իմացական աշխարհի լաւագոյն ստեղծագործութիւններէն ոմանք: Գրիգոր Տաթեւացիի երկերուն եւրոպական լեզուներու թարգմանութիւնը անկասկած անոր պիտի բերէ միջազգային ճանաչում եւ հռչակ:

The Life and Times of Catholicos Nerses III Tayetsi

REV. MANUEL JINBASHIAN

Sebeos, contemporary of the events of the Arab occupation of Armenia, records that the Arabs came from Asorestan (al-Jazirah) via Jor into Taron, passed through Bznunik' and Aghiovit, and taking the road through Berkri valley over Ordisp and Gogovit, into Ayrarat and occupied Dvin «on Friday, 20th day of the month of Tré... in the years of catholicos Ezr»[1]. After the occupation, the Arabs returned to Syria laden with much booty and innumerable slaves[2]. A brief chronological calculation shows that Friday Tré 20 falls on October 6, 640[3].

The capture of Dvin was closely linked with and instru-

1. Bishop Sebeos, *History of Heraclius [Patmutiun Sebeosi Episcoposi i Herakln* ed. K. Patkanian, St. Petersburg, 1879, p. 109.
2. Sebeos, p. 109; Ghevond, *History of the Armenians [Patmutiun Ghevondea Medzi Vardapeti Hayots]*, St. Petersburg, 1887, p. 9; Step'anos Asoghik of Taron, *Universal History [Step'anosi Taronetsvo Asoghkan, Patmutiun Tiezerakan]*, St. Petersburg, 1885, pp. 98, 120; Hovhannes Draskhanakertsi, *History of the Armenians [Patmutiun Hayots]*, Tiflis, 1912, p. 82; Vardan Vardapet, *The Collection of History* [Havak'umn Patmutean], Venice, 1868, p. 67. All report that 35,000 people were taken captive. Kirakos of Gandsak, *History of the Armenians [Patmutiun Hayots]*, ed. K.A. Melik-Ohandjanian, Erevan, 1961, pp. 60 sq; Samuel of Ani, *Compilations from the Books of Historians [Havak'munk' i Grots Patmagrats]*, ed. A. Ter-Mikaelian, Vagharshapat, 1893. p. 80; Dionysius of Tell-Mahre : *Chronique de Denys de Tell-Mahre*, trans. J.-B. Chabot, « Bibliothèque de L'Ecole des Hautes Etudes », fsc. 112, Paris, 1895, p. 6. All say that more, than 12,000 people were massacred.
3. H. Manandian, *Les Invasions Arabes en Armenie : Notes Chronologiques*, trans. by H. Berberian, « Byzantion », vol. XVIII. (1948), pp. 167-177.

mental in the death of catholicos Ezr. The capture of Dvin and the death of catholicos Ezr set the stage for the two great personalities, catholicos Nerses III Tayetsi (641-661/2), surnamed Shinogh (the Builder) and Théodoros the Lord of Rshtounik', both of whom played the leading roles in the affairs of church and state during the forties and fifties of the seventh century — the former heading the pro-Byzantine party while the latter the nationalist party in Armenia.

> «Théodoros the lord of Rshtounik' and the other feudal lords of Armenia prepared to set upon the pattriarchal throne, in place of Ezr, Nerses the bishop of Tayk'. But he was stupefied because of the excessive number of those massacred, who were among the captives of the city. He thought of fleeing secretly, as being incapable of holding such a great degree of political responsibility. Then however, upon the insistance of the feudal lords, he submitted and was confirmed. And having set upon the patriarchal throne, he gathered and interred the multitude of the fallen and on the same spot he rebuilt the burned martyrium of the great martyr Sargis»[4].

Catholicos Nerses III was from the village of Ishkhan in Tayk'. He grew up and was educated in Byzantine territory; he was a man of great learning and was well acquainted with Greek language and literature. He had even served for a while as an officer in the Byzantine army; but later settled in his native province and became its bishop, from where he was called to the catholicosal office[5]. With his preparation and military background he was the right person to occupy the supreme office in the church. Nerses was aware of the gravity of the situation. The Armenian feudal princes were disunited and jealous of one another; the political atmosphere was charged with tensions and rivalries, he had to mediate between the feuding parties. The Arabs were devastating the land and plundering the country. The Byzantine emperor was in no position to strech a helping hand. No wonder he was very reluctant to occupy the patriarchal throne.

---

4. Draskhanakerttsi, p. 83.
5. Sebeos, pp. 140 sq; Draskhanagerttsi, pp. 83 sq; Asoghik, pp. 98 sq.

Upon taking office, he gathered all the slaughtered by the invaders and buried them in the burned martyrium of saint Sergius (Sargis) which he also rebuilt. He then supported Théodoros both morally and politically in the struggle against the Arabs. It was through his intercession that emperor Constans II officially appointed Théodoros commander of the feudal Armenian forces with the rank of a Patrician[6]. Soon, however, Théodoros was the victim of an intrigue: the emperor sent to Armenia a certian prince called T'uma who treacherously put Théodoros in fetters and dispatched him to Constantinople for trial[7]. During the absence of Théodoros, Nerses III was in command of the situation in Armenia[8]. Théodoros was acquitted and returned to Armenia.

Nerses faced a challenge from within the ranks of the clergy. His background and service to the Byzantine emperor were not pleasing to a faction of the Armenian clergy. One such was Hovhan Mayragometsi[9]. There are two groups of witnesses on the case: the first group is composed of three Chalcedonian authors — the **Diegesis**, the work of catholicos Arsén of Georgia, and the letter of Photius. Opposed to these are the Armenian historians who are mostly anti-Chalcedonian and have little on Mayragometsi — Sebeos, Hovhannes Draskhanakerttsi and Asoghik. The two have independent sources. The Chalcedonian authors present Mayragometsi as a conceited and ambitious priest, aspiring to become catholicos and having failed three times — after Komitas I (615-28), Ezr I (630-41) and Nerses III (641), he carried out an

---

6. Sebeos, p. 109; Draskhanagerttsi, p. 84.
7. Sebeos, pp. 114 sq.
8. Ibid, pp. 115 sq. He interceded on behalf of Aspet Varaztirots Bagratouni with the Byzantine government.
9. On Hovhan Mayragometsi see K. Ter-Mkrtchian, *The Seal of Faith [Knik Havato]* Edjmiadzin, 1914, pp. lxxxix-xcv; on his doctrinal writings, ibid, pp. 52-55, 142-146, 253-256, 287, 327-330, 363 sq.; Arsen Catholicos (of Georgia). *On the Schism Between the Georgian and Armenian Churches [Vrats yev Hayots Bazhanman Masin]* in *Georgian Sources on Armenia and Armenians* [Vrats Aghbiurner Hayastani yev Hayeri Masin], trans. L. Melik'set Bek, vol I, Erevan, 1934, pp. 45 sq.; Draskhanakerttsi, pp. 77-79; Asoghik, pp. 87 sq.; G. Garitte, *La Narratio de Rebus Armeniae;* ed. critique et comm., in « Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium », vol. CXXXII, sb. IV (Louvain, 1952) pp. 319-350; G. Hovsepian, *The Colophones of Manuscripts* [Hishatakarank' Dseragrats], Vol. I, Antelias, 1951, pp. 35 sq. has the colophon of a 13th century manuscript (Ms. Jerusalem, 1272), written by a scribe called Basil (Barsegh), which records that Hovhan and his disciples were thrown in goal and were persecuted by Catholicos Nerses III.

anti-Chalcedonian campaign against Nerses and the other high clergy. The catholicos with the help of Théodoros Rshtouni branded Hovhan's forehead and two of his followers with the fox-sign because of their heresy, and exiled them to the Caucasian mountains[10].

Opposed to the above statement is the testimony of the Armenian historians, who present Mayragometsi as an erudite theologian and philosopher, the guardian of the Church of Saint Grigor in Dvin, responsible for the day to day running of the patriarchate and the champion of orthodoxy at a time when many high ranking clergymen were willing to compromise their faith for material gain. He opposed strongly the confessional union during the reign of emperor Heraclius and catholicos Ezr on account of which he suffered great persecution.

Hovhannes Draskhanakerttsi seems to be aware of the two traditions for he reports that Mayragometsi was regarded by some as a schismatic and by others as a holy man[11]. While Vardan alludes to the letter of patriarch Photius. In the light of the total silence of Sebeos — the contemporary historian—, the neutral attitude of Draskhanakerttsi and the allusion of Vardan it would be reasonable to conclude that the testimony of the Chalcedonian historians contains more of the truth than hitherto accepted. Catholicos Nerses III may have entertained Chalcedonian views at the beginning of his pontificate.

After the second major Arab incursion into Armenia in A. D. 643 and despite a number of insignificant **razzias** during the following years, Armenia had a relatively peaceful period of ten years, till the end of the three year's truce between Byzantium and the Arabs in A. D. 653. Draskhanakerttsi reports:

> «Trusting in the Lord and disregarding the instructive incursions of the marauding bands of the enemy, with a fitting zeal, he laid the foundation of the great and wonderfully splendid house of God bearing the name of Saint Gregory... and our land was sheltered for a short while from the evil Hagarite marauders»[12].

---

10. The infamous punishment of branding the forehead of heretics with the fox-sign is found in the 19th canon of the council of Shahapivan (A.D. 444/5) see V. Hakopian, *The Book of Canons of the Armenian Church* [Kanonakirk' Havots], vol. I, Erevan, 1964 pp. 461 sq.
11. Draskhanakerttsi, p. 79.
12. Ibid., pp. 83-85.

Nerses built a number of other churches and chapels but what immortalized his name as «Builder» (Shinogh) is the Zwart'nots complex[13]. All the Armenian historians use superlatives to describe the cathedral. Sebeos says,

> «At that time catholicos Nerses of Armenia made plans to build for himself a dwelling place near the holy churches that were in the city of Vagharshapat on the road where, it is said, king Tiridates went to meet saint Gregory. He built there a church dedicated to the heavenly angels, the multitude of the heavenly hosts that appeared to Saint Gregory in a dream. And he built the church with high superstructures and an admirable excellence, worthy of the divine honor to which he dedicated it. He brought water from the river and made use of all the stony grounds planted vineyards and groves and enclosed the residence with a well-constructed high wall for the glory of God»[14].

The tenth century Arab geographer al-Muqaddasi gives the following information:

> «Three **farsakhs** from Dabil is a white monastery built of carved stone in the likeness of a tall hat (**qalansuwa**), in which is the picture of Mary. It stood on eight pillars with doors between them, and from whichever door you enter, you see the picture of Mary»[15].

The complex included the Zwart'nots cathedral, the patriarchal palace with two big reception halls and living quarters, baths, wine presses, a well and a number of smaller structures enclosed by a wall.

Benefitting from the relative quiet, catholicos Nerses not only built physical churches but he also planned to reform and reorganize the churches internally and re-establish her legal status **vis-à-vis** the feudal lords. He tried to emancipate the church

---

13. On Zvart'nots, see Sebeos, pp. 118 sq.; Draskhanakerttsi, p. 88; J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenien und Europa,* Wien, 1918, Vol. I, pp. 108-118, 421, 427; vol. II, pp. 682-687; T'. T'oramanian, *Discussions on the History of Armenian Architecture [Niut'er Haykakan Tjartarabetut'ian Patmut'ian],* Erevan, 1948, pp. 77-92: S. Mnatsakanian, *Concerning the Plans of the Reconstruction of Zvart'nots* [Zvart'notsi Verakazmut'ian *Nakhakdzi Hartsi Shurdj]* « *Teghekagir* », 1959, no. 4, pp. 69-86.
14. Sebeos, pp. 118 sq.
15. Muqqadasi, *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifah al-Aqalim,* ed. M.J. De Coeje, in « Bibliotheca Georgraphorum Arabicorum », vol. III, Leiden, 1906, p. 381.

from lay domination. To this end he called an ecclesiastical council in A. D. 645. The date is recorded in the Book of Armenian Canon Law as being «in the fourth year of Emperor Kostandianos (Constans II)». The fourth year of Constans II was summer 644 summer 645[16]. The Book of Canon Law has preserved the names of the seventeen participating bishops and the twelve canons that they promulgated at the council.

Looking at the names of the bishops it is very difficult to tell whether they are toponyms or patronyms — except where the name of the dynasty is used with no connection to the principality such as the bishop of Bagratounis'.Also by examining these names we see that the ecclesiastical administrative unit was coterminous with the principality of the feudal prince. In other words, we do not see in Armenia the metropolitan system prevalent in the Byzantine church. Here are the names:

Hovhannes bishop of Ostan and Mardpetakan
Nerses bishop of Hark' (Hark'ay)
K'ristosatour bishop of Basean (Basenoy)
Israyél bishop of Tayk' (Tayots)
Hovhannes bishop of Mardaghik (Mardaghoy)
Hovhan bishop of Bznounik' (Bznouneats)
Grigor bishop of Arsharounik' (Arsharouneats)
Sebeos bishop of Bagratounis (Bagratouneats)
Grigor bishop of Khorkhorounik' (Khorkhorouneats)
Simèon bishop of Rshtounik' (Rshouneats)
Israyél bishop of Vanand (Vananday)
Théop'ilos bishop of Ashmounik' (Ashmouneats)
Asayél bishop of Amatounik' (Amatouneats)
Grigor bishop of Andsewats'ik (Andsewats'eats)
Théodoros bishop of Gnounik' (Gnouneats)
Hakovbos bishop of Palounik' (Palouneats)
Samuél bishop of Mehnounik' (Mehnouneats)[17]

The canons can be divided into three parts: the first four

16. V. Hakopian, *The Book of Canons of the Armenian Church,* vol. II, Erevan, 1971, p. 200; M. Ormanian, *Azgapatoum,* Vol. I, Constantinople, 1912, p. 480; N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian,* trans. N. G. Garsoian, Lisbon, 1970, p. 261, dates it in A.D. 644.
17. On the list of the names of the bishops see Hakopian, *The Book of Canons,* Vol. II, p. 214.; Adontz, *Armenia,* pp. 261, *100; Ormanian, vol. I, col. 480 gives Thadeos instead of Theodoros as bishop of Gnunik'; Grigor as bishop of Ashmunik', and Theop'ilos as bishop of Arsharunik'.

are addressed to bishops, the second four deal mainly with practical matters and the last four are directed against the princes and the minor nobles. The first canon commands the bishops to lead a holy and righteous lives:

> «It is befitting for prelates of the holy church, that is to say the bishops, to conduct themselves according to the canon of the holy fathers, in holiness and uprightness, in all the ways of righteousness: so that all might be salted and seasoned by them, lest those who have lost their savour be cast out and trampled underfoot by men[18] [It is fitting] that they should be an example to the whole flock by their order, so that at the appearance of the great shephered they may receive the unfading crown of glory»[19].

The second and third canons forbid bishops from using their ecclesiastical authority in the diocese of another bishop or try to seize control over it:

> «A bishop should not dare to establish an altar or ordain a priest in the diocese of another according to the rule of the holy fathers; but if there is no bishop, with the authorization of the chief bishop (i.e., the catholicos), the neighbouring bishops shall do so, but the income should belong to the church of the same diocese as it was ordained»[20].

> «A bishop should not seize the diocese of another... and if there be any dispute among the brethren they should make a reckoning but should not dare to do it with violence or seizure»[21].

The fourth canon exhorts the bishops to look after the ecclesiastical institutions of their diocese and not be avaricious:

> «Bishops of each diocese shall exercise supervision and spiritual care over monasteries and hermitages, they should look for [their] enlightenment and the ministry and the schools; they should be fed with their servants and enjoy of the grace of the saints but let them not dare to do anything with violence and greed. Similarly

---

18. Matthew 5:13.
19. Hakopian, *The Book of Canons*, vol. II, p. 202.
20. Ibid., p. 202.
21. Ibid., p. 203.

they should look after and supervise the hospitals, taking the fines from the fornicators and other transgressors and administering these unto their account. But let them not dare to take anything with greed and compulsion from the infirmaries... Then if any of the bishops or priests, disobeying, should disdain the established canons of the fathers, let him be subject to canonical punishment»[22].

The following two canons and canon eight are strong evidence of the total feudalization of the Armenian church. Canon five deals with the problem of the income of the clergy:

«Concerning benefit and inheritance we have decreed that as it was from the beginning according to the command of saint Gregory so let it be: he who inherits much let him consume much, he who inherits little, let him have the little; and they should not divide the benefit according to parishes, for the clergy of the holy church is as the nobility, who are set aside by the blessed saint Gregory and King Tiridates. Now they should take the inheritance of their fathers and should be subject to the service of the holy church, and should obey the doctor **(vardapet)** with all gladness. Therefore, if anyone should be neglectful and obstruct the enlightenment and the service of the church and should not send the members of the clergy to school, the bishop shall have authority to admonish and to bring him to the correct order»[23].

The sixth canon condemns those clergy who abandon their spiritual duty and become soldiers. If they do not return within three years «the bishop should have authority to reject such people from the privilege of the church by writing and a seal and give the privilege to their relations»[24]. The seventh canon deals with the problem of those taken captive by the invading armies:

«Now on account of our transgressions when our land was enslaved by enemies, many men and women

---

22. Ibid., p. 203 sq. cf. Mkhit'ar Gosh, *Book of Laws of Armenians, [Datastanagirk' Hayots], ed. V. Bastamiants,* Vagharshapat, 1880, p. 233 sq.
23. Hakopian, *The Book of Canons,* vol. II, p. 204 sq.
24. Ibid., p. 205.

were taken captive; their spouses took wives and husbands without the authorization of the doctor **(vardapet)**. Concerning such people we decree as follows: before seven years, while the spouse was in captivity and they in rashness took another spouse, the marriage of such persons is to be regarded as adultery; they should be beaten and chastized, and we have ordered the doctors **(vardapets)** to take of their property and acquisition and distribute it among the poor, and to separate them from one another and make them do penance for seven years...»[25].

The following canon deals with the question of the property of clergy who die without an heir. The canon says that the church is their heir, but they should adopt a son of some close relation. If the adopted son became a clergy he could be regarded as full heir, otherwise only part of the property could go to him and the rest went to the church[26].

Benefitting from the chaos ensuing the collapse of the Sassanian Empire and the absence of the restraining power of the Byzantine Emperor, some of the princes and minor nobles tried to enrich themselves and expand their territory at the expense of the church. They unduly oppressed the church and the clergy, trying to expropriate its property; hence the last four canons condemn the opportunism of the nobles. Canon nine reads:

«When nobles divide their households, many do so malevolently; having lost their senses and gone astray from Christian faith, they endeavour to cast the clergy of the church into servitude and bondage. For the blessed Gregory and saint Tiridates have ranked the clergy of the holy church with the noble families and the land ans water of the holy church were free of tribute. Now if anyone should look upon with greedy eyes and should subject the free children of the church into the lot and condition of servitude, let such persons be removed from the blessing of the holy Illuminator and from the blessing of this our council»[27].

---

25. Ibid., pp. 205 sq. cf. Mkhit'ar Gosh, *Book of Laws*, pp. 102, 209-211.
26. Ibid.. pp. 206 sq. cf. Mkhit'ar Gosh, *Book of Laws*, pp. 211-214.
27. Ibid., pp. 209 sq. cf. Mkhit'ar Gosh, pp. 215 sq.

The tenth canon condemns the manner in which princes drove the monks out of monasteries and set up abbots that were acceptable to them, moreover they interfered in the internal affairs and day-to-day running of the church:

> «Some of the nobles exercise authority over monasteries, dismiss whatever monk they please, which is not worthy and lawful; and certain ones lodge with families in the monasteries with shameless effrontery, contemptuous of the church of God. Now, if hearkening to this our command they should turn away from their errors and leave it to the prelates to arrange and organize the supervision of the church in a manner pleasing to God, may there be forgiveness unto the sins previously perpetrated and may they be blessed by this our council...»[28].

The eleventh canon is equally critical of the greed of some princes who oppress the benevolent institutions that took care of the infirm and the poor. These feudal barons even sent their agents to gather tribute from the sick and needy. The canon recommends that instead of exacting money from such people they should give them a part of their produce to comfort their hearts and heal their wounds[29]. Finally, the last canon condemns in the strongest possible terms the way in which some feudal lords and plebeian cavalry desecrated monasteries by lodging there with their ministrels and dancing girls[30].

The canons end with a paragraph blessing the obedient and anathematizing all those who disregarded the above:

> «Now, these twelve chapters we have established, not just something imaginary, but according to the command of the holy spirit and according to the ordinances of the holy fathers and of saint Gregory and the pious king Tiridates and of the apostolic descendants of the same saint Gregory. Those who hear, and are obedient to and executors of this canon, may they be blessed by the holy Spirit and by all the saints of God and may they find themselves heirs of the eternal life and the

---

28. Ibid., pp. 210 sq. cf. Mkhit'ar Gosh, pp. 85-88, 217 sq.
29. Ibid., p. 211. cf. *Mkhit'ar Gosh*, pp. 412 sq.
30. On minstrels see M. Boyce, *The Parthian Gosan and Iranian Ministrel Tradition*, « Journal of the Royal Asiatic Society » (1957), pp. 10-45.

Kingdom of Heaven for ever and ever. Amen»[31].

It is clear from these canons that the punishment meted out against transgressors was spiritual only, because the church itself did not have the means to enforce the decisions of the council.

In A. D. 652 Théodoros Rshtouni signed a peace treaty with Mu'awiya ibn Abi Sufyan[32]. This peace treaty brought about a break between catholicos Nerses III and Théodoros Rshtouni; but this was not necessarily due to the byzantinophile attitude of the catholicos. It could be true that the strong discontent among the Syrian and Coptic Monophysite churches against the Imperial policy of forcing the council of Chalcedon upon them was a contributing factor for the easy conquest of these territories, but this was only partially true in Armenia. Though the Armenian church had strong grounds to be discontented with the Imperial religious policy, catholicos Nerses III, most of the higher ecclesiastical dignitaries and some of the **nakharars** were vehemently opposed to the peace treaty with the Arabs, which they called «A treaty with death» and «an alliance with hell»[33]. Nerses himself showed all the vigour and capacity of an ecclesiastical stateman, but his action has often been misinterpreted, even by his very contemporaries. Sebeos accuses the catholicos of being pro-Byzantine and a Chalcedonian at heart[34]. If we let aside the bias of Sebeos the historian of the Bagratids, it is very doubtful if Nerses liked being under Byzantine ecclesiastical control. But I must hasten to add that he disliked Arab domination even more, however light and agreeable Mu'awiya tried to make it. It was greatly disturbing for the Catholicos to see that the feudal lords, interested in their own class privileges, willingly accomodated themselves to the new regime and submitted to the Arabs. Nerses III realized that the Mu'awiya's compliant attitude masked even greater political realism than the Byzantine emperor. The Arabs had displayed greater cruelty and disrespect towards the sacred places of worship during their first and subsequent invasions. Furthermore, if we keep in mind that the Arabs as a people and

---

31. Hakopian, *The Book of Canons*, Vol. II, p. 213.
32. M. Jinbashian, *The Arabo-Armenian Peace Treaty of A.D. 652*. « Haigazian Armenological Review », vol. VI, Beirut. 1977, pp. 169-174.
33. Sebeos, p. 138; Draskhanakerttsi, pp. 85 sq.
34. Sebeos, p. 141.

government were very much unknown to the Armenians, while they knew well Byzantium and her politics, we can see why catholicos Nerses was opposed to the alliance. Nerses was at heart a conservative, he preferred the known «evil» — viz., Byzantium — for the unknown «good» — viz., the Arabs. But it has to be admitted that the Arabo-Armenian peace treaty, temporarily created much more favourable political, economic and religious conditions than Armenia enjoyed under Byzantine rule.

The news of the defaulting vassal reached Constantinople. The young emperor was both irritated and apprehensive. The combination of a number of factors led the emperor to decide upon invading Armenia. Constans II wanted to keep Armenia at all cost. He could hardly afford losing the strategic highlands. He first tried to use peaceful means to win back the Armenians[35]. When these peaceful means did not produce any positive result the emperor resorted to force. At the head of a hundred thousand soldiers he marched on Armenia. The news of the march of the emperor with such an army was enough to sow discord among the Armenian feudal princes. Some of those who had joined the alliance half-heartedly or from fear of Théodoros Rshtouni, hurried to meet the emperor:

> «There went to meet him the princes and hosts of the province called Fourth Armenia, the armies and princes who had gone there from the Rshtounakan region. There went to meet him the people of Sper, the Bagratouni princes, the people of Managhi, Daranaghi, and those of the canton of Ekegheats, and all the armies of those regions; also the people of the canton of Karin, Tayk' and Basean. There went to meet him the princes of Vanand along with their armed forces, the people of Shirak, Khorkhorounik' and the men of the Dimak'sian house. There went to meet him Mushegh Mamikonian along with members of his family, with some other princes, and armies of the province of Ayrarat, Arawegheank', Araneank', Varajnunik', Gnt'unik', Spandunik' and others with them. There went to meet him catholicos Nerses coming from Tayk'»[36].

35. Ibid., p. 138.
36. Ibid., p. 139.

If the princes, the people and the armies of these regions went to meet the emperor in Karin, joined by catholicos Nerses, surely the bishops of these districts were also present. We know that Daranaghi and Ekegheats were church lands[37]. Catholicos Nerses III and Mushegh Mamikonian tried to appease the emperor with their conciliatory words. However, the emperor was not deterred from his resolution to destroy the Arabo-Armenian peace treaty. Théodoros Rshtouni was dishonoured and dismissed, and Constans appointed in his place Mushegh Mamikonian. Army contingents were sent against Iberia, Albania and Siwnik' to separate them from the treaty, while the emperor himself marched on Dvin at the head of a 20,000 contingent and lodged at the catholicossal palace. When Iberia and most of Armenia were subjugated, to celebrate his victory, he «... ordered the Byzantine priests to officiate a liturgy in the holy church, and the council of Chalcedon was proclaimed therein; and they communed together in the holy sacrament, the king and our Patriarch Nerses»[38].

The victory was ephemeral, for the emperor was obliged to return to Constantinople in the spring of 653. When the emperor left Dvin, Nerses found himself in an untenable situation; he had taken an unilateral action and had communed with the emperor, coming openly on the Byzantine side, and now he had to face Théodoros Rshtouni and the anti-Byzantine party. Nerses withdrew to his native province, for according to Sebeos, «Théodoros the prince of Rshtounik' and the other princes who were with him, were filled with extreme indignation against him».

The catholicosal throne was left vacant until the death of Théodoros Rshtouni.

When Théodoros died Nerses III returned to his office after six years of self-imposed exile[39]. He took upon himself to reorganize the state-machine. Draskhanakerttsi reports, «Then being of one accord with the feudal lords, they set Hamazasp Mamikonian as prince of Armenia». The catholicos opened negotiations with the imperial government in Byzantium for the defense of Armenia. Unfortunately, the emperor was busy leading a cam-

---

37. Daranaghi and Ekegheats are given as church lands, see P'avstos Buzand, *History of the Armenians* [Patmut'iun Hayots], Venice, 1832, Bk. IV, ch. 14, p. 114; Adontz, Armenia, p. 100.
38. Draskhanakerttsi, p. 86; cf. Sebeos, p. 141.
39. Sebeos, pp. 150-151; Draskhanakerttsi, p. 88; Vardan, p. 69.

paign against the Slavs[40]. What Constans did was to give Hamazasb Mamikonian the honorific title of Kuropalate[41]. Thus, for a short while under Nerses III and Hamazasb Mamikonian the pro-Byzantine party had the upper hand in state affairs. It was during this brief period that Nerses III completed the building of the Zwart'nots complex which was left unfinished because of his exile. He brought water from the river K'asagh, planted vineyards and fortified the complex with a bulwork of ramparts, and according to Draskhanakerttsi, «He also established in it multitudes of families according to the status of urban people [Lit. of citizens]»[42].

Scholars have understood the above quoted statement in two ways: Ormanian thinks that Nerses was constructing accommodation for pilgrims[43], while Avdalbegian suggests that the catholicos brought peasants from the surrounding country, allotted them lands and made them settle around the cathedral[44]. Ormanian's view must be rejected completely because we have no historic evidence that the words **ambokhut'iwns erdumardats** means pilgrims. Avdalbegian has also misinterpreted the passage by taking **erd** separately as meaning a piece of land[45]. But both of them have left out the key phrase **ast paymani k'aghak'akanats'** which literally means «according to the state or nature of belonging to a city». The Haykazian dictionary gives the following meanings to the word **k'aghak'akan**, «as a citizen» and «city dweller», and it quotes a passage from Draskhanakerttsi where **k'aghak'akanats** (of urban people) is contrasted with **geghjkats'** (of peasants)[46].

If the catholicos had intended to build accommodations

---

40. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Leipzig, 1883-5) AM 6171 pp. 356 sq. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, trans. I. Hussey, Oxford, 1968, p. 117, n. 2.
41. Draskhanakerttsi, pp. 88 sq. cf. Sebeos, pp. 151 sq.
42. Draskhanakerttsi, p. 88.
43. Ormanian, vol. I, col. 497.
44. T. Avdalbegian, *Armenological Researches [Hayagitakan Hetazotut'iunner]*, Erevan, 1969, pp. 156 sq.
45. He takes it as « erdoy hogh » while in the quoted passage there is nothing about land (hogh), it is « ertumard », which literally means household, people dwelling under a roof (ert), see *The New Dictionary of the Armenian Language* [Nor Bargirk Haykazian Lezui], Venice, 1836, vol. I, p. 674.
46. *The New Dictionary of the Armenian Language*, vol. II, p. 969 gives its greek meaning as (Asteios) « of the town », « town bred », and its Latin as urbanus, « of or belonging to the city » (opp. rusticus).

for pilgrims or establish a village for the cultivators of the church lands why then did he need to give them «The status of urban people»? It seems to me that the catholicos was doing something totally different: he was establishing a new ecclesiastical urban center. This fact is confirmed by T'ovma Ardzrouni that after the earthquake of Dvin, in the third year of king Sumpat (A. D. 893), catholicos Géorg II Garnetsi (877-897):

> «...having abandoned his dwelling in Dvin, went out and dwelt in the New City **(Nor K'aghak')**[47], at the cathedral which the blessed lord Nerses III, catholicos of Armenia, had built in the name of saint Gregory»[48].

In his endeavours to free the church from secular control, Nerses not only utilized the church council of Dvin of A. D. 645, but he also wanted to be far from the capital, the seat of civil administration, and thus be less open to direct interference from the prince of Armenia, the commander of the feudal army **(sparapet)** or any other secular authority. It was for that end that Nerses III built a new fortified city and made many peasants settle in it. Since Armenia was a feudal country, this meant a change of social status — the peasants were being transferred from the status of rural people **(shinakan)** to the status of urban people **(ramik)**[49].

Hamazasp Mamikonian died after four years rule in A. D. 661. The civil war among the Arabs subsided and Mu'awiya's position was secure[50]. The central government in Damascus was able

---

47. The town that Nerses III founded is called Nor Kaghak, « New City » or Srboyn Grigory, « Saint Gregory ». Draskhanakerttsi, p. 111, Avdalbegian, *Armenological Researches*, pp. 158 sq.
48. T'ovma Ardzruni, *History of the Ardzruni Dynasty [Patmut'iun Tann Ardzruniats]*, Constantinople, 1852, p. 260. The text has Nerses II which probably is a scribal error between Բ and Գ . Samuel Anetsi, *Collections from Books of Historians*, p. 96, gives the date of the earthquake as A.D. 898.
49. King Arsaces II built in Gogovit a comopolis (dastakert) called Arshkavan, and to encourage people to settle there, he turned it into a city of refuge. The feudal lords and the church were opposed to the idea and finally destroyed the place. See Movses Khorenatsi, *History of the Armenians [Patmut'iun Hayots]*, Venice, 1865, iii, 27, pp. 213 sq.; P'avstos Biuzand, *History of the Armenians [Patmut'iun Hayots]*, Venice, 1832, iv, pp. 110 sq., 118 sq.
50. The battle of Siffin ended on 13 Safar 37/31 July 657 where the two parties agreed on arbitration. See Muhammad ibn Jarir el-Tabari, *Tarikh al-Rusul wa'l-Muluk*, ed. M.J. De Goeje, vol. I, Leiden, 1879, pp. 3340-60; Abu-Hanifah Ahmad ibn Dawud Dinawari, *Kitab al-Akhbar al-Tiwal*, ed. V. Guirgass, Leiden, 1888, pp. 202-210; Ahmed ibn Abu Ya'qub ibn Wadih Ya'qubi, *Tarikh*, ed. M.T. Houtsma, vol. II, Leiden 1883, pp. 219-222. The idea of arbitration was disastrous for 'Ali because it produced discord in his camp. He was

to devote more attention to re-establish its authority in those regions where it had been shaken. Catholicos Nerses III for the last time took upon himself the arduous task of guiding the destiny of Armenia during the critical times. Towards the end of his life he made a complete political **volte-face**, abandoning his earlier pro-Byzantine political stand and adopting the pro-Arab policy of Théodoros Rshtouni. According to Draskhanakerttsi,

> «Then the great patriarch Nerses, together with the Armenian feudal lords **(nakharars)** asked Mawi (Mu'awiya) the **amirapet** (caliph)[51] to set upon the sovereign government of Armenia Grigor Mamikonian who was living as a hostage near him... he conferred upon Grigor the princely honour and made him commander of Armenia»[52].

Thus the choas of the Arab invasions was finally resolved by the united submission of the ecclesiastical and temporal authorities to the Arabs, and in the person of Grigor Mamikonian the internal autonomy of the land was preserved. Soon after Grigor was appointed governor, Nerses III died after twenty-one years of pontificate in A. D. 662.

---

assasinated in Ramadan 40/Jan 661 and Mu'awiya's authority steadily increased. See. J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, trans. M.G. Weir (Calcutta, 1927) (reprint, Beirut, 1963), pp. 100 sq.; P.K. Hitti, *History of the Arabs*, 8th ed., London, 1964, pp. 179 sq.

51. Amirapet — from Arabic Amir-al-Mu'minin — Commander of the Faithful. See H. Hubschmann, *Armenische Grammatik, I, Armenische Etymologie* (Leipzig, 1895), (reprinted Hildesheim, 1962), pp. 262, 267, 300.
52. Draskhanakerttsi, pp. 89 sq.; according to Ghevond, p. 14, this change was due to the threats of Mu'awiya.

ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՅԵՑԻ

ՎԵՐ· ՄԱՆՈՒԷԼ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ

(Ամփոփում)

Ներսէս Գ· Կաթողիկոս Տայեցիի իշխանութեան ժամանակաշրջանը (641–662 թթ·) կը զուգադիպի հայ ժողովուրդի քաղաքական, եկեղեցական, ընկերային եւ հասարակական կեանքի ամենէն ճգնաժամային պահերէն մէկուն: Տայեցի, որ իր կարելի միջոցներով կը պայքարի վերոյիշեալ բոլոր նակատներուն վրայ, ձեռնամուխ կ'ըլլայ նաեւ շինարարական աշխատանքներու: Զուարթնոցի տաճարին կառուցումը կը հանդիսանայ անոր շինարարական ճիգերուն փառքն ու պսակը:

Նացի Գերմանիոյ եւ Փան-Թուրանականներու Ծրագիրները Կովկասի մէջ (1941 թ.)

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

1939 թ.ի Օգոստոսի 23–ին ստորագրուած էր Գերմանիա–Սովետական ոչ յարձակման պայմանագիրը։ Հակառակ այդ համաձայնագիրին սակայն, Ատոլֆ Հիթլերի ղեկավարած Գերմանիան 1941 թ.ի Յունիսի 22–ին ներխուժեց Սովետ. Միութեան սահմաններէն ներս, իրագործելով «Պարպարոսա» ծրագիրը։

Նացի Գերմանիան իր նախայարձակման շնորհիւ յաջողութիւններ արձանագրեց Արեւելեան ճակատին վրայ՝ Սովետ. Միութենէն ընդարձակ հողամասեր գրաւելով։ Պատերազմի առաջին ամիսներուն յաջորդաբար ինկան Օտեսա, Քիեւ, Խարքով եւ այլ քաղաքներ։ 1941 թ.ի Սեպտեմբերի 2–ին գերմանացիք Լենինկրատէն 20 մղոն հեռաւորութեան վրայ էին, իսկ 2 Հոկտեմբերին՝ Մոսկուայի ճակատամարտը սկսաւ։ Սովետները դիմադրեցին։ Լենինկրատ չինկաւ։ Մոսկուայի ճակատամարտը այս վերջիններուն յաղթանակով աւարտեցաւ 1942 թ.ի Փետրուարին։

1941 թ.ի Նոյեմբերին Կովկասի անցքի բանալին եղող քաղաքներէն՝ Ռոստով ինկաւ նացիներուն ձեռքը, բայց շուտով վերադրաւուեցաւ Կարմիր Բանակին կողմէ։ 1942 թ.ի գարնան՝ Հիթլեր ձեռնարկեց իր երկրորդ յարձակողականին, նպատակադրելով հասնիլ Անդրկովկասի քարիւղի հորերուն։

Նացի ղեկավարութիւնը՝ «Արեւելեան դրաւեալ շրջաններ»ուն (ինչպէս իրենք սովոր էին կոչել Սովետ. Միութենէն բռնադրաւուած հողամասերը) նկատմամբ ծրագիրներ մշակած էր։

Այս ժամանակաշրջանին՝ Նացի Գերմանիոյ ղեկավարները

յատուկ արտայայտութիւններ կ'ունենային Խրիմի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Անդրկովկասի ժողովուրդները սիրաշահելու մտօք։

Գերման ղեկավարներու՝ ազգային ազատագրութեան, ինքնորոշման եւ այլ խոստումներուն ետին թաքնուած էր վերոյիշեալ ժողովուրդները շահագործելով իրենց նպատակակէտին հասնելու քաղաքականութիւնը։ Անոնք կը յուսային նման խոստումներով իրենց շարքերը ներգրաւել երկրի եւ արտերկրի հակա-սովետ. անջատողական տարրերը։ Նպատակակէտը Պաքու հասնիլ էր եւ օգտագործել Անդրկովկասի հում նիւթերը։

Արդարեւ, «Արեւելեան դրաւեալ շրջաններ»ուն ազգաբնակչութեան վերապահուած ճակատագիրը ճշդորոշուած էր «Օսթ» ծածկագրով ծանօթ ծրագրով, որ կազմած էր Կեսթափոյի պետ Հիմլերի ղեկավարած ապահովութեան գլխաւոր վարչութիւնը՝ Սովետ. Միութեան վրայ կատարուած նախայարձակումէն անմիջապէս ետք։ Թէեւ «Օսթ» ծրագիրը ցարդ չէ յայտնաբերուած, այսուհանդերձ՝ այլ փաստաթուղթեր այդ ուղղութեամբ գաղափար մը կրնան տալ։ «Արեւելեան դրաւեալ շրջաններ»ու գերման նախարարութեան առաջին գլխաւոր քաղաքական վարչութեան բաժնի պետ Դոկտոր Վեսցելի՝ 27 Ապրիլի, 1942 թուակիր գրաւոր դիտողութիւնը «Օսթ» գաղտնի ծրագրին վերաբերեալ՝ յատկանշական է։ Յիշեալ փաստաթուղթը կը խօսի ռուսերու, ուքրանացիներու եւ սլաւոնական այլ ժողովուրդներու, ինչպէս եւ կովկասեան ժողովուրդներու, մասնաւորաբար հայերու ոչնչացման անհրաժեշտութեան մասին։ Փաստաթուղթերէն յայտնի կ'ըլլայ թէ «Օսթ» ծրագրով՝ նացիները կը միտէին բռնագրաւել Կովկասը եւ ոչնչացնել Սովետ. Հայաստանի ազգաբնակչութեան մեծ մասը, իսկ ողջ մնացածները լուսին զրկել պետական որեւէ իրաւունքէ, ազգային մշակոյթէ, մայրենի լեզուէն, զանոնք «վերածելով իրաւազուրկ ստրուկներու անձեւ զանգուածի»։ Կենդանի մնացած հայերը պիտի զրկուէին սերնդագործութեան հնարաւորութենէ եւ երեք-չորս տասնամեակ իրը ածան բանուորական ոյժ պիտի ծառայէին գերմաններուն, մինչեւ իրենց վերջնական չքացումը[1]։

Գերմանացիք իրենց ծրագրի իրականացման ճանապարհին արդէն իսկ սկսած էին շատ խիստ վերաբերմունք կիրարկել իրենց դէմ թշնամական դիրք ճշդողներուն նկատմամբ։ Ստորեւ՝ 12 եւ 17 Սեպտեմբերի, 1941 թուակիր վաւերաթուղթերու բովանդակութիւնը այդ կը հաստատեն։

---

1. Տես՝ Հրաչիկ Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, 1968, էջ 79-80։

Ռէյնհարտ Հայտրիխ, որ պետն էր Էս.Էս.ներու ապահովութեան սպասարկութեան, կամ՝ S.D.*ի* (Sicherheitsdienst), *Սովետ. Միութենէն գրաւեալ շրջաններու բնակչութեան մասին* 12 *Սեպտեմբերի*, 1941 *թուակիր նոր ուղեցոյց-հրահանգ մը կը ղրկէր, ուր կը զգուշացնէր որ «... խումբերը պէտք չէ շփոթուէին հրեաներու հետ: Ուքրանացիները, ճերմակ ռուսերը, ազրպէյճանցիները, հայերը, վրացիները եւ հիւսիսային կովկասցիները պէտք է «վերաբերուէին (նախապէս տրուած) հրահանգին համաձայն» եթէ միա՛յն անոնք ծայրայեղ պոլշեւիկներ էին: Ամենէն կարեւորը, գնդակահարութիւնները պէտք չէ կատարուէին կայաններու մէջտեղը»*[2]:

1941 *թ.ի Սեպտեմբերի* 17-*ին գրաւեալ շրջաններէն ղրկուած տեղեկագիր մը Պերլինի կը հաղորդէր. «Պոլշեւիկեան աշխատանքը կը կատարուի հրեաներու, ռուսերու, վրացիներու, հայերու, լեհերու, լաթվիացիներու, ուքրանացիներու, եւ այլոց կողմէ»*[3]:

1941 *թ.ի Նոյեմբերի* 8-*ին տեղի ունեցած համաժողովի մը ընթացքին կատարած դիտումներէն կը պարզուէր որ գրաւեալ շրջաններու ժողովուրդներուն դէմ գործադրուած խժդժութիւններուն զուգահեռ՝ նացի ղեկավարները կը ձգտէին առաւելագոյն չափով շահագործել տեղի արտադրութեան հնարաւորութիւնները: Գերմանիան՝ «Արեւելեան գրաւեալ շրջաններ»էն հնարաւորին չափ աժան սննդամթերք պիտի ապահովէր, ի գին տեղացի բնակչութեան կեանքի ցած մակարդակին*[4]:

Կէօրինկի «Կանաչ Թղթապանակ» վաւերաթուղթին մէջ արտացոլուած էր Սովետական Միութեան սահմաններէն ներս ազգամիջեան կռիւներ յարուցանելու յոյսը: Այստեղ՝ Կովկասի մասին ըսուած է. «Բնիկների (վրացիների, հայերի, թաթարների եւ այլերի) եւ ռուսների միջեւ եղած հակասութիւնը պէտք է օգտագործել մեր շահերի օգտին»[5]:

«Բաժնէ որ տիրես»ի քաղաքականութեամբ, եւ շրջանի ժողովուրդներու հակամարտութիւնները քաջալերելու մտօք ճամբայ կ՚ելլէր Նացի Գերմանիան դէպի Կովկաս: Մինչ մէկ կողմէ գաղտնի ծրագիրներ եւ հրահանգներ կը մշակուէին, անդին կը շարունակուէր

---

2. Paul Hilberg, **The Destruction of European Jews,** Chicago, 1961, p. 223.

3. Նոյնը:

4. Alex Dallin, **German Rule in Russia,** London, 1957, p. 329.

5. Քնարիկ Գրիգորեան, *Հայ ժողովրդի Մասնակցութիւնը Կովկասի Պաշտպանութեանը* (1942 *թ. Յուլիս* – 1943 *թ. Հոկտեմբեր*), Երեւան, 1971, էջ 20:

«խոստումներու» քաղաքականութիւնը՝ սիրաշահելու համար այն տարրերը, որոնք կրնային օգտակար ըլլալ Գերմանիոյ, որպէս անոր շահագործած բազմաթիւ միջոցներէն մէկը, հասնելու իր նպատակակէտին։

Պերլինէն՝ բացայայտ կամ ծածուկ կերպով կատարուած խոստումները, արտասահմանեան խրիմեցի, հիւսիսային կովկասեան կամ անդրկովկասեան նախկին իշխանաւոր տարրերը շահագործելու ճիգերը, չէին վրիպեր Արեւմտեան թէ Սովետական գաղտնի լրտեսական սպասարկութեանց, եւ հուսկ՝ միջազգային մամուլին ուշադրութենէն։

1941 թ.-ի ամրան Լոնտոնի «Թայմզ» ազդեցիկ օրաթերթը, ինչպէս նաեւ «Տէյլի Թելեկրաֆ» եւ «Քրիսչըն Սայենս Մոնիթըր» թերթերը՝ վերոյիշեալ տարրերու, որոնց շարքին հայերու եղած խոստումներուն եւ օգտագործման կ'անդրադառնային[6]։ Լոնտոնի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ ղեկավարուած «Հայկական Պատուիրակութեան» անունով Ժիրայր Միսաքեան հերքումներ կը ղրկէր նոյն թերթերուն («Թայմզ», 19 Յուլիսի, 1941-ի թիւ) եւ լուսաբանութիւն տալու համար՝ Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարար Իտընէն տեսակցութիւն կը խնդրէր, նամակով մը վստահեցնելով հայոց հաւատարմութիւնը դաշնակիցներու դատին հանդէպ։ Տեսակցութիւնը անհրաժեշտ չէր տեսնուեր[7]։ Սակայն Ֆորէյն Օֆիսը Անդարայի Բրիտանական դեսպան Սըր Հիւկըսընէ 22 Սեպտեմբերի, 1941 թուակիր հեռագիր մը (ըստ որուն, թրքական աղբիւրներու համաձայն՝ Կովկասի մէջ «չատ մը ցեղեր եւ ցեղախումբեր գերմանացիներուն վարձկան են» եւ թէ անոնց պարագլուխները Թուրքիոյ մէջ էին) ստանալէ ետք, 24 Սեպտեմբերին կ'եզրակացնէր թէ նման բան մը հնարաւոր էր՝ բայց անհաւանական. միւս կողմէ՝ գերմանները սոյն

---

6. «Times», London, 24 June, 1941; «The Daily Telegraph», London, 24 July, 1941; «Christian Science Monitor», 24 July, 1941.

7. F. O. 371/27056 Ժ. Միսաքեանին պատասխանելէ առաջ, Ֆորէյն Օֆիսը՝ 1941 թ.-ի Օգոստոսին ֆնուրիւն մը կը բանար այս հարցերու մասին ու կ'արձանագրէր թէ Միջին Արեւելքի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ Միջին Արեւելքի Ընդհ. Հրամանատարին եւ Անգլիական Գաղտնի Սպասարկութեան վստահեցուցած էր իր հաւատարմութիւնը դաշնակիցներու դատին եւ յայտնած թէ կ'ուզէ գործակցիլ սովետներուն հետ, խնդրելով անոնցմէ որ Սովետ. Միութեան հայերու ապագայի առընչութեամբ ապահովութիւններ տրուին։ Բրիտանիոյ պատերազմական նախարարութիւնը եւ Գաղտնի Սպասարկութիւնը արտաքին նախարարութեան հետ խորհրդակցելէ յետոյ որոշած էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ իրենց յարաբերութիւններու ընթացքը դանդաղեցնել։

ցեղերուն արտերկրի աքսորեալ անդամներուն մօտեցած էին Կովկասի մէջ խնդիրներ յարուցանելու համար, եւ թէ՝ «անկասկած Դաշնակ ղեկավարները ասոնց մէջ են»[8]: Ապա՝ իրենց դաշնակից Սովետները չնեղացնելու մտօք անդլիացիք իրենց յարաբերութիւնները կը խզէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ[9]:

Ռոստով քաղաքը Զօր. Ֆլէյսթի գերման ուժերուն ձեռքը իյնալէն քիչ առաջ, ամերիկեան «Նիուզուիք» շաբաթաթերթը իր 12 Նոյեմբերի, 1941 թուակիր համարով՝ «Հայկական Խամաճիկ Պետութիւն» խորագրով լրատուութիւն մը կը հրապարակէր, որ կը հրահրէր այդ մասին եղած նախկին լուրերը: Թերթը կը գրէր. «Քանի Մերձաւոր Արեւելքի տաղնապը կը զարգանայ, նացի հինգերորդ զօրասիւնի գործունէութեան փաստեր փնտռեցէք Թուրքիոյ եւ Սուրիոյ [մէջ ընակող] հայոց կողմէ: Նացիները ընտրած են Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կամ «Դաշնակ» կուսակցութիւնը իրենց հինգերորդ զօրասիւնի գործը տեսնելու: Այս ծայրայեղ ազգայնական կազմակերպութիւնը իր կեդրոնատեղին Զուիցերիայէն Պերլին փոխադրած է: ... Նացիները Դաշնակներուն խոստացած են ինքնավար պետութիւն մը, Խրուաթիոյ նման, իրենց գործակցութեան փոխարէն»[10]:

Պատերազմի քարոզչական մթնոլորտին մէջ գրուած վերոյիշեալ տեղեկատուութիւնը չարք մը անճիշդ տեղեկութիւններ (Թուրքիոյ մէջ հինգերորդ զօրասիւնի հարց, կեդրոնատեղիի հարց) բովանդակելով կամ ընդհանրացումներ կատարելով հանդերձ, կը ցոյցնէր եւրոպական ցամաքամասի՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար տարրերուն նացիներու հետ գործակցութեան մասին ամերիկեան հանրային կարծիքին մօտ տիրող տպաւորութիւնը:

Իսկ Սուրիոյ մէջ պատահած էին կարգ մը դէպքեր:

Մուսոլինիի Ֆաշիստ Իտալիոյ դաղտնի սպասարկութիւնները Յունաստանէն եւ իտալական դաղութ եղող Հռոդոս կղզիէն հայ երիտասարդներ Սուրիա կը ղրկէին իրը լրտես: Այս երիտասարդները՝ ընդհանրապէս Մեծ Եղեռնէն փրկուածներ, որոնք իտալական հոգածութեամբ վերապրած էին, արարերէն լեզուին անտեղեակ, օդա-

---

8. F. O. 371/29490/N5537/78/38.

9. F. O. 371/34964.

10. **Armenian Puppet State,** «Newsweek», 12 November, 1941, quoted in the U. S. Congressional Record, 79th Congress, First Session, Remarks of Rep. Frank E. Hook, May 4, 1945 (G53929/12451).

նաւերէ՝ անկարգելով Սուրիա կ՚իջնէին իրենց վստահուած առաքելութիւնը կատարելու։

Սուրիոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէն համաձայնութիւն մը ունէր անգլիական իշխանութեան հետ։ Ըստ. Ա. Ծառուկեանի՝ «Մեզի եկող գերմանական լրտեսներ կը յանձնենք իրենց, քանի մը շաբաթ կը պահեն, եւ յետոյ պարտադիր բնակութեան կը դատապարտեն Լիբանանի մէջ գիւղ մը, ապրուստի համար ամսական 300 ոսկի վճարելով անոնց»[11]։ Այսպէս եղած էր երկու հայ տղոց պարագային։

Սակայն տարբեր եղաւ պարագան Յունաստանէն եւ Հոռոմէն առաքուած հինգ հայորդիներու, որոնցմէ մէկը իտալահպատակ։ Անոնք Սուրիա իջնելէ ետք, Հալէպ գացած, եւ «ապաստանած են հայու մը տունը, որ խոստացած է իրենց ինքնութեան թուղթեր ապահովել»։ Անոնցմէ մէկը միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ էր։ Ուստի՝ կը դիմէ կուսակցութեան ակումբը, գաղտնի ապաստանարան մը խնդրելով՝ որուն համար պատրաստակամութիւն կը յայտնէ վճարելու[12]։

Անդրանիկ Ծառուկեան կը պատասխանէ. «Ակումբը դրամով մարդ չի պահեր, բայց խնդիրը հոդ չէ։ Եթէ երեք օրէ ի վեր քաղաքն էք, անկարելի է որ աննշմար անցած ըլլաք։ Լրտեսներ կը վխտան քաղաքին մէջ։ Ու յետոյ, քանի որ կուսակցական ես, գիտցիր մեր կուսակցութեան դիրքը։ Մենք Գերմանիոյ դէմ ենք եւ Դաշնակիցներուն հետ։ Ձեզ ղրկողը ով ալ եղած ըլլայ, Դրոն կամ ուրիշ մը, այստեղ չէք կրնար «աշխատիլ»»...[13]։

Հայ տղաքը, առժամաբար կը պահուին դաշնակցականի մը գործատեղիին մէջ, սակայն մինչ կարգադրութիւններ կ՚ըլլային որ անոնք նախորդներուն նման յանձնուէին անգլիացիներուն, յաջորդ օր կը ձերբակալուին Մարտնչող Ազատ Ֆրանսայի իշխանութեանց մասնաւոր սպասարկութեան կողմէ։ Կը դատուին եւ կը գնդակահարուին իբր լրտես[14]։ Անոնց օգնած ըլլալու ամբաստանութեամբ կը ձերբա-

---

11· «Նայիրի» շաբաթաթերթ (Պէյրութ), 25-րդ տարի, թիւ 7-8, 30 Յունիսի, 1980, էջ 2-3։

12· Նոյնը, էջ 2։

13· Նոյնը։ Այս մասին նաեւ տես՝ Մ. Սեպուհ, *Հինգ Հայորդիներու Գնդակահարութիւնը Հալէպի Մէջ*, «Նայիրի», 9-րդ տարի, թիւ 35, 31 Դեկտեմբերի, 1961, էջ 6-7։

14· Գնդակահարուած երիտասարդներէն մէկն էր իտալահպատակ Մկրտիչ Փելթեֆեանը, որուն մայրը՝ պուրտուրցի Զիւմպիւլ Փելթեֆեան, Հոռոմէն, 1956 եւ 1957 թթ.-ուն դէպի Հալէպ իր նանապարհին վրայ, ուր կ՚երթար իր զաւկին աճիւնները փնտռելու, իջեւանած է մեր բնակարանը։ Զիւմպիւլ Փելթեֆեան յաջո-

կալուին եւ կը խոշտանգուէին այլ հայեր, որոնք ապա ազատ կ՚արձակուէին փաստի չգոյութեան պատճառով[15]:

Անդրանիկ Ծառուկեան, որ այն օրերուն գործօն ղեկավար կուսակցական էր, Սուրիոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի դիրքը կը բացատրէ հետեւեալ կերպ.

«Գրաւեալ պալքաններէն մէկէ աւելի անդամներ Դրոյի կողմէ «շօշափուեցան» Սուրիոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը բայց միշտ, պատասխանը եղաւ մէկ եւ անվերաքննելի.— Մենք Դաշնակիցներուն հետ ենք, ու մինչեւ վերջ հաւատարիմ պիտի մնանք, ինչ ելք ալ որ ունենայ պատերազմը»[16]:

Ա. Ծառուկեանի վերոյիշեալ հաստատումը կը բացայայտուի նաեւ Միջին Արեւելքի դաշնակցական մամուլէն: Սովետ. Միութեան վրայ գերման նախայարձակումէն ետք՝ Միջին Արեւելքի երկիրներուն մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դիրքին մասին քանիցս «Ազդակ» գրած է: «Ազդակ» նշած էր թէ «գրեթէ բոլոր գաղութներուն մէջ հայ ժողովուրդը իր շահը դաշնակիցներուն յաղթանակին մէջ կը տեսնէ»[17]: «Մեր Դիրքը» խորագրով առաջնորդողի մը մէջ «Ազդակ» կը գրէր. «Ս. Ռուսիա դեմոկրասիներու կողքին կը կռուի մարդկային ազատութիւններու համար: Պարզ է, որ հայ ժողովուրդի ազատութիւնը պիտի գայ դաշնակիցներու յաղթանակին շնորհիւ»[18]:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նկատմամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ճշգած դիրքորոշումին մէջ երկուութիւն մը կար: Ա. Ծառուկեան առ այդ կը վկայէ. «Յայտնի իրողութիւն է, թէ Եւրոպայի գրաւեալ շրջաններուն մէջ կազմակերպեալ գործակցութիւն մը ստեղծուած էր հիթլերական ուժերուն հետ, Դրոյի գլխաւորութեամբ: Այս գործակցութեան դէմ էր Հ. Յ. Դ. Վերին Մարմինը

ղեցաւ 1961 թ.ին իր բնակավայրը՝ Լաթինա (Իտալիա) փոխադրել իր զաւկին եւ անոր ընկերներուն աճիւնները: Իտալական կառավարութիւնը ոսկեայ շքանշանով պատուեց Տիկին Փելթեքեանը, իսկ Իտալիոյ համար զոհուած հայ տղոց աճիւնները արժանացան զինուորական պատիւներու (Զ. Մ.): Այս մասին նաեւ տես՝ Վահրամ Մավեան, *Հայու Բեկորներ*, Երեւան, 1967, էջ 34–39, «Թոմացի Մայրիկը» խորագրուած պատմուածքը:

15. «Նայիրի» շաբաթաթերթ, 9–րդ տարի, թիւ 36, 7 Յունուարի, 1962, էջ 2–3:

16. Նոյնը, էջ 2:

17. «Ազդակ» օրաթերթ (Պէյրութ), 11 Նոյ.ի, 1941, թիւ 178 (3312):

18. Նոյնը, 23 Ապրիլի, 1942, թիւ 32 (3426):

պաշտօնապէս, եւ Սուրիոյ Շրջանի Կ. Կոմիտէն ԳՈՐԾՆԱՊԷՍ»[19]:

Զօր. Էտուին Սփիրզ՝ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարար Անթընի Իտընի ղրկած խորհրդապահական իր 29 Յունիսի, 1944 թուակիր տեղեկագրին մէջ այդ երկուութեան բացատրութիւն մը կու տայ: Ան կը գրէ թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Գերմանիոյ համակիր դարձաւ Հիթլերի իշխանութեան ղլուխ գալէն մինչեւ 1939 թ.: Ապա՝ կ'աւելցնէ. «Ռուսօ-Գերման ոչ-նախայարձակման ուխտը եկաւ իբր վատ զարթօնք մը, եւ դաշնակները (այդպէս կ'ակնարկէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Զ. Մ.) շուարած՝ տեսնելով որ ան որ զիրենք պիտի պաշտպանէ, եւ իրենց ղլխաւոր թշնամիներէն մէկը յայտնապէս մէկ դատ կը պաշտպանէին, իրենց համակրանքը ուղղեցին Արեւմտեան պետութիւններուն: Երբ Ռուսիան յարձակման ենթարկուեցաւ, Գահիրէի Դաշնակ Կեդրոնական Կոմիտէն (ըսել կ'ուզէ Բիւրօն, Զ. Մ.) որոշեց սովետներուն հետ իրենց նախկին տարբերութիւնները մոռացութեան տալ եւ Անգլօ-Ռուս դաշնակիցներուն հետ ուղեկցիլ: ... 1941 թ.ի վերջերուն Կեդրոնական Կոմիտէի ղեկավար ազդեցութիւնը իր զանազան ենթակոմիտէներուն վրայ սկսած էր տկարանալ, ղլխաւորաբար անոնց հետ հաղորդակցութեանց բնական կապ չկարենալ պահելուն համար, նաեւ մասամբ՝ քանի ձախողեցան սովետներուն հետ համաձայնութեան մը գալու կամ Միացեալ Ազգերէն գործօն թիկունք մը ստանալու»[20]:

Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը կը հաստատէ թէ ամբողջ դաշնակցական ղեկավարութիւնը չէր նացիներու հետ գործակցողը. «Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Դ[աշնակցութ]եան որոշ ղեկավարներ համագործակցեցին գերմ[անական] ֆաշիզմի հետ՝ յոյս ունենալով Գերմանիոյ յաղթանակի դէպքում Հայաստանում վերականգնել իրենց իշխանութիւնը» (ընդգ. մեր կողմէ, Զ. Մ.)[21]:

Դաշնակցական պատմագիր Սարգիս Ադամեանի համաձայն, Դրոյի բանակցութեանց մանրամասնութիւնները «Հայ Ազգային Խոր-

---

19. «Նայիրի» շաբաթաթերթ, 9-րդ տարի, թիւ 36, 7 Յունուարի, 1962, էջ 2:

20. F. O. 371/40001/ A. F. No. 149/E 4003. Զօր. Սփիրզի տեղեկագրին համար տես՝ Զ. Մսըրլեան, *Մկրտիչ Մսըրլեան եւ Իր Ազգային-Քաղաքական Գործունէութիւնը*, Պէյրութ, 1981, էջ 233-245:

21. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, 3-րդ հատ., Երեւան, 1977, էջ 285:

հուրդի եւ նացի բարձր հրամանատարութեան հետ գաղտնի են»[22]:

Վերոյիշեալ երկուութեան ստեղծած կասկածի մթնոլորտին մէջ, «Նիուզուիք»ի գրութեան լոյս տեսած օրն իսկ, Երուսաղէմ հրատարակուող «Փալըսթայն Նիուզ» թերթը կը հրատարակէր յօդուած մը՝ «Հիթլերի Կովկասեան Ե. Զօրասիւնը» խորագրին տակ: Այդ գրութիւնը, զոր ստորեւ կը մէջբերենք, կը ցոլացնէր դաշնակից երկիրներու մամուլին մտահոգութիւնը Կովկասի ճակատագիրին նկատմամբ:

«...Կովկասի տիրապետութիւնը ունենալ Հիթլերի համար կենաց եւ մահուան խնդիր է: Կովկասի քարիւղին բացարձակ անհրաժեշտութիւնը Հիթլերը մղեց յարձակելու սովետներուն վրայ:

«Հիթլեր իր փառասիրութիւններուն համար Կովկասի ներկայացուցած կարեւորութեան գիտակցած էր շատ տարիներ առաջ: Այս պատճառով հոն Ե. Զօրասիւն մը կազմակերպելու իր ճիգերը աւելի մեծ եղան քան աշխարհիս որեւէ մասին մէջ:

«Հետաքրքրական է նշել, թէ համաձայն Կովկասէն դարձող ականատեսներու, խանդավառութեան մասնաւոր ալիք մը անցնելով Սովետական Հայաստանի վրայէն գրաւած էր Ռուսաստանի բնակչութեան այս մասը, որուն վրայ դրած էին գերմանացիք իրենց ամենէն խանդակաթ յոյսերը:

«Հայոց պատասխանը գիրքի մը հրատարակութիւնը եղաւ, տպուած ո՛չ թէ Սովետ. Միութեան, այլ Մ. Նահանգներու մէջ եւ նուիրուած Ա. Ընդհանուր Պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած հայկական ջարդերուն:

«Գիրքին հեղինակը կ՚ապացուցանէ թէ ջարդերը կազմակերպուած են գերման ոստայնոյտին կողմէ, որ կը ցանկար «արքունի դրաման» աւազակութեամբ ձեռք անցընել հայկական հարստութեանց սեփականացումը եւ ատով վճարել թրքական բանակի եւ գերմանական առաքուած ուժերու ծախսերը:

«Այս գիրքի հրատարակութիւնը զգայացունց տպաւորութիւն արթնցուց ո՛չ միայն Սովետ. Միութեան սահմաններուն մէջ բնակող հայերուն, այլեւ ամբողջ աշխարհի հայերուն մէջ: Հայերը հասկցան թէ ի՛նչ կը նշանակէ գերմանական յաղթանակ մը եւ այս պատճառով է որ հայ դունդերը լաւագոյններէն են Կարմիր Բանակին մէջ»[23]:

---

22. Sarkis Atamian **The Armenian Community,** New York, 1955, p. 399.

23. Տես՝ «Զարթօնք» օրաթերթ (Պէյրութ), 12 Նոյ.ի, 1967, թիւ 41 (8988), էջ 3:

Գերմանիոյ կազմակերպած նախայարձակումը Սովետ. Միութեան դէմ, եւ անոր սկզբնական շրջանի ձեռք բերած յաջողութիւնները՝ Թուրքերու հետաքրքրութիւնը սրեց Կովկասի եւ Սովետ. Միութեան մէջ բնակող իրենց ցեղակիցներուն նկատմամբ։ Անգարայի մէջ շատ մը Թուրք պետական անձնաւորութիւններ կը հետեւէին Աթաթիւրքի փոքր-Թրքական բանաձեւին, որ ըստ իրենց ծաւալապաշտական չէր, Թէեւ այս նոյն մարդիկն էին որ իրագործած էին Սուրիոյ Ալեքսանտրեթի Սանճաքին կցումը Թուրքիոյ։ Բայց միեւնոյն ժամանակ այլ քաղաքագէտներ, որոնց մէջ ՍՍՀՄ-է տարագիր քաղաքական դէմքեր, որոնցմէ ոմանք Թուրքիոյ մէջ համբաւի ալ տիրացած, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը կը ցուցաբերէին, առաջին՝ մօտակայ Թրքо-իսլամական շրջաններուն (Խրիմ եւ Ազրպէյճան), երկրորդ՝ Կովկասին, որպէս ամբողջութիւն մը, եւ երրորդ՝ սովետական Թուրքերու եւ Թաթարներու ճակատագրին հանդէպ։ Ասոնց ակնարկելով է որ 1941 Թ.ի Օգոստոսի 5-ին Գերմանիոյ Անգարայի մօտ դեսպան Ֆոն Փափեն Պերլին կը հեռագրէր Թէ Թուրքեր այդ շրջանը կցել կ՚ուզեն, ի մասնաւորի Պաքուի նաւթահանքերուն տիրանալու համար։

Կազմուած էր «Մասնագէտներու Կոմիտէ» մը, որուն նպատակն էր մինչեւ Կասպից Ծով Թուրքիոյ միացած տեսնել[24]։ Այս խումբի ղեկավարն էր Սթամպուլի երեսփոխան Շիւքրիւ Ենի Պախչա (ծագումով Թաթար), որ իրեն զործակից ունէր հայասպան Էնվեր Փաշայի եղբայրը՝ Նուրի Փաշան, Փրոֆ. Զեքի Վելիտէն (բաշկիր), եւ Ահմետ Ճաֆեր (խրիմցի)։ Այս խումբին մէջ պէտք է դասել նաեւ Քապուլի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Մեհմուտ Շեվքեթը եւ Զօր. Հիւսէյն Հիւսնի Էմիր Էրքիլեթը (ծագումով Թաթար)[25]։

1941 Թ.ի Օգոստոսին, Պերլինի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Հուսրեւ Քերեթէն կ՚այցելէր Գերմանիոյ պետական քարտուղար Վէյցսէքրը եւ խորհուրդ կու տար անոր որ Վեհրմախտը կրնար Սովետ. Միութեան Թուրք ժողովուրդները սքանչելի քարոզչութեան առարկայ դարձնել։ Դեսպանը կը յայտնէր Թէ իր անձնական կարծիքով՝ Թուրանական պետութիւն մը ստեղծուելու էր Սեւ եւ Կասպից ծովերու միջեւ եղած հողամասին վրայ։ Քերեթէն կը չեշտէր Թէ Պաքու Թըր-

---

24. Գերմանիայի Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան Փաստաթղթերը, Պրակ 2, (Գերմանական Քաղաքականութիւնը Թուրքիայում 1941–1943 ԹԹ.), Երեւան, 1947, փաստաթուղթ թիւ 10։

25. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets,** London, 1957, p. 172.

քախօս քաղաք մըն էր եւ ժողովուրդը կ'ուզէր սովետական գերիշխանութենէն դուրս գալ։ Վէյցաքըրի համաձայն սակայն կանխահաս էր Սովետ. Միութենէն զրուեալ եւ զրուելիք հողամասերու նկատմամբ բանակի քաղաքականութեան զարգացումը իմանալ։ Պետական քարտուղարը յիշատակած էր սակայն թէ Անգարայի մէջ Գերմանիոյ դեսպան Ֆոն Փափենի ներկայանալով՝ ազդեցիկ Թուրքեր նման հարցերով հետաքրքրուած էին։ Քերեթէի թելադրանքին մասին արտաքին գործոց նախարար Ռիպենթրոփի հետ խօսելէ ետք՝ Վէյցաքըր հրահանգած էր որ Ֆոն Փափեն վերոյիշեալ խնդիրին սերտողութիւնը խորացնէր[26]։

Երբ գերման բանակին վերին հրամանատարութիւնը կը պահանջէ Թուրք դեսպանին՝ Վէյցաքըրի հաղորդած տեղեկութիւններով հետաքրքրուիլ, դեսպանն ու Ռիպենթրոփը՝ Օգոստոսի վերջերուն բանակի ընդհանուր կեդրոնատեղին կը հրաւիրուին։ Հոս՝ դեսպանը շատ զուսպ, իր ըրած նախկին բոլոր արտայայտութիւններէն կը հրաժարի։ Թուրք դեսպանին երկդիմի կեցուածքը կը պարզուի անով որ իր տեսակցութեան օրն իսկ երբ սովետական եւ անգլիական բանակներ սկսած էին Իրան մտնել, Քերեթէ նոյնիսկ կը յայտնէր թէ փան-Թուրանականութեան գաղափարը Թուրքիոյ մէջ մեռած էր, եւ թէ՝ իր ներկայ սահմաններէն անդին հողամասերու տիրանալու ձըգտում չունէր իր երկիրը։

Ֆոն Փափեն Անգարայի մէջ եւս նկատած էր դիմափոխութիւն մը, երբ Ղրիմի իրավիճակին մասին խօսակցած էր Ինէօնիւի եւ Սարաճօղլուի հետ։ Երկու պետական անձնաւորութիւնները համաձայնած էին որ անյարմար էր որեւէ խօսակցութիւն ունենալ այդ մասին, մինչեւ որ գերման բանակները իրենց յառաջխաղացը Պաթումի եւ անկէ անդին չհասցնէին[27]։

Քերեթէ հաւատարմօրէն կը հետեւէր իր երկրին դիւանագիտական խաղերուն։ Թուրքիոյ մէջ փան-Թուրանականութիւնը մեռած չէր։ Ինէօնիւ Աֆղանիստանի մօտ Թուրքիոյ դեսպան նշանակած էր Մեմտուհ Շեւքեթը՝ 1921 թ.ին Կարսի Դաշնագիրը ստորագրող

---

26. Weizsacker to Ribbentrop, 5 August 1941, A. A. 217/494 (DGFP, 13;284); Weizsacker to Papen, 21 August 1941, A. A. 217/ no number, as quoted by Frank G. Weber, **The Evasive Neutral,** Univ. of Missouri Press, 1979, p. 110.

27. Ribbentrop to Papen, 25 August 1941, A. A. 217/880 (DGFP, 13:373-75), Papen to Foreign Ministry, 30 August 1941, A. A. 217/1124, as quoted F. Weber, **op. cit.,** p. 111.

թուրք պաշտօնատարներէն մէկը, որ յաճախ նշած էր թէ Թուրքիան Սովետ. Միութենէն ընդարձակ հողամասերու տիրանալու էր։ Աֆղանիստան յօժարած էր այդ նշանակումին՝ Իւնէօնիւի պնդումներուն վրայ միայն։ Դեսպան Ֆոն Փափէն ոչ միայն յիշած էր Շեվքեթի պարագան, այլ նաեւ այն իրողութիւնը որ երբ Վեհրմախթը Սովետ. Միութիւն ներխուժեց, Թուրք կառավարութիւնը մօտեցաւ Սուլթան Ապիւլ Համիտ Բ.ի ժամանակաշրջանէն տակաւին կենդանի կարգ մը նախկին նախարարներու, որոնք փան-Թուրանականութեան ջատագովներ էին[28]։ Օսմանեան պաշտօնատարները, ինչպէս նաեւ Իւնէօնիւ, լաւ կը յիշէին այն օրերը երբ Թրքական զօրքերը՝ 1918 թ.ին, կարճատեւ շրջան մը ներխուժեցին Արեւելեան Հայաստան ու Ազրպէյճան[29]։

1941 թ.ի Օգոստոսին Ֆոն Փափէն կը տեղեկագրէր թէ Էնվեր Փաշայի եղբայրը՝ Նուրի Փաշա, որ զորձարանատէր դարձած էր, առեւտրական գործառնութեանց պատրուակով Գերմանիա պիտի այցելէր՝ թէեւ իր իսկական նպատակն էր փան-Թուրանական տեսակէտներու համար հող շահիլ այնտեղ։ Իսկ Դեսպան Փափէն հիւանդութեան պատրուակով Պերլին կու գար, յայտնելով թէ Նուրի Փաշա Սարաճօղլուի հետ տեսակցած էր նախքան Գերմանիա դալը, թէեւ՝ այս վերջինը կը փափաքէր որ տեսակցութիւնը գաղտնի պահուէր[30]։

Նուրի Փաշա կը տեսակցէր պետական ենթաքարտուղար Վերմանի հետ։ Իր երկրորդ տեսակցութեան ընթացքին Նուրի Փաշա կը մատնանշէր այն հողամասերը, զորս ինք փան-Թուրանական կը նկատէր։ Ակնարկութիւնը կ՚ըլլար Խրիմին, Անդրկովկասին (Հայաստանն ու Վրաստանը ներառեալ), Ազրպէյճանին, Ուրալեան լեռնաշղթայի եւ Վոլկա գետի միջեւ ինկող հողամասերուն, Տաղստանին եւ Թաթարական ինքնավար Սովետական Հանրապետութիւններուն։ Ապա Նուրի Փաշա կ՚աւելցնէր թէ Թուրքիա՝ սահմանակից արաբական երկիրներէն եւ Իրանէն եւս հողամասեր կը պահանջէր, եւ դեռ մինչեւ իսկ Զինաստանի Սինկիանկ նահանգը կամ Արեւելեան Թուրքիստանը պէտք էր յանձնուէին Թուրքիոյ։ Վերման՝ ընդհանրապէս

---

28. Papers to Foreign Ministry, 5 August 1941, A. A. 691/3018, as quoted by F. Weber, **op. cit.**, p. 112.

29. Նոյնը։

30. Weizsacker to Ribbentrop, 22 August 1941, A. A. 217/no number; Ribbentrop to Papen, 22 August 1941, A. A. 217/885; Weizsacker to Woermann, 10 Sept. 1941, A. A. 691/559 (DGFP, 13:473–76), as quoted by F. Weber, **op. cit.** p. 114.

համամտութիւն ցոյց տալով հանդերձ, միաժամանակ դիտել կու տար թէ այս ձգտումները դէմ էին Աթաթիւրքի՝ Թուրքիան ազգային պետութիւն նկատելու գաղափարին: Նուրի Փաշա կը պատասխանէր թէ այդ մէկը հետեւանք էր Աթաթիւրքի՝ Սովետ. Միութենէն ունեցած վախին եւ այդ օրերու Թուրքիոյ տկարութեան, մինչդեռ հիմա՝ Վեհրմախթը սովետական հողի վրայ էր, եւ Թուրք ժողովուրդն ու բանակը փան-Թուրանականութեան ջատագով[31]:

Մինչ կացութիւնը վերեւ պարզուած ձեւով կ'ընթանար, անդին՝ Թուրքо-Գերման միջ-պետական յարաբերութիւնները տակաւ կը սերտանային: 1941 թ.ի Նոյեմբերի 1-ին Թուրքիոյ նախագահ Իսմէթ Իւնէօնիւ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի բացման առիթով արտասանած իր ճառին մէջ կ'ընդգծէր թէ 1941 թ.ի Յունիսի 18-ին կնքուած Թրքо-Գերման պայմանագիրը «փոխադարձ վստահութեան մթնոլորտ ստեղծեց», ու կ'աւելցնէր թէ «այդ ժամանակէն ի վեր Թուրք-գերմանական յարաբերութիւնները, ոչ մի ժամանակ չսրուելով, կ'ընթանար բարեկամութեան ուղիով»: Եզրափակիչ իր խօսքին մէջ Իւնէօնիւ վստահութիւն կը յայտնէր թէ գերման եւ Թուրք պայմանագիրը կը շարունակէր եւ պիտի շարունակէր ի զօրու մնալ[32]:

1941 թ.ի Նոյեմբերին, Իսթանպուլի մէջ կը կազմակերպուէր Թրքական հակա-սովետական կեդրոն մը: Այս կեդրոնին իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին Զօր. Հիւսէյն Էրքիլեթ, որ Զօր. Ֆուատ Էնտենի հետ 1941 թ.ի Հոկտեմբերին Պերլին այցելած էր, Նուրի Փաշա, որ 1918 թ.ին Անդրկովկասի մէջ Թուրք բանակ առաջնորդած էր, Միրսել Փաշա, Իհսան Սապիս եւ շատ ուրիշ ազդայնամոլ Թուրքեր, փան-Թուրքիստներ եւ Թուրանականներ: Այս կեդրոնը, որ ի հարկէ առանց Թուրք պետութեան հաւանութեան չէր կրնար գործել, կը հրատարակէր «Թասֆիրի Էֆքիար», «Զինարալթը», «Պոզքուրթ», «Պէյիլիք Տողու» եւ այլ թերթեր եւ ամսագրեր: Սոյն թերթերը բացայայտ կերպով կոչ կ'ընէին Սովետ. Միութեան դէմ պատերազմ յայտարարելու եւ փան-Թուրքական տեսակէտներ տարածելու[33]:

Ամերիկացի հեղինակ Զարլզ Հոսլրը կը յայտնէ թէ «այդ անպատասխանատու խումբերը» թոյլատրուած էին Թրքական կառավարութեան կողմէ, Թուրք երիտասարդութիւնը Սովետ. Միութեան դէմ հաւանական պատերազմի մը դէպքին՝ գաղափարապէս կանխապատ-

---

31· Նոյնը, էջ 115:

32· Տես՝ Ռ. Սահակեան, *Սովետա-Թուրքական Յարաբերութիւնների Պատմութեան Հակագիտական Լուսաբանումը Ժամանակակից Թուրք Պատմագրութեան Մէջ*, Երեւան, 1964, էջ 89-90:

33· Նոյնը, էջ 102:

բաստելու համար։ Հոսլըր կը գրէ. «Կարելի է եզրակացնել որ թրքական պետութեան մէջ բարձրաստիճան անձեր պատրաստի ծրագիրներ իրագործելու բոլոր հնարաւորութիւնները ունէին, եւ թէ՝ գերմանա-սովետական պատերազմին մէջ ՍՍՀՄ-ի կործանումը կարող էր առիթը ստեղծել փան-թուրքական գաղափարներու իրականացման»[34]։

Թուրք հեղինակ Ալտեմիւր Գիլիճ կ՚ընդունի որ թրքական պետութիւնը՝ նկատի առած ՍՍՀՄ-ի սահմաններուն մէջ բնակող «ճնշուած թուրքերու» հանդէպ թուրքիոյ մէջ ստեղծուած համակրանքը, եւ Սովետ. Միութեան հաւանական մօտալուտ պարտութիւնը, որոշ պատրաստութիւններ կը տեսնէր Սովետ. Միութեան սահմանամերձ թրքական նահանգներու «ապագայի խնդրին մէջ ձայն ունենալու համար»[35]։

Նացի Գերմանիոյ Սովետ. Միութեան վրայ կատարած ներխուժումէն ետք, հրապուրուելով նացիներու խոստումներէն, կամ՝ այլազան յոյսերով ներշնչուած, Պերլին սկսան հաւաքուիլ իշխանութենէ հեռացուած Անդրկովկասեան, Կովկասեան կամ Անդրկասպեան այլազգի նախկին ղեկավարներ։ Ասոնց շարքին էին թուրքիստանցի Վելի Քայում-խան, «Մուսավաթ» կուսակցութեան պետ՝ ազրպէյճանցի Մեհմետ Էմին Ռեսուլզատէ, Քազանի թաթար Այաս Իշաքի, հիւսիսային կովկասցի Սաիտ Շամիլ, Խրիմի թաթարներէն Մուսթեկիպ Ֆասիլ եւ Էտիճէ Քիրիմալ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ թուրք քաղաքական դէմքեր եւ անպաշտօն ներկայացուցիչներ, եւ նախկին Զօր. Էրքիլեթ։ Գերման գրաւման ենթակայ Վարշաւիոյ մէջ բնակող պրոմեթէական ղեկավարներ նմանապէս նացիներու օգտակար եղան[36]։

Պերլինի մէջ բնակութիւն հաստատած էր վրացի Ալեքսանդր Նիքուրաձէն։ Պերլին կը ժամանէին նաեւ վրաց գահը պահանջող կոմս Բագրատիոն եւ այլ անձնաւորութիւններ։ Նացիներու հետ համագործակցելու տրամադրութիւն ցոյց տուող հայ քաղաքական ղեկավարներ ալ գոյութիւն ունէին։

1940 թ.ի երկրորդ կիսուն, Վիշիի Ֆրանսական կառավարութեան արտօնութեամբ Ալեքսանդր Խատիսեան եւ Արշակ Ջամալեան Պերլին այցելած էին[37]։ 1941 թ.էն սկսած, Առանցքի ենթակայ կամ անոր համակիր Ռումանիայէն, Պուլկարիայէն, Ֆրանսայէն, Պելճի-

---

34. Ch. Hostler, **Turkism...**, p. 180.

35. Altemur Kilic, **Turkey and the World**, Washington, 1950, p. 112.

36. Ch. Hostler, **Turkism...**, p. 172.

37. Էլլէն Բիւզանդ, *Մեր Աւագ Ընկերները Փարիզում*, «Հայրենիք» ամսագիր (Պոսթըն), 1964, թիւ 7, էջ 40։

քայէն, Ցունաստանէն եւ այլ երկիրներէ Պերլին կը հասնէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար եւ գործօն տարրերէն՝ Դրաստամատ Կանայեան (Դրօ), Աբրահամ Կիւլխանդանեան, Վահան Փափազեան (Կոմս), Գնդ. Տիգրան Բաղդասարեան, Սահակ Տէր Թովմասեան, Արմիկ Զամալեան, Աշոտ Խաչատրեան, Զարգարեան եղբայրներ, Բենօ Նալչաճեան, Լեւոն Պեկ, Արտօ Ատոմեան, Յարութիւն Յարութիւնեան, Միսաք Թորլաքեան, Կարօ Գէորգեան եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ կուսակցութենէն հեռացուած Գ. Նժդեհ[38]: Անոնք Պերլին կը համախմբուէին 1941–1942 թթ.ուն, թէեւ անոնցմէ ոմանք, ինչպէս Յակոբ Ազիզեան, 1941 թ.ին «ռուս–գերմանական պատերազմի նախօրեակին կու գայ Գերմանիա, գործակցելու Դրոյին»[39]: Վերոյիշեալներուն կը միանան նաեւ նախապէս Պերլին հաստատուած Դոկտ. Արտաշէս Արեղեան, Դաւիթ Դաւիթեանեան եւ ուրիշներ[40]: Արդէն Բարիզէն Պերլին փոխադրուած էր Հայ Ազգայնականներու Միութեան «Ադդ» թերթը՝ «Կովկաս» վերանուանուած, որ լոյս կը տեսնէր Վիգէն Լ. Շանթի խմբագրութեամբ[41]:

Զօր. Ալի Ֆուատ Էրտէն եւ փան–թուրքիստ Հիւսէյն Էրքիլեթ 1941 թ.ի Հոկտեմբերին պաշտօնական այցելութեամբ Գերմանիա կը ժամանէին: Գերմանացիները կը ջանային Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի գերմանո–թուրք գործակցութեան յիշատակները արթնցնել: Այս՝ վերոյիշեալ երկու անձնաւորութեանց մօտ տպաւորութիւն ստեղծելու մտահոգութեամբ, այցելութեան մը համար զանոնք կը տանէին Արեւելեան ճակատ[42]: Պերլինի կառավարութիւնը տպաւորուած էր Թուրք կառավարութեան՝ փան–թուրքիստներու գործունէութեան հանդէպ ցուցաբերած դիրքէն, սակայն զգուշօրէն կը շարժէր, քանի որ Թրքական շահերը կը պահանջէին Միջերկրականի մէջ ուժերու հաւասարակշռութեան պահպանումը, որովհետեւ իտալական ամբողջական հսկողութիւն մը այնտեղ՝ կարող էր տկարացնել կամ կործանել Թուրքիան: Միւս կողմէ՝ Թուրքիան հանդարտութեամբ չէր կրնար դիտել Բրիտանական Կայսրութեան անկումը,

---

38. Կարօ Գէորգեան, *Հայ Տարագիրները Գերմանիոյ Մէջ Երկրորդ Աշխարհամարտի Ընթացքին եւ Ատկէ Ետք*, «Ամենուն Տարեցոյցը», խմբ. Կ. Գէորգեան, Ա. Տարի, Պէյրութ, 1954, էջ 136: Միսաք Թորլաքեան, *Օրերուս Հետ*, Պէյրութ, 1963, էջ 533, 559, 569–575: Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը...*, էջ 419–420: Ա. Մնացականեան, *Միսանական Շարքերում*, Երեւան, 1975, էջ 18:

39. Մ. Թորլաքեան, *Օրերուս Հետ*, էջ 531:

40. Կ. Գէորգեան, *Հայ Տարագիրները...*, էջ 136:

41. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1940, p. 84.

42. A. Dallin, **German Rule...**, p. 233–235.

եւ պարտաւորուած կը զգար չէզոք մնալու, որքան ատեն որ իրերու կացութեան մէջ տակաւին մեծ փոփոխութիւններ չկային։

Այսուհանդերձ՝ ե՛ւ Գերմանիոյ ե՛ւ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնները համակիր էին պատերազմին մէջ գերմանո-թուրք համագործակցութեան, ուստի՝ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը ծրագրէր աւելի առաջ երթալ եւ գործակցիլ փրօ-թուրք կովկասցի տարագիրներու հետ։ Այսպէս՝ 1941 թ-ի վերջին շրջանին փան-թուրքիստ ղեկավարներ Պերլին կ'այցելէին։ Իսկ Հիթլեր, Ֆոն Փափեն եւ Նուրի Փաշա տեսակցութիւններ կ'ունենային։

Փան-թուրքիստ գործիչներու տրամադրութիւնները կը բացայայտուին Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան 10 Նոյեմբերի, 1941 թուակիր թիւ 12 փաստաթուղթին մէջ, ուր ի միջի այլոց գրուած է. «... [Թրքական զօրավար] Ալի Ֆուատ այն հետեւողութիւնն է արել, որ Ֆիւհրերը որքան կարելի է արագ հասնելու է Կասպից ծովին եւ Կովկասին»[43]։

Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան 24 Նոյեմբերի, 1941 թուակիր թիւ 14 փաստաթուղթին մէջ յստակօրէն կը բացայայտուի թուրք ղեկավար շրջանակներու բուռն հետաքրքրութիւնը՝ գերմաններու միջոցով փան-թուրանական իրենց ծրագիրները իրականացնելու հնարաւորութեանց հանդէպ։

Գերմանիոյ արտաքին գործավարութեան աշխատակից Հենթիկը, այլ պաշտօնատարներու՝ Էրդմանստրոֆին եւ Վերմանին կը հաղորդէր թէ 17 տարի Իսթանպուլ պաշտօնավարած եւ թրքական հարցերու մասնագէտ՝ գերման Դոկտ. Հարունը, ցանկութիւն կը յայտնէր իմանալու Գերմանիոյ դիրքը փան-թուրանիզմի մասին։ Թրքական սպայակոյտի պետ Ֆեվզի Զաքմաք եւ Պերլինի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Հուսրեւ Քերեթէ կը յայտարարէին թէ իրենք անձնապէս վերին աստիճանի շահագրգռուած են փան-թուրքիզմի հարցով, թէպէտ հնարաւորութիւն չունին պաշտօնապէս այդ մասին հրապարակ դալու։ Զաքմաք կը յայտարարէ թէ «Թրքական հարցի հիման վրայ կարելի է կազմաւորել Թուրքիոյ ու Գերմանիոյ յարաբերութիւնը»։ Հենթիկ կ'եզրակացնէր թէ Զաքմաք «մեծ հետաքրքրութեամբ է հետեւում թրքական ժողովրդների հանդէպ ունեցած մեր վերաբերմունքին։ Ռազմագէտների շրջանում տարուելիք

---

43. Գերմանիայի Արտաքին Գործերի Մինիստրութեան փաստաթղթերը, փաստաթուղթ թիւ 12։

աշխատանքի համար նա պատրաստ է մարդիկ դնել մեր տրամադրութեան տակ»[44]:

1941 թ.-ի Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն մէջ դեսպան Ֆոն Փափենի ունեցած խօսակցութիւնները Թուրք կառավարութեան անդամներուն հետ, եւ իր կատարած խոստումները ի վնաս Սովետ. Միութեան, պատերազմի ընթացքին իսկ դադրելի չէին մնար: Դեսպանը 1941 թ.-ի Օգոստոսի 5-ին Պերլին տեղեկագրած էր թէ թուրքեր՝ սովետ-թրքական սահմաններէն անդին գտնուող մարզը (իմա՝ Սովետ. Հայաստան ու Սովետ. Վրաստան) եւ Պաքուի մեծարժէք նաւթահորերը (իմա՝ Սովետ. Ազրպէյճան) կ՝ուզէին իրենց սահմաններուն կցել[45]: Անգլիական Ֆորէյն Օֆիսին հասած տեղեկութիւնները դեռ Յուլիսին յայտնած էին թէ Ֆոն Փափեն, թուրքերուն՝ սովետներէն գրաւուելիք անդրկովկասեան հողամասեր խոստացած էր: Մինչեւ իսկ գերման դեսպանը վարչապետ Սարաճօղլուի եւ արտաքին գործոց նախարար Մենեմճիօղլուի հետ զրոյցներ ունեցած էր Խրիմի եւ Կովկասի մարզերը կառավարելու ծրագիրներուն կապակցութեամբ[46]:

Վերոյիշեալ խոստումները, որոնց անգլիական տեղեկագրին լրիւ պատճէնը սահմանուած է գաղտնի մնալու Անգլիոյ արխիւներուն մէջ մինչեւ 1992 թ., օրին սակայն, միջազգային մամուլին մէջ արձագանգ կը գտնէին, հաւանօրէն տուեալ երկրի գաղտնի սպասարկութեանց լրատուութեամբ: Արդարեւ՝ նման արձագանգ մըն է լրագրող Ֆրանք Ճըրվեսի հետեւեալ զրութիւնը, որ կը հրապարակուէր 1941 թ.-ի Դեկտեմբերի 2-ին, անգլիատառ «Քոլիըրզ» շաբաթաթերթին մէջ.

«... Անգլիոյ հետ իր ստորագրած դաշինքին հաւատարիմ մնալու մասին մենք տեւականօրէն կը լսենք Անգարայի ռատիոկայանին անգլերէն եւ ֆրանսերէն հաղորդագրութիւններէն: Բայց գերմանեւսովետ պատերազմին սկզբնաւորութենէն ի վեր նոյն այդ Անգարայի ձայնասփիւռին արարերէն բաժանմունքը ցոյց կու տայ, թէ գերման դեսպան Ֆրանց Ֆոն Փափեն ժամավաճառ Հ՚ըլլար Անգարայի մէջ:

«Ռաշիտ Ալի Կէյլանիի [Իրաքի մէջ] շղթայազերծած ապստամբութեան ընթացքին, Թուրքիա մերժեց անցք տալ գերմանական այն նաւերուն, որոնք զօրք ու ռազմանիւթ կը տանէին դէպի Իրաք: Երբ Վիշիի կառավարութիւնը Թուրքիայէն արտօնութիւն ուզեց զինուոր

44. Նոյնը, փաստաթուղթ թիւ 14:

45. Նոյնը, փաստաթուղթ թիւ 11:

46. F. O. 371/R./6472/1934/44.

ու ռազմանիւթ ղրկելով Սուրիոյ իր բանակը զօրացնելու համար, Անգարա «ո՛չ» պատասխանեց։

«Բայց հակառակ Թրքական քաղաքականութեան անգլիասէր այս ուղղութեան, նկատի առնուելու են հետեւեալ իրողութիւնները։

«Բացարձակապէս արժանահաւատ տեղեկագրերէ կը պարզուի, թէ Ֆրանց Ֆոն Փափեն Թուրքիոյ խոստացած է Հայաստանն ու Ազրպէյճանի սահմանամերձ շրջանները՝ եթէ Թուրքիա չէզոք եւ ոչ-պատերազմիկ մնայ։ Ազրպէյճանի բնակչութեան 75 առ հարիւրը Թուրք է։ Մինչեւ նախորդ պատերազմը Հայաստանը Թրքական հողամաս մըն էր։ Ազրպէյճանը բովանդակ Սովետ. Միութեան ամենէն հարուստ շրջաններէն մէկն է։ Հակառակ Մուսթաֆա Քեմալի (Աթաթիւրք) բացայայտ հակադերման մտայնութեան, նացի Գերմանիոյ ներկայ վարիչները լաւ տրամադրութիւններ կը սնուցանեն Իւնէօնիւի Թուրքիոյ հանդէպ, որովհետեւ, ներկայի Լիզպոնին եւ նախապատերազմեան Ամսթերտամին հետ, Անգարան, գերման լքրտեսութեան համար լա՛ւ կեդրոն մըն է...»[47]։

Նացի Գերմանիոյ ծրագիրները կը բիւրեղանային Կովկասի նկատմամբ։ Արդէն վերջ դտած էին զրաւման ենթահողը պատրաստող այլազան միջոցառումները։ Հիթլեր՝ 1941 թ.ի Նոյեմբերի 19-ին, գերման բանակի բարձր հրամանատարութեան երկարօրէն կը զրուցէր իր ծրագիրներուն մասին։ Զօր. Ֆրանց Հալտրը իր ատենագրութիւններուն մէջ կը խտացնէր Հիթլերի մտածումները. «Նպատակակէտեր յառաջիկայ տարուան համար։ Նախ եւ առաջ Կովկասը։ Նպատակ. Ռուսիոյ հարաւային սահմանները։ Ժամանակ. Մարտէն Ապրիլ [1942 թ.]։ Հիւսիսի մէջ ներկայ տարուայ կռիւներու աւարտին, Վալակտա կամ Կորքի, բայց միայն Մայիսի վերջին»[48]։

Նպատակակէտերը ճշդուած էին, բայց անոնց հասնելու միջոցներուն մասին կային տարբեր ծրագիրներ։

Գերմանիոյ Նացի կուսակցութեան ղեկավարութիւնը, կառավարութիւնը եւ բանակի բարձրաստիճան սպաները նոյն մօտեցումը չունէին Կովկասի քաղաքական ապագային եւ Կովկասի ժողովուրդներու հանդէպ իրենց որդեգրելիք ուղեգիծին նկատմամբ։

Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Ռիպենթրոպ եւ էս.էս.ներու Գերման Կեսթափոյի պետ՝ Հիմլեր, «Արեւելեան գրաւեալ

---

47. Տես՝ «Զարթօնք» օրաթերթ (Պէյրութ), 2 Դեկտեմբերի, 1967, թիւ 57 (9004)։

48. William L. Shirer, **The Rise and Fall of the Third Reich,** New York, 1967, p. 248.

*շրջաններ»ու հարցի մէջ փան–թուրքական հակումներ ցոյց կու տա–
յին եւ նուազագոյն համակրանքը ունէին անկախութեան ի նպաստ
յայտարարութեան մը։ Նացի կուսակցութեան տեսաբան Ալֆրետ
Ռոզենպերկ՝ ցեղերու «իրապաշտ զանազանութեան» եւ որոշ շրջան–
ներու անկախութեան ճանաչման կողմնակից էր։ Իսկ Հիթլեր, որ
ասիական ժողովուրդներու հանդէպ ատելութիւն կը սնուցանէր եւ ոչ
մէկ բանի կարեւորութիւն կ՚ընծայէր, առանց պայմանի ծառայու–
թիւն կը պահանջէր եւ կը յուսար այն օրուան երբ գերման լուծը պի–
տի նետէր Կովկասի վրայ*[49]։

1941 թ.ի Մայիսի սկիզբներուն, նացի տեսաբան Ալֆրետ Ռո–
զենպերկ պատրաստած էր Գերմանիոյ կողմէ գրաւուելիք Սովետ.
Միութեան շուրջ իր ծրագիրը։ Համաձայն այդ ծրագրին՝ Սովետ.
Միութեան եւրոպական աշխարհամասը պիտի բաժնուէր այսպէս
կոչուած Ռայխ Քոմիսարիաթներու։ «Ռուսական Լեհաստանը, պիտի
կոչուէր Օսթլանտ, եւ պիտի ըլլար գերմաններէ «պաշտպանեալ»
շրջան։ Ուքրանիան պիտի յայտարարուէր անկախ պետութիւն մը գեր–
մաններու հետ դինակցութեամբ»։ Կովկասը պիտի կառավարուէր
գերման լիազօր ներկայացուցիչի մը կողմէ, իսկ Պալթեան երեք պե–
տութիւնները եւ Պելոռուսիան պիտի հռչակուէին գերմաններէ
«պաշտպանեալ շրջան», նախքան իրենց կցումը Մեծն Գերմանական
Ռայխին*[50]։

*Ռոզենպերկ վերոյիշեալ իր ծրագիրը՝ «Ցուշագիր թիւ 1»,
ներկայացուցած էր Հիթլերին եւ Էս.Էս.ի պետ Հիմլերին, որոնք
հաստատած էին զայն։ Ըստ ծրագրին՝ կը ջնջուէին Սովետ. Միու–
թեան հանրապետութիւնները, որոնց շարքին եւ Սովետ. Հայաստա–
նը։ Ամբողջ «գրաւեալ Սովետ. Միութիւնը» պիտի բաժնուէր հինգ
Ռայխ Քոմիսարիաթներու, որոնք իրենց կարգին պիտի բաժնուէին
«գլխաւոր կամ ընդհանուր քոմիսարիաթներու»*[51]։

1941 թ.ի Ցուլիսի 17–ին կը ստեղծուէր «Արեւելեան գրաւեալ
շրջաններ»ու նախարարութիւնը, որուն նախարար կը նշանակուէր
Ալֆրետ Ռոզենպերկը։ Իսկ օր մը առաջ, 1941 թ.ի Ցուլիսի 16–ին,
Հիմլեր Կովկասի Ռայխոքոմիսար նշանակած էր Անոյ Շեկեղանցին։
Այս վերջինը, դեռ Կովկասն իսկ չգրաւուած, կը կազմէր իր պաշտօ–
նատարական վարչամեքենան՝ բաղկացած 1200 միաւորներէ։ Նոյնիսկ
կը նշանակուէին ոստիկանապետերն ու զինուորական գործերու պե–

---

49. Caroe Olaf, **Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism,** New York, 1967, p. 248.

50. W. Shirer, **The Rise...,** p. 832.

51. Ա. Մնացականեան, *Միասնական Շարքերում*, էջ 15։

տը։ Գրաւումը իրականացնելէ ետք կարելի պիտի ըլլար ստեղծել տեղական զօրամասեր, որոնք սակայն պիտի ունենային գերմանացի սպաներ[52]։

Նացի ցեղապաշտական հիմունքներով պատրաստուած գերմանական այս ծրագրի տրամադրութեանց համաձայն, պիտի փոխուէին Հրջանի բոլոր քաղաքներուն անունները, ներառեալ՝ Սովետ. Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի անունը։ Անոնց պիտի տրուէին գերմանական անուններ[53]։

1942 թ.ի սկիզբներուն գերմաններուն համար յայտնի կը դառնար թէ Թուրքիոյ մէջ ծաւալած փան-թուրանական զգացումները ամբողջական համամտութիւնը չունէին այլ երկիրներու Թուրքերուն։ Սովետ. Միութեան մէջ ապրող Թրքալեզու ժողովուրդները չէին ուզեր Ֆեմալական հանրապետութեան լուծին տակ իյնալ։ Թուրքիոյ արեւելքը ապրող Թուրանականները ցեղայնօրէն ինքզինքնին աւելի մաքուր եւ աւելի մօտ կը նկատէին առաջին օսմանցի ներխուժողներուն, քան՝ ցեղերու խառնուրդ Թուրքիոյ լեւանթեն Թուրքերուն[54]։ Այսպէս մտածողներու ղեկավարն էր Մեհմետ Էմին Ռեսուլզատէն, որ կ՚երազէր «Մեծն Ազրպէյճան» մը՝ Սովետական եւ Իրանական Ազրպէյճաններու միացումով։ Ան տրամադիր կը Թուէր Գերմանիայէն եւ Թուրքիայէն օժանդակութիւն ստանալու, բայց չէր ուզեր ռազմախարիսխներ իսկ տրամադրել անոնց, ինչ որ նացիներու նախապայմանն էր իրեն օժանդակութիւն տալու[55]։

Գերմանիոյ հետ գործակցող վրացի եւ հայ ղեկավարները նոյնպէս կը յայտնէին թէ դէմ էին փան-թուրանականութեան, կամ՝ Անդրկովկասէ ներս Թուրքիոյ ներկայութեան։

Վրացիք յայտնած էին թէ Թուրք բանակի ռազմունակութեան չեն վստահիր։ Թէ Թուրքիան կրնար ժամանակաւոր կերպով գրաւել Վրաստանը, բայց Սովետ. Միութիւնը զօրանալէն ետք կարող էր վերադրաւել երկիրը, եւ վրացիք կրնային տուժել։ Ուրեմն՝ ըստ գերման տեղեկագիրներուն, վրացիք կը նախընտրէին Վրաստանի գրաւումը Վեհրմախթի կողմէ[56]։

---

52. Նոյնը, էջ 16։

53. Նոյնը։

54. F. Weber, **The Evasive...,** p. 122.

55. Tippelskirch to Hentig, 28 January 1942, A. A. 691/VAA 293, as quoted by F. Weber, **op. cit.,** p. 123.

56. Նոյնը։

Պատմաբան Ֆրանք Ճ. Ուեպըր, հիմնուելով գերմանական արխիւներէն քաղուած վաւերաթուղթերու վրայ, գերմաններու հետ գործակցող հայերու մասին կը գրէ.—

«Կարգ մը հայեր նաեւ կը փափաքէին որ իրենց երկիրը յանձնուի ուղղակի գերման վարչութեան։ Գերմանացիները Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետ կապի մէջ էին 1940 թ.ի գարունէն ի վեր, երբ Վ.Եհրմախթը գրաւեց Փարիզը։ Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ ապրող բազմաթիւ հայ դաւադիրներէն էին՝ «զօրավարներ» Դրօ եւ [Վահան] Փափազեան, Ֆետայիներ, որոնք անմիջապէս իրենց ծառայութիւնը առաջարկեցին Գերմանիոյ, այն յոյսով որ կրնան համոզել Պերլինը՝ իրենց երկիրը չվաճառելու Թուրքերուն, Անգարայի հետ զինակցութեան մը փոխարէն։ Ռուսահայերը Ստալինի [իշխանութեան] տակ դիւրին վիճակ մը չունէին, բայց աւելի վատ չէր քան իրենց ազգակիցներուն [վիճակը] Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին, [երբ անոնք] տառապած էին Երիտասարդ Թուրքերուն [ձեռքին] տակ։ Հաշիւները կը տարբերին, բայց մօտաւորապէս 750,000 հայեր սուլթանին կառավարութեան կողմէ մաքրագործուեցան «ապահովական պատճառներով»։ Դրօ, Փափազեան, եւ իրենց հայրենաթող երկրակիցները չէին ուզեր այդ ջարդին կրկնումի վտանգը եւ ատոր յստակ սպառնալիքը տեսան փան-Թուրանականութեան ծագումին մէջ։ Անոնք կը պնդէին Թուրքիայէն կատարեալ անկախութեան վրայ, երաշխաւորուած Առանցքի Նոր Կարգին կողմէ։ Այս հայերը պիտի համաձայնէին միանալ Կովկասեան դաշնակցութեան մը, որուն անդամ էր Թուրքիան, բայց բնաւ երբեք՝ եթէ Թուրքիան ըլլար [այդ դաշնակցութեան] պարագլուխը։ Հենթիկ, Թուրանական հարցերու իրր խորհրդատու, [Հ.Յ.] Դաշնակցութեան նպատակները բաւական յարմարելի կը դտնէր գերման քաղաքականութեան աւելի երկարաշունչ նպատակներուն։ Հենթիկի համար, կարեւորութիւն չունէր եթէ երբեք Ադրպէյճան եւ Վրաստան թըրքական հսկողութեան ենթարկուէին, բայց ան զօրաւոր կերպով կը զգար որ Հայաստան պէտք չէր յանձնուէր Թուրքերուն՝ որքան ալ Անգարայի պահանջները առ այդ աղմկարար ըլլային. սակայն Հայաստանը՝ գերմաններուն կողմէ հարկ էր կազմակերպել իրր արդելակ պետութիւն մը (buffer state) Սովետական Միութեան դէմ։ Հենթիկ հայերը կը նկատէր մասնաւորապէս տաղանդաւոր ժողովուրդ։ Ան հայերը կ'արժեւորէր իրր մեծ խելացիութեան, միջազգային լայն կապերու եւ դիմացկուն կարծրութեան տէր ժողովուրդի։ Բոլոր կովկասեան ժողովուրդներէն, ամենայն վստահութեամբ ան հայերուն յանձնարարեց գերման շարքերէն ներս զինուորագրուիլ։ Հենթիկ կը կանխատեսէր որ անոնք առաջին կարգի հրոսակային

կռուողներ կրնային ըլլալ, որոնցմէ սովետները պիտի վախնային»[57]:

Հետագային՝ Կովկասի նկատմամբ իր մշակած ծրագիրներուն մէջ Ալֆրետ Ռոզենպերկ նկատի առաւ Հենթիկի՝ Հայաստանը արգելակ պետութեան մը վերածելու թելադրանքը:

Էմին Ռասուլզատէի, իրեն հետեւող ազրպէյճանցիներուն ու անոնց հետ գործակցող վրացի եւ հայ անձնաւորութիւններուն փան-թուրանականութեան դէմ ունեցած դիրքորոշումը ի մտի ունենալով, ու մեկնելով գերմանական շահերէն (հակառակ փան-թուրանականութեան հետ ունեցած սկզբնական շփումներուն), կը թուի թէ Գերմանիա հետագային որոշեց չշարունակել Սովետ. Միութեան հաւոյն Թուրքիոյ հողային փառասիրութիւններուն տրուած քաջալերանքը, բացի՝ Խրիմի մարզէն: Նոյնիսկ թուրանականութիւն բառը՝ Պերլինի Վիլհելմշթրասէի դրասենեակներուն մէջ փոխարինուեցաւ Թիմորիզմ եւ Տաղստանիզմ բառերով[58]: 1941 թ.-ին Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը Թուրքիան պատերազմէն ներս իր կողքին ներգրաւելու համար քաջալերած էր անոր փան-թուրանական ծաւալողական ախորժակները, որ կը թուի թէ, ինչպէս անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի վաւերաթուղթերը կը հաստատեն, դեռ մարած չէին 1942 թ.-ի Օգոստոսին[59]: Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան Թուրքիոյ նկատմամբ կեցուածքին մէջ որոշ փոփոխութիւն ըլլալով հանդերձ, այդ նախարարութիւնը կը մնար թրքասէր: Գերմանիա կ'ուզէր Պաքու հասնիլ եւ դրաւել Կովկասը առանց խոչընդոտներու, որոնք կրնային ստեղծուիլ չրջաններու արտասահման ապրող նախկին կառավարողներու կողմէ, եւ կամ Թուրքիոյ, որ կրնար ընդհարումներու դուռ բանալ Գերմանիոյ եւ Կովկասեան ազգերուն միջեւ:

Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան եւ իր դլխաւորին՝ Ֆոն Ռիպենթրոփի փան-թուրքական չրջանակներուն մերձենալու քաղաքականութիւնը պատճառ եղաւ որ կարծիքներու բախում մը սկսի վերոյիշեալ նախարարութեան եւ Ալֆրետ Ռոզենպերկի գլխաւորած «Արեւելեան դրաւեալ չրջաններ»ու նախարարութեան միջեւ: Դրաւուելիք Կովկասի մէջ ո՞ր բնիկ տարրը պիտի ընտրուէր իբր գործակից: Արտաքին գործոց նախարարութիւնը կ'ուզէր վստահիլ փան-թուրքական տարրին, մինչ «Արեւելեան դրաւեալ չրջան-

57. Hentig to Woermann, 20 January 1942, A. A. 691/VAA 293, as quoted by F. Weber, **op. cit.,** p. 123-124.

58. Նոյնը, էջ 125:

59. F. O. 371/R 5618/2713/44.

ներ»ու նախարարութիւնը եւ Ռոզենպերկ կը փափաքէին վստահել վրացիներու[60]։ Հիթլերի հրամանով կազմակերպուած «Կովկասի Իւրացման Շտապ»ին ղեկավարութիւնը վստահուած էր Ռոզենպերկի[61]։

Դատած դէպքերու ընթացքէն, կարելի կ՚ըլլայ եզրակացնել թէ Ռոզենպերկ կը յաղթանակէ։ Ռոզենպերկի գրասենեակը Կովկասի քաղաքական ապագային մասին ծրագիրներ կը մշակէ։ Կովկասը (Reichskommissariat Kaukasien (RRK)) պիտի բաժնուէր եօթը քոմիսարութիւններու՝ Վրաստան, Ադրպէյճան, Հիւսիսային Կովկասի Լեռնականներու (տաղստանցի) շրջան, ինչպէս նաեւ Քրասնոտարի եւ Ստաւրոփոլի (Վորոշիլովսք) վարչական միաւորները իբր ընդհանուր քոմիսարութիւններ. իսկ ցանցառօրէն բնակուած Քալմուկ շրջանը (որ ընդարձակուած էր ներգրաւելով Աստրախանն ու Ռոստովի նահանգին մէկ մասը) եւ Հայաստանը՝ իրենց աւելի «ցած աստիճան» դրութեան հետեւանքով որոշ չափով աւելի ցած աստիճանի կարեւորութիւն ունեցող միաւորներ պիտի ըլլային, «գլխաւոր քոմիսարութիւններ (Hauptbezirke) անուան տակ[62]։

Ռոզենպերկ՝ շատ վստահ որ գերմանական բանակները պիտի գրաւէին Կովկասը, արդէն իսկ Կովկասի գերման կառավարիչին՝ Թիֆլիսի մէջ ունենալիք ապարանքին յատակագիծերը պատրաստել տուած էր։ Ռոզենպերկ Թուրքիա կը դրկէր անձնաւորութիւն մը, որ ինքզինք ամենուրեք կը ներկայացնէր իբր Թիֆլիսի կառավարիչ[63]։

Գերմաններու հետ գործակցող հայերը կը վախնային որ վրացիներէ տիրապետուած Կովկաս մը իրենց դէմ զատողութեան պիտի առաջնորդէր։

Հայերու քաղաքական ապագային մասին վիճաբանութեանց ընթացքին Ռոզենպերկ կ՚աղդարարէր որ հայեր «քիչ լաւ յատկութիւններ ունէին իրենց դրացիներուն բաղդատմամբ»։ Հայերու նկատմամբ գերման ժողովուրդի նախապաշարումը՝ թէ անոնք լեւանթեն առեւտրականներ են հրեաներէն ոչ շատ տարբեր, խոր արմատ ձգած էր նացի շրջանակներու մէջ, եւ ցեղապաշտ «մաքրակրօն»ներ՝ ներառեալ Հիթլերը, հայերը կը դիտէին իբր ոչ-արիականներու, տեսակէտ՝ զոր վրացի չովինիստները կը քաջալերէին[64]։ Հայ ռազմագերիներուն եւ գաղթականներուն հանդէպ գերմաններու մօտեցումը այդ զատողական ոգին յաճախ կը ցուցաբերէր։

---

60. A. Dallin, **German Rule...,** pp. 235, 253.

61. Ֆ. Գրիգորեան, *Հայ ժողովրդի Մասնակցութիւնը...*, էջ 19։

62. A. Dallin, **German Rule...,** p. 231.

63. Ch. Hostler, **Turkism...,** p. 183.

64. Ch. Dallin, **German Rule...,** p. 229.

Ռոզենպերկ, Հայաստանի տեղ մը տուած էր իր ծրագրին մէջ, քանի որ «Հայաստանը լաւագոյն գօտին էր Թուրքիոյ եւ Ազրպէյճանի միջեւ, որ կ'արգիլէր փան-Թուրանական շարժումին դէպի արեւելք տարածումը»[65]:

Ալֆրետ Ռոզենպերկ, Ռուսիա ծնած գերմանացի մը, որ նացի տեսաբանը կը նկատուէր, գերմանահպատակ դարձած վրացի գիտնական Ալեքսանդր Նիքուրաձէի բարեկամն էր 1920-ական Թուականներէն ի վեր: Նիքուրաձէ, որ բաւական համբաւ շահած էր Գերմանիոյ մէջ, համոզած էր Ռոզենպերկը վրացիներու արիական մաքրացեղ ըլլալուն[66]: Ռոզենպերկ կը փափաքէր որ վրացիք գերմաններու սահեղծելիք Կովկասեան դաշնակցութեան տանտէրը ըլլան: Իսկ սոյն Կովկասեան դաշնակցութիւնը՝ ըստ Ռոզենպերկի, Գերմանիայէն պիտի աղաչէր որ իրենց մշակութային եւ ազգային գոյութիւնը ապահովէր: Ռոզենպերկ՝ Պերլին-Թիֆլիս նոր առանցք մը կը յուսար կազմել, գերման ազդեցութեան ենթակայ վրացիներու ենթարկուելիք Կովկասին շնորհիւ[67]:

Վերոյիշեալ բոլոր ծրագիրներն ու երազները փուլ եկան սակայն Նացի Գերմանիոյ կրած պարտութեամբ:

---

65. Document 1520-PS, Trial of the Major War Criminals, Nuremberg International Military Tribunal, 1947-1949, XXVII, p. 289.

66. A. Dallin, **German Rule...**, p. 89; David Lang, **A Modern History of Georgia,** London, 1962. p. 259.

67. A. Dallin, **German Rule...**, p. 229.

THE PLANS OF NAZI GERMANY AND THE PAN-TURANIANS IN THE CAUCASUS (1941)

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

When in 1942 Germany undertook its second attack against the Soviet Union under its code name of **Ost**, it had already decided to occupy the Caucasus, annihilate a large part of the population of Armenia, and deprive the country of political and national-cultural rights. This German plan particularly interested Turkey, which sought to realize its pan-Turanian ambitions through the assistance of Germany, whose military operations depended upon the cooperation of Turkey. Within the German ruling class the conflicting pro-Georgian and pro-Turkish factions created difficulties for Turkey. However, the defeat of Germany put an end to all German and Turkish plans in the Caucasus.

Հայազգի Աթաբեկ եւ Մուսուլի Սուլթան Պատր էտ Տին Լուլու

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

ԺԲ. դարու վերջաւորութեան, Միջին Արեւելքի մէջ երկու հզօր կայսրութիւններ՝ ներքին պառակտումներու պատճառով, քայքայուած էին արդէն։ Մեծ Սելճուքներու գահը կռուախնձոր դարձած էր փառատենչ ժառանգորդներու միջեւ, իսկ Էյուպեան կայսրութիւնը՝ Սալահ էտ Տինի մահէն ետք, բաժնուած էր իր բազմաթիւ որդիներուն եւ եղբօրորդիներուն միջեւ, կորսնցնելով երբեմնի իր հմայքն ու համերաշխութեան ոգին։ Ստեղծուած էին փոքր մելիքութիւններ, որոնց գահակալները, հակառակ իրենց ուռուցիկ տիտղոսներուն, կ՚իշխէին համեստ տարածքով գաւառներու վրայ։ Այդ ինքնավար շրջաններէն մէկն էր Մուսուլի Աթաբեկութիւնը՝ յարակից կարգ մը բերդերով եւ Սինճար քաղաքով, որուն հիմնադիրն էր ծագումով Թուրք Իմատ էտ Տին Պըն Զենկի Պըն Սունկուր, որ իր կարգին, եւ աւատապետական սովորութիւններու գծով՝ զայն որպէս տիրոյթ ստացած էր հիճրի 521 թ.ին (1127 թ.) Մեծ Սելճուքներու Սուլթան Մահմուտ Պըն Մելիքշահէն։

Զենկիներու հարստութիւնը Մուսուլի մէջ գոյատեւեց հ. 521–646 թթ. (1127–1219 թթ.)։

ԺԳ. դարուն Մուսուլի մէջ կը հանդիպինք բացառիկ կարողութիւններով օժտուած քաղաքական մեծ դէմքի մը, նախ՝ աթաբեկ տիտղոսով, ապա՝ մելիք Մուսուլի, որ քառասուն հինգ տարիներ միահեծան կերպով իշխեց գահին վրայ, սկսելով ստրուկի անփառունակ վիճակէն, հասնելու համար պալատական խնամակալի, դաստիարակի (աթաբեկ) եւ թագաւորի (մելիք) դիրքերուն։

Այս բացառիկ դէմքը ծագումով հայ՝ Պատր էտ Տին Լուլուն է, որդի Ապտուլլահի, որ մանուկ հասակին՝ որպէս ստրուկ գնուած է դերձակի մը կողմէ Մուսուլի մէջ եւ ապա՝ ծախուած նոյն քաղաքի Սուլթան Նուր էտ Տին Արսլանշահ Պըն Ըզ էտ Տին Մաս՝ուտի (1192-1210 թթ.), որուն մօտ՝ իր ուշիմութեան շնորհիւ յաջողած էր հասնիլ նախաձեռնի դիրքի:

Ըստ արաբական անձնանուններու բառարանին՝ Լուլու ծնած է 1174 թ.ին եւ մեռած՝ 1259 թ.ին, 85 տարեկան հասակին մէջ[1]: Դրժբախտաբար յիշուած չէ թէ Հայաստանի որ շրջանէն բերուած է ան որպէս ստրուկ կամ մեմլուք (գերի): Սակայն, նկատի ունենալով ԺԲ. դարու քաղաքական փոթորկոտ իրադարձութիւնները, կարելի է ենթադրել որ ան վասպուրականցի հայ մըն էր, եւ հաւանաբար՝ Խլաթի շրջանէն: Իսկ Ապտուլլահ հայրանունը կրնար ըլլալ անունը զինք գնող դերձակին եւ կամ՝ վերադիր անուն մը իր ստրուկ վիճակին, քանի որ անուան տառացի թարգմանութիւնը կը նշանակէ ստրուկ կամ գերի Աստուծոյ:

Ըստ մատենագիր Շամս էտ Տին Տահապիի՝ «Պատր էտ Տին Լուլու Ալ Արմանի (հայազգի, Պ. Ս.) ապրած է աւելի քան 80 տարիներ եւ մեռած հ. 657 թ.ին (1258 թ.): Անոր մահով վերջ գտած է Մուսուլի մելիքութիւնը»: Մատենագիրը զայն կը կոչէ «Ալ Սուլթան Ալ Մալիք Ալ Ռահիմ (ողորմած, Պ. Ս.) որ եղած է քաջակորով, պատկառելի, դիւանագէտ եւ գիտնական՝ թէեւ քիչ մը բռնակալ ու կրօնական զգացումէ զուրկ»[2]:

Ուրիշ մատենագիր մը՝ Իպն Դաղրի Պարտի, իր Ան-Նըճում Ազ-Զահիրա դիրքին մէջ կը գրէ. «Լուլու եղած է ողորմած եւ Ապու Ալ Ֆատա՝էլ (արժանիքներու տէր, Պ. Ս.)»: Ըստ մատենագիրին, Մուսուլի այս թագաւորը եղած է գահակալներուն լաւագոյնը: Անդրադառնալով կենսագրութեան, հակիրճ տողերով կը յայտնէ թէ ան եղած է ստրուկը Նուր էտ Տին Արսլանշահի, որդի Ըզ էտ Տին Մաս՝ուտի, որդի Մաուտուտի, որդի Զենկի Պըն Սունկուր Թուրքին[3]:

Երբ Նուր էտ Տին կը մեռնի, գահը կը ժառանգէ անոր զաւակը՝ Ալ-Ղահեր, որ ֆիզիքապէս վատառողջ ըլլալով կը մահանայ հ. 614 թ.ին (1217 թ.) ձգելով երկու մանկահասակ ժառանգորդ զաւակներ, որոնց խնամակալ կը նշանակէ Լուլուն: Այս վերջինը յաջորդաբար կը սպաննէ երկու ժառանգորդները՝ ու կը տիրէ գահին: Ապա նկարա-

---

1. – قاموس الاعلام ، خيرالدين الزركلي، ج ٦ ، ص ١١١ .
2. – كتاب دول الاسلام للحافظ شمس الدين الذهبي ، القاهرة ، ١٩٧٤ ، ص ١٦١ ، ١٦٢ .
3. – تغري بردي ، مطبعة دار الكتب المصرية ، ١٩٣٨ ج ٧ ، ص ٧٠ .

դրելով անոր արժանիքները, Իպն Դաղրի Պարտի կ'աւելցնէ. «Պատր Էտ Տին եղած է չափազանց գործունեայ, իրազեկ, պրպտող եւ պատշաճութիւնները յարգող անձնաւորութիւն մը, որ վայելչօրէն կ'ընդունէր օտար դեսպաններն ու պատուիրակութիւնները: Տեւապէս կը հետաքրքրուէր իր հպատակներուն վիճակով եւ շատ քիչ բան կը խուսափէր անոր ուշադրութենէն: Մեծ գումարներ կը ծախսէր ան արդարամիտ դատաւորներ պահելու համար: Ունէր նաեւ լրտեսներու ընդարձակ ցանց մը: Եթէ պատահէր որ իր հպատակներէն մէկը, իր երկրին մէջ 100 տիրհեմի (արծաթ դրամ, Պ. Ս.) վնասի ենթարկուէր, Լուլու սիրով յանձն կ'առնէր 10·000 տինար (ոսկեդրամ, Պ. Ս.) ծախսել դարմանելու համար վնասը»:

Համաձայն թրքական անձնանուններու բառարանին՝ Լուլու եղած է մելիքութեան խորհրդական, խնամակալ եւ աթաբեկ հ. 607 թ.էն (1210 թ.) սկսեալ: Լուլու յամառօրէն պաշտպանած է ժառանգորդներուն իրաւունքները իրենց երկու հօրեղբայրներուն՝ Մելիք Իմատ Էտ Տինի եւ Մուզաֆֆար Էտ Տինի ոտնձգութիւններուն դէմ, որոնք կը ձգտէին Մուսուլը կցել իրենց տիրոյթներուն[4]:

Այդ շրջանին Լուլու լեզու գտնելով Էյուպեան մելիքներուն հետ, յաջողած է իշխանութեան կցել նաեւ Ճեզիրէն ու սպառնալ Հալէպին:

Լուլուի հայազգի ծագման մասին կը խօսի նաեւ ուրիշ մատենագիր մը՝ Ալ Իմամ Էտ Տին Ապի'լ Ֆիտա՝ Իսմայիլ Օմար Պըն Քեսիր Ալ Գարաշի Էտ Տիմըշքի, որ մահացած է հ. 774 թ.ին (1372 թ.): Ան կը հաղորդէ որ «Հուլակուի աւերիչ պատերազմներէն ետք, երբ մոնկոլ աշխարհակալը կը դրաւէ Աբբասեան կայսրութեան մայրաքաղաք Պաղտատը, Պատր Էտ Տին Լուլու թանկագին նուէրներով եւ դանձերով կ'ուղղուի Հուլակուի մօտ՝ սիրաշահելու համար նոր աշխարհակալը: Հուլակու զայն կ'ընդունի յարգանքով եւ պատշաճութեամբ: Վերադարձին, մօտ 80-ամեայ ծերունին կ'ապրի միայն տարի մը, ու կը վախճանի: Ան թաղուած է Պատրիյէի դպրոցին մէջ (Պատրի անուամբ եւ իր կողմէ կառուցուած, Պ. Ս.): Իր հպատակները խոր սուգի մէջ մտած են, որովհետեւ ան սիրուած էր իր բարի վարմունքին եւ արդարամտութեան համար»[5]:

Պատր Էտ Տին Լուլու եղած է առատաձեռն մեկենաս մը եւ քաջալերող՝ արուեստի ու գրականութեան: Անոր օրով եւ իր շնորհիւ

---

4. – قاموس الاعلام شمس الدين سامي ، مجلد ٢ ، ص ١٢٥٥ .

5. – كتاب البداية والنهاية في التاريخ للامام الحافظ عماد الدين ابي الفداء اسماعيل عمر بن كثير القرشي الدمشقي ، مطبعة السعادة بمصر ، ج ، ١٣ ، ص / ٢١٤ .

Շէյխ Ըզ էտ Տին կը պատրաստէ Ալ Քամել Ֆիլ Թարիխ պատմութեան գիրքը, որուն համար կ՝արժանանայ վարձատրութեան եւ շնորհքներու: Լուլու կը գնահատէր բանաստեղծները, որոնց կը վճարէր մինչեւ 1000 տինարի հասնող նիւթական պարգեւներ: «Այս Պատր էն Տին Լուլուն հայ էր ծագումով՝ գնուած դերձակի մը կողմէ: Ցետոյ՝ պատկանեցաւ Մուսուլի տիրոջ՝ Նուր էտ Տին Արսլանշահին: Ան վայելուչ էր ու բախտաւորուեցաւ, յառաջանալով պետական գործերուն մէջ: Լուլու դաւադրութեամբ սպաննեց իր տիրոջ զաւակները այնպէս որ օրինաւոր ժառանգորդներ չմնալով, ասպարէզը ապատ մնաց իրեն համար:

«Ան ամէն տարի Ալիի (մարգարէին փեսան ու հօրեղբօրորդին, Պ. Ս.) ուխտատեղիին (Մաշհատ) կը նուիրէր 1000 տինար կշռող ոսկի կանթեղ մը: Ան պատկառելի էր ու սիրուած: Հպատակները զայն կը կոչէին «ոսկեայ մական»: Զափազանց եռանդուն էր, իմաստուն եւ խորամանկ: Տարուէ տարի ոսկեայ կանթեղի մը նուէրը Ալիի Շիրիմին, կը նշանակէ որ ան կը պատկանէր Շիի յարանուանութեան: Աստուած աւելի լաւ գիտէ [ճշմարտութիւնը]»[7]:

Պաղտատի Հնագիտական Սպասարկութեան կողմէ հրատարակուող «Սումեր» տարեգիրքի 1968 թ.ի հատորին մէջ՝ Մուսուլի ինքնատիպ ոճով կառուցուած եւ պատմական նշանակութիւն ունեցող ճարտարապետական կոթողներուն (մզկիթներ, դպրոցներ, ուխտատեղիներ, շիրիմներ եւն.) նուիրուած ուսումնասիրութեամբ մը, Սա՝իտ Տիուհճի կը յանգի այն եզրակացութեան որ Մուսուլի ճարտարապետական կառուցումներու ամենէն փայլուն ժամանակաշրջանը եղած է Պատր էտ Տին Լուլու Պըն Ապտուլլահ Ալ Արմանիի (հայազգի, Պ. Ս.) շրջանը[8]:

Արեւելագէտ Տէյվիտ Թալբոթ Ռայս իր «Իսլամական Արուեստ» գիրքին մէջ (էջ 99), բաղդատութիւններ ընելով Վասպուրականի եւ Միջագետքի ճարտարապետական ոճի նմանութիւններու շուրջ՝ կ՝անդրադառնայ նաեւ Մուսուլի շինարարական վերելքին ու կը շեշտէ Լուլուի հայկական ծագումը:

Անվիճելի է ուրեմն որ Պատր էտ Տին Լուլու հայ էր ծագումով

---

6. Լուլուի կողմէ հատանուած ոսկեդրամ տինարը կը կշռէ 6.30 կրմ.: Հետեւաբար իր կողմէ նուիրուած կանթեղը, որպէս ձոյլ մետաղ հաւասար է 6 ֆիլ. եւ 300 կրամ ոսկիի:

7. – الكامل في التاريخ ابن الاثير ، دار الكتب العربي ، ١٩٦٧ .

8. – سومر ، مجلة علمية في اثار العراق وتاريخه ، يصدرها الاثار العامة , بغداد . المجلد ٢٤ ، ١٩٦٨ ، ص ١٧١ – ١٨١ ، سعيد الديوجي .

եւ բացառիկ տաղանդով ու կարողութիւններով օժտուած քաղաքական դէմք մը, որ Պենի Զենկի տոհմին երեք դահաժառանգներու խնամակալութիւնը ստանձնելէ յետոյ, հիմնեց իր սեփական հարստութիւնը, որ սակայն եղաւ կարճատեւ՝ Հուլակուի արշաւանքին պատճառով։

Աթաբեկութեան շրջանին իր սաները եղած են.

— Ըղ էտ Տին Մաս՚ուտ Պրն Արսլանշահ հ. 607–615 թթ. (1210–1218 թթ.)։

— Նուր էտ Տին Արսլանշահ Պրն Մաս՚ուտ հ. 615–616 թթ. (1218–1219 թթ.)։

— Նասրը էտ Տին Մահմուտ Պրն Մաս՚ուտ հ. 616 թ. (1219 թ.)։

Հակառակ իր երկարամեայ, փոթորկալից եւ տաղնապալի գահակալութեան, Լուլու եղած է բացառիկ տաղանդով օժտուած քաղաքական դէմք մը, թէեւ՝ հակասական մղումներով, երբեմն բիրտ, սակայն արդարակորով, աններող՝ բայց ողորմած, յարատեւ պատերազմող դրացի երկիրներուն հետ, սակայն նոյն ատեն մեկենաս եւ քաջալերող գիր ու գրականութեան, արուեստներու եւ շինարարութեան, բարեխնամ եւ շահագրգիռ իր հպատակներուն վիճակով եւ առօրեայով։

Տէյվիտ Ռայս, Պատր էտ Տինի պղինձի արուեստի հաւաքածոյին մէջ գտած է արծաթով զարդարուած ափսէ մը, նուիրուած Լուլուին, որուն յիշատակարանը փոխանակ Ապու Ալ Ֆատտէլ տիտղոսին (արժանիքներու տէր)՝ զայն որակած է Ապու Ալ Մազալէմ (բրոնութեանց տէր)[9]։ Հակառակ այս նախատական արձանագրութեան, Լուլու գայն պահած է իր մօտ որպէս արուեստի գործ ու շատ հաւանարար, ըստ իր սովորութեան, նաեւ վարձատրած արուեստագէտը։

Լուլուի գահակալութեան շրջանին, Մուսուլ դարձաւ մշակոյթի կարեւոր կեդրոն մը, իր ուրոյն դպրոցով, որուն ամենացայտուն գործերէն մէկն է 1217–1218 թթ.ուն մասնաւորապէս իրեն համար պատրաստուած եւ նկարազարդուած Ֆիթապ էլ Աղանին (գրական գործերու հաւաքածոյ)[10]։ Այս մեծածաւալ հաւաքածոն, որուն ներկայ հրատարակութիւնները կը տարուբերին 20 եւ 22 հատորներու միջեւ, մինչեւ այսօր փնտռուած եւ ժողովրդական հատընտիր ժողո-

---

9. D. S. Rice, **The Brasses of Badr el Din Lulu,** «Bulletin of the School of Oriental and African Studies», XIII 1950, p. 633.

10. **Islamic Art Chamber's Encycl.**, vol. 7, p. 765.

վածու մըն է։ Դժբախտաբար, Լուլուի օրով պատրաստուած եւ նկարազարդուած հատորներէն փրկուած են միայն հինգ հատորներ, որոնք կը գտնուին Պոլսոյ եւ եւրոպական այլ թանգարաններուն մէջ։ Պոլսոյ հատորին սկիզբը կայ Լուլուի նկարը, որուն անունը փոքր տառերով գրուած է իր երկու բազուկներուն վրայ (տես՝ նկար թիւ 1)։

Նկար թիւ 1

Լուլուի անունը պիտի անմահանար սակայն պալատական մատենագիր Իպն էլ Ասիրի մեծածաւալ պատմութեան գիրքով, որ կը բաղկանայ ինը հատորներէ՝ Ալ Քամել Ֆիլ Թարիխ (կատարեալը, կամ ամբողջականը պատմութեան մէջ) խորագրով։

Ըստ ընկալեալ սովորութեան՝ պատմութիւնը կը սկսի Ադամէն ու կը վերջանայ հ. 623 թ.ին (1226 թ.)։ Հեղինակը պիտի մահանար չորս տարիներ ետք՝ 1230 թ.ին։ Ներածականին մէջ (էջ 7), Իպն էլ Ասիր կը յայտնէ թէ գիրքը պատրաստած է թելադրութեամբը՝ ողորմած, գիտուն, յաղթական, տիեզերակալ, իսլամութեան եւ հաւատացեալներու սիւն, աշխարհի մէջ արդարութիւն վերականգնող իր

տիրոջ Պատր էտ Տին Լուլուի, մաղթելով որ Աստուած անոր տէրութիւնը պահէ անսասան:

Իսկ էլ Ասիրի պատմութիւնը թանկագին աղբիւր է Միջին Արեւելքի, խաչակիրներու, Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ պատմական իրադարձութիւններուն կապակցութեամբ:

Լուլուի պէս փառասէր դահակալ մը անշուշտ պիտի հատանէր նաեւ իր սեփական դրամները: Մեզի հասած են նմոյշներ իր անուամբ ոսկի տինարներու եւ պղինձէ ֆիլսներու: Պղինձ ֆիլսները երբեմն շեղելով իսլամական աւանդական սովորութիւններէն հետեւած են սելճուքեան եւ օրթուքեան պատկերաւոր դրամներուն: Ծանօթ փոդերանոցներ են Մուսուլը ու Ճեզիրէն[11]: Կ'անդրադառնանք ոսկեդրամի մը՝ իր մակագրութիւններով (տես՝ նկար թիւ 2): Դրամին

Նկար թիւ 2

վրայ Լուլուի անունը յիշուած է արաբերէն տիտղոսով, որպէս կրօնքի եւ աշխարհի լիալուսին[12]:

Հետեւելով տիրող սովորութիւններուն, Լուլու իր դրամներուն վրայ կը կրէ կրօնքի եւ աշխարհի գեղեցկութեան լուսափայլի տիտղոսը՝ «Պատր»: Նման տիտղոսներ գործածած են բոլոր իսլամ մե-

11. Ghalib Edhem, **Monnaies Turcomanes,** նաեւ տես՝

– العملة الاسلامية في العهد الاتابكي ، محمد باكر الحسيني ، مطبعة الحافظ ، بغداد ، ١٩٦٦.

12.– Պատր բառին տառացի թարգմանութիւնն է լիալուսին, որ արաբական բմբռնումով եւ բանաստեղծութեան մէջ նկատուած է որպէս գերագոյն գեղեցկութեան խորհրդանիշ:

լիքները, շահագործելու համար զանգուածներու կրօնական զգացումները:

Ոսկի դրամը հատանուած է հ. 645 թ.ին (1247 թ.) Մուսուլի մէջ, Ալ Մուսթա'սեմ Պիլլահ խալիֆին օրով հ. 640–656 թթ. (1242–1258 թթ.): Անոր օրով՝ Հուլակուի արշաւանքով վերջ պիտի գտնէր Աբբասեան տոհմի գահակալութիւնը Պաղտատի մէջ:

Այս դրամին տրամագիծն է 28 մմ. եւ կը կշռէ 6·30 կրմ.:

لولو	Լուլու
محمد رسول الله	Մուհամմեթ մարգարէ Աստուծոյ,
صلى الله عليه	Այլահին
بدر الدنيا	Աղօթքները իջնեն վրան
والدين اتابك	Լիալուսին աշխարհի
	եւ կրօնքի՝ Աթաբեկ
محمد رسول الله ارسله	Մուհամմեթ առաքեալ Աստուծոյ, զոր
بالهدى ودين الحق ليظهره	ղրկեց ուղիղ եւ ճշմարիտ կրօնքով
على الدين كله ولو كره	զայն ցոյց տալու բոլոր կրօնքներու
المشركون	վրայ ի հեթուկս անհաւատներու
	հակակրանքին:
الامام	Իմամ
لا اله الا الله	Այլահէն զատ Աստուած չկայ
وحده لا شريك له	միակն է առանց ընկերակցի
المستعصم بالله	Ալ Մուսթա'սեմ Պիլլահ
امير المؤمنين	իշխան հաւատացեալներու
بسم الله ضرب هذا الدينر	Յանուն Աստուծոյ այս տինարը
بالموصل سنة خمس واربعون وستماية	հատանուած է Մուսուլի մէջ 645 թ.ին
لله الامر من قبل ومن بعد	Կամքը Տէրոջն է ինչպէս անցեալին
ويومئذ يفرح المؤمنين بنصر الله	մէջ այնպէս ալ ապագային եւ օր
	մը պիտի ուրախանան հաւատացեալ-
	ները Տէրոջ յաղթանակով:

Հիմնուելով դրամի վրայ յիշուած խալիֆին անուան առկայութեան, մեզի կը թուի թէ Լուլու դիւանագիտական նկատումներով ընդունած է Սիւննի խալիֆին գերակայութիւնը որպէս կրօնական պետ: Իսկ Ալի'լ Ֆիտա'ի եզրակացութիւնը՝ թէ Լուլու կրնայ պատկանած ըլլալ Շիի յարանուանութեան, տարեկան ոսկիէ կանթե-

դի մը նուիրումով Ալիի շերիմին, կրնայ թելադրուած ըլլալ, բնակչութեան մեծամասնութեան, կամ՝ կարեւոր զանգուածին կրօնական զգացումները բաւարարելու մտահոգութեամբ։

Լուլուի պղինձէ պատկերադրոշմ ֆիլսներէն կը ներկայացնենք նմոյշ մը, հատանուած Մուսուլի մէջ հ. 631 թ.ին (1233 թ.), ուր գահակալը կը ներկայանայ անմօրուս։ Ֆիլսը կը կշռէ 7·50 կրամ, 24 մմ. տրամագիծով (տես՝ նկար թիւ 3)։

Նկար թիւ 3

Լուլուի կիսանդրիին շուրջ եղած մակագրութիւնը կը յիշատակէ միայն հատանման վայրն ու թուականը, իսկ յետսակողմը, յիշուած է օրուան խալիֆին՝ Մուսթանսըրի անունը եւ շրջագիծին մէջ,

بدر الدنيا والدين الملك الكامل الملك الاشرف

Կը թուի թէ այս շրջանին Լուլու ճորտ դարձած է Էյուպեան տոհմի գլխաւոր մելիք Ալ Քամելին (1218–1237 թթ.) եւ անոր եղբօր՝ մելիք Ալ Աշրաֆին (1210–1237 թթ.), որ 1210–1220 թթ.ուն տիրած է Խլաթի, Մայաֆարզինի, Սինճարի եւ Խառանի, իսկ 1229–1237 թթ.ուն՝ Սուրիոյ հարաւային շրջանին։

Լուլուի մահով վերջ պիտի գտնէր նաեւ իր հիմնած հարստութիւնը։ Իրեն յաջորդած է իր որդին Ալ Մալեք Ալ Սալեհ Իսմայիլ՝ Մուսուլի մէջ։ Իր երկրորդ որդին՝ Ալ Մուճահետ Իսհակ, իշխած է Ճեզիրէի մէջ, իսկ երրորդ որդին՝ Ալ Մուզաֆֆար Ալի՝ Սինճարի վրայ[13]։

Լուլու անուղղակիօրէն պատճառ պիտի դառնար նաեւ պալա-

---

13. المختصر في اخبار البشر، تاريخ ابي الفداء، دار المعرفة ـ بيروت، ج ٣، ص ٢١٣ ـ

տական ոճիրներու եւ յեղաշրջումի մը՝ Գահիրէի արքունիքէն ներս։ Եգիպտոսի Էյուպեան տոհմին վերջին գահաժառանգ Ալ Մալեք Ալ Սալեհ, իր հարճերէն մին՝ Շաճարեթ էտ Տուրրը բարձրացուցած էր թագուհիի դիրքին, մանչ զաւակի մը՝ Խալիլի ծնունդէն ետք։ Խալիլ մեռաւ մանկահասակ։ Շաճարեթ էտ Տուրրը, որ ըստ Ալի՝լ Ֆպտա՝ի ծագումով հայ ստրկուհի մըն էր, բարձրացաւ Եգիպտոսի գահին՝ Սուլթանուհիի տիտղոսով։

Նկատի ունենալով սակայն նման դիրքի մը ստեղծած դժուարութիւնները մոլեռանդ զանգուածներուն մօտ, որոնք նուաստացում կը նկատէին կառավարուիլ կնոջ մը կողմէ, թագուհին ամուսնացաւ թուրքմեն մեմլուքներու ամենէն ազդեցիկ էմիրներէն՝ Ալ Մա՝ըզ Այպաք Ալճաշընկերի հետ, որ հաւատարիմ զօրավարներէն մէկն էր իր ամուսնոյն՝ Ալ Սալիհի։ Հետագային՝ Շաճարեթ էտ Տուրրը իմանալով որ իր ամուսինը նշանուած է ու կը մտադրէ Պատր էտ Տին Լուլուի աղջիկը իրեն երկրորդ կին առնել, նախանձէ տարուած իր ամուսինը խեղդամահ կ՝ընէ բաղնիքին մէջ, իր ծառաներուն միջոցով, թէեւ իր կարգին կը սպաննուի Այպաքի կողմնակից զօրականներուն կողմէ[14]։

---

14. - ابي الفداء ، ج ، ٣ ، ص ١٩٢

BADR AL-DIN LULU AL-ARMANI

BERJ SABBAGHIAN

(Summary)

Badr al-Din Lulu al-Armani had been purchased as a slave by a tailor in Mosul, and then later sold to the Sultan of the same city. As a result of his exceptional capabilities and initiative, he was able to occupy the positions of Atabek (1210-1219) and later Sultan (1219-1259) of Mosul. He was an Armenian by origin and most probably came from the area of Khlat in the province of Vaspurakan in Armenia. According to chronicles, Badr al-Din Lulu was an extraordinarily energetic, wise, cunning, pious, and generous patron and supporter of literature and the arts. Mosul's most illustrious period of architecture was that of Badr al-Din Lulu. He also minted copper fils and gold dinars with unique inscriptions.

Հայկական Գորգարուեստ

ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹԻԿԵԱՆ

Արեւելեան գորգի ուսումնասիրութեան շուրջ մէկդարեայ ժամանակաշրջանում ստեղծուել է գրքերի, ալբոմների, գաթալոգների, մենագրութիւնների պատկառելի քանակութիւն։ Մշակուել է համեմատաբար միասնական վերաբերմունք՝ թուագրման, դասակարգման հարցերում։ Սահմանուել են տարածքային մեծ միաւորներ ընդգրկող «անատոլիական», «կովկասեան», «պարսկական», «միջինասիական», «չինական» գորգեր հասկացութիւնները, դրանք բաժանուել են խմբերի եւ ենթախմբերի։ Կովկասեան գորգը ստացել է «Ղուբա», «Շիրվան», «Ղարաբաղ», «Ղազախ» եւ այլ ստորաբաժանումներ, որոնցից էլ առանձնացուել են աւելի տեղային՝ «Զրաբերդ», «Լամբա-Ղարաբաղ», «Պերեբեդիլ», «Զայլսուր», «Խնձորեսկ», «Խան-Ղարաբաղ» եւ այլ յօրինուածքներ։ Փաստօրէն հաստատուել է գորգերի դասակարգման ու արժեքաւորման աւանդական վերաբերմունք, որը դժուար է անտեսել։ Թւում է, ամէն ինչ պարզ է, կասկած յարուցող կողմեր չկան, սակայն մի թէկուզ հպանցիկ հարցադրում՝ ստիպում է վերանայել դասակարգման հետ կապուած ոչ միայն մասնաւոր հարցերը, այլեւ խորհել գորգարուեստի ուսումնասիրութեան սկզբունքների մասին առհասարակ։

Ո՞րն է հայկական գորգարուեստի, հայ ժողովրդի կիրառական արուեստի կարեւոր մի ճիւղի տեղը այդ ստորաբաժանումների մէջ, մի գորգարուեստ, որը ամբողջական առած չի մտնում եղած ստորաբաժանումներից որեւէ մէկի մէջ, քանի որ այն չի ստեղծուել ոչ Անատոլիայում, ոչ Կովկասում, եւ ոչ Պարսկաստանում, այլ պատմական եւ ազգագրական առումով խիստ զատորոշ մի տարածքում, որը կոչւում է Հայկական Բարձրաւանդակ։ Այդ պատմական բնաշխարհի

վրայ երկար ու ձիգ դարեր շարունակ ստեղծուել են հայկական մշակոյթի աչքի ընկնող արժէքները, զարգացել են ճարտարապետութիւնն ու նկարչութիւնը, խեցեգործութիւնն ու ոսկերչութիւնը, որոնք քաջ յայտնի են աշխարհին եւ ունեն միաւորող ընդհանուր գծեր։ Այդ մշակութային համակարգում ինչո՞ւ չի առանձնացւում «հայկական գորգ» հասկացութիւնը։ Գուցէ անիմա՞ստ է խօսել նման ստորաբաժանման մասին։

Դժբախտաբար, այդպէս էր մինչեւ վերջին ժամանակներս, երբ գորգարուեստի շատ գիտակներ հանգուցաւոր գորգը համարում էին Արեւելքից, հաւանաբար Միջին Ասիայից ներմուծուած մի իր։ Գործման տեխնիկայի հետ նրանք ներմուծուած էին համարում ե՛ւ գորգի զարդանաշխերը, ե՛ւ յօրինուածքները։ Այդպիսի մօտեցման պատճառը, մի կողմ թողած Առաջաւոր Ասիայի մշակոյթի մի կարեւոր էջ լրացրած հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ արուեստի անգիտութիւնը, նաեւ այն է, որ անբաւարար չափով էին ուսումնասիրուել միջնադարեան աղբիւրները։ Հայաստանի տարածքում հանգուցաւոր գորգի գոյութեան մասին վկայութիւն ունէր դեռեւս Քսենոփոնը (Ք. Ա. 5-րդ դար)[1]։ Անմիջապէս աւելացնենք, որ այդ ժամանակաշրջանի արտադրանք է առայժմ աշխարհում յայտնի ամենահին գորգը, որը սովետական հնագէտ Ն. Ռուդենկոն[2] 1947 թ. գտել է Լեռնային Ալթայի մի դամբարանում, յաւերժական սառածութեան շերտից, եւ դրա շնորհիւ բաւական լաւ պահպանուած։ Պազիրիք կուրգանի գորգը արուեստի այլ ճիւղերում ստեղծուած սկզբունքների պատճէնահանում չէ, այլ ունի զարդապատկերի եւ զարդագօտիների համամասնութեան այնպիսի յարաբերութիւն, որը բնորոշ է գորգարուեստին, ընդհուպ մինչեւ մեր ժամանակները։ Ն. Ռուդենկոն բաւական զգուշաւոր է այդ նմուշի տեղայնացման հարցում եւ այն համարում է առաջաւորասիական-սկիւթական ոլորտի ստեղծագործութիւն, մի ոլորտ, որը պատմամշակութային ընդհանրութիւններ ունէր Հայաստանի հետ։ Գորգն ունի երկու բաւականին լայն զարդագօտիներ, որոնցից մէկի վրայ եղջերուներ են, իսկ երկրորդի՝ աւելի լայնի վրայ մի մոթիֆ է, որը պարզաբանում է գորգի ծագումը։ Զարդագօտու վրայ ձի հեծած կամ ձիու կողքին կանգնած հեծեալների հերթագայութիւն է, որը մեզ ծանօթ է Պերսոպոլիսի դարեհեան նշանաւոր պալատի քանդակներից, որտեղ հարթաքանդակները պատկերում են Աքեմենեան պետութեան

---

1. Քսենոփոն, *Անաբասիս* (թրգ. Ս. Կրկեաշարեան), Երեւան, 1976, Գլ. Դ.։

2. Ն. Ռուտենկոյ, *Հին Աշխարհի Գեղարուեստական Գորգերը եւ Գործուածքները*, Մոսկուա, 1968 (ռուսերէն)։

հպատակ ցեղերին ու ժողովուրդներին, իւրաքանչիւրին իր բնորոշ տարազով եւ նուէրներով, դրանց մէջ նաեւ հայերին, որոնք, ինչպէս յայտնի է, հարկ էին վճարում ձիերով, ինչպէս նաեւ գեղարուեստական իրերով: Պերսեպոլիսի քանդակաշարում, ինչպէս եւ Պազիրիքի դորգի վրայ, հետիոտն եւ հեծեալ մարդկանց յաջորդականութիւնը պէտք է արտայայտեր խոնարհութիւն, ընծայաբերում: Պերսեպոլիսի քանդակներում, ճիշդ է, բացի հայերից՝ կան նաեւ ձի ընծայող այլ ցեղի ներկայացուցիչներ, բայց դրանց սաղաւարտն ու մօրուքները այլ ձեւեր ունեն, իսկ Պազիրիքի դորգի ձիաւորներն իրենց կերպարանաւորմամբ յար եւ նման են հայերի հնագոյն քանդակներին: Արդեօ՞ք աշխարհի հնագոյն գորգի զարդապատկերը կապ չունի այդ արարողութեան հետ, եւ այն չի ընծայուել աքեմենեան արքաներին, ի լրումն միւս հարկերի, մանաւանդ որ մնացած զարդանաշխերն էլ իրենց մերձաւոր զուգահեռներն ունեն ուրարտական եւ հայկական արուեստում: Յատկապէս յիշարժան է գորգի կեդրոնը, որտեղ քառակուսիների մէջ ամփոփուած են բուսական բնոյթի զարդանաշխեր: Յար եւ նման լուծում ունէին մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբների Հայաստանի շատ վայրերում գործուած գորգեր, որպիսին մենք արձանագրել ենք Գանձակի դաշտում (Կիրովաբադ), Նոյեմբերեանում, Եղուարդում եւ այլուր[3]: Գորգարուեստում մենք դեռ շատ կը հանդիպենք նման աւանդապահութեան դէպքերի:

Այսպէս ուրեմն, դեռ հնագոյն ժամանակներից մեզ յայտնի է հայկական հանգուցաւոր գորգի գոյութիւնը փաստող վկայութիւն եւ այն վաւերացնող իրեղէն ապացոյցը: Եթէ անդամ վերջինս չլինէր, 9-11-րդ դարերի բիւզանդական ու արաբական պատմիչների տասնեակ վկայութիւնները բաւական կը լինէին հաստատելու, որ հայկական գորգ ոչ միայն գոյութիւն ունեցել է, այլեւ իր որակական ու գեղարուեստական արժանիքներով համարուել է լաւագոյնը: Կարիք չկայ մէկ անդամ եւս կրկնել այդ վկայութիւնները, որոնք հաւաքուած են Բ. Բարտոլդի, Յ. Քիւրտեանի, Վ. Թեմուրճեանի, Բ. Առաքելեանի աշխատութիւններում[4]: Այս բոլոր վկայութիւնները վերաբերում են մի

---

3. Պազիրիքի գորգի մասին իր հետաքրքրական դիտումներն ունի Լեմյել Ամիրեանը, տես՝ Lemyel Amirian, **The Origin of the Pazyryk Rug,** «Ararat» quarterly, 1979, No. 2 pp. 2–11.

4. Բ. Բարտոլդ, *Երկեր*, Է. հտր., Մոսկուա, 1971, էջ 212 (ռուսերէն): Յ. Քիւրտեան, *Գորգը Հայոց Մէջ*, Վենետիկ, 1947: Վ. Թեմուրճեան, *Գորգագործութիւնը Հայաստանում*, Երեւան, 1955, էջ 26–47: Բ. Առաքելեան, *Քաղաքները*

ժամանակաշրջանի, երբ արեւելքից չէին սկսել սելճուք-թուրքերի, մոնկոլների ներխուժումները, իսկ դրանցից յետոյ ստեղծուած պատմամշակութային պատկերը հիանալի արտայայտուած է իտալացի նշանաւոր ճանապարհորդ Մարգոյ Բոլոյի ճանապարհորդական նօթերում, որտեղ ասւում է. «Թուրքմենիայի մէջ (13-րդ դարում այդպէս էր անուանւում Փոքր Ասիայի կեդրոնական մասը, Վ. Թ.) ժողովրդի երեք դասակարգեր կան: Առաջին-թուրքմեններ... նրանք բնակւում են լեռներում եւ սարահարթերում, ուր որ գտնւում են լաւ արօտավայրեր, որովհետեւ նրանց զբաղումը խաշնարածութիւնն է: .... Միւս երկու դասակարգերն են հայերն ու յոյները, որոնք առաջինների հետ խառն ապրում են քաղաքներում ու գիւղերում, զբաղուելով առեւտրով ու արհեստներով: Նրանք հիւսում են աշխարհի ամենանուրբ եւ ամենագեղեցիկ գորգերը»[5]:

Եթէ մինչեւ 13-րդ դարը գործուած ոչ միայն հայկական, այլեւ առհասարակ ոչ մի միջնադարեան գորգ մեզ չի հասել, ապա Մարգոյ Բոլոյից յետոյ, յատկապէս Փոքր Ասիայում գործուած գորգերը բազմաթիւ տասնեակ նմուշներով փաստաղրուած են Վերածննդի շրջանի հոլանտացի, իտալացի, գերմանացի նկարիչների ստեղծագործութիւններում: Նախ՝ խաչակրաց արշաւանքները, ապա եւ Վենետիկի եւ Ճենովայի քաղաք-հանրապետութիւնների ճանապարհորդների, առեւտրականների եւ դիւանագէտների ուղեւորութիւնները բարբարոսութեան զգեստները թօթափող Եւրոպայի առջեւ բաց արեցին Արեւելքն իր բարձր մշակոյթով, եւ առաջին հերթին՝ Փոքր Ասիան, Մերձաւոր Արեւելքն ու Հայաստանը: Փոքր Ասիայի գորգերի մեծ արտահոսքը բընաւ զարմանալի չէ: Եան Էյքն ու Հանս Մեմլինկը, Փիերոյ Դելլա Ֆրանչեսկան, Անժելիկոյ Ֆրան, Ֆիլիպոյ Լիպիին, Դոմինիկոյ Զիրլանդաոն, Ռաֆայէլ Գարբոն, Լոթթոն, Հանս Հոլբայնը եւ ուրիշներ ոչ միայն ընդօրինակել են արեւելեան գորգեր, այլեւ իւրաքանչիւրը հնարաւորութիւն ունէր ըստ իր ճաշակի ընտրութիւն անելու, եւ այժմ յաճախ շատ գորգեր անուանւում են այն նկարիչների անունով, որոնց գործերում առաջին անգամ հանդիպել են դրանք — Հոլբայնի, Մեմլինկի, Լոթթոյի եւ այլն: Ըստ որում, գորգը նկարների յօրինուածքում չի գրաւել անկարեւոր տեղ. այն յաճախ տարածականօրէն ու գեղագիտօրէն կազմակերպել է նկարը: Բնական է, որ այդ ժամանակաշրջանում նկարիչների ուշադրութիւնը գրաւել են առաւել երկ-

---

եւ Արհեստները Հայաստանում Թ-ԺԳ. դդ., Ա. հտր., Երեւան, 1958, էջ 290-294:

5. Ց. Ցակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. հտր., Երեւան, 1932, էջ 46-47:

բաչափական, խիստ լուծում ունեցող գորգերը, որոնք դաշն էին Վերածննդի շրջանի շէնքերի խճանկարներով ու կամարակապ ինտերյերներին: Դիտենք Սանոյ դի Պիետրոյի, Ամբրիջիոյ Լորենզեթթիի, Դոմինիկոյ դի Բարտոլոյի, Ջիոթթոյի նկարներն ու որմնանկարները, որտեղ փոքրասիական գորգը այնքան մերում է ինտերյերի հետ, որ դժուար է որոշել, թէ որտեղ է վերջանում այն, որտեղ սկսւում մարմարէ կամ խճանկարած յատակը: 14–16–րդ դարերում Եւրոպայում մոտայիկ գորգերի նման «յարմարուղղականութիւնը» շրջապատին պատահական չէր, այն պայմանաւորուած էր հելլենիստական, եւ դրանից էլ հին՝ փոքրասիական ընդհանուր նախահիմքի գոյութեամբ, որը երկփեղկուելուց էլ յետոյ արձագանգուեց Արեւմուտքի եւ Արեւելքի արուեստներում: Եթէ յունական եւ հռոմէական աշխարհում պալատները շռայլօրէն զարդարուած էին խճանկարներով, ապա Հայաստանում խճանկարների տեղը գրաւում էին հսկայական գորգերը, որոնք ունէին ոչ միայն գեղագիտական, այլեւ պաշտամունքային նշանակութիւն: Այսպէս, Մուհամմեդ Բար-Եահեա պատմիչի ասորական մի պատառիկում հաղորդւում է, որ 911 թ. էմիր Սրուսաջը Մուքտադիր խալիֆին Հայաստանից ուղարկուել է 400 ձի, 30·000 չինար եւ եօթ հայկական գորգ, որոնցից մէկը աշխատուած էր տասը տարի եւ ունէր 800 քառակուսի մետր[6]: Դա յիրաւի վիթխարի գորգ պէտք է լինէր, եւ հաւանաբար միջնադարից մեզ հասած շատ գորգեր աւելի հին գորգերի յօրինուածքից կրճատուած հատուածներ են:

Վերածննդի շրջանում Եւրոպա հասած գորգերի մի մասի զարդանկարը ունէր հենց խճանկարային, ճարտարապետական լուծումներ: Այսպիսի գորգեր պահւում են նաեւ աշխարհի շատ թանգարաններում, դրանց ծագման մասին գրուել են բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Որքան արտառոց են դրանք սելճուքեան արուեստին վերագրողների կարծիքները[7], որոնք զանց են առնում ոչ միայն արուեստաբանական կողմը, այլեւ Մարգոյ Բոլոյի յայտնի վկայութիւնը, նոյնքան կարուել է անվերապահօրէն դրանք հայ արուեստին վերագրելը[8]: Այդ ոճը վերլուծելու համար կարեւոր է 12–14–րդ դարերի Փոքր Ասիայում տիրող մշակութային պատկերի ըմբռնումը: Սելճուք-Թուր-

---

6· Բ· Առաքելեան, *Քաղաքները եւ Արհեստները···*, էջ 292:

7· K· Erdman, **Der Orientalische Knupfteppiche,** Tublingen, 1965. Serare Yemkin, **Turk Hali Sanati,** Istambul, 1974 ss 15–27.

8· Հ· Գայայեան, *Կապադովկահայ Գորգերը*, զեկուցում՝ կարդացուած «Հայ Արուեստի 2–րդ Միջազգային Համագումար»ում, Երեւան, 1978:

քական նուաճումներից յետոյ ստեղծուել էր սելճուքեան պետութիւնը, որի կառավարող վերնախաւն էլ հանդիսանում էր արուեստի ըստեղծագործութիւնների հիմնական պատուիրատուն: Հայ, պարսիկ, վրացի, արաբ, յոյն ճարտարապետները եւ վարպետները ստեղծում էին մզկիթներ, դամբարաններ, յախճապակի, գործուածքներ, որտեղ խաչաձեւուած էին ոճերն ու ժամանակները, սակայն գերիշխողը անմիջականօրէն այդ ժամանակաշրջանին նախորդող Անիի ոճն էր, որտեղ այդ խաչաձեւումն արդէն առկայ էր, եւ ստեղծւում էր առանձնայատուկ պալատական զարդարուեստ, որը պատմական հանգամանքների բերումով տեղում չզարգացաւ, այլ հարեւան երկրներում[9]: Փոքրասիական 14-րդ դարի բազմաթիւ գորգերի զարդանկարներում տեսնում ենք Անիի նշանաւոր գրականների, Մշոյ Առաքելոց եկեղեցու դրան, Անիի եւ Դուինի ձուլածոյ զարդաձեւերի շարունակութիւնը:

Մեր ասածը լրացնում է մի շատ կարեւոր աղբիւր, որի վրայ հետազօտողները ուշադրութիւն չեն դարձրել: Չէ՞ որ այդ շրջանում գորգեր հանդիպել են ոչ միայն եւրոպական նկարիչների, այլեւ հենց հայկական, ասորական մանրանկարիչների ստեղծագործութիւններում: 1232 թ. Գրիգորի ծաղկած հռչակաւոր Թարգմանչաց Աւետարանում, որի ոճը մի շարք հետազօտողներ կապում են Կապադովկիայի հետ, «Աստուածամօր Հանդիստը» տեսարանում՝ Աստուածամօր մարմինը դրուած է բաւական յստակ պատկերուած գորգի վրայ, որի զարդանկարից ընթերցւում են Տ-անման նախշերը, որոնք խիստ բնորոշ են հայկական գորգարուեստի համար: Հանգուցեալի մարմինը գորգի վրայ դնելու սովորութիւնը գալիս է խոր հնուց, դուցէ եւ սկզբնապէս այդ նպատակին ծառայել են յատուկ զարդանկարով գորգեր: Բնորոշ է, որ Ֆիլիփոյ Լիփիլի նկարներից մէկում նոյնպէս մահացած ազնուականը պառկած է հայկական նկարագիր ունեցող գորգի վրայ: Վերածննդի նկարչութեան մէջ հանդիպող բազմաթիւ աստուածամայրերի ոտքերի տակ փռուած են գորգեր: Նմանօրինակ հնագոյն լուծումները նոյնպէս պէտք է որոնել Հայաստանում եւ քրիստոնէական Արեւելքում: Հայկական մանրանկարչութեան մէջ դեռեւս 13-րդ դարում տեսնում ենք ոտքերի տակ փռուած գորգեր, որոնք, սակայն, չեն պատկերուած մանրակրկիտ կերպով: Դա հասկնալի է. հայ մանրանկարչի համար գորգը սովորական իր էր, նա չռայլօրէն օգտագործում էր ժողովրդական արուեստից, նաեւ գորգերից վերցրած զարդանախշերը, դրանք ցրելով խորաններում, լուսանցքազարդերում, բայց անփոյթ էր պատկերում բուն գորգերը, որովհետեւ չէր ընդօ-

---

9. Տես՝ Ց. Օրբելի, *Սելջուկեան Արուեստի Մասին*, Երեւան, 1978:

բինակում, գորգը որպէս կենցաղի մի մաս նրա մտքումն էր։ Ճիշդ այնպէս, ինչպէս մեր հայ պատմիչները քիչ տեղեկութիւններ ունեն հայ ազգագրութեան վերաբերեալ, դրանք ինքնին պարզ, աւելորդ համարելով։ Սակայն հարթաքանդակներում մենք ունենք գորգի պատկերման երկու հիանալի նմուշներ. դրանք հայ ճարտարապետ, քանդակագործ եւ մանրանկարիչ Մոմիկի երկու պատկերաքանդակներն են, որոնք պատկերում են Աստուածամօրը՝ մանկան հետ, եւ կատարուած են 1321–1333 թուականներին՝ Արենիի եւ Վայոց Ձորի Նորավանքի եկեղեցիների բարաւորների վրայ։ Երկուսի վրայ էլ նոյն գորգն է, որի յօրինուածքը բաղկացած է միմեանց հետ հատուող բեկբեկուն գծերից։ Թւում է, թէ քանդակագործը նկատի չի ունեցել որոշակի զարդանկարներ, մանաւանդ որ աւելի վաղ յուշարձաններում — Դսեղի Սուրբ Գրիգոր Բարձրաքաշ եկեղեցում, Մակարավանքի գմբէթի վրայ եւ Դսեղի դերեզմանոցի խաչքարերից մէկի վրայ նոյնպէս փորագրուած է այդ յօրինուածքը։ Սակայն վերջին երկու յուշարձանների յարդարանքում էլ ուժեղ է ժողովրդական եւ կիրառական արուեստի՝ խեցեգործութեան, անկուածագործութեան[10], փայտի փորագրութեան ազդեցութիւնն առհասարակ, եւ բացի դրանից՝ հայկական բազմաթիւ գորգերի յօրինուածքների, այդ թւում եւ դասական վիշապագորգերի զարդապատկերների վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ իրար հատուող բեկբեկուն գծերով յօրինուածքներ հանդիպում են բազմաթիւ անգամներ։

Այս փաստերը վկայում են, որ Արեւմուտք են անցել ոչ միայն գորգերը, այլեւ դրանց հետ կապուած մի շարք սովորութիւններ։

Գորգի պատմութիւնը լուսաբանող հնագոյն աղբիւրների ու նիւթական վկայութիւնների ընդհանրացումը մեզ յանգեցնում է մի մտքի, որը թերեւս կ՚օգնի ճշդելու գորգի մի կարեւոր ֆունկցիա եւս։ Փաստօրէն, գորգը շարունակ արդիւնահանուելով հեռաւոր երկրներ, նպաստել է զարդանախշերի, սովորութիւնների փոխանցմանը, տարբեր ժողովուրդների մշակոյթների շփման սերտացմանը, այսինքն՝ հանդիսացել է հաղորդակցութեան միջոց տեղային մշակոյթների միջեւ[11]։

---

10. Բրդից, բամպակից, վուշից, կանեփից, մետաքսից գործուածքներ արտադրելու արհեստը, որը Հայաստանում յայտնի է եղել մի շարք անուններով։ Դրա մէջ են մտել ասուագործութիւնը, մետաքսագործութիւնը, ոսկեթել դիպուկների ծաղկազարդ եւ նկարազարդ գործուածքների արտադրութիւնը, եւլն. (Վ. Թ.)։

11. Վ. Թաթիկեան, *Գորգագործութիւնը Որպէս Միջոց Հաղորդակցութեան Տեղական Մշակոյթի*, զեկուցում՝ կարդացուած «Հաղորդակցութիւնների Դրութեան Գործունէութիւնը» համագումարում, «Թեզիսներ», Երեւան, 1978։

Անգամ մեր կատարած համառօտ քննութիւնից երեւում է որ ծանրակշիռ փաստեր կան Հայաստանը համարելու գորգի ծագման ու տարածման օճախներից մէկը։ Հնարաւոր է ըստ պատմական աղբիւրների վկայութիւնների կամ պահպանուած եւ ընդօրինակուած նմոյշների վերականգնել գորգի պատկերը աւելի քան երկու հազարամեակի ընթացքում։ Այս պարագային զարմանալի է «հայկական գորգարուեստ» հաւաքական իրողութեան անտեսումը չատ ուսումնասիրողների կողմից, հայ վարպետների ստեղծած եւ ոճականօրէն միասեռ արժէքների արհեստական բաշխումը՝ անատոլիական, կովկասեան եւ պարսկական դպրոցների։ Սակայն համառօտ մի հայեացք ձգելով արեւելեան գորգի ուսումնասիրութեան պատմութեան վրայ, կարելի է «հասկանալ» այդ միտումը եւս։

Բանն այն է, որ հայկական եւ կովկասեան գորգերի բուռն հաւաքումը եւ առաքումը Եւրոպա եւ Ամերիկա սկսուեց 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբներին, իսկ հիմնական դասակարգումը կատարուեց 20-րդ դարի տասնական թուականներին եւ դրանից յետոյ։ Այդ երկու տասնամեակում կատարուած ծանր իրաղարձութիւնները արմատապէս փոխեցին Առաջաւոր Ասիայի ազգագրական քարտէսը, Հայկական Բարձրաւանդակի մեծ մասը դատարկելով նրա արմատական բնակչութիւնից՝ հայերից։ Պատահական չէ, որ այդ շրջանում գորգի հիմնական գնորդը դարձաւ կայսերական Գերմանիան՝ սուլթանական Թուրքիայի դաշնակիցն ու հովանաւորը, որն առաջին հերթին օգտուեց հայկական ցեղասպանութեան հետեւանքներից եւ տիրացաւ հայ վարպետների ստեղծած մշակութային բազմաթիւ արժէքների, այդ թւում նաեւ գորգերի։ Սակայն մինչեւ ցեղասպանութիւնը, 1906 թուականին արդէն լոյս էր տեսել չուէյտացի ականաւոր արուեստաբան Ֆրեդերիկ Մարթինի կոթողային աշխատասիրութիւնը՝ «Արեւելեան Գորգի Պատմութիւնը Մինչեւ 1800 Թուական»[12]։ Նա միակ գիտնականն է, որ գորգարուեստի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է մինչեւ ազգագրական ու մշակութային քարտէսը հիմնովին աղաւաղող դէպքերը, հնարաւորութիւն ունենալով ճշգրտել չատ գորգերի ստեղծման օճախները, բացայայտելով հայ գորգի առաջատար դերը արեւելեան գորգարուեստում։ Ճիշդ է, Ֆրեդերիկ Մարթինը տուրք է տալիս որոշ սխալների, յատկապէս վիշապագորգերի ծագման, դրանց ակունքների մասին խօսելիս, ինչպէս նաեւ սահմանափակում է այդ կարեւոր տիպի տարածումը միայն Արեւմտեան Հայաստանով —

---

12. F. Martin, **A History of Oriental Carpets Before 1800,** London, 1906.

Վասպուրականով, սակայն, նա հիմնականում ճիշդ է դասակարգում գորգը ըստ նրա ժամանակագրութեան, նրա կրած բնաշրջման։ Ինչ-որ տեղ նրա արած աշխատանքի շարունակութիւնը պէտք է համարել պոլսահայ արուեստաբան Արմենակ Սաքըզեանի[13] ուսումնասիրութիւնները, որն արդէն աշխատում էր պատերազմից յետոյ եւ բացառիկ ծանր պայմաններում. այսուհանդերձ հայկական գորգի բնաշրջման ընթացքը նա հասցրեց մինչեւ 20-րդ դարը։

Սակայն պատերազմի ժամանակ եւ դրանից յետոյ Գերմանիայում բուռն գործունէութիւն էին ծաւալել արեւելեան գորգի մի խումբ գիտակներ, որոնք տուրք էին տալիս երկրի քաղաքագէտների պաշտօնական տեսակէտներին, իրենց գրքերում ոչ միայն լռութեամբ անտեսելով հայկական ինքնատիպ գորգարուեստի գոյութիւնը, այլեւ կասկածներ յայտնելով հայերի արուեստի ունակութիւնների մասին առհասարակ։ Նրանցից մի մասը Ֆ. Մարթինին հերքում է սոսկ յայտարարութիւններով, զանց առնելով նրա արուեստաբանական փաստարկումները, իսկ միւս մասը շրջանցում է լռութեամբ։ Չնայած դրան, ստեղծուող բազմաքանակ գրականութեան մէջ հանդիպում են աւելի սթափ աշխատութիւններ, որոնք կարելւոյն չափ փորձում են գիտական շրջանառութեան մէջ դնել նաեւ «հայկական գորգ» հասկացութիւնը։ Բնորոշ է, որ խիստ ժխտական վերաբերմունք ունեցող հետազօտողներից ոմանք էլ, ինչպէս օրինակ Հայնրիխ Եակոբին, որը 1923 թ. հրատարակած իր ուղեցոյցում ժխտում էր հայկական գորգարուեստի գոյութիւնն իսկ, 1949 թուականին վերանայում է իր տեսակէտները, հայկական գորգին տալով առաջնակարգ տեղ Կովկասի գորգագործութեան մէջ եւ զետեղելով սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող երեք հայկական գորգերի վերատպութիւններ[14]։

Առ այսօր լոյս են տեսել բազմաթիւ մենագրութիւններ, ալպոմներ, դաթալոկներ, իրարամերժ տեսակէտներով, սակայն դրանով գորգի ուսումնասիրութեան վիճակը քիչ է փոխուել, որովհետեւ չի կատարուել այն աշխատանքը, որը հիմք պէտք է ծառայեր ամէն տեսակ ենթադրութիւնների, դասակարգումների համար։ Այստեղ արուեստաբանութիւնը սուր կարիքն ունէր օգտուելու քսաներորդ դարում բուռն զարգացում ապրած այնպիսի գիտութիւնների զինանոցից,

---

13. A. Sakessian, **Les Tapis A Dragon et Leur Origine Armenienne,** «Syria» IX, 1928, pp. 238.

14. H. Jacoby, **Eine Sammlung Orientalische Teppiche,** Berlin, 1923. H. Jacoby, **How To Know Oriental Carpets and Rugs,** 1949, p. 25.

ինչպիսիք են հնագիտութիւնն ու ազգագրութիւնը։ Աշխատելով անհամեմատ աւելի դժուարին պայմաններում, հնագէտները կարողացան պեղել եւ երեւան հանել Առաջաւոր Ասիայի անհետացած մշակոյթը, համեմատական եղանակով պարզել խեցեղէնի եւ արտադրութեան այլ իրերի տեսակները, դասակարգել դրանք ժամանակային եւ տարածքային առումներով։ Ազգագրագէտները ուսումնասիրեցին տարբեր ժողովուրդների եւ նոյն ժողովրդի ազգագրական տարբեր խմբերի ծէսերն ու սովորութիւնները, հասարակական կեանքը եւ այլն։ Այնինչ արուեստաբանները բաւարարուեցին դրասենեակային հետազօտութիւններով այնպիսի հետախուզական աշխատանքներ պահանջող ասպարէզում, ինչպիսին կովկասեան գորգն էր, մի խիստ պայմանական անուն ստացած հասկացութիւն, որը վերագրուել է տասնեակ ժողովուրդների ու ազգութիւնների կողմից ստեղծուած տարբեր գորգերին։ Զարմանալի չէ, որ եւրոպական ոչ մի գիտնականի ուսումնասիրութեան մէջ չենք հանդիպել խոշոր թերութիւններով չտառապող Կովկասի քարտէսի. կան միայն աղօտ պատկերացումներ առանձին ժողովուրդների բնակման վայրերի մասին։ Այնինչ հայ ժողովրդի արեւմըտեան հատուածի կորստեան ու նրա ստեղծած արժէքների օտարման պայմաններում, շատ կարեւոր է գիտակցել նրա արեւելեան հատուածի եթէ ոչ պատմամշակութային դերը, ապա գոնէ նրա բնակութեան ճիշդ վայրը...։

Մակերեսային նման մօտեցումը յանդեցրել է լուրջ հետեւանքների։ Ի հարկէ, միշտ չի կարելի մեղադրել արուեստաբաններին, որոնք իրենց աչքի առաջ ունեն գորգաբուեստի բաւական բարդ պատկեր՝ իրար չկրկնող, եւ միեւնոյն ժամանակ մի աննկատ, բայց ամուր թելով իրար կապուած հազարաւոր զարդանկարներով գորգեր։ Կիրառական արուեստի այդ ճիւղը միշտ էլ գտնուել է տարբեր ժողովուրդների արուեստների չփման կիզակէտում։ Չկայ արուեստի մէկ այլ իր, որն աւելի անմիջականօրէն արձագանգի ժամանակի պահանջներին, ստեղծողի ճաշակին ու հմտութեանը։ Ժողովրդական վարպետները անկանխակալ մօտեցումով օգտուել են հարեւան ժողովուրդների զարդաձեւերից։ Եւ չնայած այդ բուռն չփումներին, որոնք յաճախ անճանաչելիօրէն փոխում են գորգի տարածման պատկերը իւրաքանչիւր դարի ընթացքում, չեն վերանում գորգը արհեստից արուեստի աստիճանին բարձրացնող չափանիշները, չի ստեղծւում յօրինուածքների խառնիճաղանճ բազմութիւն։ Գորգը ենթարկւում է բաւական ճշգրիտ պատմա-աշխարհագրական եւ ազգագրական բաժանման, սակայն, դրա համար պէտք է քրտնաջան աշխատանք տեղում, եւ միայն տեղագրական քննութիւնից յետոյ կարելի է խօսել գորգի ծագումաբանութեան, իմաստաբանութեան եւ այլ հարցերի մասին։

Նկար 1· *Խաչակեդրոն վիշապագորգ*, 18-րդ դար:

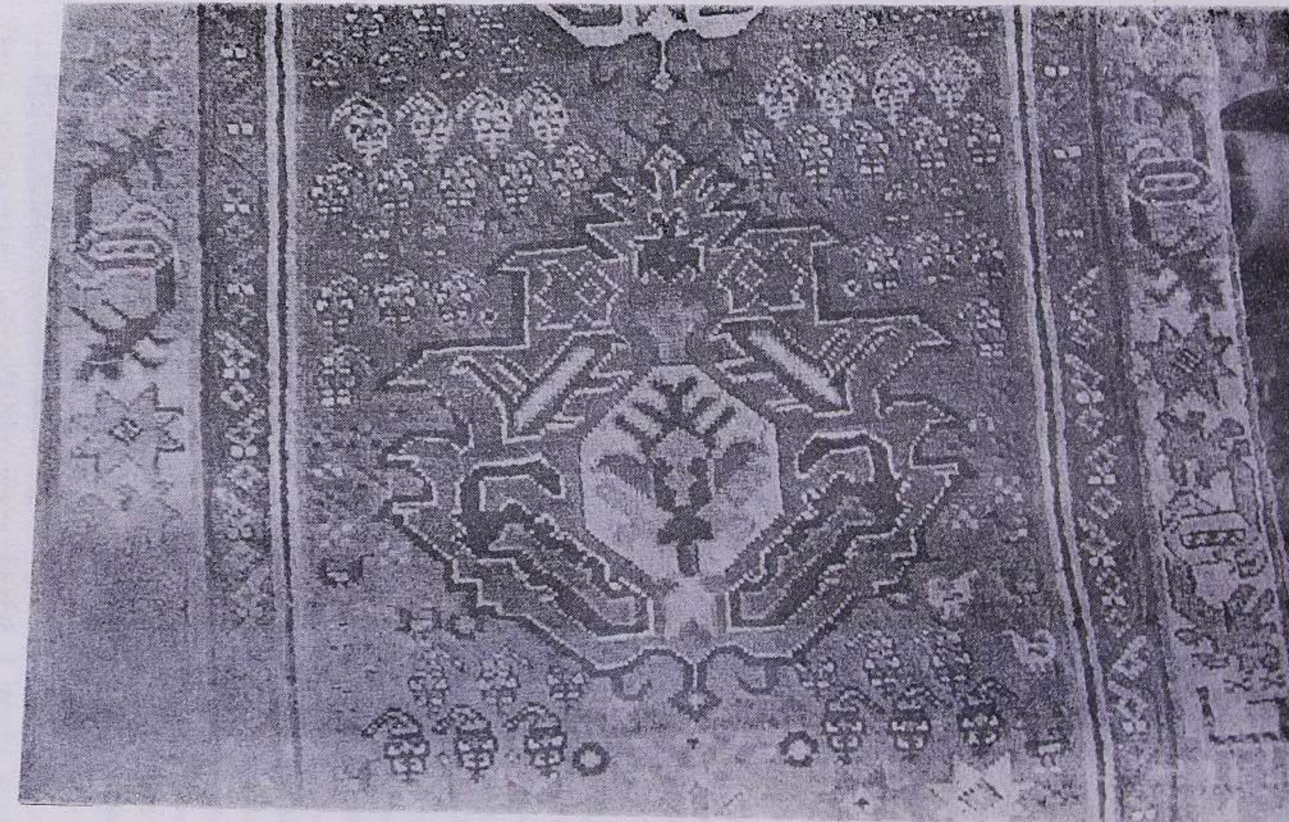

Նկար 2· *Վարսանդագորգ* , 19-րդ դարի սկիզբ :

Նկար 3· *Արծուագորգ*, 19–րդ դարի վերջին քառորդ:

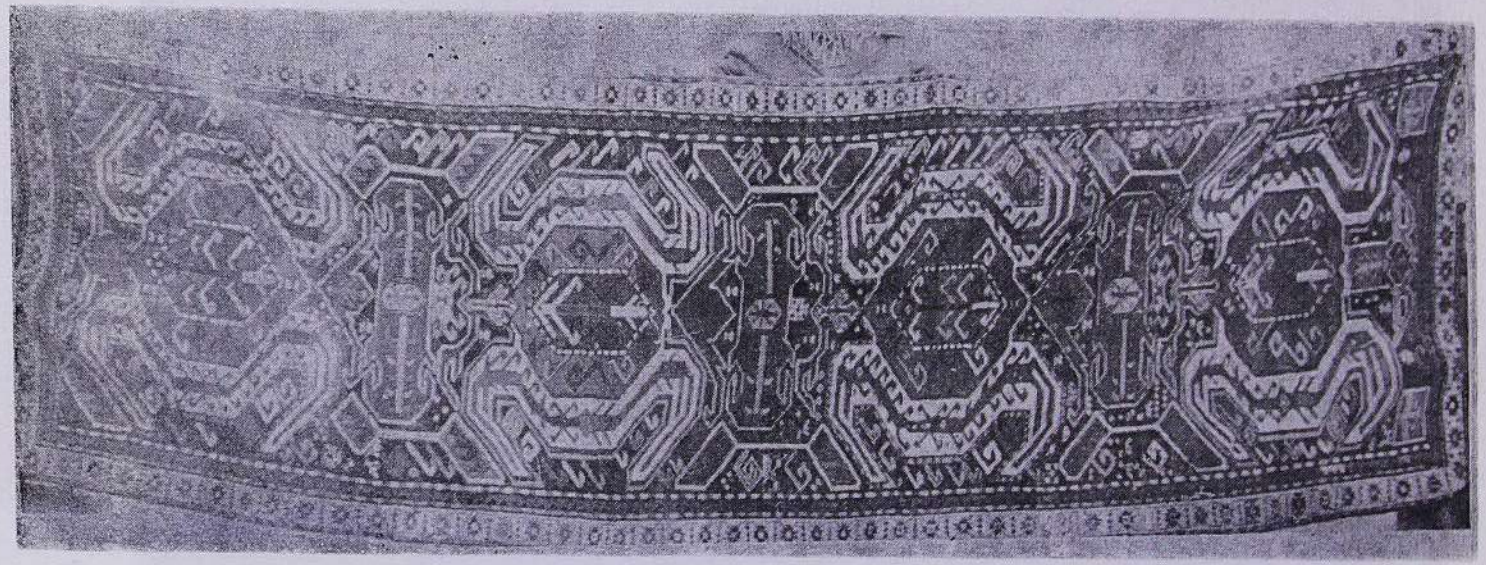

Նկար 4· «*Վիշապ–խոյ–եղջիւր*» յօրինուածքով գորգ, 1881 թ·:

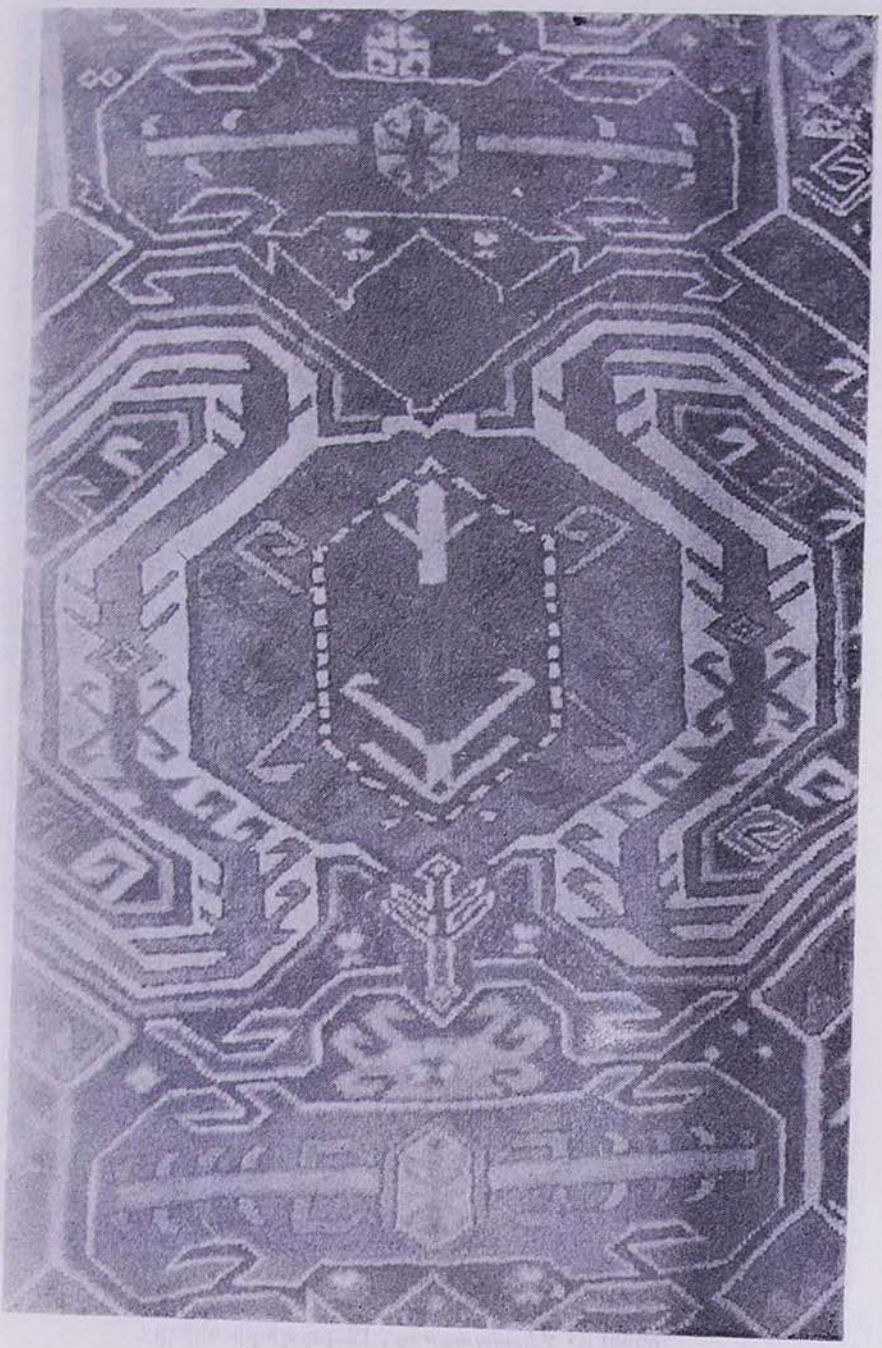

Նկար 4ա · Նկար 4–ի հատուած :

Նկար 5 · *Վիշապագորգ*, 19–րդ դարի սկիզբ :

Նկար 6· *Աստղագորգ*, 19-րդ դարի վերջ:

Նկար 7· Մեղրիում ստեղծուած կարպետ, 1884 թ·

Նկար 8. Թռչնային եւ օձային խորհրդանիշներով կարպետ, 1908 թ.:

Պատմական նահանգներին, գաւառներին եւ անգամ տարածքային աւելի փոքր միաւորներին բնորոշ են միմեանց աղգակից յօրինուածքներով գորգերի տիպեր։ Ամենից աղքատ գորգագործական օճախներում անգամ գործուել են տասնեակից աւելի զարդանկարներով գորգեր, իսկ աւելի հարուստ օճախներում՝ դրանց թիւը հասնում է մի քանի տասնեակի։ Ժամանակն է կրկին անդրադառնալու այն հարցին, որը շօշափեցինք յօդուածի սկզբում. ուրեմն, ինչպէ՞ս է կատարւում գորգերի դասակարգումը։ Ինչպէ՞ս են միմեանցից տարբերւում «Շիրվանն» ու «Ղուբան», «Ղարաբաղն» ու «Ղազախը», այդ խմբերից առանձնացւում «Զրաբերդ» ու «Կարաղաշլի», «Խնձորեսկ» ու «Աղստաֆա» յօրինուածքները։ Զէ՞ որ նոյն վայրերում գործւում են այլ յօրինուածքներ եւս։ Եթէ խորանանք գորգի աշխարհագրութեան մէջ, կը տեսնենք որ «Զրաբերդ» կոչուած գորգը բացառիկ լայն տարածում ունի եւ հանդիպում է դերազանցապէս հայկական գորգագործական օճախներում, «Շիրվան» ընտանիքին վերագրուած «բոթեհ» զարդանախշերով մի գորգի լաւագոյն նմուշները ստեղծուել են Եղէգնաձորի շրջանի գիւղերում, իսկ «Աղստաֆա» անուանուած յօրինուածքը կարող է հանդիպել ուր ասէք, միայն ոչ Աղստաֆայում։ Արդի Հայաստանի տարածքի վրայ չի աշխատել գորգի մասին ուսումնասիրութիւն գրած եւրոպացի ոչ մի մասնագէտ, եւ բնաւ զարմանալի չէ, որ գորգի նմուշը Հայաստանից դուրս գալուց յետոյ յարմարեցւում է հնացած, իրականութեան չհամապատասխանող պիտակների։

Իսկ մի՞թէ այդքան կարեւոր է գորգի տիպերի տարածման քարտէսի ճշդումը։ Զէ՞ որ կայ ներկայումս գորգի վաճառահանման փորձառութեան մէջ, ցաւօք, տեղ գտած վերաբերմունք. գորգը դասակարգել ոչ թէ ըստ զարդապատկերի, դրա հետ կապուած իմաստաբանական համակարգի, այլ··· ըստ արհեստագիտական յատկանիշների[15]։ Ստացւում է այնպէս, որ բարձր խտութեան ու որակի գորգը, գործուած լինի այն Ղարաբաղում, թէ Լոռիում, յարմարեցւում է «Ղուբա» պիտակին, եւ այսպէս շարունակ։

Այո, կարեւոր է։ Որովհետեւ գորգերը կիրառական արուեստի սովորական իրեր չեն, այլ գրաւում են առանձնայատուկ տեղ ժողովրդական արուեստում։ Դրանց զարդապատկերների վերլուծութիւնը բացայայտում է հեթանոսական ժամանակներից եկող տիեզերածնական, բնապաշտական ու դիցաբանական պատկերացումներն արտացոլող իմաստահամակարգեր։ Դրանք ձեւաւորուել են պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ արդէն առկայ էր քաղաքակրթութեան մի

---

15. Խաչ, Անդրկովկասի Գորգարդիւնաբերութիւնը, Թիֆլիս, 1939, էջ 173–193 (ռուսերէն)։

որոշակի մակարդակ, որը բնորոշւում էր բազմաճիւղ տնտեսութեամբ, ցեղային, ապա եւ պետական առաջին միաւորների, եւ այդ ամենի անդրադարձը հանդիսացող հաւատալիքների ձեւաւորուած դրութեան դոյութեամբ: Հետագայ դարերում՝ քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ, դորդերի արտայայտած դաղափարները մոռացուել են կամ աղօտացել, բայց կան որոշ տիպեր, որոնք ունեն խիստ աւարտուն, կատարեալ յօրինուածքներ, որտեղ նմանօրինակներում ձեւն ու իմաստը եղել են այնքան միաձոյլ, որ դրանք խորհրդանշանների մոռացուելուց յետոյ անդամ աւանդօրէն փոխանցուել են դարեր շարունակ:

Ուսումնասիրողների ուշադրութիւնը միշտ դրաւել է հայկական եւ կովկասեան դորդարուեստում մի հնագոյն զարդաշերտ, որը բաղկացած է կենդանակերպ ոճաւորուած պատկերներից: Զանազան մեկնաբանումներով հանդիպում են հակիմաստ պատկերներ — արծիւն ու վիշապը, խոյն ու կարիճը, ցուլն ու կրիան, եւայլն[16]: Կան բարդ յօրինուածքներ, ասենք դասական վիշապագորդերը, որտեղ հաղնիպում են բազմաթիւ կենդանակերպեր, կան նաեւ դորդեր, որոնց զարդանկարի հիմքում ընկած է խոշորացուած մէկ կենդանակերպ — վիշապ կամ կրիայ, արծիւ կամ կարիճ: Մեր կարծիքով, բարդ ու պարզ յօրինուածքները արտացոլում են ե՛ւ դորդի զարգացման տարբեր աստիճաններ, ե՛ւ կապուած են ներ-էթնիկական կազմաւորման ընթացքի հետ:

Հայ ժողովրդի կազմի մէջ են մտել մի քանի ցեղային միաւորումներ. դրանցից իւրաքանչիւրն էլ էթնոսի կազմի մէջ ներմուծել է միմեանց աւելի ազդակից ցեղերի մի խումբ: Անշուշտ այդ բոլոր ցեղերը ունեցել են իրենց զինանշանները, որոնք եղել են տոտեմական ու բնապաշտական հասկացութիւնների վերացարկումը: Վանի թագաւորների թողած սեպագիր արձանագրութիւններից պարզւում է, որ ուրարտական դիցարանը բաղկացած էր մի քանի տասնեակ աստուածներից, որոնք ցեղային էին, իսկ նրանց գլխաւերեւում կանգնած են բուն բիայնական աստուածներ՝ Խալդը, Թեյշեբան, Շիվինին: Հազիւ թէ բոլոր այդ աստուածներն էլ ունենային տարբեր նշանակութիւն: Դիցարաններում ամենից կարեւոր պաշտօններն իրենց վրայ են վերցրել ամենաշատը մէկ տասնեակ աստուածներ: Պէտք է ենթադրել, որ ազդակից տարբեր ցեղեր ունէին համանման տոտեմներ, դրանց արտացոլումն էլ զարդարուեստում բաւական մօտ էր, սակայն դոյու-

---

16· Վ. Թաքիկեան, *Պատկերահամակարգերը Հայկական Կարպետների Տեղայնացած Մի Ընտանիքում*, զեկուցում՝ կարդացուած Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Երիտասարդ Գիտնականների համագումարում, «Թեզիսներ», Երեւան, 1980:

թիւն ունէին առանձին կենդանակերպեր, որոնք յատկապէս պաշտուած էին Հայկական Լեռնաշխարհի ցեղերի կողմից եւ զարդարուեստում արտացոլուել են բազմաթիւ տարբերակներով: Աւատատիրական տները նոյնիսկ քրիստոնէութեան ընդունումից յետոյ պահպանեցին իրենց վաղնջական զինանշանները: Յայտնի են Արշակունիների, Սիւնիների, Բագրատունիների, Արծրունիների, Զաքարեանների ու Խաղբակեանների եւ բազմաթիւ այլ տների տոհմանշանները, որոնք համեմատելի են մէկ կենդանակերպից բաղկացած գորգերի յօրինուածքների հետ: Այսպէս օրինակ, Լոռու Դսեղի Մամիկոնեանների երկգլխանի արծիւը չէ՞, որ հետագայում պահպանուել է Գուգարքի աւելի խուլ, անմատչելի վայրերում (մինչեւ 20-րդ դարի 3-րդ տասնամեակը Շամշադինի շրջանում գործւում էր մի իւրօրինակ գորգ, որի մեծ, կենդանակերպ զարդանախշը երկգլխանի թագակիր արծուի ոճաւորում էր): Նոյեմբերեանի շրջանի գիւղերում գործւում էին կարպետներ, որոնց զարդաձաւտի կեդրոնում տեղադրուած էին խոշոր լողացող կրիաներ: Արցախի շատ գիւղերում գորգի վրայ թագակիր խոյեր էին, Սասունի, Մուշի յօրինուածքներում՝ բազմագլուխ վիշապներ, Հայաստանի արեւելեան բազմաթիւ օճախների գորգերի վրայ միրհաւն էր, վիշապի բազմաթիւ կերպարանաւորումներ են յայտնի Արցախի ու Սիւնիքի, Գուգարքի ու Արարատեան երկրի գորգերի վրայ, դրանց կողքին հանդէս են գալիս այլ կենդանակերպեր եւս: Հայկական գորգարուեստում այդ կենդանիները չեն պատկերուած բնապաշտական նմանութեամբ, դրանք խիստ ոճաւորուած են, պահպանուած են միայն ամենից բնորոշ գծաձեւերը: Յաճախ նոյն արտայայտչամիջոցներից կազմւում են տարբեր պատկերներ, նոյն տարրերը՝ կեռերը, գծերը, ճանկերը դասաւորուած են տարբեր կշռոյթներով. մի դէպքում զարդանախշը ընթերցւում է իրրեւ կարիճ, միւսում՝ թռչուն, օձ կամ խեցգետին եւ այլն: Հետաքրքիր է, որ սակաւ են հանդիպում նաեւ զուտ բուսական զարդանախշեր, բոլոր կենաց ծառերն էլ ունեն կենդանակերպութեան ինչ-որ գծեր, որը նոյնպէս խորը հրնութեան ապացոյց է եւ գալիս է Փոքր Ասիայի հնագոյն արուեստներից:

Այս բոլոր զարդանախշերն էլ սկզբնապէս եղել են տոհմանշաններ եւ հետագայում, ազգի ձեւաւորման հետ է, որ մի քանի տոհմանշաններ միաւորուել են աւելի մեծ յօրինուածքներում: Մեր կարծիքով, դասական վիշապագորգերը առաջացել են այն շրջանում, երբ աւարտուել է հայ ժողովրդի եւ նրա միասնական դիցարանի կազմաւորումը: Դժբախտաբար, քիչ բան է հասել նախահայկական շրջանի արուեստից, քրիստոնէութիւնը ոչնչացրեց հեթանոսութեան բոլոր դրսեւորումները, բայց դրանցից մէկը՝ գորգարուեստը մնաց ժողո-

վերդի արուեստի ընդերքում, նպաստեց աւանդոյթների յարահոսին, որի շնորհիւ էլ միջնադարում եւ աւելի նոր ժամանակներում գործուել են իրենց աւանդապաշտութեամբ զարմացնող գորգեր։ Բազմաթիւ ուսումնասիրողներ, չխորանալով հայ արուեստի ակունքների մէջ, հեթանոսական զարդաձեւերը սելճուքեան ու թաթարական ցեղերի հետ բերում էին արեւելքից, զանց առնելով այն, որ ո՛չ Միջին Ասիայում, ո՛չ նրանից անդին չեն պահպանուել վիշապագորգերի տիպի բարդ յօրինուածքներ, անգամ նշանաւոր վիշապը, որի վրայ յենւում են ներմուծման տեսութեան շատ կողմնակիցներ, իր ոճաւորման առանձնայատկութիւններով միանգամայն տարբեր է չինական վիշապից, ու մեզ քաջ ծանօթ է խեթական արուեստից սկսած մինչեւ Ախթամարի քանդակները։

Գորգարուեստի այդ հանելուկային, հնագոյն զարդաձեւերի ուսումնասիրութեան համար մեզ օգնութեան են հասնում աղդագրութիւնն ու բանահիւսութիւնը։ Միայն դրանց տուեալները կարող են շունչ հաղորդել պատմիչների վկայութիւններին, գորգի տարածման քարտէսին։ Հենց դրանց հետ ծանօթ չլինելու պարագան է գորգարուեստի արտասահմանեան մասնագէտներին կտրել հարցի էութիւնից։ Ազդագրութիւնը ուսումնասիրում է գորգը որպէս արտադրութեան մի ճիւղ, տեղեկութիւններ տալիս իւրաքանչիւր շրջանի գործուածքի, ներկանիւթերի, աշխատանքի գործիքների առանձնայատկութիւնների մասին, ուսումնասիրում գորգի դերը կենցաղում, տալիս նրա հետ կապուած սովորութիւնները, ինչպէս նաեւ հաղորդում այլ տուեալներ, որոնք անմիջական կապ չունեն գորգարուեստի հետ, բայց առանց դրանց դրա ուսումնասիրութիւնը անհնար կը լինէր։ Յատկապէս ազդագրութիւնը ուսումնասիրում է ժողովրդի տարբեր աղդագրական խմբերի տեղաշարժերը, դրանց փոխյարաբերութիւնները։ Այդ հարցում գորգարուեստ ուսումնասիրողին զգալի ծառայութիւն կարող է մատուցել նաեւ բարբառագիտութիւնը։ Մեր դիտումները ցոյց են տալիս, որ երբեմն առանձին բարբառների փոխյարաբերութիւնը համեմատելի է դրանցով խօսող աղդագրական խմբերի ձեռարուեստների փոխյարաբերութեան պատկերին։ Այդ երեւոյթը դիտւում է յատկապէս Արցախի գիւղերում։

Այսօր Սովետական Հայաստանի աղդագրական պատկերը շատ բարդ է եւ ասես լինի Հայկական լեռնաշխարհի բնակչութեան քարտէսի իւրօրինակ մի մանրակերտուածք[17]։ Ներկայացուած են ե՛ւ ա-

17. S. T. Vartumian, **Characteristic Features of Major Etnographic Areas in Armenia in the 19th Century,** VII Congres International

բեւմտահայերի, եւ արեւելահայերի եւ Պարսկահայքից եկած վերաբնակիչների ստուար խմբեր։ Բնիկ են Սիւնիքի, Շամշադինի եւ Նոյեմբերեանի շրջանների, Լոռուայ մի մասի, Վայոց Ձորի մի քանի գիւղերի, Սեւանի աւազանի եւ Արարատեան դաշտի մի քանի գիւղերի բնակիչները։ Դրանց կողքին կայ Ալաշկերտից (Ապարան, Մարտունի, Շահնազար գիւղ) Հին Պայազիտից ու Կաղզուանիչ (Կամո, Վարդենիս, Հրազդանի շրջան), Մուշից ու Սասունից (Թալին, Ապարան, Արարատեան դաշտի որոշ գիւղեր, Աշտարակի հիւսիսային ու արեւմտեան գիւղերը, Շիրակի դաշտ), Կարսից ու Կարինից (Շիրակ, Վրաստանի հարաւային շրջանները), Վասպուրականից ու Շատախից (Երեւանը իր շրջակայքով, Արտաշատի եւ Վեդու մի շարք գիւղեր, Կրասնոսելսկի մի շարք գիւղեր), Պարսկահայքից ու Պարսկաստանից (Վայոց Ձոր, Արարատեան դաշտի արեւելեան հատուածը, Մեղրի, Ղափանի ու Սիսիանի մի շարք գիւղեր) գաղթած բնակչութեան մի ստուար զանգուած։ Բնակչութեան մի զգալի մասը նոր վայրերն է փոխադրել նաեւ գորգարուեստը իր տեղային գծերով հանդերձ, առաջացել են նոր խաչաձեւումներ, գորգերի նոր զարդանկարներ։ Այս ամէնը անբաւարար իմանալը մեծ խառնաշփոթութեան տեղիք է տալիս գորգարուեստին նուիրուած ուսումնասիրութիւններում։

Եւ վերջապէս, առանց բանահիւսութեան գրառած առասպելների, հեքիաթների, երգերի դժուար է թափանցել ժողովրդական մտածողութեան խորքերը, բացայայտել դարերի ընթացքում մշուշով պարուրուած հաւատալիքներ, որոնց պատկերային արտացոլումն են հանդիսանում գորգերի զարդահամակարգերը։

Արդ, կատարելով գորգարուեստի ուսումնասիրութեան հետ կապուած նախնական աշխատանքները, այն է.

ա. Պատմական վկայութիւնները հաւաքելը եւ դրանք տուեալ շրջանի հնագիտական ապացոյցների հետ համեմատելը, ծանօթանալը նկարչութեան ու արուեստի տարբեր ճիւղերում ընդօրինակուած գորգի նմուշներին եւ դրանց առանձին զարդաձեւերին,

բ. Անխտիր բոլոր գորգագործական շրջաններում դաշտային աշխատանքների միջոցով գորգերի հաշուառումն ու փաստագրումը, եւ դրա հիման վրայ տիպերի տարածման մանրամասն քարտէսի կազմումը,

գ. Գրականութեան մէջ արդէն հրապարակուած, թանգարաններում ու մասնաւոր հաւաքածոներում պահուող նիւթերի համեմա-

---

des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Vol. X, Moscou, 1970, pp. 117–120.

տումը դաշտային աշխատանքի արդիւնքների հետ, դրանց ճշգրտումը, վերջիններիս օգնութեամբ,

դ. Հաւաքուած նիւթի ազգագրական մեկնաբանումը, բանահիւսութեան ու ձեռարուեստի համեմատելիութեան եզրերի բացայայտումը,

կարելի է անցնել գորգարուեստի ուսումնասիրութեան ամենակարեւոր ու վճռական փուլին: Յատկապէս հայկական գորգարուեստը, ինչպէս տեսանք, մի ասպարէզ է, որը շատ բան է պահպանել արուեստի հնագոյն շրջանից, եւ ուստի կարեւոր է նրա սեմանտիկ (նշանագիտական) ուսումնասիրութիւնը, այսինքն՝ նրա խորհրդա-իմաստների վերծանումը: Սեմանտիկ վերլուծութիւնը ուսումնասիրողի համար բաց է անում մոռացուած, զարմանահրաշ մի աշխարհ, որտեղ զանազան խորհրդանշանները տարբեր պատկերահամակարգեր կազմելով, մեզ են փոխանցում մեր նախնիների հոգեւոր պատկերացումները:

Գորգարուեստի ուսումնասիրութեան մէկ այլ մակարդակ է գորգի սեմեոտիկ (ձեւաբանական) ուսումնասիրութիւնը, որը բացայայտում է ժողովրդական ստեղծագործութեան ներքին տրամաբանութիւնը, բացատրում միմեանց ազդակից, սակայն տարբեր լուծումներ ունեցող անհաշիւ տարբերակների ու փոփոխակների առաջացումը:

Անշուշտ, այս ուղղութեամբ սկսել են կատարուել առաջին քայլերը, բայց դրանց արդիւնքներն էլ բաւական պերճախօս են եւ ցոյց են տալիս թէ ինչպէս նախկինում սոսկ առեւտրի ու յարմարակեցութեան դեղեցիկ իրեր համարուող գորգերն ու կարպետները ուսումնասիրութեան համակողմանի մեթոդի դէպքում կարող են բացել իրենց թաքնուած աշխարհը, եւ իրենց հերթին օգնել պատմաբաններին, հնագէտներին ու ազգագրագէտներին, լեզուաբաններին ու արուեստաբաններին՝ լուծելու շա՜տ խնդիրներ:

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Նկար 1. Խաչակեդրոն վիշապագորգ, 18-րդ դար, Պեոլինի թանգարան: Իր յօրինուածքով եզակի այս գորգը կամուրջ է նետում միջնադարեան դասական վիշապագորգերի եւ 18–20-րդ դարի ժողովրդական գորգերի միջեւ: Վիշապների գծագրութիւնը պարզում է, մօտենալով «գիլէ» կոչուած օձակարպետներին: Դրանց մարմնի պուտուրումը բնորոշ է նաեւ 13–14-րդ դարի հայկական հարթաքան-

դակներին ու խեցեգործական իրերին: Այսպիսի զատորոշ կեդրոնական խաչը նորութիւն է վիշապագորգերի զարդանկարում, եւ հաւանաբար, 18-րդ դարի դժնդակ պայմաններում վերելքի հասած ազգային գիտակցութեան դրսեւորման արդիւնքն է· ինչպէս նախկինում հեթանոսութիւնը, քրիստոնէութիւնը նոյնպէս յայտնուեց հալածուած վիճակում, որով ժողովրդի համար դարձաւ առաւել սիրելի: Այդ դարերում է, որ հարիւրամեակներ շարունակ անփոփոխ հիւսուած շատ հեթանոսական գորգեր վերաձեււում են քրիստոնէական խորհրդանշանների թելադրանքով: Այդ երեւոյթը աւելի պարզ է արտայայտւում «Գուհար» ընտանիքի գորգերում:

Նկար 2· *Վարսանդագորգ* 19-րդ դարի սկիզբ, Ագուլիս: Անմիջականօրէն հայկական միջնադարեան գորգերի հետ կապուող եւ պատմական Գողթան գաւառում գործուած այս չքնաղ գորգը ապացոյցն է հնագոյն աւանդների յարատեւման: Այսպէս փոքր ինչ այլ մեկնաբանմամբ հանդիպում ենք թիւ 1 վիշապագորգի վարսանդներին, որոնք հայկական հեթանոսական արուեստում պտղաբերութեան եւ արգասաւորութեան, հետեւապէս եւ Անահիտ դիցուհու խորհրդանիշներն են: Գալարուն, Տ-անման վիշապաձեւերից բաղկացած զարդագօտին կապ է ստեղծում Սիւնիքի, Արցախի եւ Վասպուրականի, Պարսկահայքի գորգագործական դպրոցների միջեւ եւ դա հասկնալի է, որովհետեւ յատկապէս Նախիջեւանի վրայով էին իրացւում պատմամշակութային եւ տնտեսական բարդ կապերը Արեւելեան եւ Արեւմտեան, Հիւսիսային եւ Հարաւային Հայաստանների միջեւ: Այս գորգը վերջիններից է, որոնց վրայ տեսնում ենք հիանալի «որդան կարմիր» եւ «հինդիգոյ» ներկերը:

Նկար 3· *Արծուագորգ*, 19-րդ դարի վերջին քառորդ, Արցախ, գիւղ Պտերանց: Գորգի յիշատակարանը վկայում է· «Այս գաբան պատկանի Բախիշ Բեկլարիան»: Յայտնի է նաեւ գորգագործուհու անունը — Իսրայէլեան-Ղուլեան Գիւլխաս: Այս գորգի զարդանկարում արժէքաւոր է կեդրոնականգ թէք, նաճանչաւորուած քառակուսին, որը ծագումնաբանական ուղղակի կապ է ցուցաբերում ուրարտական որմնանկարներում հանդիպող «երկինք» խորհրդանիշի հետ, որը ներքնկուած կողմերով քառակուսի է: Վարի եւ վերի աղեղնաձեւ զարդաձեւերը վիշապագորգերի «շեղականների» հետագայ բնաշրջման արդիւնք են, եւ պարունակում են ջրային խորհրդանշաններ — օձեր եւ խեցգետիններ: Կեդրոնում ոճաւորուած կարիոն է:

4· *«Վիշապ-խոյ-եղջիւր» յօրինուածքով գորգ*, 1881 թ·, Վայոց Ձոր (Եղեգնաձորի շրջան):

Ուսումնասիրողների կողմից միակողմանիօրէն «Թալիշ-Լենքորան» անուանուած այս գորգը, մեծ մասամբ, գործուել է Այրարա-

տում, Վայոց Ձորում, Գուգարքի արեւելքում եւ Արցախի հարաւում: Տոտեմական ծագում ունեցող խորհրդանիշների մի բարդ համակցում է դա: Զոյգ վիշապների կեդրոնում, բազմանիստ ձեւամակերեսում կենաց ծառն է նրան յարող, կեռ օձանախշերով, այս համազարդը ներքեւից եւ վերեւից պսակւում է խոյերի մորքիներով, որոնց միջով անցնում է բուսականացրած կարիճանախշը, որն ըստ Անանիա Շիրակացու, պտղաբերութեան խորհրդանիշ է եւ մեզ ծանօթ է նախորդ Արծուագորգի աղեղնաձեւ զարդանախշից:

Նկար 5· *Վիշապագորգ*, 19–րդ դարի առաջին տասնամեակ, Ալաշկերտ: Այս գորգի յօրինուածքն ու դրա առանձին տարրերը աչքի են ընկնում իրենց զարմանալի հնաւանդութեամբ: Առաձին զարդանախշեր ուղղակի համեմատելի են մեզ հասած հնագոյն, 13–րդ դարի գորգերի հետ: (Հմտ· Պեռլինի պետական թանգարանի վիշապի եւ արծուի պայքար պատկերող գորգի կեդրոնական զարդանախշի աջ եւ ձախ կողմի խորհրդանիշների հետ): «Գոհար» ընտանիքի մի վաղագոյն ճիւղն է:

Նկար 6· *Աստղագորգ*, 19–րդ դարի վերջ, Արցախ (Հադրութի շրջան): Այս գորգը, որը նախկինում կոչուել է միայն «Աղստաֆա», գործուել է Հայաստանի Ուտիք եւ Արցախ նահանգներում, Մեղրիի շրջանում: Արտաքինից աստղի «անմեղ» ձեւ ունեցող այս յօրինուածքը, իրականում, կանացի եւ արական խորհրդանիշների համադրմամբ ստեղծուած եւ դրանց մօտ տեղադրուած «հրեղէն հաւքերով» արտայայտում է պտղաբերութեան, կեանքի յարատեւման գաղափարը:

Նկար 7· *Մեղրիում* ստեղծուած այս մեծադիր կարպետը (1884 թ·) նախորդ գորգի կարպետային տարբերակն է, որը ցոյց է տալիս որ Հայաստանում այս յօրինուածքը տեղային էր եւ սիրուած:

Նկար 8· *Թռչնային եւ օձային խորհրդանիշներով կարպետ*, 1908 թ· Արցախ, գիւղ Պտերանց, գործ — Իսրայէլեան–Ղահրամանեան Բոգումի (մահացել է 1948 թ·, 90 տարեկան հասակում: Արցախի ամենանշանաւոր վարպետներից մէկը, մեզ հասած մօտ քառասուն գորգի եւ նոյնքան էլ կարպետի հեղինակ):

Այս տիպի կարպետները ուրոյն լեզուով «վերաշարադրում են» Արծուագորգերի, Վիշապագորգերի խորհրդանշանները օղակաշարկեդրոնաձիգ դասաւորութեամբ, որով եւ արտայայտում են տիեզերածնական, բնապաշտական վաղնջական ըմբռնումները: Նրանց շեղագիծ, շարժուն յօրինուածքը միջնադարեան վիշապագորգերի ոճի պերճախօս արձագանգն է:

THE ART OF ARMENIAN CARPETS

VAHRAM TATIGUIAN

(Summary)

During the last century most studies devoted to oriental carpets have catagorized them as: «Anatolian», «Caucasian», «Persian», «Middle-Asian», and «Chinese», failing to distinguish the Armenian carpet, which by its own particular aspects of art does not really fall under the above-mentioned categories.

The art of Armenian carpet weaving has its roots deep in the Urartian (IX-VI centuries B.C.) culture, and bears the influence of the Armenian pagan religion, ethnology, and folklore. A thorough knowledge of these fields makes possible a meaningful study of the Armenian carpet. And only through a study of the semantics of the Armenian carpet will it be possible to evaluate and acknowledge the particular place of the Armenian carpet in oriental carpets.

Մի Քանի Նոր Գրչագրեր

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Հայ գրչագրերն եւս, հայ ժողովրդի նման, ցրուած են ի սփիւռս աշխարհի: Այս է դլխաւոր պատճառը, որ երբ մի նոր քաղաք կամ երկիր եմ այցելում, տեղի հայերի հետ, փնտռում եմ նաեւ հայ գրչագիրներին, լինեն դրանք իրենց հարազատ տէրերի՝ հայ ժողովրդի զաւակների ծոցում, թէ ինչ որ օտարի պատկանող, մի արուեստի ու հնագիտական թանգարանում:

Վերջին չուրջ տասը տարուայ ընթացքում, այլ գրչագրերի հետ, որոնց մի մասի ցուցակ անցեալում յանձնուել է մամուլին, դտնուել են այլ գրչագրեր եւս, որոնց ցուցակը բերում ենք այստեղ:

Ներկայ գրչագրերը թուով տասը հատոր են, որոնցից վեցը Աւետարան, իսկ չորսը մէկական օրինակ, Պարզատումար–երգարան, Բառարան–ժողովածու, Մանկութիւն Յիսուսի եւ Պատմութիւն Լուքֆիկին եւ Աղէքսանդրի:

Այս գրչագրերից վեցը գտնւում են Նոր Ջուղայում, երկուքը՝ Թեհրանում, մէկը՝ Լոնտոնում եւ մէկն էլ՝ Աթենքի Բենաքի թանգարանում: Վերջին երկուսը ցուցակագրել եմ 1977 եւ 1978 թուականներին, երբ առիթն ունեցայ կարճ ժամանակով յիշեալ քաղաքներն այցելել:

Վստահարար դեռեւս որոշ անհատների մօտ եւ կամ զանազան թանգարաններում, դարձեալ կը գտնուեն նոր գրչագրեր, որոնք դեռեւս անծանօթ են մեր բանասիրութեան, որոնց յայտնաբերումով ոչ միայն նոր թիւ կ'աւելանայ մեր ներկայ ունեցած ու յայտնի գրչագրերի թիւի վրայ, այլ եւ նրանց բովանդակութիւնը եւ ունեցած յիշատակարանները կարող են նոր լոյս սփռել մեր պատմութեան մութ կէտերի վրայ եւ օգտակար հանդիսանալ մեր ուսումնասիրողներին ու բանասէրներին:

ԹԻՒ 1
ԱՒԵՏԱՐԱՆ
1480 թ.

Թերթ՝ 271: Պրակ՝ 22, *իւրաքանչիւրը* 12 *թերթ*: Մեծութիւն՝ 20·7×15·5×7 *սմ*.: Նիւթ՝ *Դեղնաւուն հաստ թուղթ*: Կազմ՝ *Կաշեպատ տախտակ, վրան զարդագծեր, ներսից գունաւոր չիթ կտոր*: Պահպանակ՝ 4 *թերթ մագաղաթեայ՝ սկզբում եւ վերջում երկուական*: *Աւետարանի մասեր, երկաթագրով 9–10-րդ դար*: Վիճակ՝ *Լաւ, որոշ մասերում ջուր տեսած եւ որոշ էջեր փոքր սեւացած, մի քանի պրակ փոքր տեղահանուած*: Պարապ թերթեր՝ 3*բ*, 4*ա*, 4*բ*, 7*ա*, 55*բ*, 56*ա*, 268*բ*, 269: Գիր՝ *Բոլորգիր*: Գրութիւն՝ *Երկսիւն*: Տողեր՝ 21: Գծումները՝ *ծնչումով, մատիտով լուսանցքագծեր*: Թանաք՝ *Սեւ, գլուխների սկզբնատողերն ու մեծատառերը կարմիր*: Զարդագրութիւններ՝ *Աւետարանների սկզբնատողերն ու մի շարք մեծատառեր, հաւքագրեր եւ կենդանագրեր*: Պատկեր՝ *Չորս աւետարանիչների, Մատթէոսինը վնասուած* 7*բ*, 80*բ*, 128*բ*, 206*բ*: Կիսախորան՝ 8*ա*, 81*ա*, 128*բ*, 206*բ*: Ճակատազարդ՝ *Չունի*: Լուսանցազարդ՝ *Բաւական թռչնագլխ ծաղիկներ եւ թռչուններ, մանրանկար* 13*ա*: Ժամանակ՝ *ՋԻԹ* (1480): Պատուիրատու՝ *Ամիր բէկ, տէր Սիամոն, Վարդանէս եղբայրներ*:

Ծանօթութիւն. *Պատկանում է Սարգիս Մարտինին, Թեհրան*:

ԳԼԽԱՒՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

264*ա* — *Արդ մեք երեքեան եղբարքս միաբան Ամիրէկս տ[է]ր Սիամոնս, Վարդանէս սիրով եւ յաւժար կամաւք եւ յղնայ փափաք տենչմամբ ցանկացաք եւ գնեցաք զսբ. աւետարանս ի մայրաքաղաքս Բջնի: Եւ եղաք յիշատակ ի դուռն աթոռոյ Սբ. Ա[ստուա]ծածնիս եւ Սբ. Շողայկաթի Ա[ստուա]ծածնինս եւ Սբ. Ստեփաննոս նախայվկայիս եւ Սբ. Ամենայհաս Սբ. Սարգիս զօրաւարիս*:

Արդ եւ ես անկ[ե]ալ աղաչեմ զձեզ ով լուսերամ դասք ք[ա]հ[անայի]ցդ յորժամ կարդայք կամ աւրինակէք յիշեցէք ի Քս. զպրն Ամիր բէկն եւ իւր կողակիցն, Թուխթարն: Տ[է]ր Սիամոն եւ իւր կողակիցն, Խանբէկին Փարրին Վարդանէսն եւ իւր կողակիցն Խաթունն եւ քվերն Բէկխուլթանին:

Դ[ա]րձ[եա]լ յիշեցէք ի Քս. զհայրն իմ պրն. Խաւճէն եւ զմայրն իմ Գուլփաշէն ամէն: Ընդ նմին հաւրեղբարն իմ Բուտախն եւ կողակիցն իւր (264*բ*) *զտ[է]ր Ակոբն եւ իւր կողակիցն եւ ամենայն արեան մերձաւորքն ամէն*:

Արդ գրեցաւ սայ զսբ. աւետարանս ի Թվիս հայոց տաւմարիս ՉԻԹ (1480) (Զ–ի վրայ թանաքոտուած է եւ մօտը մի տառ ջնջուած) ամին, որ Աւմար Սուլդանն, Լալա փաշէն աւերաց եւ գերաց զաշխարհս Հայոց։ Ով կարէ պատմել կամ գրով արկանել միթէ ողորմածն Ա[ստուա]ծ ողորմած լիցի նոցա։ Եւս առաւել պրն. Ամիրբէկին տ[է]ր Սիմայոնին, Վարդանիսին։ Վարձատուն Քս. եւ վարձս ի Քս.է առցեն. յիշեալքն եւ յիշեցողդ եւ Քս.ի փառք յաւիտեանս Յամէն։ Յամէն։ Աւրհնեալ է Աստուած։

265ա Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. զԱմիրբէկն եւ իւր եղբարքն ամէն հանդերձ մարմնաւոր ծնաւղաւք ամէն, աւուրն դատաստանին պարգերես եւ անամաթ կացուցանէ առաջի Քս.ի, Ա[ստուա]ծ ողորմիւ ասացէք ի Քս. որդի եւ հայր մեր յերկինս սբ.։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Զվերջին կազմողս Սբ. Աւետարանիս զմեղաւք լի Զագ(ք)արէս յիշման արժանի արարէք որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ աւրինակելով միով տ[է]ր ողորմ[ա]իւ ի Թուականս Ջ. կա. (1512)։ Արդ յիշեցէք ի սբ. յաղաւթս ձեր (ջնջուած մի քանի բառ), որ այս ամի պակասեցաւ առ Քս. որո յիշատակ նորա, Աւրհնութեամբ եղեցի ամէն։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

263բ Փառք եզակի տ[է]րութեանն եւ եռահիւսակ անձնաւորութեանն հաւր եւ որդոյ եւ հոգոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեան եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

Դարձեալ յիշեցէք ի քրիստոսասէր Աստուածայտուր եւ կողակիցն Վարդայխաթուն եւ զծնաւղսն իւր Գաւզալ եւ զմայր իմ Սառայխաթուն եւ զեղբարն Յէմինբէկն որդոյն Կարապետն։ Միւս եղբարք Յովանէս եւ զհանդուցեալսն Թորոսն, Պալին, Սահակն, Ամիրն, Պողոսն եւ զքոյրն իւր Հոռոմսիմէն Խաթուն փաշէն։ Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. տ[է]ր Աստուածատուր որդին Վարթանէս դուստր Ուստիանէն որ Քս.է հանգուցալ միւս դուստր Հռոպսիմէն Թուղթար փաշէն։ Դ[ա]րձ[ա]լ. յիշեցէք ի Քս. տ[է]ր Ա[ստուած]ատուր, Արդ, գնեցաւ զսբ. աւետարանս ի Թվիս հայոց տաւմարիս ՌԿԳ (1614) ամին ի հայրապետութիւն տեառն Դաւթի, ով կարէ պատմել կամ գրով արկանել միթէ ողորմած լիցի նոցա։ Եւս առաւել տ[է]ր Աստուածատուրին, Յեմինբէկին վարձայտուն Քս. եւ վարձս ի Քրիստոսէ առցեն, յիշալք եւ յիշեցողդ եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս Յամէն։ Յամէն, Աւրհնեալ է Ա[ստուա]ծ։

Դարձեալ յիշեցէք զնորոգօղս սորա զջանադրայ դպիրս եւ ծնողաց իմոց ամէն։ (Մի քանի տող ջնջուած)։

265ա *Փառք եւ գոյութիւն հօր եւ որդոյ.....*

Արդ շնորհօք տ[եառ]ն. սկսաք եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցաք զսբ. աւետարանս ի լաւ եւ ընտիր օրինակէ գրեցաւ յիշատակարանս թվին ՌՃԺԵ (1666) *ի մայրաքաղաքս Շօշ այսինքն է Ասպահան ի դուռս Մարունայ։ Եւ ի հայրապետութեան տոհմիս Հայկա[յ]ին տն. Յակոբի կաթուղիկոսի եւ ի թագաւորութեան պարսից փոքր Շահապասին եւ ի հովայպետութեան հօտիս տ[է]ր Դաւթի արհեպիսկոպոսի եւ քաջ րաբունապետի հեզահոգի ա[ստուա]ծարան վարդապ[ե]տի։ Ի խնդրոյ բարեմիտ եւ երկիւղած աստուծոյ առն Ուսէփին որ ըստացաւ ըս սբ. աւետարանս ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ իւրն եւ իւր ծնողացն մահդասի Յովասափին, Սառայխաթունին, յիշեցէք եւ ա[ստու]ած ողորմի ասացէք ամէն։*

Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. Ուսէփն եւ իւր եղբայրքն Մարտիրոսն, Յարոնն, Բարաղամն, Յովանէսն եւ քուրն Նազզուն Անային, յիշեցէք եւ...

Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. Ուսէփն եւ իւր կողակիցն Ոսկիծամիկն եւ որդիքն Նիկողոսն եւ Ակոբճանն, Ոսկան զոր հանգուցեալ են առ Քս. եւ միւս որդին Աւետիսն, յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ...

Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. Ուսէփն եւ կողակիցն իւր Ոսկիծաւիկն եւ իւր աներն Վարդանն եւ իւր կողակիցն Մարենն, եւ որդիքն, Թաթոսն Աստուրն յիշե....

Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. զՅուսէփն եւ զորդին իւր Աւետիկն եւ սորայ կողակիցն Անային եւ զմիւսն կողակիցն Վարվառն եւ զորդին իւր Մանսուրն եւ զդուստրն Վարթխաթունն եւ զդողումն յիշեցէք։

ԹԻԻ 2
ԱՒԵՏԱՐԱՆ
1582 Ք.

Թերթ՝ 236 (*վերջինը մագաղաթեայ պահպանակ, կրկնակ ծալուած, Ժ. դարի Աւետարանի թերթ*)։ Մեծութիւն՝ 26·8×18×5 *սմ.*։ Նիւթ՝ *Դեղնաւուն թուղթ*։ Կազմ՝ *Կաշեպատ տախտակ, ներսից կտաւ, վրան ունի զարդադրոշմներ եւ խաչանկար, Ա կազմի վրայ մետաղեայ զարդեր եւ խաչ որ կիսուած է, նաեւ զարդատեղի ծակոտիներ*։ Պահպանակ՝ *Վերջում երկու թերթ ծալուած մագաղաթ*։ Վիճակ՝ *Բաւարար*։ Պարապ թերթեր՝ 124*ա*, 1, 2*ա*, 3*բ*, 4*ա*, 5*բ*, 6*ա*, 7*բ*, 9*բ*, 10*ա*, 11*բ*, 12*ա*։ Գիր՝ *Բոլորգիր*։ Գրութիւն՝ *Երկսիւնակ*։ Տողեր՝ **24**։

Գծումները՝ ճնշումով։ Թանաք՝ Սեւ, մեծատառերը կարմիր։ Զարդագրութիւններ՝ Ունի։ Պատկեր՝ 12բ, Մատթէոս Աւետարանիչ, 124բ, Յովհաննէս Աւետարանիչ, եւ միւս աւետարանիչների։ Խորան՝ Ունի սկզբում։ Կիսախորան՝ Ունի։ Ճակատազարդ՝ Չունի։ Լուսանցազարդ՝ Որոշ չափով։ Ծաղկող՝ Յովհաննէս։ Գրիչ՝ Կիրակոս որդի Գրիգոր քահանայի։ Ժամանակ՝ ՌԼԱ (1582)։ Վայր՝ Անյայտ։ Պատուիրատու՝ Մահտեսի Յովհաննէս։

Ծանօթութիւն. Գրչագիրը պատկանում է Բենաքի Թանգարանին, Աթենք, որը ցուցակագրել եմ 1978 թուին երբ գտնւում էի այնտեղ։

ԳՐՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

233ա «Փառք եղակի....

Շնորհիւ Տեառն ամենակալին եւ նորին աւգնականութեամբ աւարտեցաւ եռահրաշ եւ հոգիազարդ Աւետարանս որ էր շաղկապեալ երանեալ աւետարանչացն զոր արար....

Արդ ես յետնեալս տառապեալս մեղաւք եւ թշուառականս հոգով վերջին ի սպասաւորաց բանին, հողս եւ.....

Այլ եւ ծառայիցդ Աստուծոյ ծառայս Կիրակոս պիտակս, որ զանունս առի եւ ի գործոց ունայն գտայ եւ թափուր։ Արդ ես ի սրտէ խոցեալ եւ մեղաւք լցեալս Կիրակոս գրեցի զսա ըստ իմում կարի որ թէպէտ որ էի խոտան եւ ծռազիր խոշորագիծ եւ պակաս, այլ իմով տկարութեամբս գրեցի, դարձեալ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք զհայր իմ զԳրիգոր քահանայն եւ զծնաւղսն իմ եւ Աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութեան ամէն թվին ՌԼԱ (1582)»։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

12բ (Մատթէոս Աւետարանիչի նկարի ներքեւում.)

Զանարժան նկարողս զՅովանէս գրողս զմարմնոյս բտողս, զհոգոյս զրկողս, զմեռաց սիրողս, զբարիս ատողս, յիշեցէք ի Տէր եւ իմ մեղացն թողութիւն խնդրեցէք ի յԱստուծոյ։

235բ Յիշատակ է Ս. Աւետարանս Մահտեսի Յովանիսին եւ իւր կողակցին Մահտեսի Սառային եւ իւրեանց հոգւոյն, կրկին նորոգել տուին սուրբ Աւետարանս թվին ՌՃԻԹ (1680) [Յ]ունիս ամսոյ ԺԹ (19)։

[Յիշատակ է] Մահդեսի Յովհաննէս զորդի զորդոյն եւ զկողակիցն զՄահդեսի Սառայն եւ զնորասունկ որդին զԱրութ..... (որդնում է Ս. Նշան եկեղեցին)։

ԹԻՒ 3
ԱՒԵՏԱՐԱՆ
1630 թ.

Թերթ՝ 197: Նիւթ՝ *Նուրբ մագաղաթ*: Պահպանակ՝ *Զունի*: Վիճակ՝ *Շատ լաւ*: Գիր՝ *Բոլորգիր*: Գրութիւն՝ *Երկսիւն, շրջագծերի մէջ, երբեմն շրջազարդերով*: Թանաք՝ *Սեւ, մեծատառերը կարմիր ու դունաւոր*: Զարդագրութիւններ՝ *Թռչնագրեր*: Գրիչ՝ *Գասպար*: Ժամանակ՝ *ՌՀԹ* (1630): Վայր՝ *Շօշ–Սպահան*: Պատուիրատու՝ *Ցակոբ, վերջին ստացող պրն. Սաֆարն եւ հայր Զաքարէն*:

Ծանօթութիւն. *Պատկանում է Սարգիս Մարտինին, Թեհրան*:

Թիւ 1 եւ սոյն Աւետարանը ցուցակագրելու նպատակով, սկսեալ 1972 թուից, տասնեակ անդամներ ժամադրուեցի եւ անդամներ եւս, նեղ կացութեան մէջ, իր տունը դնացի. բայց այդուհանդերձ չյաջողեցի սոյն գրչագիրը լրիւ ցուցակագրել, յատկապէս գրչի յիշատակարանը:

ԹԻՒ 4
ԱՒԵՏԱՐԱՆ
ԺԷ. ԴԱՐ

Թերթ՝ 260: Պրակ՝ 26: Մեծութիւն՝ 20·5×14·5×4·5 սմ.: Նիւթ՝ *Թուղթ*: Կազմ՝ *Կաշեպատ տախտակ, ներսից ունեցել է կանաչ գոյնի ծաղկաւոր մետաքս, որ դանակով կտրուել եւ հանուել է*: Վիճակ՝ *Բաւարար, որոշ թերթեր տեղահանուած*: Պարապ թերթեր՝ 51բ, 52, 57, 54ա, 126, 127ա, 200, 201, 202ա, 260բ: Գիր՝ *Բոլորգիր*: Գրութիւն՝ *Երկսիւնակ*: Տողեր՝ 25: Գծումները՝ *ձնշումով*: Թանաք՝ *Սեւ, որոշ տողեր եւ սկզբնատառեր կարմիր*: Զարդագրութիւններ՝ *Հաւքագրեր, Աւետարանների սկզբնատողերը եւ Գլուխների սկզբնատառերը*: Պատկեր՝ *Աւետարանիչների նկարները* 54բ, 127բ, 202բ, *պակասում է Մատթէոս աւետարանիչինը*: Կիսախորան՝ 1ա, 55ա, 128ա, 203ա: Լուսանցազարդ՝ *Աւետարանների սկզբնաէջերում եւ Գլուխների մօտ, ծաղկազարդեր եւ հրեշտակներ*: Ծաղկող՝ *Անյայտ*: Գրիչ՝ *Անյայտ*: Ժամանակ՝ *ԺԷ. դար*: Վայր՝ *Անյայտ*:

Ծանօթութիւն. *Պատկանում է Ցովիկ Էդգարեանին, Լոնտոն*: *Պակասում է գրչի յիշատակարանը*: *Զունի այլ յիշատակումներ*:

ԳՐՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՍԿԻԶԲԸ

259բ–260ա Փառք ամենայն սբ. երրորդութեան հաւր եւ որդոյ եւ հոգոյն սրբոյ որոյ շնորհաւքն աւարտեցաւ եռահրաչ.... (մնացեալը պակասում է):

ԹԻՒ 5
ԱՒԵՏԱՐԱՆ
1938 Թ.

Թերթ՝ 218 + սկզբում IV եւ միջում III։ Գրչագիրը կանոնաւոր էջակալուած լինելով Աւետարանի սկզբից, այլեւս չխախտելու մտքով թողինք նոյն էջահամարները։ Պրակ՝ Խառը 8–12 թերթերով։ Մեծութիւն՝ 20×16×2·5 սմ.։ Նիւթ՝ Դեղնաւուն թուղթ։ Կազմ՝ Կաշեպատ քարդոն, երեսին Յիսուսի պատկերը տպածոյ, մետաղալարերով փակցրուած կազմին։ Վիճակ՝ Լաւ։ Պարապ թերթեր՝ I, II, 431–435 էջերը։ Գիր՝ Խոշոր բոլորգիր եւ շատ ընտիր ու համաչափ։ Գրութիւն՝ Միասիւնակ։ Տողեր՝ 25–26։ Գծումները՝ Մատիտով եւ ջնջուած։ Թանաք՝ Սեւ։ Զարդագրութիւններ՝ Գլուխների մեծատառերը եւ Աւետարանների սկզբնատողերը գունագեղ եւ բազմապիսի ձեւերով զարդագրութիւններ։ Պատկեր՝ Տպածոյ՝ կազմի ներսերում III, 326, 327, 327բ, գրչեայ՝ IV (Ս. Էջմիածին), չորս Աւետարանիչներ՝ V, 116ա, 196ա, 327ա, ծաղիկներ՝ VI, 116, 116բ, 196բ, 427 եւ աղքատ կնոջ լուման՝ 176։ Ծաղկող՝ Գրիչը։ Գրիչ՝ Յակոբ Գ. Հայրապետեան։ Ժամանակ՝ 1938։ Վայր՝ Նոր Ջուղա։

Ծանօթութիւն. Ձեռագիրը գրուած է գեղարուեստական բծախնդրութեամբ, ապա նոյն սիրով էլ ջրաներկով զծուած են չորս Աւետարանիչների եւ Գլուխների սկզբնատառերը, այլազան զարդաձեւերով, կենդանակերպերով, հաւքագրերով, մարդապատկերներով եւ այլն։

ԹԻՒ 6
ԱՒԵՏԱՐԱՆ
1933 Թ.

Թերթ՝ 172 (էջ 336+VIII), Պրակ՝ 13, իւրաքանչիւրը 12–16 թերթ։ Մեծութիւն՝ 22,2×16×2,5 սմ.։ Նիւթ՝ Դեղնաւուն հաստ թուղթ։ Կազմ՝ Կարմիր թաւշապատ հաստ խաւաքարտ, ներսից տպածոյ կարմիր փայլուն գունաւոր թուղթ։ Պահպանակ՝ Կարմիր գունաւոր ոսկեգոյն եւ սպիտակ թուղթ։ Վիճակ՝ Շատ լաւ։ Պարապ թերթեր՝ էջ I, II, III, IV, V, VII, 32բ, 118ա, 166ա, 194ա, 196ա, 356ա։ Գիր՝ Բոլորգիր։ Գրութիւն՝ Միասիւնակ։ Տողեր՝ 26–29։ Գծումները՝ Մատիտով, յետոյ ջնջուած։ Թանաք՝ Սեւ։ Զարդագրութիւններ՝ Աւետարանների սկզբնատողերն ու բոլոր Գլուխների սկզբնատառերը, զանազան եւ զանմենազան ծաղիկներ, թռչնագրեր, կենդանագրեր եւայլն։ Պատկեր՝ VI, VIII, 32ա, 118բ, 194բ։ Խորան՝ 196բ, 356բ, 425։ Կիսախորան՝ 1, 118, 195, 326։ Ճակատազարդ՝

Զունի : Լուսանցազարդ՝ 3, 7, 11, 19, 21, 31, 33, 39, 43, 53, 57, 65, 71, 72, 77, 85, 93, 101, 107, 113, 117, 119, 125, 133, 134, 143, 147. 155, 161, 165, 169, 173, 175, 181, 189, 194, 197, 229, 233, 235, 237, 241, 253, 261, 267, 273, 279, 281, 283, 289, 293, 301, 309, 317, 325, 333, 339, 345, 353, 359, 367, 373, 379, 381, 389, 397, 399, 403, 413, 421 : Մանրանկար՝ 309 : Ծաղկող՝ *Գրիչը* : Գրիչ՝ *Յակոբ Հայրապետեան* : Ժամանակ՝ 1933 : Վայր՝ *Նոր Զուղա* :

Ծանօթութիւն. *Նկատի ունենալով որ ձեռագիրը գրչի կողմից էջակալուած էր, կարգը չխախտելու համար թողեցինք նոյնութեամբ. իսկ չհամարակալուած էջերը, սկզբինը նշանակեցինք հռոմէական թուանշաններով, իսկ միջերինը նախորդ էջը Ա. եւ Բ նշաններով* :

ԳՐՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

327–328 *Փառք ամենասուրբ երրորդութեան որ կարողութիւն տուեց ինձ Յակոբ Գ. Հայրապետեանիս, աւարտել այս Սուրբ Աւետարանը յամի Տեառն* 1930–*ին ընդ հովանեաւ Ս. Ներսէս Եկեղեցւոյ : Ի թագաւորութեան Ռէզա Շահ Փահլէւոյ : Եւ ի Հայրապետութեան Տեառն Խորէնայ Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց : Ամենափրկչեան սրբոց վանաց առաջնորդ թեմիս Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի Հայոց Տ. Մեսրովբ արք Եպիսկոպոսի ժամանակ :*

Արդ խնդրում եւ աղաչում եմ ձեզանից որ երբ հանդիպէք կամ կարդաք այս սրբատառ Աւետարանը ձեր աղօթքի մէջ յիշէք նախ ինձ Յակովբիս, որդի Գալստանի, որ անծանօթ լինելով գրչութեան արուեստին, ձեռնարկեցի եւ աստուածատուր համբերութեամբ աւարտեցի սուրբ մատեանս : Քանզի 1890 *թուին* 12 *տարեկան հասակում նիւթական կարիքներից հարկադրուած թողեցի իմ սիրեցեալ բողոքականաց դպրոցն եւ մտայ աշակերտ* (327) *հիւս[ն]ութիւն Գէորգ Բօլղեանի մօտ, որտեղ մնացի լման* 10 *տարի, այնուհետեւ նոյն արհեստով առանձին գործեցի մինչեւ* 1930 *թիւն : Ձեռնարկեցի այս Աւետարանի գրչութիւնը եւ երեք տարի տեւեց, բայց ոչ անդադար, այլ ազատ ժամանակները եւ մեծ մասամբ գիշերները : Վասն որոյ աղաչում եմ ով որ կարդայ ներողամիտ լինի սխալներիս, մասնաւորապէս տողադարձութիւնիս մէջ, քանզի ինչպէս յիշեցի տասներկու տարեկան էի, երբ դպրոցս թողեցի, նորից խնդրում եմ ընթերցողներից յիշել ինձ Յակովբին, եւ ինձ հետ իմ սիրելի կողակից Վարթուհուն, հօրս հանգուցեալ Գալստան Հայրապետեանին, մօրս Եղիսաբեթին, վերջապէս խնդրում եմ յիշել որդիներիս, Գալստանին, Գրիգորսին եւ Ներսէսին, դստերացս Եղիսաբեթին, Մարգարիթին, Մէրուն, իրենց զաւակաց հետ որոնց Տէր Աստուած երկար կեանք տայ եւ երջանկու-*

թիւն, եւ ով որ յիշէ, Թող ինքն յիշեալ լինի առաջի Աստուծոյ եւ արժանաւոր նրա առատաբաշխ շնորհացն:

Յակոբ Գ. Հայրապետեան, ի Նոր Ջուղա 1930 Թւին:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

326. Հիացմունքով տեսայ պ. Յակովբ Գալստանեանի սոյն գործը: Մեր ժամանակներում շատ քիչ մարդ կը գտնուի այսքան բարեխիղճ ու այսքան համբերող, որ կարողանայ այսքան մաքուր ու մանրակրկիտ գործ արտադրել: Հիանում եմ պ. Գալստանեանի համբերութեան եւ ընդունակութեան վրայ:

1 Յունիս 1933 Թ. Ջուղա, Յ. Տէր Յակովբեան:

Քչերը հաւատացողներից՝ այնպիսի մաքուր զգացումով կարող էին արտայայտել իրենց հիացումը Աւետարանների մեծ արժանիքների հանդէպ, մանաւանդ մեր օրերում, ինչպէս պ. Յակովբ Գալստանեանը՝ իր այս հիանալի ձեռագրով: Ուստի չի կարելի չհիանալ պ. Գալստանեանի ջոհողութեան ու մաքուր զգացումների վրայ:

2-ն Յունիսի 1933 Թ.ին Նոր Ջուղա, Եր. Հայրապետեան(*):

ԹԻՒ 7
ՊԱՐԶԱՏՈՒՄԱՐ-ԵՐԳԱՐԱՆ
ԺԷ. դար (1660?)

Թերթ՝ 149: Պրակ՝ 15, իւրաքանչիւրը 10 Թերթ: Մեծութիւն՝ 14×9.7×2.5 սմ.: Նիւթ՝ Դեղնաւուն հաստ Թուղթ: Կազմ՝ Կաշեպատ տախտակ, ներսից մանիշակագոյն կտաւ, կարմիր եւ սպիտակ ծաղիկներով, վրան եղել են զարդագծեր, որ մաշուել են: Վիճակ՝ Բաւարար, որոշ մասեր Թերթահան եւ միջից պակասաւոր, լուսանցքներում կան մեծ Թռչնով գրչափորձեր, խաղագծիկ-նկարներ: Պարապ թերթեր՝ 1ա եւ 11ա, որոնց վրայ անվարժ ձեռագրով եղել են գրչափորձեր եւ գծագրութիւններ, Գիր՝ Բոլորգիր, Թ. 137 եւ 138 Նոտրգիր եւ տարբեր գրիչ: Գրութիւն՝ միասիւնակ: Տողեր՝ 15: Գծումները՝ Ճնշումով: Թանաք՝ Սեւ, վերնագրերն ու մեծատառերը կարմիր: Զարդագրութիւններ՝ Մի քանի մեծատառ հաւքագրերով, եւ զարդագրերով: Պատկեր՝ Չունի: Լուսանցազարդ՝ Մի քանի հատ: Գրիչ՝ Խաչիկ: Ժամանակ՝ ԺԷ. դար (Թերեւս 1660 Թ.ին, քանի որ տարեգրերի ացխուակն սկսւում է ՌՃԺ Թւով: Վայր՝ Անյայտ, հաւանաբար Նոր Ջուղա:

(*) Յակոբ Տէր Յակովբեանը եղել է մտաւորական եւ Նոր Ջուղայի Ազգային դպրոցների տեսուչ, իսկ Երուանդ Հայրապետեանը՝ ուսուցիչ:

Ծանօթութիւն. Պատկանում է Պր. Մանասէր Լազարեանին (Ղազարեան), Նոր Ջուղա:

Թւում է որ գրչագրի վերջին «Տաղարան» մասը յետոյ է աւելացուել «Պարզատումար»ի վրայ, քանի որ երկրորդ մասի 8-րդ թերթի վրայ երեւում է մի «ա», որ ցոյց է տալիս օր դա մի այլ գրչագրի առաջին պրակն է եղել:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1բ Ամիսք եւ տօմարք հայոց: Եւթներակն (աղիւսակ):

2ա–101ա Զ կրկնակ ամսոց այսպէս արա. (ապա խօսում է վերադիրի եօթներեակի, տանուտէրների, հայկական ամիսների եւ այլնի մասին, որը հայկական եւ Ազարիայի ամիսներով շարունակւում է աղիւսակներով մինչեւ թ. 101ա):

101բ–124բ Պարզեալ է տոմարս հեշտ է դիւրին վասն դիտողաց որ ամէն մարդ հեշտ իմանայ: (Սկսւում է Ա. տարեգրից եւ շարունակւում մինչեւ Ի-ն):

125ա (Այստեղից սկսւում է «Տաղարան»ի բաժինը, ուր կան հայերէն եւ թուրքերէն լեզուներով երգեր, բերում ենք առաջին եւ վերջին տունները միայն):

Այրէն մինչեւ ի Քէն քեզ գոհութիւն տէր,
Բարեաց քոց գոհանամք յաւիտեան տէր,
Գովել եւ փառաւորեալ երրորդութեան տէր,
Դու ես երեք անձինք եւ մի բնութիւն տէր:

Վերջին տունը՝ (բանաստեղծութիւնը գրուած է Այբուբենի վրայով):

Մեղաւոր Վարդանէսն ի քէն խնդրէ տէր,
Մի թողուր ի ձեռաց եւ մի մերժեր տէր,
Ցիշեայ եւ այց արա ի գալըստեան տէր,
Անմահ արքայութեանդ արժանացոյ տէր:

126ա Աստուած անեղ անհասակայ,
Հայր գթութեանց ինձ որդորմեայ,
Բանդ է հօրէ անճառ ծնունդ
Որ մարմնացար ի յիս գթայ:

. . . . . .

Տէր եւ Աստուած քեզ դաւանիմ
Վասն ծնողիդ ի յիս գթայ,
Խաւարեալ Հէրապետիս,
Ըստեղծելոյն ի յիս գթայ.
Եւայէ զիս առաբերան,
Մեղուցէր եմ միշտ անխափան

(Թւում է որ մէկ տող այստեղ պակաս է, որովհետեւ թերթը

վերջանում է, իսկ յաջորդն սկսւում է Զ. այբուբենի տառով, որով յաջորդ երգի առաջին մասը չկայ, որն ինչպէս եւ վերինը գրուած են այբուբենի վրայով):

. . . . . .

129բ *Փառք երգեն Աստուծոյ մչտնջենաւոր,*
Յարաղուարձ խնդութեան փառօք երկնաւոր,
Քեզ լիցի այս խրատով մարդ բանաւոր,
Որ զղջանաս եւ լինիս տեառն արժանաւոր:

129բ *Աղբիւր կենդանի բխումն զանազան,*
Մեղայ քեզ մեղայ կոյս անապական,
Երեսիդ փափակ զօրօքդ վերնական,
Երանեալ ընտիր (թ. 130ա) թագուհման,
Ժառանկող դրախտին եւ անմահութեան
Մեղայ քեզ, մեղայ կոյս անապական:

. . . . . .

132բ *Այս աշուղ Քուչակ որ կասեն ի Վան,*
Զար վիրօք ի լի եւ դատարկաբան,
Որդն եմ եւ փոշի եւ հող անպիտան,
Մեղայ քեզ մեղայ կոյս անապական:
Տըւէք ողորմի ասէք հայր մեղայն,
Աշուղ Քուչակին հոգւոյն փրկութեան,
Որ դուք այլ լինիք ողո[րմեան?]

(Այստեղից թերթ է պակասում, տունը չի լրացուել, իսկ յաջորդ թերթն սկսում է մի այլ երգի կէս տունով, որ է).

133ա *Քո պատկերիդ գին արարի*
Մեծն ի Հռոմ Յոանգստան:

. . . . . .

133բ *Քէշիշ օղլի լաւ կու գովես,*
Բանդըւանես քովն բոստան,
Ախբրըն դուն ավդալ կեղնես,
Քո միջացդ կապես փոստան: (8 տուն է)

133բ *Խնդրեմ զառաջին զէրդ,*
Ի քեզանէ այիմ սիրելի,
Շատ մօհ[ա]բաթ ունի,
Առ քեզ զամէնն մնաց իմ սրտի:

. . . . . .

134բ *Քէշիշ օղլիս եղկելի,*
Որ ազգաւ եմ Զուղայեցի,
Եւ դայս ի լալով բանէրս
Ի վերայ այրիս ասացի: (7 տուն)

134բ Աչըդիաս քար մուշկըը
Յարգահ օլսայ խուպոյ մայիլ,
Ես մին դարտի եմ հանդիպել
Ինչ անեմ սիրտս էրման ա:

. . . . . .

Քէշիշ օղլի դիվանայ,
Վարաղլուայ Թիմարէլայ,
Քո ըստեղծածն մեծ–այ,
Նայ քեզ համբերութիւն կուտայ,
Ինչ առես սիրտդ երմանէ,
Ըռաղուպն դարհոյ մեռմանայ: (10 տուն)

135բ Իմ սիրական սպիտակ երես,
Գիտեմ որ դուն ինձ կու սիրես,
Կրակ ձըդեցիր սիրտս կերես,
Զալումի այր դուն ըռահմ չունիս:

. . . . . .

Քէշիշ օղլին կանէ կոծն,
Խիստ կու տոժայ սրտիս խոցն,
Ձես աւատալ եկ տես բոցն,
Զալումի այր դուն ըռահմ չունիս: (5 տուն)

136ա Յայր քանի անես մահանայ,
Քո սիրոդն յոնց դիմանայ,
Յէնց բան անենք մարդ չիմանայ,
Էլն կեղնի խաղի(?) ինձի:

. . . . . .

Քէշիշ օղլին խիստ կուբոցայ,
Սիրոյտ կրակումն երվեցայ,
Վալայ բիլայ հիւանդացայ,
Դուն արիր նաչաղի ինձի: (6 տուն)

137ա (Երգի վերջին մասը կայ, գրուած է նոտրգրով, թէեւ թղթով ու լուսանցքագծով նման է միւս թերթերին, բայց 137 եւ 138 թերթերը տարբեր գրիչ են):

Խաւար Ասապովիս,
Վիրաւորեալ հոգիս,
Աղատեալէ դերիսէ
Անապ..... (4·5 տուն)

137ա Տաղ Ասապովի
Ա՛ռ քեզ գոչեմ արտասուելով,
Աղաղակեմ ողբալով
Հոգոցն [հ]անեմ յառաջելով

Մեղայ առեմ միշտ լալով։
Կուս Մարիամ կուս Մարիամ Աստուածածին է
Օգնեայ խաւարեալ գերուս,
Օգնեայ մոլորեալ գերոյս։

Վերջը՝ (եթէ միջոցից թերթ չի պակասում եւ տարբեր երգ չէ)։

Մի լայր ով դու կին, ես եմ կենդանին,
Յիսուս Միածին, զոր հրէաքն անպարտ խաչեցին։
Մի լայր Մարիամ Մագդաղէնացի,
Ես եմ միածին, որ անմեղս վիրաւորեցին։ (10 տուն)

137բ Տաղ վասն մեղաց բանի որ մեղք ունենայ.
Գիշեր ցերեկ ես յետ մեղայ
Տանջւում եմ զուլում տանջւում եմ,
Լուսն եմ տվեր խաւարն առել
Ուրախ եմ Ղուլուն օլիմ ուրախ եմ,
Որ գնաց գիշեր գնաց ումբր գնաց,
Ղուրբան եմ քեզ, ումբր գնաց։
Վայ էն աւուրն որ ես եղայ........

(Մնացեալը պակասում է, իսկ յաջորդ էջից սկսւում է թուրքերէն երգ, որի սկիզբը չկայ, բերում ենք վերջին երկու տունը)։

Ճապուկ օղլի արդայեաշմիշ,
Իստարքի խանայ վէրայչըլխ եօլինի,
Գօզլայիր հաքիմ գեալմազ դիշխարի։
Հար քիմին գէջին
Մակայ բիր հալի եօխ տուր,
Դունեադայ բասարաթի
Բաղլամիշ աղրալի եօխ տուր։ (16 տուն)

141ա Ղամալուր գօնղլումի չաքար զուլումաթայ,
Բիր պաման գօրմասամ սանայի պէլնայ,
Ջամալուն չալֆասի սաղիդ ջանաթայ,
Բնուրի թաջալին սան այիպէլայ։

142բ Խիալում յամդամի ախուլմդայ եաղի
Բաշ գօթուր ուփչար վասինդան ղաչա դեօր,
Եաղշի օլուր մօուբաթուն չարապի
Մարդանադուր մարդ ալինդան իչայ դեօր։ (5 տուն)

142բ Խիալում յամդամի ախլումդայ եաղի
Մէկեար այրըլուղի եաղի նէլարսան,
Ախլում բաշտայ դուրմաղ ռահում(*),

---

*) Ինչպէս այս, այնպէս էլ միւս երգերը տողատուած չեն, հետեւաբար երբեմն դժուար է լինում տողերը ճիշդ գրել։

Բաղամ–դա մա.....

(Մնացեալը պակասում է եւ յաջորդ էջն սկսւում է հայերէն մի երգով որի վերջին տունն այս է).

143ա *Սափուր եւ ունայն տառապեալ հոգի,*
Որ սուտ անուամբ Յովաննէս կոչի,
Յոյս եւ բարեխօս է նայ զքեզ ունի,
Ընտրեալ յաշխարհէ կոյս Աստուածածին: (4·5 տուն)

143ա *Բիր մարալայ աւշի օլտում,*
Գէզար մաստանայ մաստանայ,
Իր ախ տուրար գերու պախար,
Գօղի մաստանայ մաստանայ:

. . . . . .

Գէուսի–տուր Թուրլու ըռանկի,
Սարու տուր բէ աղղու ըռանկի,
Քէշիշ օղլի էթմիշ բանգի,
Գէզար խաստանայ խաստանայ: (7 տուն)

144ա *Նալահ գօրտում ման պիր մալաք,*
Տուշտի գօղլում նէջէ դայիմ,
Դարտայի–անդում օլդում հալաք,
Տուշտի գօղլում նէջէ դայիմ:

. . . . . .

Ման Քէշիշ օղլի աղլարամ,
Ղանլու ջղարում դաղլարամ,
Գէնդըմի զամայ բաղլարամ,
Տուշտի գօղլում նէջէ դայիմ: (7 տուն)

144բ *Բրօ է ջէրան գօղլուտան,*
Բանդօ–նարամ գօղլում գօնմազ,
Թիթ թի գիլու աւաղլուտան,
Բանդօնարամ գօնգլում գօնմազ:

. . . . . .

Քէշիշ օղլի գէրվարայիմ
Բիր տօղլու խարար ալայիմ,
Իստարամ ֆարեղ օլայիմ,
Բանդօնարամ գօնգլում գօնմազ: (5 տուն)

145ա *Կանչեմ այս Ծովիս վրայ,*
Ծովս ամէն թանկ լինենայ,
Զինչ որ չամ եղէք լինի,
Նայ զամէն զալամ լինենայ,
Զինչ որ հայք էրէց լինի,
Գուռջըստան Հոռոմ աբեղայ,

Նոքա չկարացան գրել,
Այնչափ դարտ որ իմ սրտիս կայ։ (3 տուն)

(Այս բանաստեղծությունը երեք նման տուն է, որ կարելի է երկու տուն համարել, կամ գրել երկար տողերով։ Վերջում չունի երգչի անունը)։

145բ Շօխչօխ սալամ օլսուն մանում իայրըմայ,
Ղուլբանդամ ըղազատէ լայ էրմանի,
Ազար ավհալըմ ըղսօրսան իմանում,
Գօղըմըզ իաշիլան էթտի թարմանի։

. . . . . .

Քէշիշ օղլի դէրիաշլար իախարամ,
Շէդայ բլբուլ քիմի դուլայ պախարամ,
Ղըզիլ գուլուն թիքանլարին եխարամ,
Ղօռխարամ քի դաֆըլ սանջայ խարմանի(?)։ (5 տուն)

146բ Երիէ նազլու դիլպար,
Օզուայ զուլար օլդիկում,
Գարդանուն տալ բօհուն սալվար,
Օզուայ զուլար օլդիկում։

. . . . . .

Քէշիշ օղլի դէր լազում տուր,
Էլրմտայ տութան սազում տուր,
Սառլանուի դէլան նազլում տուր,
Նազուայ զուլլար օլդիկում։ (5 տուն)

147ա Խէլի վախտ դուր զարֆրզան աղլարամ,
Զանուզուլտի ումր ազալտի գուն գէչտի,
Գօնդուլիլան ջանում ջանայ բազլատում,
Զան ուզուլտի ումր ազալտի գուն գէչտի։

. . . . . .

Քէշիշ օղլի գօզալ-սէվմակ հաւաս տուր,
Դարտ սարին չաքմախգէնայ հարաս տուր,
Զան բլբուլ տուր պուղուռութան դաֆաս տուր,
Զան ուզուլտի ումր ազալտի գուն գէչտի։ (7 տուն)

148ա Գէլուզուն գօնդարմայ դիլպար,
Սէվարամ ջանի գօնդուլտան,
Ազուզուայ զարայխալլար,
Սէվարամ ջանի գօնդուլտան։

. . . . . .

Բիր ֆազիր Քէշիշ օղլիամ,
Ղըզիլ գուլուն բլբուլիամ,
Շընդի նազլըմուն զուլիամ,

Սէվարամ ջանի գօնդուլտան։ (5 տուն)

148բ Անպիրայ ղանաղլար պիրայտան օթրու,
Բաղրի ղարայ օլմիշ վարի բըլբուլուն,
Աղաջտան աղաջայ սիչրար տօլաչուր,
Բաֆայ սըզդուլ օլմազի այրի բլբուլուն։

. . . . . .

Բէչիշ օղլի դէր յըշխընդայ ղալդում,
Յէշխուն սավդասին օգ պաշըմտայ բուլտում,
Գէնաման ալահայ դվասին ղըտում,
Պիրդայ չաղ ..... (5 տուն)

(Մնացեալը գրուած չէ, էջը մնում է թերի եւ այստեղ էլ գըրչագիրը վերջ է գտնում)։

ԳՐՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

100ա Զստացող տօմարիս, զԽաչիկ գրչիս յիշեցէք եւ Աստուած զձեզ յիշէ, Ամէն։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

56ա Թիւն մեծ ՌՃՂԹ (1750) եւ փոքր Թիւն ՃԼ Մայիսի ԻԸ (28) շրաթ Թ Բ. շաբաթ ողորմելի Վարդան առ Ած. փոխվէց ի քաղաքն Քաշան Ած. իւր հոգին լուսայորի ամէն։

80բ Ես տէր Մինասս որ Իսպահանու դուս եկա Օգոստոսի մեծ Թիվն ՌՃԶԶ (1737) ԻԱ (21) օրն Կիրակի, Թիվն փոքր ԱՃԻԲ Նաղար Դ (4) ումն, օրն Կիրակի, Սեպտեմբերի Բ-քումն դալիս ելանք բէբան (բէհբհան?), օրն Ուրբաթ Գ ումն դուս էլանք, օրն Շաբաթ Է ումն դալիս էլանք Խալիֆաբադ։

81ա Տէր Յիսուս ամենայկալն, բարի ճանապար տայ պրն Յովանջանին եւ ուր ամենայն դաֆին(?) որ Իսպահանայ, դուս ելան մեծ Թիվն ՌՃԻԱ (1772) Յունիսի Բ. ժումն, օրն Գ. շաբաթ փոքր Թիվն ԱՃԼԷ շրաթ ԺԴ ումն վերջ։

92բ Ես տէր Մինասի որդի Մուքէլս Ա դանայ թեփռէ գրիճ յինքառի լուսայհոգի Խաչատուրի որդի պրն. Սիմոնէն որ Թիվն ՃԽԲ (1757) դամա Իե (25) որ լուսայհոգի փիրէնաց(?) ամբրովն էր ելէլ գրիճ դամբարն պրն. Սիմոնն բերէլ էր տուն որ ես գրիճն յինքառի քանի տողմէս տեղս գրեցի։

ԹԻՒ 8

Բառարան — ժողովածու

1845 թ.

Թերթ՝ 109։ Պրակ՝ 8, իւրաք. 12 թերթ, ոմանք աւել եւ անկանոն։

Մեծութիւն՝ 18×11 սմ.×2: Նիւթ՝ Դեղնաւուն հաստ թուղթ, որոշ պրակներ բարակ: Կազմ՝ Մաշուած կաշի, ներսից կապոյտ թուղթ: Պահպանակ՝ Զունի: Վիճակ՝ Վատ, սկզբից եւ վերջից թերի: Պարապ թերթեր՝ Զունի: Գիր՝ Նոտրգիր: Գրութիւն՝ Միասիւնակ: Տողեր՝ 23: Գծումները՝ ճնշումով: Թանաք՝ Սեւ, որոշ մասում որոշ տողերը կարմիր: Զարդագրութիւններ՝ Զունի: Գրիչ՝ Տէր Կարապետ (Օհանեան-Բաղումեան, Սանգիբարանցի?): Ժամանակ՝ 1845: Վայր՝ Հաւանաբար Սանգիբարան-Փերիա:

Ծանօթութիւն. Պատկանում է Պր. Մանասէր Լազարեանին, Նոր Զուղա: Վերջին թերթի Բ. էջի վրայ կայ մի պարսկերէն կնիք, որ դժուարութեամբ կարդացւում է. «Առաքել էրնը Սիմոն» (Առաքել որդի Սիմոնի):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1–20ա (Բառարան, որն սկսւում է Դ-ի վերջին մասից եւ շարունակւում մինչեւ Օ):

20ա–20բ (Թանկարժէք քարերի անուններն է եւ անձնանունների բացատրութիւն-նշանակութիւնները):

21ա–50ա (Ժամանակագրութիւն եւ քրիստոնէական դիտելիքների հարց ու պատասխաններ):

50ա (Քրիստոնէական-հարց ու պատասխաններ, առաջին մաս):

68ա «Ցաղագս խոստովանութեան» (եւ աղօթքներ, մեղայականներ, Աւետարաններ):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

68ա Զայս աղաչեմ ի սիրելեաց:

Սղալանքս թողէք ի բաց:

Որ եմ Գէորգ մեղօք լցաց:

Նոյն մէկ թոխան է իմ գրաց:

(Թերթ 67-բ-ն գրուած է միայն այս գրիչով) իսկ ձեռագրի դրչով դրա դիմաց գրուած է.

68ա Տէր Կարապետէն է 1845 Փետրվարի 21-ին:

(Գրիչի ձեռագիրը շատ նմանութիւն ունենալով երգիչ Տէր Կարապետ-Օհանեան-Բաղումեանի ձեռագրին, շատ հաւանաբար գրուել է նրա կողմից):

ԹԻՒ 9

Մանկութիւն Յիսուսի

ԺԸ. դար

Թերթ՝ 113: Պրակ՝ 13, իւրաքանչիւրը 12 թերթ, ոմանք թերի

եւ անկանոն։ Մեծութիւն՝ 15×9·5 սմ.։ Նիւթ՝ Թուղթ։ Կազմ՝ հաստ խաւաքարտ, պարզ, սովորական, ներսից սպիտակ Թուղթ։ Ա. կազմի ներսում կայ մի պարսկերէն կնիք, որ կարդացւում է «Ցակոբ-Առաքելեան»։ Վիճակ՝ Վատ պահուած, սկզբից եւ վերջից Թերի, Թղթերը ջուր տեսած եւ եզրերը Թանաքով սեւացած ու կեղտոտուած։ Պարապ Թերթեր՝ 31, 32ա, 96բ, 97, 98, 101բ, 102, 103ա։ Գիր՝ Բոլորգիր։ Գրութիւն՝ Միասիւն։ Տողեր՝ 18։ Գծումները՝ Մեղմ մատիտով։ Թանաք՝ Սեւ, մեծատառերն ու խորագրերը կարմիր, ինչպէս եւ լուսանցքագծերը։ Զարդագրութիւններ՝ Չունի։ Պատկեր՝ Չունի։ Խորան՝ Չունի։ Կիսախորան՝ Չունի։ Ճակատազարդ՝ Չունի։ Լուսանցազարդ՝ Չունի։ Գրիչ՝ Անյայտ։ Ժամանակ՝ ԺԸ. դար։ Վայր՝ Անյայտ։ Պատուիրատու՝ Անյայտ։

Ծանօթութիւն. Մօտ անցեալում պատկանում էր տէր Տաճատ Մարկոսեանին, իսկ այժմ Տէր Համազասպ (Ցակոբ) Առաքելեանին, Նոր Ջուղա։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սկզբից Թերի է. սկսւում է 62-րդ էջով եւ պատկանում է Յիսուսի ծնունդին, որ աւարտւում է էջ 70-ին, ձեռագրի Թերթ 4բ-ում։

4բ-8բ Ցաղագս վասն դարձեալ նենգութեամբ, սպանանել զՋաքարիայ զհայրն Յովհաննու.—

Իսկ անօրէն բռնաւորն իբրեւ ոչ կարաց իրաց հնարս գտանել։ Ապա խնդիրս արարեալ....։

8բ-13ա Ցարուցեալ Յովսէփ վաղուաղակի առ զմանուկն եւ զմայրն իւր զնաց փախըստական...։

13ա-22բ Ցաղագս վասն Յիսուսի խորտակելոյ զկուռսն եւ կործանելոյ զմեհեանս դիւացն եւ բազմութիւն մարդկան որ մեռան անդ եւ յարութիւն եղեւ իսկ.—

Եւ Յիսուս յարուցեալ վաղուաղակի զնաց անդր եւ եմուտ ի տաճարն կռոց եւ հայէ շուրջ զնոքօք։

22բ-31բ Ցաղագս վասն դարձեալ հրեշտակին ազդ առնելոյ Յովսեփայ զնաց յերկիրն Իազի եւ բնակիլ նոցա յաշխարհն Գալիլեացւոց քաղաքն Նազարէթ.—

Եւ ի վաղիւն յարուցեալ նոցա եկին յանցանել յերկիրն Մովաբու յանդիման Մամբրէի...։

32բ-40ա Ցաղագս վասն երանելոյն նոցա յԵգիպտոսէ եւ գալ ի կողմանս հարաւոյ յաշխարհն Արաբիոյ տղայութիւն զոր առնէր Յիսուս եւ մահուան որ եղեւ յարութիւն մեռելոց։

Եւ ի գիշերին յայնմիկ յարուցեալ Յովսէփ առ զմանուկն եւ զմայր իւր...։

40ա–42ա Յաղագս փոխելոյ նոցա անդրէն եւ զնաց նոցա յերկիրն Ասորեստանեաց.—

Եւ ի գիշերին յայնմիկ առեալ Յովսեփայ զմանուկն եւ զմայր իւր եւ զնաց փախստեամբ յերկիրն Քանանու....:

42ա–50բ Յաղագս վասն երթալոյ նոցա յերկիրն Քանանու եւ տղայութիւն զոր առնէր Յիսուս եւ մահուանն, որ եղեւ իսկ եւ յարութիւն եւ մեռելութիւն զոր առնէր Յիսուս:

Յարուցեալ Յովսէփ առ զմանուկն եւ զմայր իւր եւ եկեալ յերկիրն Իսրայէլ ի քաղաք մի որ կոչի Բոդոսորոն....:

50բ–62բ Յաղագս վասն զնալոյ նոցա ի քաղաքն Տապարիայ տալ զնայ ի յարվեստ ներկութեան եւ տղայութիւն զորս առնէր Յիսուս եւ սքանչելեացն որ եղեւ անդ.—

Յարուցեալ Յովսէփ ընդ առաւօտն առ զմանուկն եւ զմայրն իւր եւ եկեալ նոցա ի քաղաքն եւ անդ իջեւանս....:

63ա–70ա Յաղագս երթալոց նոցա Յարեմաթեա քաղաքի եւ տղայութիւն զոր առնէր Յիսուս եւ մահուանն որ եղեւ իսկ եւ յարութեան եւ մեռելութիւն զոր արար Յիսուս.—

Յովսէփ եւ Մարիամ երկուցեալ ի դատաւորէն եւ ի վաղիւն յարուցեալ Յովսէփ առեալ զՄարիամ ելեալ ի քաղաքէն...:

70բ–72բ Յաղագս երկմտելոյ նոցա անդ ի գնալ յԱրտեւան լերինն եւ տղայութեան զոր առնէր Յիսուս ընդ մանուկս եբրայեցւոց.—

Յարուցեալ Յովսէփ ընդ առաւօտն առ զմանուկն եւ զմայրն իւր. եւ ելեալ ի քաղաքէն երթային լռութեամբ...:

72բ–77բ Յաղագս դարձեալ անդէն դալ նոցա ի քաղաք մի որում անուն էր Եմաւուս եւ բժշկութիւն եւ սքանչելացն զոր արար Յիսուս ի վերա հիւանդաց.—

Իբրեւ զայն տեսեալ Յովսէփ եւ Մարիամ առեալ զմանուկն Յիսուս դնացին ի գիշերն եւ ելեալ նոցա ի գիւղ...:

78ա–96ա Յաղագս վասն հրեշտակն ազդ առնելոյ Յովսեփայ գնալ ի քաղաքն Նազարեթ եւ սքանչելեացն եւ բժշկութեան զոր առնէր Յիսուս.—

Եւ յաւուր մի տեսլեան գիշերին երեւեալ հրեշտակ Տեառն Յովսեփայ եւ ասէ ցնա՛ արի առ զմանուկն...:

99ա–101ա Սրբոյ Աւետարանս ըստ Մաթէոսի:

Գիրք ծնընդեան Յիսուսի Քրիստոսի որդի Դաւթի...:

(Այս Աւետարանից յետոյ տեղ է թողնուած յիշատակարան գրելու բայց չի գրուել. այս մասի վերջում կայ մի յիշատակարան, որ կը բերենք վերջում եւ պատկանում է Յովհաննէս Թլկուրանցուն. «ՅԱրարածոցն Մովսիսի մեկնեալ Վարդան Վարդապետ», որի առաջին տողերը գրուած չեն եւ սկսւում է այսպէս).

104ա–113բ «Յոյնք հողմ ասեն չէ պատշաճական»։
Վերջը՝ «Զի թէ ի մեղօք անկան աճեցին դեռեւս յոռացան...»։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅՕՐԻՆՈՂԻ

103բ Ես Յովհանէս նըւաստոգի
Յորմակ անուն Թուգուրանցի,
Կամաւ իմով ի հոգ մտի,
Բանս ժողովել ինձ յիշելի։

Աստ կարճաբան հաւաքեցի,
ՅԱրարարածոցըն Մովսեսի,
Մեկնեալ Վարդան Վարդապետի,
Քաղեալ ի հարցըն ոգելի։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ

96բ Շնորհօք Տեառն ըսկսա եւ ողոր (մնացեալը չի գրուել)։

Թիւ 10
Պատմութիւն Լուքփիկի եւ Աղէքսանդրի
ԺԸ. դար

Թերք՝ 50։ Պրակ՝ Թերթահան, անկանոն, Մեծութիւն՝ 18×12×1 սմ.։Նիւթ՝ Դեղնաւուն հաստ թուղթ։ Կազմ՝ Կրկնակ կաշեպատ ստուարաթուղթ, ներսից կարմիր ծաղիկներով կտաւ։ Պահպանակ՝ Զունի։ Վիճակ՝ Քայքայուած, սկզբից եւ վերջից թերի, թերթերը տեղահանուած եւ խառնուած, ծայրերը մաշուած, կէս մասից իւղոտուած։ Պարապ թերթեր՝ Զունի։ Գիր՝ Նոտրգիր։ Գրութիւն՝ Միասիւնակ։ Տողեր՝ 20։ Գծումները՝ ձնշումով։ Թանաք՝ Սեւ, վերնագրերն ու մեծատառերն կարմիր։ Զարդագրութիւններ՝ Զունի։ Գրիչ՝ Անյայտ։ Ժամանակ՝ ԺԸ. դար։ Վայր՝ Անյայտ։

Ծանօթութիւն. Պատկանում է Մանասէր Լազարեանին (Ղազարեան), Նոր Ջուղա։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1ա–բ Գնալն Աղէքսանդրի յերկիրն իւր ի Թագայորել գալն Սիդոնի որդոյ սպանն ի սորա(?) արքայն(?)։

Եւ գնաց Աղէքսանդր ի ճանապարհ իւր աղջիկն եւ Լուքֆիկ դառնան ի պալատն իւրեանց...»։

13բ Գնայլն Լուքֆիկն երկիրն(?) կայսերն զօրօք յԵգիպտոս եւ նուաճելն զԵգիպտոս ընդ ձեռամբ Աղէքսանդրի եւ այրեն Թագոհին։

Յետ այնորիկ կայս[ր]ն բազում զօրս զումայրեալ գնաց Եգիպտոս եւ ըմբռնեաց զթագաւորն Աղէքսանդրի եւ հրամայեաց։

15ա Ութերորդում աւուր ժողովումն դպրապետն եւ առսոյլ զորդի արքային եւ բաղում ժողովուրդօ բերումն առ կայսրն եւ խօսիլն.

Ցութերորդում աւուրն ժողովեցին եօթներքին դպրապետքն ի միասին եւ հարցանէին որդոյ արքային եւ ասէին...

16ր Ա[յ]տառակել Դիոկղիտիանոսի զթագուհին եւ մերկացուցանելն զերիտասարդն ի կանացի ըզգեստէն.

Յայն ժամ ասէ որդին արքային ցհայր իւր տէր արքայ ամբարձ զաչս քո եւ հայեայ ի կոյանսն թագուհոյ քո...

19ա Առակ Դիոկղիտիանոսի որդոյ արքային զոր ասացեալ ի լուր ամենայն հրապարակին.

Կայր քաղաքի միում յԵգիպտական սահմանին զինւոր մի եւ ունէր որդիակ մի միամօր որպէս եւ դու ունիս...

21ր Զոր[ր]որդ առակ թագուհուն զոր ասաց վասն ումեմն թագաւորին եւ եւ է իմաստնասիրաց նորա որ կախարդեցին զլուսն աչաց նորա:

Ի ժամանակի միում կայր թագաւոր մի մեծ եւ անուվանի յոյժ եւ ունէր իմաստասէր է եւ թագաւորն այն...

27ա Վեցերորդ անդամ զորդին արքային տանիլ ի մահ եւ Կղէպոս դպրապետն առակօք փրկել զնայ:

Ի վաղիւն ելեալ կայսերն նստէր ի գահոյն իւր եւ խսկոյն կոչեաց զդահճապետն եւ ասէ հան զորդին իմ ի բանտէն եւ առ ժամանս տար սպան զնայ...

29ա Առակ վեցերորդ դպրապետին Կղէոպասայ զոր ասաց վասն կնոջ ումեմն, որ ըսպանէր զինայորն եւ յետոյ ինքն եւ զայն այլ ըսպանին չարաչար մահվա(մ)ր որով փրկեցաւ մանուկն:

Ի քաղաքի միում էր կայսր ոմն եւ ունէր երիս զիայրս քաջամարտիկս եւ յոյժ սիրէր զնոսայ...

30ր Առակ չորորդ դպրապետին զոր ասաց վասն կնոջն միոյ որ կամէր սիրել զգահանայն սիրով կինն.

Ի քաղաքի միում կայր զիհայ(?) մի ծեր արդար եւ երկիւղած յոյժ...

37ր Եօթներորդ անդամ զորդի արքային տանիլ ի գլխայտումն եւ եօթնումն դպրապետն Ցովայկիմ անուանեալ առակօք փրկել զնայ.

Ցեօթներորդումն աւուրն ելեալ կայսրն նստէր ի գահուն իւր եւ հրամայեաց կոչել զդահճապետն եւ ասէ...

39ա Եօթներորդ առակ զոր ասաց Ցովայկիմ դպրապետն եւ փրկեաց զմանուկն եւ խոստացեալ խօսք.

Ի քաղաքին միում էր զինայորն ոմն ազայտազն եւ ունէր կին գեղեցիկ որպէս թագուհին քո եւ...

46բ Եօթներրորդ առակ թագուհոյն զոր ասաց վասն թագաւորին ումեմն որ ունէր զինայոր մի յոյժ սիրելի որ է առ զթագուհին եւ փախեաւ։

Ի քաղաքի միում կայր թագաւոր մի եւ սիրէր զթագուհին յոյժ եւ պահէր զնայ ի մէջ ամուր աշտարակին միում...

50ա Զորորդ անգամ տանիլ զորդին արքային ի մահ եւ դալ հասանել մալխի օր ախ դպրայպետն եւ առակօք ազատեաց։

Ի չորորդիւն աւուրն նստեալ կա[յ]ս[ր]ըն ի դայումն իւր եւ հրամայեաց զդահճայպետն կոչել առ ինքն...

(Թերթեր 45բ–ի եւ 46ա–ի վրայ, որ անցեալում եղել է պարապ գրուել է երկու երգ տարբեր ու անվարժ գրիչով որոնց սկզբնատողերից մէկ երկուսը բերում ենք ստորեւ)։

Զում նոր աս յիմանման դու իմ հագալն

. . . . . .

Քշերն էրմանամ ցէրէկն փոշմանամ
Զեմ խբար թէ քո սէրն յիչայ չինել ինձ։

. . . . . .

Ղուլ Մարկոսէս քո ձեռնուն գար? քեզ զինտ...?
Քո աչքի ցաւն քաչիր տուր ինձ։

Ահա տեսէք զինչ կար ճիւղին
Որ նաւն ուտամբ(?) գայր
Ահա տեսան բուն կայր ճիւղին
Ճիւղի ծառին.....
Մի տուի բեմին, բեմին(?)

NEW MANUSCRIPTS

L. K. MINASSIAN

(Summary)

The author presents ten new Armenian manuscripts, of which six are found in New Julfa, two in Teheran, one in London, and one in the Penaki Museum of Athens. Six of these manuscripts are Gospels copied in the years of 1480, 1582, 1630, 17th c., 1933 and 1938. One of the manuscripts is a Barzadoumar — Hymn book (1660?); the other is a Dictionary — Compilation (1845), and the remaining two are entitled **The Childhood of Christ** (18th c.) and **The History of Ludwig and Alexander** (18th c.).

Անթապ (Andiabe) - Այնթապ
Պատմա-բանասիրական ՀՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

ՍՈՒՐԷՆ Մ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այնթապի Հայրենակցական Միութեան հիմնադիր անդամների եւ մասնաւորապէս Փրոֆ. Գէորգ Ա. Սարաֆեանի նախաձեռնութեամբ 1953 թ.ին լոյս ընծայուեց «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» ստուարածաւալ (երկհատոր) աշխատութիւնը, որտեղ ամենայն մանրամասնութեամբ ու գիտական բարեխղճութեամբ տրուել են Այնթապի եւ նրա շրջակայ տարածքի պատմա-աշխարհագրական նկարագիրը, բարձր է գնահատուած այնթապցիների ներդրած աւանդը գիտութեան եւ գրականութեան, ինչպէս նաեւ տնտեսական կառավարման ու արհեստագործութեան զարգացման ընագաւառներում. զետեղուած ու մասնակի քննութեան են ենթարկուած գրի առնուած բարբառային ու բանահիւսական արժէքները, զգալի տեղ է յատկացուած նաեւ թուրք ցեղասպանների դէմ զէնքը ձեռքին կռուող հայ մարդկանց սխրանքների փառաբանմանը: Աշխատութեան երախտաւոր հեղինակներն այդ բոլորով հանդերձ՝ միաժամանակ եփրատամրմունջ մի պսակ են հիւսել՝ նուիրելով անհաւասար մարտերում ընկած հայ քաջորդիների ու հաղարաւոր անմեղ զոհերի խնկելի յիշատակին:

«Պատմութիւն Անթէպի Հայոց»ի առանձին գլուխներ նուիրուած են այդ զարհուրելի դէպքերից մի կերպ փրկուած այնթապցիների սփիւռքում ծաւալած գործունէութեան նկարագրութեանը, բերուած են բազմաթիւ փաստեր հայ եւ օտար աղբիւրներից եւ մանրամասն ցուցադրուած են Այնթապի Հայրենակցական Միութեան գոր-

ծունէութիւնը, հրապարակուած են տարբեր անհատների մօտ պահ-
ուած գիտական ու գրական արժէքաւոր գործեր, առաջին անգամ
շրջանառութեան մէջ են դրուել արխիւային բազմազան նմոյշներ՝
դրամագիտական գտածոներ, լուսանկարներ, յուշեր ու յուշագրու-
թիւններ, բնագրերով ու թարգմանաբար օգտագործուել են անգլե-
րէն, ֆրանսերէն, թուրքերէն լեզուներով ժամանակին հրապարակ-
ուած շատ նիւթեր, որոնք վերաբերել են Այնթապի եւ նրա շրջակայ
բնակավայրերի պատմութեանը, մարդկանց կենդանի գործունէու-
թեան նկարագրին:

Մի առանձին սիրով ու երկիւղածութեամբ թերթելով «Պատ-
մութիւն Անթէպի Հայոց»ի էջերը, մեր առջեւ վեր են յառնում ե-
բախտաւոր-բանահաւաք-բանասէր Բարգէն Կթղ. Կիւլեսերեանի, Տէր
Շահէ Արքեպիսկոպոսի, Ներսէս Թաւուդճեանի եւ այլոց պայծառ
կերպարները, իրենց քաղաքին ու նրա բնակիչներին որդիական ծա-
ռայութիւն մատուցած ու անմահների շարքը մտած մարդիկ, ովքեր
տարիների մեղուաջան պրպտումներով եւ անձնական բազմաթիւ զո-
հողութիւնների գնով հոգեւոր մշակոյթի շատ գործեր ոչ միայն փրկել
են կորստից, այլեւ մանրակրկիտ ուսումնասիրել են իւրաքանչիւր
գրչագիր ու տպագիր մատեան, տուել են իրենց տարածքի բնակա-
վայրերի տեղագրութիւնը, բնակչութեան տեղաշարժները, նրանց
կեանքի ու կենցաղի նկարագիրը եւ ամէն կերպ ձգտել են վերականգ-
նել յանիրաւի կործանուած իրենց հայրենի քաղաքի պատմութիւնը:

«Պատմութիւնն» աւելի է շահել, երբ այնտեղ եկել ու ամբար-
ուել են այնթապցի պատմաբանների, հնագէտների, արուեստաբան-
ների, բանագէտների, գրողների աշխատութիւններն ու յօդուածները,
յուշերն ու բանաստեղծութիւնները, գրառած բարբառային ու բանա-
հիւսական նիւթերը (Վահան Մ. Քիւրքճեան, Վերապատուելի Եղիա
Ս. Քասունի, Փառէն Մելգոնեան, Գրիգոր Պողարեան եւ այլք):

Ըստ «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» աշխատութեան մէջ բեր-
ուած վկայութիւնների, Այնթապ քաղաքը վերաշինուել է 10–11–րդ
դարերում հին Անթապ (Andiabe) գաւառի տարբեր գիւղերից պար-
բերաբար տեղաշարժուած հայ ազգաբնակչութեան կողմից: Փաստերը
վկայում են, որ դէպի Այնթապ հայերը մեծ հոսքով տեղաշարժուել
են յատկապէս Լենկ-Թեմուրի, Շահ-Աբասի եւ Նադիր-Շահի ար-
շաւանքների տարիներին, եւ Հին Անթապը հայ ազգաբնակչութիւնից
վերջնականապէս դատարկուել է 1700–1750–ական թուականներին,
իսկ առանձին գիւղեր պահպանուել են մինչեւ 1830–1860 թուական-
ները:

Աւարառական ու գերեվարական այդ սարսափելի ասպատակու-

թիւններից առանձնապէս շատ է տուժել Հայաստան աշխարհը, եւ նրա շատ դաւառներում կեանքը ընդհատուել է երկար ժամանակով։

«Պատմութիւն Անթէպ»ի հեղինակները թէեւ կցկտուր, սակայն վերջնականապէս յանդում են այն եզրակացութեան, որ իրենց նախնիները եկել են շրջակայ բնակավայրերից, մասնաւորապէս Անթեպից։ Հենց սա էլ մեզ համար դարձել է կռուան Անթեպ եւ Այնթեպ բարբառային միաւորների տարբերակման համար եւ, յենուելով հին Անթեպի՝ բուն Ալաշկերտի խօսուածքի բարբառային եւ բանահիւսական հարուստ փաստերի վրայ, տարաժամանակեայ կտրուածքով համեմատական քննութեան ենք ենթարկել եւ ցոյց տուել նրանց միջեւ եղած ընդհանուր գծերն ու տարբերութիւնները։

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ լեզուաբանութեան մէջ ընդունուած է մի շարք բարբառներ կոչել մեռած, մի բան, որ ոչնչով չի հիմնաւորւում։ Մեռած բարբառներ չեն լինում, այլ դրանք աստիճանաբար ձուլւում են այլ բարբառների եւ ձեւաւորում նոր խօսուածքներ կամ բարբառային միաւորներ։ Հետեւապէս՝ եթէ Այնթեպի բարբառը դեռեւս 1800-ական թուականների սկզբներին դադարել է գոյութիւն ունենալուց, ապա նրա շատ փաստեր պէտք է փնտռել նոր խօսուածքում։ Սակայն մենք այդպէս չենք վարուել, այլ Այնթեպի բարբառով գրի առնուած բանահիւսական նիւթերը յիշատակարաններում առկայ բարբառային ձեւերն ու արտայայտութիւնները համեմատել ենք հին Անթեպի (Andiabe) խօսուածքի հետ. վերջինս դեռեւս կենդանի է Ալաշկերտի Խաստուր, Վաղարշակերտ (Թուփրակ-Կալէ), Խոշիան, Մոլլա-Սուլէյման, Զեռկան, Ամադ եւ այլ գիւղերից 1915-1918 թթ. դաղթածների մօտ։

Մեր ձեռքի տակ եղած փաստերի վկայութեամբ, բուն Ալաշկերտի խօսուածքը մինչեւ օրս կենդանի է Խորհրդային Հայաստանի տարածքի շատ բնակավայրերում, իսկ որպէս Այնթեպի բարբառ, ընկնելով Տիգրանակերտի, Խարբերդ-Երզնկայի, Կիլիկիայի եւ Զէյթունի, Մալաթիայի եւ արեւմտեան այլ բարբառների միջավայրում, կրել է լուրջ փոփոխութիւններ՝ ընդունելով հնչիւնաքերականական մի շարք յատկանիշներ, սակայն, ունենալով ներքին դիմադրողականութեան մեծ ոյժ եւ քերականական ամուր կառուցուածք, այնքան էլ չի հեռացել իր մայր բարբառից։

Համամիտ լինելով բոլոր այն ուսումնասիրողների հետ, ովքեր Հին Անթեպի (Andiabe) եւ Այնթեպ քաղաքի անունների մէջ տեսնում են ընդհանուր եզրեր, տողերիս հեղինակը այդ երկու բարբառների միջուկի ստուգաբանութեան եւ համեմատական վերլուծութեան միջոցով յանդում է այն եզրակացութեան, որ բարբառային տուեալ

միաւորները սերուել են նոյն հիմքից։ Այս մեկնարկներից էլ շարադրուած են մեր սոյն աշխատութեան բոլոր հինգ գլուխները։

Վերականգնելով պատմական Անթապի եւ Այնթապի բարբառային միաւորները, մենք դրանով նպաստ ենք բերում Այնթապի պատմութեան մի շարք կնճռոտ հարցերի պարզաբանմանը, այլեւ մեր համեստ ներդրումն ենք կատարում ՀՍՍՀ ԳԱ լեզուի հիմնարկի կողմից ձեռնարկուած Հայերէնի Բարբառագիտական ատլասի ստեղծմանը՝ պատմական Հայաստանի շուրջ հարիւր գիւղ ունեցող մի մեծ գաւառի (Անթապ) բարբառային միաւորի թափուր տեղը հայերէնի բարբառների շարքում վերականգնելու ուղղութեամբ։

ԱՆԹԱՊ (ANDIABE) ՏԵՂԱՆՈՒԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հայ պատմագրական ու բանասիրական գրականութեան մէջ, նաեւ օտար աղբիւրներում դարեր շարունակ յիշատակւում է Անդաբ, Անթապ, Անտափ, Անթափ, իսկ խօսակցական լեզուում նաեւ՝ հ'Անթապ, հԱնպադ ձեւերը, որոնք ըստ մեր կարծիքի, ծագում են հին ANDIABEից, որ յիշատակուած է Նաիրի երկրի 23 իշխանութիւնների շարքում, երբ Թիգլաթպալասարը արշաւել է Հայաստան[1]։

Անթապն ընկած է պատմական Հայաստանի Մանազկերտ-Բագաւան ճանապարհին։ Գաւառակի մասին որոշ տեղեկութիւններ պահպանուած են ասորական, հռոմէական ուղեգրական տախտակներում՝ յիշատակուելով որպէս բերդակայան։

Վեր. Ե. Ս. Քասունին, Գ. Մեսրոպը, Ս. Նազարը եւ այլք, վկայակոչելով Մարկուարտին, Ն. Ադոնցին, Բ. Կիւլեսերեանին, Հին Անթապը ներկայացնում են այժմեան Դութաղի հետ։ Այդ առիթով երախտաւոր բանագէտ Բ. Կիւլեսերեանը գրում է հետեւեալը. «Այնթապ ձեւը նոր է։ Միջնադարեան հայացի ձեւն է Անթափ, որ եղած է Անթէպ. եւ ըստ իս այս է շիտակ ձեւը։ Պէտք է գիտնալ, որ Հայաստանի մէջ ալ կայ Անթափ ըսուած տեղ մը։ (Էրզրումի նահանգին մէջ)»[2]։

Վեր. Ե. Ս. Քասունին անվերապահօրէն ընդունում է Բ. Կիւլեսերեանի կարծիքը եւ փորձում է վերջնականապէս ճշգրտել Անթապի աշխարհագրական տեղը։ Նա գրում է. «Հայաստանի Անթափն անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունի, պիտի ըսենք

---

1. Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանի Պատմութիւն, Երեւան, 1972, էջ 58։

2. Բարգէն Եպիսկոպոս, Նոթեր Հայ Անթէպլի Պատմութեան Համար, «Սուրիահայ Տարեցոյց», Բ. Տարի, Հալէպ, 1925, էջ 97։

որ այս անունը վերին Հայաստանէն փոխադրուած է Եփրատցւոց երկիրը, եւ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հայկական արտագաղթի մը միջոցով։ ....կը համոզուինք թէ Անթափ անունն իսկապէս Արեւմտեան Հայաստանէն Եփրատցւոց երկիրը փոխադրուած նախահայկական անուն մըն է, թէ Անթէպ ձեւն աւելի ուղիղ է, քան Այնթապ, եւ թէ վերջինս պարզապէս այդ նախապատմական անծանօթ ծագումով անուան արաբերէն ստուգաբանութիւն մը տալ ջանքին արդիւնքն է»[3]։

Այնթապի վիճակի մասին ժլատ տեղեկութիւններ ենք գտնում հայր Ղեւոնդ Ալիշանի «Այրարատ» ստուարածաւալ աշխատութեան մէջ։ Նա գրում է. «...Նոր վիճակագրութիւն ըստ Ռուսաց (1889) համար ի գեօղս՝ 'ի Նահիէ կամ Գարագիլիսէ 58, յԱլաշկերտ (Փոքր վիճակօքն) 115, յԱնթափ 79, յորս միանգամայն տունս 5, 266, ոգիս 23, 200»[4]։

(Այս տուեալները վերցուած է «Արձագանգ» ամսագրից)։

Ուշադրաւն այն է, որ մինչեւ 1889 թուականը Այնթապն ունեցել է 79 գիւղ, սակայն Ս. Հայկունու վկայութեամբ դրանք 1850–60-ական թուականներից սկսած աստիճանաբար դառնում էին քրդաբնակ։

Ղեւոնդ Ալիշանը Անթապը երբեք չի նոյնացնում Խամուրին կամ շփոթում այլ գաւառակների անունների հետ։ Նա, այնուամենայնիւ, ճիշդ է տեղադրել Անթապի վիճակը։ Փաստը մնում է փաստ, որ այդ տեղանունով յիշատակւում է մի ամբողջ գաւառակ եւ ոչ թէ որեւէ գիւղ կամ աւան։ Ցայտնի է, որ Տարօն–Տուրուբերանում շատ գաւառներ ունեն առանձին անուններ, իսկ դրանց անունով բնակավայրեր չկան, ինչպէս՝ Բաղբեւանդ, Տարօն, Խութ, Սասուն եւ այլն։

Ալիշանը գրում է. «Ե. Անթապ.— Զ. Խամուր։ Վիճակքս այսոքիկ աննշանք բնակեալք 'ի հարաւոյ նորին, Խամուր յարեւելեան կողման յանկէ Եփրատայ, տարեմտից Ծաղկոտուն։ Երկուքին եւս սակաւածանօթք, վասն աղատակեաց Քրդաց ունելոյ զտեղիսն, եւ անայցելու յուղեւորաց գետոց, մանաւանդ առաջինն որ կոչի եւ Այնթապ, եւ դիրքն իսկ եւ սահմանք չեն քաջ յայտնի. զի երբեմն ընդ Խամուրի եւ երբեմն ընդ Բաղնոցի յիշի, որ արեւելից հարաւոյ կամ

---

3. Եղիա Ս. Քասունի, Անթէպի եւ Շրջանակին Պատմութիւնը, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Ա. հատ., Լոս Անճէլըս, 1953, էջ 186–187։

4. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890, էջ 522։

համօրէն գաւառիս Բագրեւանդայ, գրեթէ ընդարձակութեամբն հաւասար յատուկ վիճակին Պայէզիտու, 80 գեղջ եւ հանգրուանս անելով, ըստ նոր ռուսական վիճակագրութեան, տունս կամ ծուխս 1320, ոգիս 5900: Ի չինիցն յիշի միայն գլխաւոր չէնն կամ աւանն Թունաք, ուր նստի եւ վիճակապետն»[5]:

Ինչպէս նկատւում է վերը բերուած փաստերից Ղ. Ալիշանին քիչ բան է յայտնի եղել, եւ նա բաւարարուել է միայն հրապարակելով վիճակագրական համառօտ տեղեկութիւններ:

Անթապի վիճակի ընդարձակ տեղագրութիւնը տուել է երախտաւոր բանահաւաք Ս. Հայկունին: Նա 1880–1885 թթ. եղել է այդ վայրերում, բնակիչների օգնութեամբ ճշգրտել է աշխարհագրական տեղանունները, միաժամանակ գրառել զանազան աւանդութիւններ ու զրոյցներ:

Ս. Հայկունին թէեւ սխալւում է Անթապը նոյնացնելով գաւառին, բայց եւ այնպէս, իբրեւ հմուտ տեղեկագրի, նրա բերած բոլոր տուեալները հաւաստի են եւ խիստ արժէքաւոր: Գաւառը ներկայացնում է հետեւեալ սահմաններով. «Անդրու սահմանը արեւելից՝ Արածանի, հարաւից Քեսակու ջուրն, արեւմտից՝ Բուրադան լեռներն մինչեւ Բասեան, որ զԽնուս կը բաժնեն Անդարէն եւ հիւսիսէ՝ Ղլիճկեռուկի շղթայն, որ Ալաշկերտի ու Անդարի միջավայրն է բարձրացնում»[6]:

Ս. Հայկունին նշում է նաեւ, որ Ալաշկերտն ու Անթապը ոչ միայն սահմանակից են, այլեւ Անթապի (Անթափ) բնակիչները պարբերաբար տեղաշարժուել են Ալաշկերտ եւ բնակութիւն հաստատել նրա տարբեր գիւղերում: Ահա այդ խիստ ուշագրաւ վկայութիւնը. «Այս վայրն, որ այժմ 100–է առաւել քրդական գիւղեր կան եւ ոչ մի հայ անհատի նշան չի տեսնուիր, մինչդեռ 1770–80 թուականներուն 30 մեծ գիւղեր կային եւ 1840–ին 5–6 գիւղեր կային, որք այժմ չկան»[7]:

Այնուհետեւ վկայւում է, որ մինչեւ 1850–ական թուականները Անթապի գաւառի տարբեր բնակավայրերում դեռեւս պահպանուած են եղել հինաւուրց բերդերի ու քրիստոնէական տաճարի մնացորդներ, հայկական գերեզմանատներում նկատուել են հնադիտական արժէք ներկայացնող յուշակոթողներ ու արձանագրութիւններ:

Ուշադրութեան են արժանի որոշ տեղանուններ, որոնց սկզբնատիպ ձեւերը Հայկունին փորձել է վերականգնել կամ թարգմանա-

---

5. Նոյնը, էջ 541:

6. Ս. Հայկունի, *Բագրեւանդ Ջրարաշխ Գաւառ*, Ա. հտր., 1890, էջ 303:

7. Նոյնը, էջ 303–304:

բար վերծանել։ Ահա այդ շարքը՝ Սեւք («Սեւեր»), Տերըք («Տերեր»), Բրջօ («Առուի եղր»), Խունդին («Խենթ»), Խուպք («Խուփեր»), Դութաղ («Երկու թաղ»), Ղորալիս («Անդղ»), Ղարախաջ («Սեւ փայտ»), Մուշեան («Մուշեղեաններ») եւ այլն։

Հայկունին սրտի ցաւով է գրում, թէ «Տերըք գիւղում կայ ամենագեղեցիկ վանք մի, որ դոմ դարձած է այսօր։ Արեւելեան պատերազմէն առաջ կայր այստեղ միաբան եւ ունէր ընդարձակ գետին, վանքի գիւղն եւ շրջականները դտնուած են Խուպք, Սեւք, Սվեր եւ այլն, գիւղօրէից մէջ կը բնակուէին եզտիք, որոնց հսկողութեան յանձնած էր Բագրեւանդու առաջնորդն այս վանքը։ Եզտիք պահպանեցին միջոց մի եւ երբ 81–82 թուականներուն գաղթեցին ռուսական հողը, Կարուց Կոլայէն այստեղ գաղթող թերեքեմէ թուրքերն մտադիր էին մզկիթ շինել, յետոյ ոչխարաց դոմ դարձուցին»[8], իսկ Խարաջան գիւղն ունի «չորս եկեղեցի եւ մի վանք, վանքը դոյնզդոյն քարերէ հիւսուած է յարմար ճաշակաւ, 20 վայրկեան գիւղից արեւելեան հիւսիս բարձր դիրքի վրայ շինուած է Ս. Յովհաննէս անուամբ, ունէր շուրջն ուռենուոյ ծառաստան»[9]։

Ուրեմն ըստ Հայկունու, Խարաջանը ոչ միայն հին բերդաքաղաք է, այլեւ քրիստոնէական պաշտօնական եկեղեցու խոշոր կեդրոններից մէկը, որտեղ, հաւանաբար, եղել են դպրոց, դրչատուն եւ մշակութային այլեւայլ օջախներ, որոնք դարերի ընթացքում վերացել են՝ պարբերաբար կրկնուող պատերազմների ու երկրաշարժերի պատճառով։

Այստեղ դժուարութիւն յարուցողը Խարաջան անունն է, որ կարելի է տարբեր ձեւով մեկնել՝ Սեւ ջան, Հար/ա/ջան, սակայն դրանով նոր բան ասած չենք լինի։ Կարելի է զուգահեռ տեսնել Բալանըխում դտնուող Բլեջան տեղանուան միջեւ, ընդ որում՝ Բլե–ջան ժողովրդական աւանդապատումներում յիշւում է իբրեւ Բելի ջան «մարմին», իբր թէ այդ բլրի վրայ թաղուած է եղել Բելը. կարելի է կարծել, որ Խարա–ջան ասելով պիտի հասկանալ Հարա–ջան, այստեղ թաղուած է եղել Արան։ Բառասկզբի Հ–ն Խ–ի փոխուելու պատճառով, որը եւ օրինաչափ երեւոյթ է Բագրեւանդ–Դարոյնք–Անթապ բարբառախօս վայրերում, դարեր շարունակ հնչել է իբրեւ Խարա, որը եւ պատահականօրէն զուգադիպել է թուրք–պարսկական Խար «սեւ» բառին։ Սակայն սա սոսկ ենթադրութիւն է եւ կրում է խիստ մասնաւոր բնոյթ։

---

8. Նոյնը։

9. Նոյնը։

Անթապի տեղանունները հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ մի այլ տեսակէտից։ Վկայութիւններ կան, որ այդ անունները այսպէս թէ այնպէս պահպանուել են անթապցիների կողմից հիմնուած նոր բնակավայրերի անուանումներում, այնպէս էլ առանձին գերդաստանների ազգանուններում։

Հայկունին յիշատակում է, որ Խարաջան գիւղում «Բասկեւիչի» միջոցին 500 տուն զուտ հայ կար։ 1856 թուին 60 տուն հայ եւ 300 տուն քուրդ հաստատուած էր, հայեր տակաւ առ տակաւ ցրուեցին, դացին հասան իւրեանց գաղթական ազգակցաց, ոմանք եւս Խաստուր գիւղ զետեղուեցին»[10]։

Երախտաւոր բանահաւաքը բացի Խաստուր գիւղից, ցաւօք, այլ բնակավայրերի մասին չի յիշատակում։ Մեզ յայտնի են, որ Խաստուր են եկել Թելլու, Բորօ եւ Քոչէ տները, որոնցից մէկը մինչ օրս կրում է Խարաջանեան ազգանունը։ Եւ դա վերյիշեցնում է որ այդ գերդաստանը սերում է Անթապի Խարաջան գիւղից։ Խարաջանեան ազգանունը տարածուած է եղել նաեւ Այնթապ քաղաքում։

Խարաջան գիւղից գաղթած Թելլա Յովհաննէսից Հայկունին գրի է առել մի հետաքրքրական զրոյց, որն ուշադրաւ է ոչ միայն իր բովանդակութեան տեսակէտից, այլեւ բարբառային առանձնայատկութիւններով, որով հնարաւոր է լինում վերականգնել Անթապի Խարաջան գիւղի խօսուածքը։ Եզրակացութիւնը մէկն է, որ Խարաջանի եւ Խաստուրի խօսուածքները իրարից ոչնչով չեն տարբերւում։ Հայկունու գրառած զրոյցի հնչիւնաքերականական եւ ոճական առանձնայատկութիւնները ցոյց են տալիս, որ թէեւ այն ստեղծուել է Խաստուրում, սակայն պատմողը բնիկ խարաջանցի է։ Կարծում ենք, որ 30–40 տարի իր հայրենի գիւղում ապրած Թելլու Յովհաննէսը նոր միջավայրում (Խաստուր) 20 տարուայ ընթացքում չէր կարող հիմնովին փոխել իր բարբառը։

Ցենուելով այդ զրոյցի, ինչպէս նաեւ Խաստուրի եւ մասնաւորապէս Ալաշկերտի մի շարք գիւղերի խօսուածքների վրայ, մենք մեզ լրիւ իրաւունք ենք վերապահում յետադարձ քննութեամբ վերականգնել Խարաջանի խօսուածքը, որով եւ Անթապի բարբառը համեմատել ենք Այնթապում գրաւոր վիճակում պահպանուած նմոյշների հետ։

Համեմատական քննութիւնից պարզւում է, որ Անթապ գաւա-

10· Նոյնը։ Այդ գերդաստաններից մէկը տոդերիս հեղինակի մեծ պապի (Մանուկի – Բորոյ–) անունով յիշատակւում է մինչեւ օրս, իսկ Քոչէ տնից Վարդանը, որ «Սասնայ Ծռերի» բանասացներից է, սպանուել է 1899 թ·ի Խաստուրի կոտորածի ժամանակ։

ոի եւ Այնթապ (Անթէպ) քաղաքի բարբառային միաւորները ունեն հնչիւնաքերականական ընդհանուր գծեր, թէեւ Այնթապի բարբառային տարբերակում, նկատելի են Կիլիկիայի, Խարբերդի, Երզնկայի, Տիգրանակերտի բարբառներից անցած շատ ձեւեր, քանի որ այն դարեր շարունակ գտնուել է բարբառային նոր միջավայրում: Զգալի թիւ են կազմում թուրքերէնից անցած բառերը, անգամ մասնիկները:

Չնայած դրան, եզրակացութիւնը մնում է մէկը՝ Այնթապ քաղաքը հիմնել են Անթապ գաւառից արտագաղթած հայ բնակիչները, որոնք՝ ի պատիւ իրենց հայրենի երկրի, այն կոչել են Այնթապ: Դա ապացուցւում է ոչ միայն պատմական աղբիւրներում եղած կողմնակի ակնարկներով[11], այլեւ բարբառային ու բանահիւսական բազմաթիւ փաստերով, որի մասին կը խօսուի մեր սոյն աշխատութեան յաջորդ գլուխներում:

Այնթապի պատմութեան ուսումնասիրողները կարեւոր են համարել տալ նաեւ այն տեղանուան ստուգաբանութիւնը, եւ դրա շուրջը եղել են ու դեռ շարունակւում են հրապարակ գալ տարբեր, երբեմն նաեւ խիստ իրարամերժ մեկնութիւններ ու կարծիքներ:

Առաջին անգամ Անթապ տեղանուան ստուգաբանութիւնը տուել է բանահաւաք Ս. Հայկունին՝ իր «Բագրեւանդ Զրարաշխ Գաւառ» արժէքաւոր աշխատութեան մէջ, սակայն, չգիտես ինչու, հետագայ ուսումնասիրողները ոչ միայն չրջանցել, այլեւ մոռացութեան են մատնել նրա տուած մեկնութիւնը: Ահա նրա մեկնութիւնը. «Արածանոյ աջ ափի վրայ 12 ժամ ի հարաւ տարածուած է Անդաբ եւ նոյնչափ մի եւս արեւմուտս բարձրացած է մի անհարթ երկիր եւ թերեւս այս անհարթութեան պատճառով այսօր Անդաբ կամ Անտափ կը կոչուի, որ կը նշանակէ անտափարակ»[12]:

Արտաքուստ պարզունակ թուացող այս ստուգաբանութիւնն ըստ էութեան տարուած է ճիշդ սկզբունքով՝ հայկական տեղանունները նախ բացատրել հայերէնի ընձեռած հնարաւորութիւններով ու փաստերով, ապա՝ երբ բացակայում են տուեալ բառի հայկական համարժէքները, դիմել այլ լեզուների: Մասնաւորապէս՝ խօսքը վերաբերում է Անդափին, որն իբրեւ «հայացի ձեւ» ընդունել է նաեւ Բարդէն Կիւլեսերեանը: Ուրեմն՝ կարծում ենք, որ Յ. Տէր-Մելքոնեանի կողմից աւելորդ տքնանք է Այն + թապ բառերի մէջ գտնել

---

11. Մարկուարդը եւ Ադոնցը ապացուցել են որ Անդիաբէն (Andiabe) գտնուում է Մանազկերտի եւ Բագաւանի (Ուչ-Քիլիսա) միջեւ ընկած տարածքում եւ Դուքաղ գաւառի կեդրոն Անթափ աւանն է:

12. Ս. Հայկունի, *Բագրեւանդ...*, Ա. հտր., էջ 304:

արաբերէն արմատներ՝ (այն «աչք», թապ «բուժում»), որից է յանդել բուժարար աղբիւր մեկնութեանը[13]:

«Հայ Այնթէպ»ի 1964 տարուան թիւ 3-ում հանդիպում ենք մի ուշադրաւ մեկնութեան, որ թարգմանաբար տպուել է Ստամբուլում լոյս տեսնող թուրքական «Վաթան» թերթից (1950 թ. Փետրուար): Ամսագրի խմբագրութեան կարծիքով այս յօդուածի հեղինակը ծագումով պէտք է հայ լինի, որովհետեւ տալիս է բարբառային մի քանի բառերի բացատրութիւն:

Անհետաքրքիր չէ մէջբերում կատարել նրանում արուած բոլոր մեկնութիւնները.

«1. Քաղաքը իր անունը ստացած է Այնի անուն թաղաւորէ մը, որ հոն իշխած է:

«2. Բառին նախաձեւը Հանթապ է: Հան (-խան) ծանօթ բառ մըն է, թապ հաթական լեզուով կը նշանակէ հող, կալուած, որ Հանթապ = խանին հողը, ինչ որ նախորդ աւանդութիւնն ալ կը մեկնաբանէ: Իսկ թէ թապ կը նշանակէ հող, կալուած, տեղ, կրնայ հաստատուիլ այլ բառով մը, որ ցարդ կը մնայ Այնթապցիներու ժողովրդական լեզուին մէջ. թապկըր կ'ըսեն հարթուած հողին:

«3. Քաղաքը իր անուշ ջուրին պատճառով կոչուած է Այնթապ, այս պարագային Այն = աղբիւր, թապ՝ սիրուն, գեղեցիկ:

«4. Այն-թապ անունը կ'ակնարկէ իր ջուրին առատութեան, թապ պարսկերէնով կը նշանակէ կարողութիւն, ոյժ:

«5. Այնթապի մէջ արեւը այլ վայրերէ աւելի պայծառ է, ինչ որ հետեւանքն է ճերմակ քարէ շինուած այս քաղաքին մէջ արեւի ճառագայթներուն աւելի ցոլացումին: Այնթապ կոչումին մէջ Այնի = նման, պէս, թապ պարսկերէնով՝ լոյս, ջերմութիւն, որով Այնի թապ = լուսաշող, արեւաշող»[14]:

Անյայտ հեղինակը ինչպէս նկատուում է, փորձել է տալ բոլոր հնարաւոր մեկնութիւնները, միայն մէկ անգամ է դիմել հայերէնին՝ թապ բառի մէջ նկատելով թապկըր-ը, որն ըստ նրա նշանակում է հարթեցուած հող:

Այո՛, բուն Ալաշկերտի խօսուածքում էլ պահպանուած է տապկիր բառը, որ կազմուած է տապան կրող հող, հարթեցուած, ցանուած-աւարտուած արտ: Այս մեկնութիւնը համերաշխւում է Ս. Հայ-

---

13. Ցակոբ Տէր Մելքոնեան, «Այնթապ» Անունը, «Հայ Անթէպ», Դ. տարի, 1963, թիւ 1, էջ 14:

14. Գ[րիգոր] Պ[օղարեան], Այնթապի Անունը եւ Հնութիւնները, «Հայ Անթէպ», 1964, թիւ 3, էջ 33:

կունու Անտապին, բայց ոչ Անդափին։

Մերժելով պարսկերէն ու արաբերէն բոլոր մեկնութիւնները, կարծում ենք, որ Անդափը, իրօք, բարդ բառ է, կազմուած է Անդ + ափափայ ձեւերից, ընդ որում՝ անդ «այնտեղ», իսկ ափափայ բառի դիմաց «Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» մէջ նշուած է հետեւեալը. «ԱՓԱՓԱՅ, այք, այից, գ.ա. Ապառաժ, առապար. Սրացեալք 'ի լերինս եւ յափափայս ճեպեն անկանել փախստականք. Եզնիկ։ Ափափայից՝ ձորոց եւ անձաւաց. Շիր.։ Ի ծովէ մարգարիտ, յափափայից ակունք մեծամեծք, ի՛ հողոյ ոսկի։ Իբրեւ մայրիք իմն թանձրախիտ, եւ ափափայք անանցք. Ոսկիփոր։ Անտառախիտ մայրիք, եւ ափափայ վայրք. Լաստ. ժդ։ Ընդ լեռնակողմն անջրդի ապառաժ, մացառախիտ, քառաժայռ, անպողոտայ, ափափայ՝ գնալով. Յհ. կթ»[15]։

Անդ ափափայ «այնտեղ քարքարոտ երկիր է», մեր կարծիքով, սա է բուն իմաստը, ընդ որում՝ վերջին ափայ կրկնարմատը բարդութեան եւ չեշտադրութեան պատճառով ընկել է։

Իսկ թէ ինչո՞ւ է նոր քաղաք հիմնադրելիս անդ-ը դարձել այն, հաւանաբար, այս դէպքում այն գործածուել է իր նախնական ձեւով այն — «մէկ», որը գտնում ենք միայն բառի բաղադրութեան մէջ։

ԱՅՆԹԱՊ

«Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ի առաջին հատորում Այնթապի մասին նշուած է հետեւեալը. «Այնթապ, Անթէպ (թուրք. Գազիանթէպ Gaziantep), քաղաք Թուրքիայի հարաւում, Եփրատի վտակ Սաջուրի ափին, Գազիանթէպ վիլայէթի կեդրոնը։ 160,2 հզ. բն. (1970)։ Երկաթուղային հանգոյց։ Քաղաքը կառուցուած է պտղատու այգիներով շրջապատուած երեք բլուրների վրայ։ Այնթապում կան տեքստիլ, կաշուէ իրերի, սպիրտ–օղու եւ օճառի արտադրութեան ձեռնարկութիւններ։ Այնթապ եղել է հին բնակավայր, սակայն աղբիւրներում յիշատակւում է Ժ. դարից։ Խաչակիրների օրօք մտնում էր Եդեսիայի կոմսութեան մէջ։ 1266–ին Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա. թագաւորը երկու անգամ արշաւեց Այնթապի վրայ, բայց չկարողացաւ գրաւել։ ԺԳ–ԺԴ. դդ. գտնւում էր եգիպտական սուլթանների գերիշխանութեան տակ։ 1404–ին Այնթապը աւերեցին Լենկթեմուրի զօրքերը։ 1516–ին Այնթապ ընկաւ թուրքերի ձեռքը։ ԺԸ. դ. Այնթապի շուրջը գտնուող 100–ից աւելի գիւղեր ամբողջովին

15. Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Ա. հտր., Երեւան, 1979, էջ 397։

հայաբնակ են եղել։ Հետագայում օսմանեան պետութիւնը այդտեղ բնակեցրել է քրդեր, հայերին բռնի կերպով դարձրել թրքախօս։ Այնթապի վիլայէթում կիսաւեր եւ կանգուն վիճակում պահպանուել են հայկական բազմաթիւ հնութիւններ՝ եկեղեցիներ, վանքեր, բերդեր։

«Քսաներորդ դարի սկզբներին Այնթապ ունէր 50 հազար բնակիչ, այդ թւում մօտ 20 հազար հայ։ Հայերն զբաղւում էին առեւտրով եւ արհեստներով՝ մետաղամշակութեամբ, ոսկերչութեամբ, քարգործութեամբ։ Հին ու տարածուած արհեստ էր ոստայնանկութիւնը՝ հիւսուածքեղէն պատրաստելը։ Զարգացած էր ներկարարութիւնը եւ դրոշմազարդումը (դաջածոյ, տպածոյ)»[16]։

Այնուհետեւ նշւում է այն մասին, որ Այնթապում զարգացած էր ասեղնագործութիւնը, որ լաւագոյն նմոյշներ արտահանուել է անգամ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի շուկաները։ Ցիշատակւում է, որ Այնթապում կար վեց հայկական եկեղեցի, որոնցից «Սբ. Աստուածածին մայր եկեղեցին կառուցուել է 1873–93–ին, ճարտարապետ Սարգիս Պալեանի կողմից։ Քաղաքում կային 17 վարժարան (Վարդանեան, Ներսէսեան, Հայկանուշեան, եւ այլն) եւ զանազան մշակութային ընկերութիւններ (Վարդանեան, Այդինեան եւ այլն)։ Հայ երեխաները յաճախում էին նաեւ ամերիկեան միսիոներների հիմնադրած «Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը» եւ օրիորդաց ուսումնարանը։ 1886–ին Վարդանեան վարժարանում հրատարակուել է «Մենտոր» անունով հայատառ թուրքերէն կիսամսեայ հանդէսը, որ տպագրուել է Կ. Պոլսում։ 1912–1915–ին գործել է Կիլիկեան ճեմարանը՝ դիշերօթիկ եւ ցերեկային բաժիններով։

«Ազգային ճնշումների եւ բռնութիւնների հետեւանքով Այնթապի հայերի մեծ մասը հայերէն չէր խօսում, սակայն 19–րդ դ. վերջին, հայ մշակութային ընկերութիւնների եւ առանձին բարերարների կողմից հիմնադրած հայկական դպրոցների շնորհիւ, հայերէնը նորից խօսակցական լեզու դարձաւ հայ ընտանիքներում։

«1915–ին թուրք ջարդարարները տեղահան արեցին Այնթապի բազմահազար հայերին եւ քշեցին Տէր էլ–Զօրի անապատը։ Թուրքիայի պարտութիւնից յետոյ տեղահանուած հայերի բեկորները վերադարձան հայրենի քաղաքը։ Թուրքերը նորից յարձակուեցին Այնթապի վրայ։ Հայերը 314 օր (1920–ի Ապրիլի 1–ից մինչեւ 1921–ի Փետրուարի 8) հերոսական ինքնապաշտպանական կռիւներ մղեցին

---

16. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 1, Երեւան, 1974, էջ 346։

թուրք ջարդարարների դէմ (տես՝ Այնթապի ինքնապաշտպանութիւնը 1920–21)»[17]:

Այնթապցիները տարագրուեցին եւ բնակութիւն հաստատեցին Սիրիայում, Լիբանանում, ԱՄՆ–ում, մի մասն էլ հայրենադարձուել է Սովետական Հայաստան: 1970 թ. Սեպտեմբերի 10–ի հրամանագրով Մասիսի շրջանի Թաղագիւղը վերանուանուել է Այնթապ:

Այնթապցիները 1915 թ.ի Յունիսի 20–ին Պոսթոնում (ԱՄՆ) հիմնում են առաջին «Այնթապի Ամերիկահայոց Ուսումնասիրաց Միութիւնը», որի նպատակն է եղել օգնել Այնթապի որբ ու աղքատ մանուկների դաստիարակութեան եւ կրթութեան գործին: 1924 թ.ին մասնաճիւղեր են ստեղծուում Նիւ Եորքում, Շիքակոյում, Տրոյում, Ֆիլատելֆիայում, Տիթրոյտում, 1928 թ.ին հիմնուում է Լոս Անճելոսի որբախնամ ընկերութիւնը: «Այնթապի Հայրենակցական Միութիւն»ը իր գործունէութեան 65 տարիների ընթացքում մեծ աշխատանք է ծաւալել ու խրախուսել է մեծ թիւով այնթապցիների ներգաղթը Սովետական Հայաստան:

Ժամանակին լոյս են տեսել Գ. Սարաֆեանի խմբագրած «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» աշխատասիրութիւնը[18], իսկ 1960 թ.ից հրատարակւում է «Հայ Անթէպ» (1970 թ.ից՝ «Նոր Այնթապ») պարբերականը:

«Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» աշխատասիրութիւնը ընդգրկում է ոչ միայն պատմագրական, ազգագրական նիւթեր, այլեւ զգալի տեղ է յատկացուած նաեւ բանահիւսական նմոյշներին, որոնց քննութեամբ զբաղուել է Վեր. Եղիա Ս. Քասունին:

«Անթէպի Հայ Բարբառախօսութիւնը»[19] գրել է Եղիա Ս. Քասունին, որը լուրջ փորձ է արել տալով Այնթապի բարբառի համառօտ նկարագիրը: Գտնուած ձեռագրերից յանգել է այն եզրակացութեան, որ հայ ազգաբնակչութեան տեղաշարժը դէպի Այնթապ տեղի է ունեցել դեռեւս 1100–ական թուականներին:

Վեր. Եղիա Ս. Քասունին վկայակոչելով Գ. Պողարեանին, որ 1914–1915 թթ. գրի է առել «Ցուցակ Ձեռագրաց Այնթապու Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն», նշում է. «Հոս խնամքով եւ գիտականօրէն նկարագրուած 11 հատ ձեռագիրներէն՝ թիւք 1 եւ 2 միայն հին են,

---

17. Նոյնը, էջ 346–347:

18. *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Ա. եւ Բ. հատորներ, Լոս Անճելըս, 1953:

19. Տես՝ Եղիա Ս. Քասունի, *Անթէպի Հայոց Բարբառախօսութիւնը*, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հտր., էջ 313–380:

մեր 1183 եւ 1384 թուականներով են, դժբախտաբար թիւք 3, 6 եւ 7 անծանօթ թուականներով են. մնացածները սակայն բոլորն ալ գրուած են ԺԷ. դարու կէսէն յետոյ — թիւ 5՝ 1656-ին, թիւ 9՝ 1658-ին, թիւ 10՝ 1659-ին, թիւ 4՝ 1673-ին, թիւ 11՝ 1674-ին եւ թիւ 8՝ 1693-ին»[20]: Քննութեան առնելով Գ. Պողարեանի կողմից արուած դիտողութիւնները, Վեր. Եղիա Ս. Քասունին իր հերթին որոշ դիտողութիւններ է արել այդ ձեռագրերի գրութեան եւ ընդօրինակուած տարբերակների ճշգրտման հարցերում, հաշուի է առել գրաբարից կատարուած բառային ու քերականական շեղումները, ընդօրինակման վայրերի անունները, մասնաւորապէս մի ընդարձակ անդրադարձ է նուիրել 1619 թ.-ին Կ. Պոլսի Այնթապի Սբ. Աստուածածին եկեղեցու կողմից պատուիրուած մի «Աւետարանի» լեզուական առանձնայատկութիւններին, ընդգծելով, որ «...կ'երեւի թէ այդ ժամանակուան տեղական հայաբարբառի հարազատ ու վաւերական մէկ նմոյշը կու տայ»[21], որի վերաբերեալ ասուած է հետեւեալը.

«ա) Լեզուն գրաբարախառն է, ինչպէս ակնկալելի էր. բայց՝

«բ) Հիմնապէս աշխարհաբար է, քիչ մըն ալ թրքերէն խառն արդէն:

«գ) Մեր սովորական աշխարհաբարէն զարտուղեալ յատկութիւններ ունի. զորօրինակ՝ որոշիչ յօդը ն կամ ը չէ, այլ անշեշտ այ վերջաւորութիւն մը. այսպէս՝ զանո՛ւնայ – զանունը, ի խա՛նայ – խանը. վաճառականա՛ցայ – վաճառականացը, ծնողա՛ցայ – ծնողացը. աղջիկա՛նայ – աղջկանը, ի եւ զ նախդիրները դեռ մասամբ կը գործածուին. ապա տուեց – տուաւ, տղին – տղուն, հոգուն – հոգւոյն, ոսկուն – ոսկւոյն. ոսկի մի – ոսկի մը. գնացած = գացած. Թրք. Տամպուրաճի մահեստի. Ակոր. պախի – մնացած. հացի թապախա է: Եթէ ասիկա իսկական մէկ նմոյշն է ԺԷ. դարուն Անթէպի մէջ խօսուած հայերէնին, կրնանք շատ նպաստաւոր գաղափար մը կազմել մեր նախնիքներու հայերէնախօսութեան վրայ»[22]:

Փրոֆ. Գ. Սարաֆեանի գրառած «Զարախափան» աղօթքից, ընտրելով հորա – հորը, քէօ՛րա – կորը – «կարիճ», կէնճաւո՛րա «կճաւորը», խօթաւո՛րա – խօթաւորը, դիւահը՛րա – դիւահարը, կազա՛նա – գազանը, կո՛ղա – գողը – ձեւերը Վեր. Եղիա Ս. Քասունին այն համոզմունքն է յայտնում, որ այ-ը փոխարինում է ը յօդին, որը Տիգրանակերտի բարբառում դառնում է է: Այս երեւոյթը առաջին անգամ

20. Նոյնը, էջ 315:

21. Նոյնը, էջ 317:

22. Նոյնը, էջ 317-318:

նկատել է հայ մեծ լեզուաբան Հ. Աճառեանը գրելով. «Քերականութեան մէջ կարեւոր կէտերն են 1. ը յօդը դառնում է է, ինչ. փէրա՛նէ, շո՛ւնէ, սո՛ւնէ»[23]: Իսկ Սուրիայի բարբառում ը յօդը փոխուել է ա-ի, ինչպէս «հուցա, բերունա, բուրիքէրա՝ փխ. հացը, բերանը, պարտքերը»[24]:

Վեր. Եղիա Ս. Քասունին, կատարելով այս համեմատութիւնը, Այնթապի բարբառում ը յօդի դիմաց հանդէս եկող ա մասնիկը համարում է օրինաչափ երեւոյթ, սակայն չի փորձում մեկնաբանել, թէ այն հնչիւնաքերականական ինչ փոփոխութեան արդիւնք է: Նա հակամէտ է կարծելու, որ Այնթապի բարբառը միջին դիրք է գրաւում Մշոյ եւ Մալաթիայի բարբառների միջեւ:

Այնուհանդերձ Եղիա Ս. Քասունին յանգում է այն եզրակացութեան, որ՝

1. Մինչեւ 1600 թուականը Այնթապի բարբառի մասին չկան բաւարար փաստեր ու վկայութիւններ. «զննութիւնը երեւան բերաւ թէ ԺԸ. դարուն Այնթէպ կը խօսուէր եւ մասամբ գրուած ալ է ընիկ հայաբարբառ մը որ իր ձայնաբանութեամբ ու քերականական ձեւերովը ամենէն աւելի նմանութիւններ ունէր Տիգրանակերտի բարբառ ըսուածին հետ:

2. «...Մեր այլուստ քաղած պատմական տեղեկութեանց համաձայն՝ մօտաւորապէս 1700 թուականէն վերջը դէպի Այնթէպ հայոց գաղթը տեղի ունեցած է առաւելապէս հիւսիսէն, վերին Եփրատի անմիջապէս արեւմտեան կողմը գտնուող հայաբնակ քաղաքներէն. մինչդեռ Տիգրանակերտէ եւ անոր բարբառին տիրած տեղերէն Հայոց արտագաղթի հոսանքը դարձած է յաւէտ դէպի Հալէպ»[25]:

Վեր. Եղիա Ս. Քասունին քննութեան է առել իր ձեռքի տակ դեռեւս ձեռագիր վիճակում գտնուող Փրոֆ. Գ. Սարաֆեանի «Կորսուած Գաւառաբարբառ մը», Յ. Եաղուպեանի «Հայ Բառեր եւ Ազգագրական Նօթեր Այնթապի Տաճկախօս Հայոց Մէջ» (1920), Ա. Մուրադեանի «Փշուրներ Այնթապի Գաւառաբարբառէն», ինչպէս նաեւ Բ. Կիւլեսերեանի մանր ուսումնասիրութիւններն ու գրառումները, որոնց հիման վրայ կազմել է բառացանկը:

Այդ բոլոր նիւթերը համեմատել է Մարաշի, Զէյթունի, Հա-

---

23. Հ. Աճառեան, Հայոց Լեզուի Պատմութիւն, Բ. մաս, Երեւան, 1951, էջ 342:

24. Նոյնը, էջ 348:

25. Եղիա Ս. Քասունի, Անթէպի Հայոց Բարբառախօսութիւնը, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հատ., էջ 321-322:

ճընի, Սիսի բարբառների ու խօսուածքների հետ եւ նկատել է, որ «Անթէպի կորսուած Հայերէնը չէր պատկաներ Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սուրիոյ լեռնային հայաբարբառներու դասակարգին. որովհետեւ անոնց կրած ձայնաւորներու փոփոխումը չի ներկայացներ: Միայն դաշտային Սիս քաղաքի նմանապէս կորսուած հայաբարբառը, հակառակ մասամբ Հաճընի գաւառաբարբառէն ազդուած ըլլալուն, բաւական նմանութիւններ կը ներկայացնէ Այնթէպինին»[26]:

Այնուհետեւ նա եղած «մնացորդաց»ի վրայ փորձել է տալ հնչիւնական ու քերականական տարբերութիւնները.

1. Հնչիւնական

ա) Բ, գ, դ, ջ ձայնեղ բաղաձայնները բառասկզբում ապաձայնեղանում են՝ դառնալով պ, կ, տ, ճ, ինչպէս՝ բարեկամ – պարէկամ, դագաղ – տակաղ, գլուխ – կլուխ, ջուր – ճուր:

բ) Բաղաձայնից յետոյ եւ միջձայնաւորային դիրքերում, ինչպէս նկատւում է բերուած օրինակներից, բ, գ, դ, ջ ձայնեղ բաղաձայնները պահպանւում են: Բացառութիւն է կազմում տաշտ բառը, որ դարձել է թէշտ/թէշթ: Ի հարկէ, այստեղ փոփոխուել են բոլոր հնչիւնները: Մշոյ բարբառի Խութի տարբերակում մեր կողմից գրանցուած են նման վիճակի առկայութիւն, երբ բառն արտասանւում է նախադասութիւնից դուրս, բառասկզբի բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղ բաղաձայնները պահպանւում են, իսկ նախադասութեան մէջ, երկոտաք պարտադիր շեշտադրութիւնը ստիպում է, որ դրանք ենթարկուեն հնչիւնական ներքին օրէնքին: Հետեւապէս, չի կարելի ընդունել, որ Այնթապի բարբառում առաջնային շարքի բ, գ, դ, ջ հնչիւնները ապաձայնեղանում են, որովհետեւ նման դէպքում փոփոխութիւն պէտք է կրեն նաեւ միւս հնչիւնները, ինչպէս թեշտ/թէշտ բառաձեւերում են տեղի ունեցել:

2. Բառասկզբի յէ եւ վo (ւո)-ն դառնում են է, o:

3. Ե. Ս. Փասունին նկատել է. «Բառասկիզբի յ դիրը յաճախ չի հնչուիր, մասնաւորապէս յատուկ անուններու մէջ. Ակոբ, Արթին, Օվաննէս եւ այլն:

«Այս նշանները բաւական են մեզ համոզելու որ Անթէպի կորսուած հայերէնն իր ծագմամբ կապ ունի արեւելքի, բուն Հայաստանի հետ, եւ ոչ թէ լեռնային կամ դաշտային Կիլիկիոյ հետ»[27]:

Անձնանունների նման փոփոխութիւններ առկայ են Ղարաբաղի, Գորիսի բարբառներում, իսկ Մուշ-Տիգրանակերտ կամ Ալաշկերտ-

---

26. Նոյնը, էջ 324:

27. Նոյնը, էջ 325:

Անթապում չի արձանագրուած նման փաստ՝ Յակոբի դիմաց առկայ է Հագօ, Յարութիւն – Հարթէն, Յովհաննէս – Հօվօ, Օհան:

4· Միջձայնաւորային դիրքերում հ, կ, ղ, վ եւ նման հնչիւնները անկում են ապրում, ըստ Ե· Ս· Քասունու՝ Թուրքերէնի ազդեցութեան տակ (օրինակներ չեն բերուած):

5· ժ բաղաձայնը դառնում է ճ (համապատասխան օրինակներ չկան), ծ > զ, ձ, ց > ս:

6· Ա ձայնաւորը յաճախ հնչում է ինչպէս բաց ա:

7· Ե· Ս· Քասունին հանգամանօրէն չի բնութագրում քերականական յատկանիշները եւ եղած դրսեւորումները կապում է Թուրքերէնի ազդեցութեան հետ[28]:

Մի շարք մասնիկներ, որոնք իրօք Թուրքերէն են եւ նորադոյացումներ, սակայն քերականական կառուցուածքը, հոլովական ու բայական մասնիկները բնորոշ են միայն հայերէնի արեւմտեան ճիւղի բարբառներին:

Ե· Ս· Քասունին դուրս է գրել բարբառային ձեւերը, որոնք առկայ են այնթապցի գրիչների ձեռքով ընդօրինակուած ձեռագիր մատեանների յիշատակարաններում եւ ապա՝ բանահիւսական որոշ նմոյշների հիման վրայ, կազմել է համապատասխան բառգրքոյկը:

Եղած փաստերի հիման վրայ նկատել է հնչիւնական մի շարք տարբերութիւններ, հրապարակել է իր ձեռքի տակ եղած բարբառային նմոյշները եւ տուել մի շարք բառերի ու արտայայտութիւնների մեկնաբանութիւնները, առաջարկել դեռեւս չմեկնուած որոշ բառերի բացատրութիւններ: Սակայն սրանով, ի հարկէ, չի աւարտուել եղած նիւթերի քննութիւնը: Այս ուղղութեամբ նկատուող թերին ու բացը լրացնելու համար հարկ ենք համարում կրկին անդրադառնալ Եղիա Ս· Քասունիի յիշատակած աղբիւրներին, կատարել բանասիրական որոշ ճշգրտումներ եւ, այդ ամէնը ներկայացնելով, վերականգնել Այնթապի բարբառի շատ ձեւեր, զգալի փաստեր վերցնելով Ալաշկերտի բարբառի բուն Ալաշկերտի խօսուածքից:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

«Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» ստուարածաւալ աշխատութեան Բ· հատորում տեղ են գտել Գ· Սարաֆեանի եւ Յ· Եաղուպեանի գրառած բանահիւսական պատառիկները[29], որոնք միաժամանակ լի-

28· Տես՝ նոյնը, էջ 325–326:

29· Տես՝ նոյնը, էջ 328–336:

նելով Այնթապի բարբառի հազուագիւտ նմոյշներ, լուրջ հետաքրքրութիւններ են ներկայացնում տուեալ բարբառի հնչիւնական, քերականական եւ բառային մի շարք զուգաբանութիւնների դրսեւորումների ճշգրտման համար:

Ե. Ս. Քասունին դրանք հրապարակել է եւ կցել որոշ բառերի ու արտայայտութիւնների բացատրութիւններ, մեկնութիւններ: Այս մեկնութիւնները, թէեւ ուշադրաւ, սակայն դեռեւս վերջնական չեն եւ կարօտ են նոր բացատրութիւնների, ճշգրտումների ու լրացումների:

Եւ քանի որ Այնթապի եւ Հին Անթապի բարբառները մենք համարում ենք բխած նոյն արմատից, ապա իրրեւ համեմատութեան եզր եւ ճշգրտման ու լրացման հիմնական ակունք ընդունում ենք դեռեւս կենդանի բուն Ալաշկերտի խօսուածքը, որի հնչիւնաքերականական յատկանիշները, հարուստ բառապաշարը կարող են լրացնել մնացած բացն ու թերին:

Հենց այս ելակէտով էլ այժմ փորձենք մեկնաբանել բոլոր այն բառերն ու արտայայտութիւնները, որոնք Ե. Ս. Քասունին կամ համարել է անհասկանալի կամ տուել է մօտաւոր հաշուարկներով, թէականօրէն:

Իր մեկնութեան մէջ աւելի հեռու է գնում Մանուէլ Ս. Քասունին, որը բոլորովին վերջերս իր «Այնթապի Կորսուած Բարբառին Հետքերով» յօդուածում, անդրադառնալով «Անտուփը կըտուփ է, պո՛ւյսա այսօր տըֆով է» չվերծանուած դարձուածքը բացատրում է այսպէս՝ «Տուփը մեր գիտցած ՏԷՖ (= դափ) նուագարանն է. Կտուփը պիտի ըլլայ կըտուփէ («կը դափէ»), այսօր ետսամուտ «գրական» բառն է, հաւանաբար ասածը կը դառնայ «Անտուփ կը տուֆէ, պույսա տըֆով է» (Առանց դափի կը նուագէ, մինչդեռ դափ ունի)»:

Ա. «Անտուփ կըտուփ է, պույսա այսօր տըֆով է» (Ե.Ս. Քասունին այս ասոյթը համարում է «անհասկանալի» դարձած ասութիւն մը)[30]:

Դրա դիմաց առաջարկում ենք բուն Ալաշկերտի (Անթապ) խօսուածքի մեր կողմից գրի առնուած նմոյշը.

Խանդոխ[31] (Հանդով) կրդով ա, բուս (ծիլ) մըն ուր թրպով ա:

---

30. Նոյնը, էջ 328:

31. Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Ատոլ (Խանդոխ). Գետնախնձորի (փաթոթ) նման մանր կոնդէզ է բաղցրահամ ուտելի եւ զտնուի ի Կարին եւ այլ տեղամբ. Շիրակայ կողմերը խանտող զանուանեն զայն: Տես՝ *Հայ-Բուսակ*, Վենետիկ, 1895, էջ 53:

(Խանդոխը կորիզով է՝ ծիլն էլ մէջը)։

Տեղի են ունեցել հետևեալ փոփոխութիւնները.

ա) Բառասկզբի Հ-ն անկում է ապրել, ինչպէս ճիշդ նկատել է Ե. Ս. Բասունին, ինչպէս՝ խանդոխ (հանդուվ) – անտուփ։

բ) Առաջնային շարքի բ, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայններից յետոյ, փակ վանկում ռ – ու, ինչպէս՝ խանդոխ – անտուփ (Այնթ.), գոհար – գույար, գու՛ար, մօրուք – մուրուք (Ալշ.)։

գ) Խ>տ. (հ) անդոխ–անդուփ, հաւանաբար՝ բառասկզբի խ-ն ինչ-որ ժամանակ եղել է ղ կամ հ, արմատը հանդ, անդ, խանդ, կամ աւելի ճիշդ՝ տալիս է Հ. Աճառեանը «խանդաղ «անծանօթ մի բոյս է»՝ Կամրկ. ունի միայն Հ Բուս. § 981. Թերեւս նոյն է Մշ. խանտաղ բուսանուան հետ»[32]։

դ) Պ>Փ, թըպով՝ վերջին վ-ի ազդեցութեան տակ դարձել է Փ։

Բ. «Աղուենի քանի քանի,
Ես կ'ուզեմ հազուանի։
Դէն թուէս մարմինէս
Տօն Փոտուլը ձէն տուաւ.—
5 Մեր Մայրամ, քո՞ւն էս մի արթուն էս մի։
— Ոչ քուն էմ, ոչ արթուն էմ,
Առաւոտունը ժամն էմ։
Առաւոտուն դուրս կ'ելլաս,
Հինգ զօրաւոր սուրբ մը տեսայ,
10 Սուրբ մը տեսայ աղորացած։
Ըսագանըմ Սուրբ Սարգիս.
Որդակ մ'ունիմ, Սուրբ Մարտրոս։
— Ով որ հինգ օր պաքս բռնայ նա,
Հոգով սրբով բարեխօս ըննամ.
15 Ով որ պաքսըս չի բռնայ նա,
Կ'ելլամ լերին գլո՛ւխա կը ձգեմ։
— Սեւ Սատանային գլո՛ւխա թըքեմ»։
(Գէորգ Սարաֆեանի տետրակէն)[33]

Ե. Ս. Բասունին այս, ինչպէս ինքն է կոչում՝ «ոտանաւորին», կցել է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը.

«Այս յոյժ հետաքրքրական ոտանաւորի առաջին տողին մէջ՝

---

32. Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Բ. հտր., Երեւան, 1973, էջ 331։

33. Ե. Ս. Բասունի, Անթէպի Հայոց Բարբառախօսութիւնը, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հտր., էջ 329։

աղուենի բառը կրնայ աղուոր կամ աղաւնի նշանակել: Երրորդ ու չորրորդ տողերն ինծի անհասկնալի են: Ութերորդ տողին մէջ կ'ելլաս բառը եղած պիտի ըլլայ, եւ իններորդ տողին մէջ՝ հինգ բառը հենց ուղղագրելու է, որ իսկոյն կամ յանկարծ կը նշանակէ: Տասներորդ տողին մէջ՝ աղորացած = աղուորացած?: 11–րդ տողին մէջ՝ ըսազանըմ թերեւս բայ մը կը բովանդակէ՝ կատ. եզ. Ա. դէմքով — «Ըսայ (ըսի)՝ զանընըմ (կարծեմ)» իմաստով: Ս. Սարգիսի պահքին համար՝ տես Ռ. Զարդարեանի «Պուտ մը ջուր» շահեկան պատմուածքը: Ոտանաւորիս վերջին երկու տողերուն մէջ կրկնուած գլո՛ւխա բառը՝ նորէն իմ կարծիքովս՝ գլուխը ըսելուն տեղ է. իսկ 13–րդ եւ 15–րդ տողերուն վերջերը՝ նա սովորաբար նէ հնչուած պայմանական կամ թէական մասնիկն է, թրքերէն իսէ բառին համազօր»[34]:

Եւ այսքան միայն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ե. Ս. Քասունիի տուած բացատրութիւնները հետաքրքրական են, սակայն նրանցից մի քանիսը թերի են ու ոչ հաւաստի, միաժամանակ նկատւում է, որ այս «ոտանաւորը» աղճատուած է որոշ տողերի բացակայութեան պատճառով: Այն չունի ժողովրդական բանահիւսութեան կառուցուածքային այն կուռութիւնը, որ գտնում ենք նման բնոյթի ստեղծագործութիւնների մէջ:

Մեր կարծիքով՝ աղուենի կը նշանակի աղուորենի «գեղեցիկ», հազուենի – «հազուագիւտ», Դաէն թուէս մարմինէս. Դաէն պէտք է ուղղել դահ (մինչամուսնական եռանդուն չրջանը) դահնալ – թուես պէտք է սրբագրել («թոֆնեց, թովնեց»):

Դաէն պէտք է ուղղել դահ որ «կը նշանակէ մատաղ (ամուսնական) տարիքը անցուցած աղջիկ»[35], ըստ Ե. Ս. Քասունիի, որն ընդունւում է նաեւ մեր կողմից: Թոուէս, թովնեց, թոֆնեց «դուրս եկաւ», կը ստացուի՝ դահէն թովեց «դուրս եկաւ, լցրեց, լրացրեց իրենը» մարմինէս «մարմնիցս» (այստեղ կայ յանդաւորման խախտում):

Տօն «մաքրուած, լուացուած» ֆոտուլը («հմմտ. խորթլամագ ըստ Ե. Ս. Քասունիի՝ «քունէն կէս արթննալ եւ յանկարծ ելլել»)[36]: Հ. Աճառեանը նշել է դրա մէկ ձեւը՝ «Խորթնօղ «արթնասէր» ունի միայն Բառ. երեմ. էջ 145»[37]:

Եւ իրօք, յաջորդող տողերը տրամաբանօրէն կապւում են նա-

---

34. Նոյնը:

35. Նոյնը, էջ 343:

36. Նոյնը, էջ 353:

37. Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, Բ. հտր., էջ 408:

խորդ մտքի հետ, ինչպէս՝

— *Մեր Մայրամ, քո՞ւն էս մի, արթուն էս մի։*
— *Ոչ քուն էմ, ոչ արթուն էմ,*
Առաւտուն դուրս կ'ելլաս (ելած)
Հինգ զօրաւոր սուրբ մը տեսա,
Սուրբ մը տեսա աղուորացած,
Ըսաղանըմ («ասա, զայն/ան/իմ») Սուրբ Սարգիս։
Որդակ մ'ունիմ, Սուրբ Մարտրոս։
Ով որ հինգ օր պաքս բռնայ նա («Բռնանա, Ալլ։ «եթէ պահի»)։

Այս բացատրութիւնները ճիշդ են։

3։ Շաբթուան օրերու սովորոյթի մասին

«Էրկիշաբթի, շաբթի, շաբթի,
Իրեքշաբթի անոր կապտի։
Զորեքշաբթի վըլացք կ'էնէ,
Հինգշաբթի պաղնիք կացէ։
Ուրբաթը պախճան ծալլիստէ։
Շաբաթը տուն հաւքիտեսցէ։
Կիրակի օ՞վ պան ընէ որ էս պան ընեմ,
Գըլուխս քար կ'ընայ...»
(*Գէորգ Սարաֆեանի տետրակէն*)[38]

Ե։ Ս։ Քասունին այս տողերի առիթով գրում է։ «Հոս (տող 2) կապտի՝ *թերեւս* կապուի *կամ* նմանի *պիտի նշանակէ։ (տող 3)* կ'էնե = *կ'այնէ, կ'ընէ (տող 4)* կացէ = *գացեր է, եւ կամ կընայինք* կ'եհէ *ուղղագրել, որ Խիզանցւոց բարբառով «կ'երթայ» ըսել է։ (տես՝ Սրուանձտեանց,* Մանանա, *էջ 200)։ Ծալլիստէ (ծուլեալ նստի?) եւ* հաւքիտեսցէ *բայերը կարծես թէ հին գրաբար ձեւեր կը կրեն։* Կ'ընայ՝ *թերեւս* կ'ընկնայ *(կ'իյնայ) բառն է»*[39]։

«Էրկիշաբթի, շաբթի, շաբթի» *այս արտայայտութեան մէջ շաբթի, շաբթի ըղձական եղանակի բայ է, որ կը նշանակէ թող սկսուի շաբաթը, թող շաբաթի, իսկ 2-րդ տողի* «Իրեքշաբթի անոր կապտի»ն՝ *տողը պէտք է հասկանալ երկուշաբթուան* կապ+տող, *նրան հետեւող, նրա նման, իսկ մնացածը ընդունել այնպէս, ինչպէս մեկնաբանել է Ե։ Ս։ Քասունին։*

38։ Ե։ Ս։ Քասունի, *Անթէպի Հայոց Բարբառախօսութիւնը*, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ։ հատ։, էջ 329–330։

39։ Նոյնը, էջ 330։

«Թագաւոր, Թագաւոր,
Նոր Թագաւոր,
Կանանչ ու կարմիր
Զահաւոր (զրահաւոր?)
Նոր կասէր տղայ եկաւ,
Աստուածէն ի՞նչ խապար —
Մահան հարստութիւն,
Հայցուն էժնութիւն,
Մեղաց ի Թողութիւն,
Ոգւոյն արքայութիւն»[40]:

Ե. Ս. Քասունին առաջարկել է զահաւոր բառը սրբագրել զրահաւոր, որը ճիշդ է, իսկ «Նոր կասէր տղայ եկաւ» արտայայտութեան կասէր բառը փոխարինել հարսին ձեւով՝ ոչնչով չի հիմնաւորում, այլ, ընդհակառակն, բնագրին պէտք է հարազատ մնալ, 7-րդ տողի մահան, որ օգտագործուած է մահուան իմաստով, և գուր էլ փոխարինել է մանկան-ով եւ այն պատճառաբանութեամբ՝ «այն ատեն Թերեւս նոր հարսին անդրանիկ որդիի ծննդեան վերաբերի»[41]:

«Մահան հարստութիւն» արտայայտութիւնը, իբրեւ մաղթանք, ունի շատ դիպուկ կիրառութիւն, այդ նշանակում է, որ մահ քիչ լինի, ինչպէս վերջերս խաստուրցիների միջավայրում ստուգելով այս արտայայտութիւնը՝ հանդիպեցինք դրա տարբերակներից մէկին.

Խաստուր

Աշխըրկին խախանդուտեն,
Զահելներին օխչուտեն,
Մահուան Թանկուտեն,
Հայցին էժնուտեն:

Այնթապ

«Մահան հարստութիւն,
Հայցուն էժնութիւն,
Մեղաց ի Թողութիւն,
Ոգւոյն արքայութիւն»[42]:

4. Մանկական խաղօրօր

«Ծօր, ճօր, ճօր մամա,
Ծօրիկ մամա, ճօր մամա.
Ծօրիկ մաման ժամ երթայ.
Կորկոտ ապուր պիշ ըննայ,
Եղը վըրան խըշ ըննա,

40. Նոյնը, էջ 330–331:

41. Նոյնը, էջ 331:

42. Նոյնը:

(Դեղամ) ուտէ, ճօշ ընննայ,
Լօփ, լօփ աշընննա։
(Եաղուպեան, էջ 87)

«Ճօր, ճօր ճօր մամա,
Ել, մաքային (մօրաքրոջ?)
տուն գընա.
Տես թէ նա ի՛նչ է եփեր,
Կեր, կեր, կշտացիր,
Դրդալ մըն առ, փախիր։

Ճօր, ճօր, ճօր մանի
Կարմիր խնձոր կըլմանի.
Թագաւորին տըղան
Մեր աղջըկան խընամի»։
(Գ. Սարաֆեանի տետրակէն)[43]

Յ. Եաղուպեանի եւ Գ. Սարաֆեանի գրառումների մէջ թերեւս այս երկուսն են ներկայացուած ամբողջական, որով էլ դրանք ունեն ճանաչողական մեծ արժէք։ Երգողը մայրն է, որն անհամբեր սպասում է իր որդու մեծանալուն, մայրական կրծքի կաթից դէպի հայրական հացը անցնելուն։

Ե. Ս. Բասունին նկատում է. «Այս երգը կ'ըսեն խանձարուրէն նոր հանուած երեխային բազուկները վեր վար, ներս դուրս շարժելով, իբր օգտակար մարմնամարզ մը»[44]։

Բանասիրական մի երկու ուշագրաւ դիտողութիւններ անելով հանդերձ, սակայն սխալ է մեկնել հետեւեալ բառերը. պիշ «եփ», ճօշ «կուշտ», աշընննա (թրք. աշըլմադ) «կը նշանակէ լափէ, կլլէ»[45]։

Ընդունելով Ե. Ս. Բասունիի տուած մեկնութիւնները, առաջարկում ենք հետեւեալը.

ա) պիշ (Այնթ.) բիշի (Ալշ.) «իւղաբլիթ» եւ այդ տողը սրբագրել՝ «Կորկոտ, ապուր, բիշի ընննա»,— երեք ճաշատեսակներն էլ ասուել է թուարկումով.

բ) ճօշ (չօչք) «չորեքթաթ», որ պէտք է հասկանալ մինչեւ քայլելը չորս թաթերի վրայ դնալ. Ալաշկերտի, խաստուրցիների միջավայրում մինչ օրս պահպանուած է չօչֆ ձեւը, որն առաջացել է չօրեֆթաթ բարդութեան համառօտումով՝ չօրքթ, որից էլ չօչք։ Կայ

43. Նոյնը, էջ 332։

44. Նոյնը։

45. Նոյնը։

եւ ճոչալ «խօսել, բամբասել» իմաստով, որն այս դէպքում չի կարելի գործածել, յատկապէս ճոշ ընինա յարադրական կազմութեամբ.

գ) աշընինա — բարդ բառ է, կազմուած է անուշ – ընինա, ընդ որում՝ անուշ բառից ընկել է բառամիջի նա հնչիւնակապակցութիւնը՝ անշ ընինա եւ մեզ է հասել աղաւաղուած դրառումը: Եւ տրամաբանական է դառնում, երբ Այնթապ (Գեղամ) ուտէ, ճոչ ընինա, Լօփ, լօփ աշընինա (Լոփ – լուպ «բուռ» բուն Ալաշկերտի խօսուածքով):

Ալշ. Խաստուր՝
Գեղամ ուդա, չոչք էնա
Լօփ, լօփ անուշ էնա.
(Գեղամ ուտի, չոչ անի,
Բուռ–բուռ անուշ անի):

Ինչպէս նկատուեց, յիշեալ բանահիւսական նմոյշներում Ե. Ս. Քասունիի նկատած թուրքերէն բառերը իրենց չարդարացրին, որովհետեւ դրանք առկայ են Ալաշկերտի (Այնթապ) բարբառում, հայտնատ են եւ ճիշդ են արտացոլում խաղիկի հերոսուհու՝ մօր երազանքը, նրա սիրոյ եւ դորովանքի այն բոլոր պահերը, որ կապուած են որդու մեծանալու հետ: Սա իւրայատուկ օրօրոցային երգ է:

Օրհնութիւնների եւ անէծքների շարքում կան ուշադրաւ տողեր, որոնց տարբերակները գտնում ենք Ալաշկերտի Խաստուրի բառ ու բանում, ինչպէս՝

Այնթապ	Խաստուր
1. Անմեղիսի կեսիր:	1. Ամեխ կեցի. անմեղ կեցի:
2. Կրակ թափի գլխուդ:	2. Երակ թափի գըլխուդ:
3. Զարն ո՛ր չար սատանա, Ակնկոր չար սատանա:	3. Զարն օր չար սաղանա, Հաճկ հանող չար սաղանա:
4. Միամիտն սիրտը կատարեալ:	4. Միամիտ մարդու սիրտը պարզ ա:

Շատ մաղթանքներում, անէծքներում, ասացուածքներում, յախուռն թափով գործածուել են թուրքերէն բառեր ու արտայայտութիւններ, որոնք նախադասութեան մէջ գործածուել են մեծ մասամբ գոյականի կամ բայի իմաստներով: Մեր նպատակից դուրս է տալ այդ բառերի քննութիւնը, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ դրանք Այնթապի բարբառն են ներթափանցել աւելի ուշ շրջանում, երբ մայրենի խօսուածքը կամաց–կամաց տեղի էր տուել եւ արդէն ազդեցութեան ոլորտն է ընդլայնել հայերէն–թուրքերէն երկլեզուեան խօսքը:

Գէորգ Սարաֆեանը գրի է առել այդպիսի նիւթեր եւս.

«Տիւնեայա խաղաղութիւն,	(աշխարհին խաղաղութիւն)։
Խասթէլէրէ բժշկութիւն,	(հիւանդներին բժշկութիւն)։
Իշլէրիմիզէ յաջողութիւն,	(գործներիս յաջողութիւն)։
Կիւնահլարըմըզա թողութիւն»,[46]	(մեղքերիս թողութիւն)։

Կամ՝

«Կրողըն պատառընա կիտէսին։	(գրողի պատառը դառնաս)։
Անդունդա կիտէսին,	(անդունդը գնաս)։
Մրեմ պաշընա»[47]	(մրեմ գլուխդ) եւ այլն։

Այս խօսքերում ուշագրաւ դիրք ու քերականական դրսեւորում ունեն յատկապէս հայերէն բառերը։

Բերուած փաստերը վկայում են, որ Այնթապի բարբառային միաւորում դեռեւս մինչեւ 1800-ական թուականները պահպանուել են հայերէն բառեր եւ քերականական մի շարք հետաքրքրական ձեւեր։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ՊԱՀՊԱՆՈՒԱԾ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ըստ Բարգէն Կիւլեսերեանի եւ Եղիա Ս. Գասունիի վկայութեան՝ Այնթապի Սբ. Աստուածածին եկեղեցու, Կիլիկեան ճեմարանի, Եկեղեցասիրաց Ընկերութեան եւ այլ դրապահոցներում մինչեւ 1915 թուականը պահպանուել են 47 ձեռագիր մատեաններ եւ 163 տպագիր հին ու նոր արժէքաւոր գրքեր, որոնք Բարգէն եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ 1923 թ.-ին փոխադրուած են Երուսաղէմի Սբ. Յակոբեան վանքին մատենադարանը[48]։

Բարեբախտաբար Այնթապի Կիլիկեան ճեմարանի սան Գ. Պողարեանը 1914–1915 թուականներին կազմել է դրանց ձեռագրացուցակը եւ տուել իւրաքանչիւր գրչագրի մատենագիտութիւնը՝ հրապարակելով նաեւ տարբեր ժամանակների գրիչների թողած յիշատակարանները, որոնք, ունենալով պատմաճանաչողական մի շարք արժանիքներ, իրենց մէջ պահպանել են նաեւ Այնթապի բարբառի որոշ գծեր։

---

46. Նոյնը, էջ 334։

47. Նոյնը, էջ 335։

48. Տես՝ Գրիգոր Պողարեան, *Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ*, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հտր., էջ 414, ծան.*)։

Ե. Ս. Քասունին նշում է, որ «Լուսահոգի բանասէրը, Բարգէն Եպիսկ. Կիւլեսերեան, հազիւ չորս յիշատակարան կը գտնէ, որոնք իրենց վրայ Անթէպի տեղական հայաբարբառին դրոշմը կրել կը թուին»[49]: Նա, չբաւարարուելով այս յոյժ կարեւոր փաստարկման հիմնաւորմամբ, պատմաբանասիրական մի ծաւալուն ակնարկներով ներկայացրել է Այնթապի գրչագիր մատեաններում եւ յիշատակարաններում վկայուած դէպքերն ու իրադարձութիւնները, լեզուաքերականական իրողութիւնները:

Այնթապի գրչագիր մատեանների յիշատակարանների՝ Բ. Կիւլեսերեանի, Գ. Պողարեանի, Ե. Ս. Քասունու պատմա-բանասիրական քննութիւնը յանգում է հետեւեալին. ա) ճշդուել է, թէ ո՞ր դարից սկսած Այնթապում խօսել են մի ինքնատիպ բարբառով, որ նման չի եղել ոչ Կիլիկիայի, ոչ Տիգրանակերտի եւ ոչ էլ մի այլ բարբառի, բ) Այնթապի հայ ազգաբնակչութիւնը վերջին անգամ արտագաղթել է 1700-ական թուականներին, գ) 1800-ական թուականներին հայերէնը կամաց-կամաց տեղի է տուել թուրքերէնին եւ պահպանուել են բանահիւսական երկլեզուեան (հայերէն-թուրքերէն) նմոյշներ:

Սակայն բերուած որոշ փաստերը, բարբառային բառերն ու արտայայտութիւնները, որոնք վկայուած են յիշատակարաններում, սխալ եզրակացութիւնների տեղիք են տուել, ինչպէս՝ «Բառասկզբի յ գիրը յաճախ չի հնչուիր, մասնաւորապէս յատուկ անուններու մէջ, Ակոբ, Արթին, Օվաննէս եւ այլն:

«Այս նշանները բաւական են մեզ համոզելու որ Անթէպի կորսուած հայերէնն իր ծագմամբ կապ ունէր արեւելքի, բուն Հայաստանի հետ, եւ ոչ թէ լեռնային կամ դաշտային Կիլիկիոյ հետ»[50]:

Այս փաստերը եւ նրանցից բխող եզրակացութիւնը ճշգրտելու համար հարկ համարեցինք քննութեան առնել Այնթապի ձեռագիր մատեանների յիշատակարանները, մանաւանդ, որ նրանց մէջ օգտագործուած բառերը Եղիա Ս. Քասունին եւ միւսները համարել են Այնթապի բարբառային բառեր եւ դրանցով կազմել բառարաններ:

1. Ճառընտիր (Սբ. Աստուածածին եկեղեցի), գրուել է 1384 (ՊԼԴ) թուականին (գրիչներ՝ Յովհաննէս Երէց, որի մահից յետոյ Մարկոս Երէց), պարունակում է 136 ճառ՝ չունի գլխաւոր յիշատակարանը, հրապարակուել է 1802 թ.-ին:

Ուշադրութեան է արժանի երկրորդ յիշատակարանը, որ

---

49. Ե. Ս. Քասունի, Անթէպի Հայոց Բարբառախօսութիւնը, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հատ., էջ 314:

50. Նոյնը, էջ 325:

գրուել է 1691 թուականին, գրիչներ Սարգիսի եւ Ներսէսի կողմից:

Շարադրանքի ամբողջական ոգին, չարահիւսական կառուցուածքը աշխարհաբար է՝ միաձուլուած գրաբարեան բառերի ու արտայայտութիւնների հետ, ինչպէս՝

«Հազար հարիւր քառասուն թուին (1691)
Զորս վարդապետ յԱնթապ եկին,
Ի ժամանակս չոր իշխանին,
Որ մականուամբ չրախ ասին»[51]:

Եղիա Ս. Քասունին նկատում է, որ «քերթուածս նշանակելի է ոչ միայն անով, որ Անթէպի Հայոց պատմութեան մէջ հետաքրքրական եղելութիւն մը կը պատմէ, այլ նաեւ անով, որ աշխարհաբար գրուած է եւ զաւեշտական ոճ մը ունի»[52]:

Նկատենք որ այս չափածոյ յիշատակարանը չի կարելի համարել արեւմտեան գրական հայերէնին նախորդող նմոյշ, որովհետեւ այստեղ նման կազմութիւններ չենք հանդիպում, այլ նաեւ աւելի մերձաւոր գծեր ունի Մշոյ եւ Ալաշկերտի բարբառների հիմքի վրայ ստեղծուած մի ինքնուրոյն գրական հայերէնի, որ նկատւում է նաեւ այդ շրջանի շատ ու շատ գրողների գրիչների, տաղերգուների երկերում:

Է օժանդակ բայը, որ իւրայատուկ է Մշոյ բարբառին, ինչպէս՝ Ձի այրեցեալ է սիրտ սոցին· թէ յո՛ւր է մոմըն երեկին· Ձի ութօրեայն է աւելին:

Իբրեւ սահմանական եղանակի անցեալ կատարեալ ձեւեր գործածուել են՝ եկին, առին, մընացին, նիրհեցին, դըրին, վառեցին, ասացին, բերին, կամիցին, անցեալ անկատարի ձեւերն են՝ կայր, չունէր, գայր, կանգնէր, առնէր, շարժէր:

Բայական կու նախամասնիկով գտնում ենք միայն մէկ բառ՝ կուտայր (տալիս էր) (սահմ. անց. անկ. 3-րդ դէմք): Հրամայականի ձեւերն են մի տար, մի մեղադրէք, ենթակայականի օղ — վերջաւորութեամբ՝ տեսօղ, ներկայով՝ աղաչեմ:

Զ նախդիրի գործածութիւն՝ զձեզ, Ի նախդիրի գործածութիւն՝ ի ժամանակս չոր իշխանին, ի գիշերի մութ մնացին, գրաբարեան բայաձեւեր՝ լուցին, հաճոյացին:

---

51. Գրիգոր Պօղարեան, *Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ*, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հտր., էջ 416:

52. Ե. Ս. Քասունի, *Անթէպի Հայոց Բարբառախօսութիւնը*, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հտր., էջ 317:

2· Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Խաչատուր, Անթափ, 1700 (ՌՃԽԹ), չունի գլխաւոր յիշատակարան։

Յիշատակարաններ են գրել Պոյաճի Մահտեսի Արութինի որդի Ակորը 1784 թ·ին խոջա Մանուկի որդի տիրացու Կարապետը, Տէր Գէորգը եւ այլք։

Պահպանուած է հետեւեալը· «Կերիս (քեռի՞ս) լուսարար մահտեսի [Սար]գիսին Ապրիլ իդ, [թաղ]եցին· ը օր պառկաւ... ապաի մեռաւ, այ ասի կը կարթանայ մենք (մէկ) [հայը] մերիք ասա»[53]։

Մեզ հետաքրքրողը՝ պառկաւ եւ մեռաւ սահմանական անցեալ կատարեալի ձեւերն են, որ նոյնութեամբ գտնում ենք Ալաշկերտի խօսուածքում։ Իսկ կերիս, որ Գ· Պողարեանը կարդացել է քեռիս, հետաքրքրական է իր հնչիւնական փոփոխութեամբ, այդ նշանակում է, որ բառասկզբում փ, ք, թ, ց, չ հնչեղ խուլ պայթականներն ու կիսապայթականները ապաշնչեղանում են։ Սա ուշագրաւ երեւոյթ է, որը տեղի է ունեցել հայերէնի արեւմտեան խմբի մի շարք բարբառների ազդեցութեան տակ։

Յաջորդ յիշատակարանի անյայտ գրիչը մեր հետաքրքրող հարցին իրրեւ պատասխան արձանագրել է բարբառային երկու ուշագրաւ երեւոյթներ· նախ թուել է բոլոր ամսանունները (չկան աղաւաղումներ), տրուած են իրենց հոլովուած ձեւերը (սեռականտրական) ի, ին մասնիկներով, ընդ որում սեռականով տրուած է՝ «Ցունիսի ամսոյն» ձեւով, որը դարձեալ հեռու չէ արեւմտեան խմբի բարբառներից մի քանիսից։ Գործածական է է օժանդակ բայը, ինչպէս՝ դեկտեմբերին Նազարեանց է կրկին։

3· Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Ամիրխան դպիր, Անթափ, 1672–1673 (ՌՃԻԱ–ՌՃԻԲ) թուականներին, պահպանուած է չորս սիւնականոց ընդարձակ մի յիշատակարան, հետագայ դարերում գրուել են նորերը, որոնք հետաքրքրական են յատկապէս անձնանունների առատութեամբ, ինչպէս Տէր Խաչատուր, Ամիրխան Խոճա Ղարիբ, Պաղտատ (կնոջ անուն), Բրեհան, Պլպուլ, Շահզատա, Շամամ, Մելքոն, Խըտըր (1672 թուական), Պիւլպուլեան Գէորգ, Յակոբ, Ներսէս, Զամրուք, Բէհան, Շահպաշ։

Առաջնային շարքի պայթականներից բ պ (Բիւլբիւլեան – Պիւլպիւլեան) բառամիջում ջ ճ Խոջայ – Խոճայ, դ տ Շահզադէ – Շահզատա, ուշադրութեան արժանի են Խըտըր, Զմրուք, Շամամ, Մայրամ անձնանունները, որոնք գտնում ենք բուն Ալաշկերտի Խաս-

---

53· Գրիգոր Պողարեան, Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ· հտր·, էջ 417։

տուր գիւղում։ Խըտրրը միայն անձնանուն չէ, այլ Ալաշկերտի գիւ-ղերից մէկն էլ անուանւում է Խըտրը։ Ռեհան – Ըրեհան ձեւը, որ տիպիկ է բուն Ալաշկերտի բարբառին, ինչպէս՝ Ռուբէն – Հ'ըՌուբէն, Ռեհան – Հ'ըռեյան, Ռուսաստան – Հ'ըռուսաստան եւ այլն։

Այնթապ յիշատակուած է Անքապի ձեւով։

Անձնանուններ՝ Տէր Թորոս, Լալիխան, Մանուկ, Մնացական, Խաչիաթուն, Ովանէս, Մայրամ, որոնց շարքում գրչական վրիպում պէտք է համարել Օվանէս ձեւը, որ գրուած է Ովանէս, որը մեր կարծիքով հայցական հոլովով գործածուելիս ստացել է զ նախդիրը, ի–ն ձուլուել է զ–ին յաջորդող ը–ին։

1774 թուականին գրուած մի այլ յիշատակարան, որը Գրիգոր Պողարեանի համաձայն «գաղափար մը կու տայ ԺԸ–րդ դարու Այն-թապի ժողովրդական լեզուին մասին»[54]։

Վկայուած է հետեւեալը.

«Իմաստնացեալն Սողոմոն գրէ ի գիրս իւրում ասելով, թէ լաւ է անապատի բնակիչ քան զկնոջն անընկամի, լեզուանի եւ բարկա-ցողի կասէ. տես որ եղբարք իմ սիրելիք, կնոջ անընկամ լինելն որքան մարդու կէշ կու լինի։ Դարձեալ գրէ թէ լաւ է իմաստուն մարդու հետ դար գրելն քան զանկէտին հետ ուտել խմելն. զնայ քեզ քեզի միտք արէ թէ կէշ մարդու հետ ուտել խմելը պիլէ լաւ չէ համարէր։ Դարձեալ գրէ լաւ է իմաստուն թշնամի լինելն քան զանկէտ բարեկա-մըն։ Այսքան առ այս. էթէ Տէրն կամեսցի թերի մնացեալն գիպող ժամուն զեկուսցուք. սակայն միայն փոքր առակաւ զրանս մեր զէզրաւ արասցուք բաւ է։ Գրեցաւ գիրս թուին ԳԻՄՈՆ (1774) Մարտի ԺԷ. օրն»[55]։

Արդ՝ քննութեան առնենք այս յիշատակարանը բանագիտական ու բարբառագիտական դիտանկիւնով։

1. Իբրեւ բանահիւսական ուշագրաւ երեւոյթ, պէտք է նշել, որ Սողոմոն Իմաստունին վերագրուած խրատական առածները նոյ-նութեամբ գտնում ենք մեր կողմից գրի առնուած «Խաստուրի Առա-ծանի»ում[56]։

---

54. Նոյնը, էջ 423։

55. Նոյնը։ Գ. Պողարեանի համաձայն յիշատակարանի թուականը՝ ԳԻՄՈՆ, «պէտք է իմանալ այսպէս.— Գ=3, Ի=20, Մ=200, Ո=600, Ն=400։ Գումար՝ 1223 (Հայկական թուական)»։ Տես՝ նոյնը, էջ 423, ծան. *)։

56. Տես՝ ՀՍՍՀ ԳԱ Բանահիւսութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Ս. Մ. Սահակեանի թղթապանակ։

Համեմատութեան համար բերենք մի երկու օրինակ.

Այնթապ	*Խաստուր (Անթապ)*
ա) Կնոջ անըսկամ լինելն որքան կէշ կու լինի.	*Անըսկամ կընդանիծ թող ու փախի*
բ) Լաւ է իմաստուն մարդու հետ դար դրելն, քան զանկէտին հետ ուտել խմելն.	*Լաւ ա իմաստուն մարտու հեդ քար քաշիս (կըրիս), քան զանդէդի հեդ ուդիս–խըմիս. (Գիդունին դէրի էղի, զանդէդին մը թակավօրի).*

2. Բարբառագիտական.—

ա) Հնչիւնական նմանութիւններ՝ անըսկամ (զ>ս), քար>դար, կրել>դրել (Այնթ.):

բ) Հոլովական՝ ի հոլովում՝ անապատի, *մարդու, մարդու* հետ, զանկէտին հետ (*սեռական հոլով*) (*Այնթապ*):

գ) Բայական՝ կասէ (*Այնթ.*) — կըսա, կասա (*Ալշ.*), կու լինի (*Այնթ.*) — կէղնի (*Ալշ.*), չէ համարէր (*Այնթ.* — չըհաշուէր (*Ալշ.*):

դ) Երկու բարբառներում էլ առկայ է գրաբարեան հայցական հոլովի զ նախդիրը:

ե) Գրաբարեան ձեւեր՝ իմաստացեալն, ի գիրս իւրում, կամեսցի, մնացեալն, զեկուսցուք, առակաւ, արասցուք:

զ) Դերանուններ՝ այս, այսքան:

Ետնալեզուային շնչեղ խուլի՝ ք>գ–ի փոփոխուելը օրինաչափ չէ, ինչպէս դա գտնում ենք քար>գար *ձեւում, կ>գ–ի՝ կրել–դրել: Սա գրչական վրիպում է:*

Մի այլ յիշատակարանում պահպանուած են՝ Յովսէփ, Յակոբ, Մելիք, Եաղութ, Ճուհար, Մնացական, որոնք գտնում ենք բուն Ալաշկերտի բնակիչների անձնանուններում, իսկ Գոհար (Ջոհար), որ դառել է Ճուհար, հետաքրքրական է, որովհետեւ բուն Ալաշկերտում ո–ն մի շարք բառերում դառնում է ու, ինչպէս Գոհար– Գույար, մօրուք–մուրուք:

Ետին գրիչներից վկայուած մի յիշատակարանում նշուած է, որ Զէրէթի որի Յարութիւնը Բայազետից իբրեւ նուիրակ գնացել է Այնթապ, ապա Տիգրանակերտ:

Ահա այդ յիշատակարանը՝

«Ի թվին Հայոցս ... [գրերը ջնջուած են]
Ես Յարութիւն ա ... [անընթեռնելի է]
Որ եմ միաբան Երուսաղէմի

Յակոբայ որդւոյն Զէրէէ [Թայ]
Երկրաւ Պայեազտայ, (.....) [անընթեռնելի]
Քաղաքն Անթափ եւ քան...
կացի, եւ յիշեալ Տիգրանա
կերտ նվիրակ գնացի, ի ժամա
նակս Տեառն Կիրակոս սրբազան
Հայրապետի, որք հանդիպիլք
այսմ տառի եւ գծողիս, տուք
զողորմի, եւ Տէր Յս. ձեզ ողորմի»[57]:

Այստեղ յիշատակուած Յարութիւն, Յակոբ, Զէրէէ, Կիրակոս անձնանուններում բարբառային հնչերանգների տարբերութիւններ չունեն: Յիշատակարանի անյայտ հեղինակը թողել է մի հետաքրքրական վկայութիւն եւս, ըստ որի Երուսաղէմի միաբան Զէրէէթի որդի Յարութիւնը բայազետցի է (այն է՝ «Երկրաւ Պայեազտայ»), որը 1700–1800-ական թուականներին յայտնի էր իբրեւ մեծ նահանգ, որի մէջ մտնում էին մի քանի շրջաններ, ինչպէս նաեւ Անթապը եւ Ալաշկերտը:

4. Աւետարան. գրիչ եւ ծաղկող՝ Նիկողոս, 1658 (ՌՃԷ), գրութեան վայրը նշուած չէ:

Յիշատակարանում վկայուած է, որ «կրկին նորոգեցաւ Սբ. Աւետարանս ձեռամբ մահտեսի Եղեային, Անդէպու հասարակ ժողովրդին, ի Դուռն Սբ. Աթ.ածին եկեղեցւոյն, թվին ՌՄԵ.ին (1756)»[58]:

Այստեղ գործածուած է Անդէպ ու սեռական հոլովի մի ձեւ, որ գտնում ենք նաեւ բուն Ալաշկերտում՝ Հ'Անպըդու:

5. Կանոնագիրք. «Գրիչ՝ առաջին գրիչին անունը անծանօթ է. երկրորդ գրիչը որ եղած է շարունակող մը, կը կոչուի Փիլիպոս Երէց: Վայրը՝ Քիլիս? Թուական՝ ՌՃԾԲ (1703): Արարող՝ անծանօթ: Գիր՝ մաքուր նօտր:

«Ձեռագիրս կը պարունակէ Կանոնական 34 գլուխներ: Վերջին գլուխ մըն ալ (ԼԵ) նուիրուած է 92 պէսպէս հարցումներու:

«Յիշատակարաններ.—

ա) Երկրորդ գրիչէն, նիւղահամար հատուածին ներքեւ. «... Թվին ՌՃԾԲ Յունվարի ԺԹ. ի Քիլիս ձեռամբ Փիլիպոս Երիցոյ զայս ճիւղահամարս գրեցի»:

«բ) Յետին գրիչ Տէր Ներսէսէ.

---

57. Գ. Պօղարեան, Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ, «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», Բ. հտր., էջ 423–424:

58. Նոյնը, էջ 425:

«... զայս փոքրախրատս, մեղաւոր եւ անարժան զՏէր Ներսէս գրեաց թվին ՌՄԻԴ (1775) եւ Մարտի ամսեան ԻԳ.ին»:

«գ) Նոյն գրիչէն.

«Ի թվականիս Հայոց ՌՄԻԹ (1780) եղեւ բարկութիւն Աստուծոյ, ի քաղաքիս Անթափ: Փաշա մի եկաւ անունն կոչի Խպտի Փաշայ Ողլի, նստաւ հետ Ըռըշվան Ողլի կոչեցեալ փաշայի հետն հինգ ամիս ի Անթափ շատ ենիչերի խըխդեց, շատ տուն թալանեց, էթէ աղքատի եւ էթէ հարուստի, եթէ Հայու եւ եթէ տաճկի: Եւ ետ նորէն եկաւ ի վերայ քաղաքիս Քիլիս, ու Մարտի ամսոյն Ի. օրն սկսաւ պատերազմիլ. Հինգշաբթի օրն պատերազմեցաւ ի հետ Քիլիսու, ցորեկն քուն գիշերն արթուն, եւ սկսաւ թոփ զարկել Շերիապիլ. Ուրբաթ կէս աւուր ետեւ փլեց Շերիեպիլ. նստաւ այն գիշեր Շերիեպիլի ետին. բազում սեկսեն ըսբանեց Շէրհէպիլի մէջն. ոմանց թեւն եւ ոտքն, գլուխն գտրեցին փալթայով եւ սաթրով եւ թրով: Եւ ետ նորէն առաւօտուն որ եղաւ, որ է շաբաթ, իջան ի քաղաքս Քիլիս. փաշահ ղելիպաշլիքն, մղրպէքն, ֆէլէհքն եւ այլ զոյնեւըսգոյն եսկէրով ըսկսան թալնել ի քաղաքս Քիլիս. ամեն դոռվիքայ գտրտեցին, եթէ եկեղեցի եւ եթէ ճամի եւ եթէ խանուդ մինչեւ պետրեստեն, եթէ մալ եւ եթէ ըռզակ, մինչեւ ճէքուճ որ հս. հիչ բան մի չթողին, ամեն էլ թալնեցին. ըմայ լաքին խասարաթութիւն չեղաւ. լաքին տաճկի երզի տղայքն շատ առին օսմանցիք. Հայու տղայքն Աստուած պահեց. մէգ Հայու տղայ մի չառին, փառք եւ զոհութիւն փրկողին զմեզ: Գ. օր Քիլիս նստաւ եւ ելաւ գնաց ի Ազէզ նստաւ: Այս փորձանքն որ եկաւ ի վերայ, վասն մեղաց մերոց էր. ամեն քաղաքիս կին եւ այր, հարս եւ տղայ փախան ի լեռն Հալափ, մինչեւ յերեք ամիս. եւ ետ նորէն եկան եվել ամիս իր տունայ նստաւ, որովհետեւ շատ սալիեան վէ տոքանք առին. Քուրթ Մէհէմմէտ անուամբ Ուռում Ղալացի մուսէլիմ մի նստեցուցին ի Քիլիս: Ես անարժան եւ ոտից կոխան Տէր Ներսէս գրեցի այս փոքրիկ թվականս, որոց փրկեսցէ Տէր Աստուած ամենայն փորձութենէ ամէն: Ես սակաւ գրեցի դուք շատ իմանայք»[59]:

Կարծում ենք, որ այս ընդարձակ յիշատակարանը աւելի հարազատ է արտացոլել Այնթապի բարբառի հնչիւնաքերականական յատկանիշները, քան միւսները:

Մանրակրկիտ քննութիւնը մեզ յանգեցնում է հետեւեալին.

1. Յիշատակարանում հարազատօրէն պահպանուած է դեռ մինչեւ օրս բուն Ալաշկերտի (Անթապ) խօսուածքում գործածական մի եռադաս անորոշ դերանուն — յօդը, ինչպէս՝ փաշա մի, տղա մի,

59. Նոյնը, էջ 445–446:

մուսէլիմ մի, բան մի եւ այլն։ Սա արդէն էական կարեւոր յատկանիշներից մէկն է, որովհետեւ ինչպէս ցոյց են տալիս տարբեր բարբառներում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, առաջին հերթին մի-ն փոխւում է մը, ըմ, մ', մին եւ այլն։

2· Բուն Ալաշկերտի խօսուածքում առկայ է տրականով, հայցականով եւ բացառականով հանդէս եկող ի նախդիրը· օրինակ՝ գընաց հարդ, Մուրադ գեդ ի էյանարնէրուն, չուր օրիկն ի մահուն, ի մինոնէ, հայցականի հետ գործածուելիս երբեմն կորցնում է ի նախդիրը եւ ձեռք է բերում ներգոյականի իմաստ· ընստե տուն գիրկ կըկարտա· քաղաք ակսա Արամ (Արամին քաղաքում տեսայ), գընաց ի տուն, ընստավ ի քար։

Այնթապի մատենագիտական հին վկայութիւններում նշուած են ի նախդիրի (տրականի հետ) գործածուելու մի քանի փաստ· ի քաղաքիս Անթափ, եկաւ ի վերայ քաղաքիս (այստեղ վրայ կապը նախդիր է), ի քաղաքս Բիթլիս, այս փորձանքն որ եկաւ ի վերայ, փախան ի լեռն ի Հալապ, ընստեցուցին ի Քիլիս։

3· Այնթապի բարբառում, բուն Ալաշկերտի խօսուածքի նման, հայցական հոլովով հանդէս եկող խնդիրը, որոշեալի դէպքում իր վրայ կրում է տրամարանական շեշտը եւ ստանում է զ նախդիրը, իսկ առանց զ-ի՝ ստանում է ըն/ն յօդեր· ինչպէս՝ անունն (ըն) կոչվի, դելպաշիքն (ըն), մղրպէքն (ըն), փէղէքն (ըն) սկսան թալնել, այս փորձանքն(ըն) որ եկավ, սեռական-տրականով՝ ըսրանեց Շէրհէպլիլի մէջն (ըն), ու մարտի ամսոյն ի օրն սկսաւ պատերազմիլ։

4· Ա յօդը, որ առաջացել է ոչ թէ քրդերէնի կամ ը է կամ ա-ի փոխուելու անհաւանական ճանապարհով, ինչպէս սխալմամբ նկատել են մի շարք բարբառագէտներ, այլ սեռականի ա արտաքին թեքման հոլովման եւ բարդացման ուղիով՝ տրականի իմաստով գործածուելիս (նի+ա, ք+նի+ա), ինչպէս՝ ամէն դռովիքա գտրտեցին/դռրվրկտան «տեղեր» (Ալշ·)։

Եւ ետ նորեն եկան եվել ամիս իր տունայ նստաւ, պէտք է լինէր եւ ետ նորէն եկան, եվել ամիս իրենց տունեայ նստան։ (Տունք, տունի, տունա, տունայ) ինչպէս ուղղ· կարօն, սեռ· կարօ տրական կարօյ (բուն Ալշ·)։

5· Ետադիր կապերի նախադիր գործածութեան դէպքեր, որ առկայ է Մշոյ, Ալաշկերտի եւ այլ բարբառներում (հրդ ուրանց, մընբ'էրնիս, վրը իմ չըվնին, հէդէվ ակնջի եւ այլն), այս յիշատակարանում արձանագրուած է հետեւեալը· հետ Լոբշվան օղլի, պատերազմեցաւ ի հետ Քիլիսու, ի վերայ քաղաքիս Քիլիս եւ այլն։

6· Գրաբարեան ձեւեր· եղեւ բարկութիւն Աստուծոյ ի քաղա-

ֆիս Անթափայ եը ետ նորէն եկաւ ի վերայ քաղաքիս Քիլիս, փառք եւ գոհութիւն փրկողին զմեզ. որոց փրկեսցէ Տէր Աստուած ամենայն փորձութենէ, ամէն. վասն մեղաց մերոց (էր)։ Գործածուած է միայն Աստծու եւ նրա զօրութեան մասին խօսելիս։ Սա սոսկ ոճաւորում է եւ ուրիշ ոչինչ։

7. Շաղկապներ. գործածական է աւելի շատ եւ (յէվ) գրաբարեան շաղկապը, էթէ-ն գործածուած է քէ-ի իմաստով, ինչպէս՝ շատ տուն թալանեց, էրէ աղքատի եւ էրէ հարուստի, եբէ Հայու եւ եբէ տաճկի. եբէ եկեղեցի եւ եբէ ճամի եւ եբէ խանուդ։

Որ շաղկապի աշխարհաբարին յատուկ կանոնաւոր շարադասութեամբ գործածուած դէպքեր, ինչպէս՝ «Եւ ետ նորէն առաւօտուն որ եղաւ, որ է շաբաթ, իջան ի քաղաքս Քիլիս»։

Ու շաղկապի գործածութեան մէկ դէպք՝ «Եւ ետ նորէն եկաւ ի վերայ քաղաքիս Քիլիս, ու Մարտի ամսոյն Ի. օրն սկսաւ պատերազմիլ»։

Որովհետեւը գործածուած է մէկ անգամ։

Ըմա («բայց») շաղկապի գործածութեան մէկ դէպք՝ «ըմա լաքին»։

Բուն Ալաշկերտում պահպանուած են ըմա, հըմա, հըմա թէ համադասական շաղկապները։

8. Ցիշատակարանում տեղ են գտել հետեւեալ բայաձեւերը՝ եկավ, տէսավ, խեղդեց, թալանեց, պատէրազմեցան, սկսավ թոփ զարկել, գտրէցին, իջան, ըսկըսան, թալնել, առին, պահեց, փախան, նստեցուցին, չթողին, չեղավ, ինչպէս նաեւ եղեւ, փրկեսցէ։ Սահմանական եղանակի անցեալ կատարեալի երրորդ դէմքի եղակի եւ յոգնակի թուերով արտայայտուած այս բայաձեւերից հեշտութեամբ կարելի է կազմել մնացած ժամանակաձեւերը։ Այս շարքում ուշադրութեան են արժանի՝ ըսկսավ թալնել, սկսավ թոփ զարկել, նստեցուցին, որոնք իրենց հնչիւնական արտասանութեամբ մերձակցութիւն ունեն բուն Ալաշկերտի խօսուածքի հետ։ Նկատելի է, որ պատճառական՝ նստեցուցին (Այնթ.) դառնում է նըստըցուցին (Ալշ.) (ու, ը)։

Հնչիւնական փոփոխութիւններն առկայ են հետեւեալ բառերում.

կ գ, կտրեցին գտրեցին, կտրտեցին գտրտեցին։ Այս երեւոյթը խիստ բնորոշ է միայն արեւմտեան խմբի խօսուածքներին։

9. Հոլովական մասնիկների առկայութիւն։

Ի հոլովում՝ փաշայի, ենիչերի, աղքատի, հարուստի, տաճկի փրկող ին (տրական հոլով)։

Ու հոլովում՝ հայ – հայու, առաւօտ – ուն (տրական)։

10· Բառակազմական՝ գոյնեսգոյն, կէսաւուր։

Ամփոփելով եւ ի մի բերելով Այնթապի գրչագիր մատեանների յիշատակարաններում պահպանուած բարբառային երեւոյթների քննութիւնը, յանգում ենք այն եզրակացութեան, որ՝

ա) Այնթապ քաղաքի եւ Անթապ գաւառի բարբառային միաւորները հիմնականում ունեն հնչիւնաքերականական նոյն յատկանիշները·

բ) Եղած տարբերութիւնները ձեւաւորուել են արեւմտեան խմբի հայ բարբառների միջավայրում եւ նրանց խօսուածքային ուժեղ ազդեցութեան տակ·

գ) Այնթապ քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւնը տեղաշարժուել — եկել է հին Անթապից եւ նոր բնակավայրը, ի պատիւ իրենց հայրենի գաւառի, կոչել է Այնթապ։

Այնթապի բանահիւսական եւ բարբառագիտական նիւթերի թերին ու բացը լրացնելու համար մեծապէս օգտուել ենք բուն Ալաշկերտի խօսուածքից, գտնելով որ դրանք 10–18–րդ դդ· մտել են մէկ բարբառային միաւորի մէջ։ Դարերի ընթացքում պարբերաբար կրկնուող պատերազմների պատճառով Հին Անթապի (Andiabe) *բնակիչները կամաց–կամաց թողել են իրենց հայրենի գիւղերը եւ տեղաշարժուել դէպի Այնթապ, Ալաշկերտ եւ Արարատեան աշխարհ։*

ԲԱՌԱՐԱՆ

Ստորեւ ներկայացնում ենք բարբառային բառերի ու արտայայտութիւնների նոյն ձեւերը, որ առկայ են Այնթապի եւ բուն Ալաշկերտի բարբառներում։ Այնթապի բարբառին վերագրուող բառերը վերցրել ենք «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» աշխատութեան 2–րդ հատորի «Բառգրքոյկ»ից, իսկ Ալաշկերտինը լրացրել ենք մեր «Ալաշկերտի Բարբառի Խօսուածքները Խորհրդային Հայաստանի Տարածքում» ձեռագիր աշխատութիւնից։

Այնթապ	Անթապ (բուն Ալշ· խօսուածք)
— Ա —	
ազապ	*ազաբ, «ամուրի»*
ազնաւոր	*ազնացհոր, «ազնուական, աստուածային»*
աթոռ	*ատոռք, «եկեղեցու աթոռը»*

Այնքապ	Անքապ (բուն Ալշ. խօսուածք)
ախկատ	*ախկադ*
ախտել էթ	*էխտել*
ակ	*հ'ագ* 1. *սայլի անվակը*, 2. *թոնրի ակը*
ակիշ	*հ'ագիշ*, «*կրակ խառնելու երկաթէ ունելի*»
ահա	*ահան*
աղէկ	*աղէգ*, «*լաւ, բարի, գեղեցիկ*»
աղի	*աղի*, «*լեղի*»
աղհաց	*աղահաց*
աղմուր	*աղմուր*, «*դառը, անտանելի հիւթ*»
աճուկ–պուճուկ	*հ'աջուջ–պաջուջ* «*թզուկներ, ծիծաղելի*»
ամբան	*ամբան*, «*անբան*»
ամպար	*ամբար*
ամպիտան	*ամպիդան*, «*անպիտան*»
ամօթ	*ամօտկ*, «*սեռական անդամ*»
այլասկ	*այլասկ*, «*այլ ազգի*»
անթառամ	*անթառան*, «*ծաղիկ, իգական սեռի յատուկ անուն*»
անթեղ	*անթեղ*, «*թոնրի մէջ մոխրի տակ թաղուած թէժ ածուխ*»
անժուր	*անժուռ*, «*իւղը պակաս, անհամ*»
անշահ	*անշայ*
անշնորք	*անշընորկ*
անտէր	*անտէր*, «*առնանդամ*»
ապա (*թաքր. մըրաքոյր*)	*աբա*, «*մայր*»
ապուռ–ճպուռ	*աբուռ–ժըբուռ*, «*խառնիխուռն, խառնիճաղանջ*»
առօք–փառօք	*առօկ–փառօկ*
ասկասէր	*ասկասէր*
արդար	*արտար*

— Բ —

բաղարջ	*բ'աղարջ*
բամպակ–պերան	*բ'ամբաղ–բէրան*
բնկալ	*բ'ընդալ*
բուխարի, բուխերի	*բուխարիդ, բուխէրիդ*

Այնքապ	Անքապ (Բուն Ալշ. խօսուածք)
բուխսիրտ	փուխբրսիրդ, «չուտ լաց լինող»
բրդուճ	բ՛ըրդուճ, բըրդուջ
(կտոր բրդուճ ըլլա)	(էղաւ կըտոր մի բըրդուճ)
	— Գ —
գլուխ վլայ էթ	գ ըլօխ վըլա յէր, «հարսի գլուխ լուալը՝ 7-րդ օրն է, որ պահպանուած է մինչ օրս»
գոռում-գոչում	գ՛օռուն-գ՛օճուն, գ՛օռում-գ՛ոճում, «լաց ու կոծ, աղմուկ-աղաղակ»
գունդ ու կոլոնճ	գ՛ունդ ու կլոնճ, գ՛ունդ ու կօլոնճ (ջ)
գուռնա (գուռը)	գ՛ուռ, «քալէ գուռեր ջրի համար»
«բաղնիքի առաջին մասը»	
	— Դ —
դահ	դայ, դախ, «տարիքն անցնել, տարիքանցած» դայցած, դայցուդ
դարդակ կլօխ	դարդակ գըլօխ, խօտ գըլօխ
	— Ե —
եօթնօր-յօթդիշեր	յօտնօր-յօտդիշեր
	— Զ —
Զառզարդար	Ծառզարտար
զէմպիլ	զըմբիլ «ծղոտէ զամբիւղ, ծղոտէ աթոռ»
զըրզա, «դռան նիզ»	զըռզա, «դռան երկաթէ չղթայ՝ կողպեքի համար օգակուած»
	— Է —
էտի մեղք ի	յէդի մէխկ ի, յէդի մեխկ ա, «վերջին մեղքս», վերջին զաւակս, վերջին գործը»
էրթաս պարով	էրտաս բարով

Այնթապ	Անթապ (բուն Ալշ. խօսուածք)
	— Ը —
ըխտաւոր	*ըխտաւոր*
ըշմար, «նշանացի հասկացնելը»	*հիշմար, ըշմար, «նշանացի հասկացնելը» հըմըտել, «աչքով նշան տալ»*
	— Թ —
Թակույի	*Թակույի, «Թագուհի», նոր հարս, Թակույի*
Թարթափ	*Թօրթապ, «հաւաքել-տանել, սրբել տանել»*
Թեթեւսոլիկ	*Թէտէվսոլիգ*
Թերխաշ	*Թերխաշ*
Թթու էրես	*Թըտու հէրես*
Թիփի	*Թիպի, «ճիւնախառն սաստիկ քամի»*
	— Ժ —
ժամ	*ժամ, «եկեղեցի»*
	— Ի —
իրիսկին, «տէրտէրակին»	*իրիցկին, իրիծկին, իրիսկին, «երէցկին»*
	— Լ —
լամբիտ	*լըմպատ, «մեծ, խոշոր մարտ, մեծ քար»*
լափլըփալ	*լապըպել, ապլըպել, լըպըպել, «մթութեան մէջ շօշափելով շարժուել, չորեքթաթ գնալ»*
լէնկէրի	*լանգառ, «մեծ կողով», լանգառի, «մեծ, տափակ պղինձ», «խարխախ»*
լը՛ըրճուկ	*լըղըրճուգ, «նիհար, Թերաճ»*
լըմլըմալ	*լըմլըմալ, «ծամծմել, լեզուով եւ ատամներով հաց կտրատել»*
լուս	*լուս*
լուսա՛ոգի	*լուսաօկլի, լուսօկլի, «ասւում է միայն կրօնաւորների համար»*

Այնքապ	Անքապ (բուն Ալշ. խoսուածք)
	— Խ —
խազան, խըզան (շուն)	խըզդան, խըզան, խըզդուն, «կծող, կատաղի շուն»
խաղք խայտառակ	խախկ ու խա՛դառադ
խան, «իջեւանատուն»	խան, «իջեւանատուն»
խանկրիլ	խանդըրել, «գունաթափուել, մաշուել, խաւը թափուել»
խավօխ	հաղօղ, հա՛ող
խըմխըմ	խըմխըմ, «քթի տակ խօսող մարդ, խմխմալ»
խոտկիր	խոտկուր, «խոտով լցուած ներքնակ»
խօշիկ	խրոնշուդ, խըոճիկ
	— Հ —
համանք	համայք
համբառնալ	համբարձուել
համմէ	հրրամէ
հատիկ–հատիկ	հադիդ–հադիդ, «խաշած դորեն»
հարկօ՛օր	հարդաւոր, հարդա՛որ
հարսա, հարսօ	հարսէ, «մեծ հարսը»
հարսնքոր	հարսընքուր, «հարսի քոյրը հարսանեաց հանդէսին»
հաւկիթ	հավգիտ, «ձու»
հելլել–մաշիլ	հալել–մաշել, հըլհըլալ
հէրիսէ	հիրիսա, «հարիսա»
հէօնկիւր–հէօնկիւր	հօնկուր–հօնկուր, հօնկուռ–հօնկուռ
հոգելուց–հանդեցելոց	հոկէլոց–հանդուցելոց, «մահուան վերջին պահը»
հիմ	հիմ, «հիմք»
հինմաշ	հընմաշ, «մաշուած»
	— Ճ —
ճաղ	ճաղ 1. «դուլպայ հիւսելու շիւղ», 2. «սայլանիւների ճաղերը»
ճենճ	ճենջ, «ճենճոտ, ճարպահոտ»
ճորճորալ օլ	ճօրճօրան, «չորորալ»
ճռզազ	ճըռըզած, «ճռզալ», կուչ գալ, կծկուել

Այնքապ	Անքապ (բուն Ալշ. խօսուածք)

— Մ —

մաթիլ	մատիլ, «ոջիլ»
մայիլ օլ	այիլ–մայիլ, «զմայլուել»
մանանայ	մանանայ
մանուշակ	մանուշագ
մանտր	մանդբր
մաչ	մաչ, «լորազգի բոյս սպիտակ հատիկնե-ով»
մատղաչ	մադղաչ, «փոքրիկ, թարմ, դալար»
մարսական	մարսական՝ անո՛ւշ, մարսական «Մարսողութիւնդ լաւ ըլլայ» միաս-տով բարեմաղթութիւն մը՝ սեղանէն ելնելու ատեն
մեղօք	մեղօք (էդի մեղօք զորձ ա)
մենզաւոր	մէնձաւոր
մեռոն	մէռոն
մէր	մեր
մէրթէք	մարտաղ վայտէ կոնդեր
մըշ–մըշ	մըշալ, մըշմըշալ, «քնել, հանգիստ քնել»
մրթել	մրտել, «վերմակի կամ ներքնակի կոշտ աստառը»
Միջինք	միջինք
մղմղել օլ	մըղմըղել, «մտատանջուել»
մոզ–մոզ	մօզել, «խենթի պէս շարժուել, մոզ անել»
մուխ	մուխ, ծուխ

— Ն —

Նարեկ	Նարէգ, «ծանօթ աղօթագիրք»
նէննիկ, «քուն եղիր»	Նանիգ
նէրկիզ	Նարգիզ, «Նարգիզ ծաղիկը»
նիշէ	Նիշա, «թրջած ցորենի հատիկ»
նիվիկ	Նըվիգ, «վայրի բանջարեղէն»
նշան	Նըշան
նշղար	Նըշխար

Այնքապ	Անքապ (բուն Ալշ. խօսուածք)
	— Շ —
շալ	շալ, «գօտի, գլխի ծածկոց»
շալվար	շըլվար, «անդրավարտիք»
շաներես	շանէրես, «անամօթ»
շէլէկ	շալաղ
շէն	շէն, «շէն մնաս»
շըրշըր	շըռշըռ, «ջրի ձայնը»
շնթոկել օլ	շնտրոգել, «շան պէս պառկել, քնել»
շնորք	շնորկ
շնոփոր	շընավոր
շուլլալ	շուլալ, շուլըլվել «շուլալուել, մեծ-մեծ կարել»
	— Ու —
ուտելիք	ուդելիք, «կերակուր»
	— Զ —
չանթիկ	չանթա, չանտիկ
չարէ	չարա, «ճար» («էլ չարա չկայ»)
չըրա	չըրաղ, չըրազդան, «ճրագի լոյս, լոյս-լուսաւոր»
չոռ	չոռ «հարբուխ»
	— Պ —
պակաս	պաղաս, «խելապակաս, յիմար»
պաառուկար էթ «ձեւուած աստառի դիմացի եզրերը իրար կարել»	պաղուկար
պարապ կլոխ	պարաբ դըլօխ, «դատարկագլուխ»
պարզանք	պարզանք, «պարծանք»
պարզենալ	պարզէնալ, «պարծենալ»
պիճիլիկ «պտղիկ»	պիջիլիգ, «փոքրիկ, պստիկ»
պիսեր	բէ խեր, «անբարեացակամ»
պուղլուր	բ ըղլուր, «բղլուր, ձաւար»
պտուկ	պըդուգ, «ստինքի կլոր ծայրը»

Այնքապ	Անքապ (բուն Ալշ. խօսուածք)
	— Ջ —
Ջէլէտ	Ջալլադ
Ջէօրդէն	Ջըրօրդան, «Ջրյորդան»
Ջոջ	Ջոճ
Ջուրհամ	Ջըրհամ, «անհամ»
	— Ռ —
ռահան	ըռէհան, «ռեհան»
	— Ս —
սալ	սալ, «սալ»
Սաղմոս	Սաղմոց
սասանիլ	սասանել, «սասանեցնել»
սատանա	սադանա
սատկել օլ	սատկել
սարատ	սառատ, «մեծ անցքերով մաղ»
սըլլել օր	սըլլալ, «սահել, ցած ընկնել, գլորուել»
սըսեռ	սիսեռ
սիւյիւք	ցըվիդ, «տանիքի եզրի դուրս ցցուած մասը»
սխտորճուր	սըխտորջուր, «սխտորի ջուր»
սոխարանս	սօխառաճ, «սոխառաճ»
սուտ փարիսեցի	սուտ փարիսէտէն, «կեղծաւոր»
	— Վ —
վանք	վանկ, «վանք»
վաստակ	վաստագ, «վաստակաւոր, ժառանգորդ, արդիւնք»
վասակ	վասակօրէն, «դաւաճան, մատնիչ, լրտես»
վարճապետ	վարժաբեդ
վարտիկ	վարտիկ, «վարտիք»
վերնատուն	վերնատուն, «գլուխ» իմաստով
վիճակ	վիջագ, «Համբարձման վիջագ»

Այնքապ	Անքապ (բուն Աշ. խօսուածք)
	— Տ —
տանջանք	տանջանք
տանտիկին	տանտրգին, «տանը հոգ տանող կինը»
տապլտիլ	թափբլտել
տառապայ	դառաբա, «փայտէ փականք, դարբաս»
տառոս	դառոց, «բարին կրկնուի դիմացինի հետ»
Տէրընտաս	տէրընդէս
տրո–տրո	տրո–տրո, տրոտրոալ, «տրտնջալ»
տղայ	տրղայ
անօշնէք	տընօխնէնք, տընօրշնենք, «տունը օրհնել»
տոտիկ	տօդիդ, «երեխայի ոտքը, քայլելը»
	— Փ —
փալան	փալան
փատտոս	փատտոց, «փաթոց»
փեղոն	փիլօն
փեռ	փառ, «աղօրիքի, ջրաղացի պտտանիւի թեւ»
	փառիկ, «քայլուածքի տեսակ»
փէթէկ	փէտադ
փէնչիկ	փընճիդ, «կտոր–կտոր եղած խոպոպիկ»
փինթի	փինտի
փիսիկ	փիսօ, փիշօ
փորցաւ	փօրացաւ, «փորցաւ, մտահոգութիւն, մտատանջութիւն»
փուք–բորան	բուք–բօրան
փսոր	փըսար, «մանր–կտոր», փըսորել «կտրել»
	— Ք —
քառսունք	քառասունք
քառկին, քեռկին	քէռէգին
քարկոզել	քարկոձել, «քարակոծել»
քարսիրտ	քարսիրդ
քէյվանի	քէյվանի, «ազնուական մարդ»

Այնթապ	Անթապ (բուն Ալշ. խօսուածք)
քէօզ	քօզ, «կայծ, կրակ, կտրած ածուխ, արեթի վառուած ծայրը»
Քրիստոս	Քիրիստօս
քոսոտ	քօսոդ
քուռուկ	քուռագ, քօռագ
	— 0 —
օշնեա՛ Տէր	օրշնա Տէր, Տէր օրշնա, «օրհնեա՛ Տէր»
օՁիլ	օճիլ
օսկի	օսկի
օսկոր	օսկոռ
օրէնք	օրէնկ
օրթուտ	օռտոդ, «որդնած»
օ՝օրմի Ասվաղ	օղօրմի ասվաճ

ANTAB (ANDIABE) - AINTAB
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL VERIFICATIONS

SOUREN M. SAHAGUIAN

(Summary)

According to the **Armenian History of Aintab** (editor: K. A. Sarafian, Vols. I, II, Los Angeles, 1953) the city of Aintab in Cilicia was rebuilt in the X and XI centuries by the Armenians who had migrated there from the different villages of the province of Antab (Andiabe) of Greater Armenia. Antab is the historical Alashkert of Armenia, some of whose natives were able to escape the 1915-1918 massacres. These natives, who now live in Soviet Armenia, still keep their dialect. Thus, the dialect of Antab (Andiabe) has survived in two branches, those of Aintab and Alashkert.

Based upon the above-mentioned fact, the author develops his study under the following subtitles: **About the Question Concerning the Name Antab (Andiabe), Aintab** (in Cilicia), **Philological Verifications, Etymology of the Dialectical Words in the Colophones,** and a comparative **Dictionary.**

Վահան Թէքէեանը ժամանակակիցներու Նամակներուն մէջ

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Վահան Թէքէեանի ժամանակակից գրական մշակներու նամակներուն մէջ յաճախ կը հանդիպինք տեղեկութիւններու, որոնք կ'առընչուին «հայ բանաստեղծներու իշխան»ին, եւ լոյս կը սփռեն անոր թէ՛ գրական թէ՛ հասարակական գործունէութեան վրայ, գնահատանքի բովէն անցընելով զայն:

Մեծ է թիւը այդօրինակ նամակներուն, որոնցմէ կը հրապարակենք Երուանդ Օտեանի, Օննիկ Չիֆթէ-Սարաֆի, Արփիար Արփիարեանի, Տիրան Զրաբեանի եւ Շահան Շահնուրի գրչին պատկանող նամակներէն հատուածներ:

Հրատարակութեան տրուած նամակները՝ բոլորն ալ անտիպ, կը պահպանուին Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին (ԳԱԹ) մէջ, եւ առնուած են Միքայէլ Կիւրճեանի (ՄԿՖ), Օննիկ Չիֆթէ-Սարաֆի (ՕՉՍՖ) ու Գեղամ Ֆէնէրճեանի (ԳՖՖ) արխիւներէն:

*
**

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆԷՆ

Միքայէլ Կիւրճեանին 22, 9, 1904

... Շնորհաւորութիւններ մասնաւորապէս այն երեք ոտանաւորներուն համար, որոնք երեւցան Ազատ Բեմի մէջ ուղղուած Տոքթ. Փաշայեանի[1]: *Կ'ենթադրեմ, որ երեքն ալ քու գրածներդ են եւ մա-*

1. Տոքթ. Կ. Փաշայեան՝ խմբագիր-տնօրէնը Գահիրէի «Հորիզոն» շաբաթաթերթին (1904-1906 թթ.): «Մշակ»ի 1904 թ.ի 121 եւ 122-րդ թիւերուն մէջ Տոքթ. Կ. Փաշայեան գրած էր եգիպտահայ գաղութի մասին ընդվզեցուցիչ թղթակցութիւն

նաւանդ կ'ուզեմ որ այնպէս ըլլայ։ Բայց արդէն ո՞վ կայ Եգիպտոս որ այդքան esprit [ոգեւորութիւն], *այդքա՜ն* ironie [հեգնանք], *այդքան* verve [աւիւն] *ունենայ։*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Ա. բաժին, 19ա.

*
**

Միքայէլ Կիւրճեանին 22, 10, 1904

... Մշակի[2] *եւ Փաշայեանի մասին Վահան Տիրանեանի*[3] *գրածը հիանալի էր. իմ կողմէս շնորհաւորէ զինքը անպատճառ, մանաւանդ որ Բարսեղին*[4] *գրած մէկ նամակիս (կամ քեզի գրած, չեմ յիշեր) մէջ աննպաստ կերպով խօսած էի իր գրածներուն վրայ, դատելով զինքը իր յեղափոխական գրուածքներէն, սեռ մը որ չեմ գիտեր ինչո՛ւ այլեւս* faux [կեղծ] *եւ ծաղրելի կը հնչէ ականջիս։*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Ա. բաժին, 19սւ.

*
**

Միքայէլ Կիւրճեանին

... Վահանն ալ կ'աշխատակցի կոր մեզի[5]*, ատեն ատեն։*

... Շիրակը[6] *երեք շաբաթ է լոյս տեսած չունի. նախ՝ Թէքէ–*

մը, որ իր ժամանակին մեծ աղմուկ բարձրացուց եւ այդ օրերուն Թէքէեանի կողմէ խմբագրուող Աղեքսանդրիոյ «Ազատ Բեմ» շաբաթաթերթին (1903-1907 թթ., շրջան մը նաեւ հրատարակուած իբրեւ առօրեայ) 15, 18 եւ 20-րդ թիւերուն մէջ՝ տարբեր ծածկանուններով յաջորդաբար լոյս տեսան՝ «Դոկտոր Կ. Փաշայեան խանի Տ... Գեղօնը» (Ասուպ), «Հրաւէր» (Գիսաստղ) եւ «Բրոնիկ» (Մէն կէն) ոտանաւորները, որոնցմէ առաջին երկուքը կը պատկանէին Թէքէեանի գրչին, եւ երրորդը միայն գրուած էր Կիւրճեանին կողմէ։

2. 1872 թ.ին, Գրիգոր Արծրունիի կողմէ Թիֆլիսի մէջ հիմնուած շաբաթաթերթը, որ այդ շրջանին լոյս կը տեսնէր իբրեւ օրաթերթ։

3. Թէքէեանի երիտասարդական տարիներու ամենագործածական ծածկանունը։

4. Բարսեղ Օհանեան, զարմիկը Վ. Թէքէեանի եւ մեկենասը «Շիրակ»ի։ Սակարանային պաշտօնեայ, որ միաժամանակ վերակազմեալ-Հնչակեան գործիչ ու հրապարակագիր էր։

5. Խօսքը կը վերաբերի Շահնազարի Պոլսոյ «Հայրենիք» օրաթերթին, որուն գլխաւոր խմբագիրը պիտի դառնար Թէքէեան կարճ ատեն մը, «Շիրակ»ի դադարումէն ետք։

6. Պոլսոյ մէջ Թէքէեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող շաբաթաթերթ՝ 1909 թ.ի 7 Փետր.—15 Օգոստոս։ Նախապէս իբրեւ ամսաթերթ կը հրատարակուէր Աղեքսանդրիա, 1905 թ.ի Յունուարի 1-էն սկսեալ, Վ. Թէքէեանի եւ Միք. Կիւր–

եանին ծուլութեան պատճառաւ ու յետոյ նիւթական դժուարութեանց համար։ Պոլսոյ մէջ հազիւ 40 հատ ձեռքէ կը ծախուի կոր եւ սակայն ամէնէն շատ սպառած շարաթաթերթն է...։

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Ա. բաժին, 19բ.

***

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԷՆ

Միքայէլ Կիւրճեանին 17, 8, 1904

Գրական հանդէսի մը[7] *հրատարակութեան գաղափարը սքանչելի մտածում մըն է զոր ունեցած էք...։*

... «Տիրանեանին» յիշատակութիւնը կ'ընես «Թէքէեան» ըսելով. չէի գիտեր թէ նոյնն են...։ Իր բանաստեղծութիւններուն հատորը[8] *Բարիզ կարդացի (եթէ նոյն ինքն է) եւ շատ աղուոր բաներ գտայ մէջը։ Հայ Հանդէսին*[9] *մէջն ալ յօդուած մը պիտի հրատարակէի, բայց դժբաղդաբար չա՛տ քաղաքականութեան ետեւէ եղայ...։*

... Չէի գիտեր թէ Եգիպտոս է։ Լաւ գրող մըն է ... Գալուստ աղային[10] *զաւա՞կն է։ Օրթագիւղ Թէքէեան Գալուստ աղան կար, աղէկ մարդ մըն էր, եւ զաւակներ ունէր որոնք պզտիկուց մելամաղձիկ էին...։*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Ա. բաժին, 85ա.

***

Միքայէլ Կիւրճեանին

25, 1, 1905

... Վ. Թէքէեանի ոտանաւորները[11] artistique [*արուեստով*] *են...։*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Ա. բաժին, 85բ.

նեանի խմբագրութեամբ։ 1906 թ.ի Յունիսի 1–էն մինչեւ դադարումը լոյս տեսած է Գահիրէ, Ա. Արփիարեանի խմբագրութեամբ։

7. Կ'ակնարկուի «Շիրակ»ը։

8. Խօսքը 1901 թ.ին Բարիզ հրատարակուած Վ. Թէքէեանի բանաստեղծութիւններու անդրանիկ հատորին՝ «Հոգեր»ու մասին է։

9. Ա. Արփիարեանի խմբագրութեամբ 1902–1903 թթ. Վենետիկ լոյս տեսնող գրական կիսամսեայ։

10. Վ. Թէքէեանի հայրը, որ մահացած է 1888 թ.ին։

11. Կ'ակնարկուի՝ «Շիրակ»ի առաջին թիւին մէջ Վահան Տիրանեան ստորագրութեամբ լոյս տեսած «Կը Սիրէի», «Առիթները» եւ «Փոքրիկ» ֆերթուածներուն։

*
**

ՕՆՆԻԿ ՉԻՖԹԷ-ՍԱՐԱՖԷՆ

Պոլոս Գէորգեանին

3, 8, 1926

... Ուրախ եմ որ մտաւորականներու միաբանութեան գաղափարը նաեւ դուք ունեցեր էք: Այն օրերուն որ ես Քօրֆուի մէջ կը խորհէի այդ մասին, Վառնայի մէջ Թէքէեան գրեթէ ճիշտուճիշտ նոյնը խորհեր էր եւ երբ ան ալ Քօրֆու եկաւ[12] իրը որբերու քննիչ, եւ տեսնուեցանք, անդրադարձանք որ ոչ միայն միեւնոյն գաղափարը յղացեր էինք նոյնիսկ իր մանրամասնութիւններուն մէջ ծրագրելով զայն, այլ ինքն ալ ես ալ մեր քիչ շատ դրամատէր բարեկամներուն զատ զատ գրած ու պարզած էինք զայն: Համաձայնեցանք որ ինք Եգիպտոսի «Արեւ»ին[13] եւ ես՝ Ամերիկայի «Կոչնակ»ին[14] մէջ պիտի գրէինք նոյն նիւթին վրայ, գաղափարը տարածելու համար. այնպէս ալ ըրինք. բայց արդիւնք մը չտուաւ դժբախտաբար, թէեւ միշտ ալ կ'երազենք մեր ծրագիրն ու անոր յաջողութիւնը:

Շատ դոհ եմ որ անոր ալ գրած էք, որովհետեւ ան Եգիպտոսի մէջ ազդեցութիւն եւ միջոցներ ունի[15] նիւթապէս ալ օգտակար ըլլալու:

ԳԱԹ-ՕՁՍՑ

*
**

ՏԻՐԱՆ ՁՐԱՔԵԱՆԷՆ

Միքայէլ Կիւրճեանին

10, 6, 1905

... Հոգեւին գիտեմ ինչ արժէք որ ունի քու «Ճահիլը»դ[16] (քո՞ւկդ է այնպէս չէ՞. կ'աղաչեմ, քենէ տարբեր մէկը չըլլա՛յ անոր հեղինակը. եւ կրնա՞ր միթէ ըլլալ.) ինչ հիանալի արժէք որ ունի՝ մեր ընդհանուր տժգոյն, անհանճար արտադրութեանց դեհկոյտին, թշուառութեան մէջ: Կա՛ն եղեր մխիթարիչ ու անծանօթ բարձրու-

---

12. Վ. Թէքէեան 1922 թ.ի Դեկտեմբերին Պոլսէն անցած էր Պուլկարիա, ուր մինչեւ 1923 թ.ի Մարտ 7 մնալէ յետոյ, դիմած էր Յունաստան՝ գրաղելու որբերու ոարցով եւ հոն ալ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ նշանակուած էր որբերու քննիչ: Թէքէեան Քորֆու գտնուած է Ապրիլի առաջին տասնօրեակէն ետք:

13. Ամենօրեայ պաշտօնաթերթ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Հիմնուած է 1915 թ.ին Աղեքսանդրիա, իբրեւ երկօրեայ, Թէքէեանի, Տամատեանի եւ Մկրտիչեանի կողմէ: 1924 թ.էն սկսեալ կը հրատարակուի Գահիրէ:

14. «Հայաստանի Կոչնակ» շաբաթաթերթը, որ այդ շրջանին լոյս կը տեսնէր Նիւ Եորքի մէջ, Յովհ. Աւագեանի խմբագրութեամբ:

15. Վ. Թէքէեան այդ օրերուն ատենապետն էր թէ՛ Գահիրէի Քաղաքական ժողովին եւ թէ՛ Ռ. Ա. Կուսակցութեան Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութեան:

16. Վ. Թէքէեանի նորավէպերէն մէկը, որ լոյս տեսած է «Շիրակ»ի 1905 թ.ի երրորդ թիւին մէջ:

թիւններ, երեւակայութեան, յղացման, compositionի [շարադրութեան] մեծամեծ, մեծաթռիչ կարողութիւններ...:

11 Յունիս

Այդ պատմութիւնը, որ երազի պէս կը տեւէ, ու երազի պէս կ'աւարտի, մեծ հեղինակի գործ է, որչափ որ կրնամ ճանչնալ. իրականութեան բոլոր ճշմարտութեան հետ՝ խորհրդանշանի մը բոլոր վեցացական գերիրականութիւնը ունի, Ֆանդէն-Լադուռի[17], Տը Շավանի[18] պատկերի մը պէս. մեծ դաղափար մը կը պատկերացնէ, պատկերին բոլոր պայմաններով, եւ դաղափարին բոլոր տարրերով. թո՛ղ երկուքին ալ դատ դատ ունեցած յատկութիւնները, երկուքին նոյնացումը հիանալի է. թերեւս ամենեւին չկայ պատկերի մաս մը որ դաղափարին մէկ տարրին չհամապատասխանէ, որ իր նշանակութիւնը չունենայ, եւ միանդամայն, դաղափարէն անկախաբար՝ պատկերին ամբողջութեան մէջ տրամաբանական, անհրաժեշտ կապ մը չունենայ պատկերին միւս մասերուն հետ. եւ ասոր համար՝ խելացի, վարպետ հեղինակի ալ գործ է. բարի՛ հեղինակի. վասնզի դաղափարին հասնիլ չկրցողները կրնան խիստ եւ խիստ դեղեցիկ դէպքերու պատմութիւն մը, պատկեր մը տեսած ըլլալու գոհունակութիւնը ունենալ պարզմտօրէն. բարի՛, արդահատո՛ղ հեղինակի (թէեւ անշուշտ հեդնօրէն արդահատող հեղինակի) գործ արդարեւ. քանզի, ինքնահաւան աղօտութիւններու, խրթնութիւններու չի տարուիր, գործին խորհրդանշականութիւնը առարկելով, եւ «գերիվեր» ապրումներով չի հպարտանար, ի վնաս պատկերին յստակութեան, ծայրէիծայր տրամաբանութեան, եւ անթերի ամբողջութեան: — Բայց դեռ դիտելի, սքանչելի կէտեր կան: ... Կ'ուզեմ խօսիլ այն զարմանալի, ճշմարտապէս մեծ հեղինակի յատուկ այն ճաշակին, ընտրողութեան, ստեղծումներո՛ւ հաւասարող այն ընտրողութեան վրայ՝ որով հայկական խնդիրը անձնաւորելու համար ուրիշ կերպարան կամ խորհրդանշան չե՛ս դտներ, այլ խղճալիօրէն պատկառելի հանրածանօթ լարախաղացը. ա՛հ, թերեւս այդ անձին մէջ վերջին հայ պատմութիւնը չտեսնողի մը համար՝ լարախաղացին գիւտը իբր դրականութեան նիւթ՝ վայրկեան մը նախասիրական ճիդ մը, դրական լարախաղացութիւն մը թուի. (ո՛չ աւելի քան վայրկեան մը, վասնզի հսկայի պտոյտը թաղին մէջ ա՛յնքան անակնկալ կատարելութեամբ մը դրուած է որ

---

17. Մորիս Ֆանդէն տը Լադուռ (1704–1788 թթ.), ֆրանսացի մատիտանկարիչ:

18. Փիէր Փուվիս տը Շավան (1824–1898 թթ.), յետ-տպաւորապաշտ եւ նորտպաւորապաշտ ֆրանսացի արուեստագէտ, որ յայտնի է իր խորհրդանշական ու այլաբանական զարդանկարներով:

այդ ընթերցողը պիտի իսկոյն խոստովանի թէ նի՛ւթ մըն է եղեր ա՛ս ալ, «ճանպազ»ն [լարախաղաց] ալ, որքան իր ոտքերուն կամ չուանին շնորհիւ նիւթերու հասարակ մակարդակէն դուրս, վեր փախչի·) բայց որքան աւելի հիանալի կ՚ըլլան դիւցազնին ամէն արարքները, բոլոր անհեթեթ — թէեւ անաչառօրէն իրական — երեւոյթները, երբ նոյնիսկ իրական անդրանկարի մը արտայայտութիւնն ըլլալնին անվիճելի, անտարակուսելի կերպով կը ցայտէ· եւ ես ա՛յս աստիճան պատշաճեցում գաղափարին ու խորհրդանշանին՝ տակաւին տեսած չէի մեր գրականութեան մէջ· եւ Սուիֆթի[19], Կէօթէի[20] թերեւս, (եթէ ոչ նաեւ Զերվանդէսի՝[21] որ կը ծիծաղի), ու Իպսէնի[22] եւ բոլոր paraboliste [այլաբան] ու symboliste [խորհրդապաշտ] հանճարներու կարողութեան այս նմոյշը, մերային, հարազատ, մեր սովորութեան մէջ չքնաղօրէն բարձրակարկառ՝ չէի յուսար ոչ մէկէն...:

... «Ճահիլը»ին մէջ զիս ամէնէն աւելի ապշեցուց՝ եւ ինչ որ անշուշտ նորութիւն մըն է բոլոր գրականութեանց մէջ, կամ խիստ հազուադէպ երեւոյթ մը, հայկական վերջին պատմութիւնը պատկերող այս եղելութեան, դիպանկարին (ճամպազին կեանքի՛ն) ալ ամենամեծ մասամբ իրական ըլլալն է· իրականութենէն առնուած ըլլալն է· վասնզի յաճախ, իրական գաղափարը պատկերացնելու, անձնաւորելու կամ դիպաւորելու համար հարկ տեսնուած չէ՛ր իրականութեան· fiction [մտացածին] մը կը բաւէ՛ր· եւ քու ըրածդ ուրիշ բան չէ հոս՝ այլ իրականութիւն ստեղծել, եթէ կարելի է ըսել...: Հոս ստեղծագործելու յիմար յաւակնութիւնը մեծապէս նուազած է — հոս՝ աշխարհայինը աշխարհին, մտաւորականը մտքին կը վերաբերի...:

... Իրականութիւնը հազի՛ւ, անզգալի իմն կը փոխես, անոր բոլոր ճշմարտանմանութիւնը պահելով, եւ մոգապէս՝ կը կրկնաւորես զայն ուրիշ ահագին իրականութեամբ մը որ առաջին պարզուկ տեսարանին մէկ հեռաւոր ու ապշեցուցիչ projectionը [արտացոլում] կ՚ըլլայ, կէտ առ կէտ հաւատարի՛մ անոր, քանի որ երկու մօտաւոր ու հեռաւոր պատկերները իրապէս նոյնատեսակ դէպքեր են, նոյն ըն-

---

19· Ճոնաթան Սուիֆթ (1667–1745 թթ·), իրլանտացի դիւանագէտ եւ գրող, նշանաւոր՝ «Կիւլիվերի ճամբորդութիւնները» գիրքով (1726 թ·):

20· Եոհան Վոլֆկանկ Կէօթէ (1749–1832 թթ·), գերմանական նոր գրականութեան հիմնադիրներէն՝ ծանօթ իր հանճարեղ «Ֆաուստ»ով:

21· Միկել տէ Սերվանթես (1547–1616 թթ·), հռչակաւոր «Տոն Քիշոթ»ի սպանացի հեղինակը:

22· Հենրիկ Իպսէն (1828–1906 թթ·), նորվեկիացի թատերագիր եւ բանաստեղծ, իրապաշտ թատերգութեան հիմնադիր:

կերական–հոգեկան պայմաններուն ենթօրինեալ, եւ ինչ որ խեղճուկրակ հայութիւն մը կրնայ յեղափոխական դարձնել՝ գեղջուկ մըն ալ կրնայ «ճանպազ» ընել·— եւ, հասնելով այսպէս վերջնագոյն գաղափարի մը՝ կրնա՞մ ըսել թէ հեղինակիդ մէջ symboliste*–ին հետ իմաստասէր մը կայ որ իրերը կը մերձեցնէ ու կը դասաւորէ, որ զանոնք գրեթէ կը պատճառաբանէ՝ ու կը թուի նախագծեալ անոնց օրէնքը···:*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Բ· բաժին, 247

***

Միքայէլ Կիւրճեանին 12, 7, 1905

Նամակէդ կրած տպաւորութիւնս մի՛ հարցներ··· չնորհակալ եմ որ խայտառակ մարգարէութիւնս չատ չես ծաղրած, քիչ մնացեր էր որ ճահիլին մէջ ենթադրած symbolisme*–ս ալ երեւակայական ըլլար···: Ի՞նչ ըսեմ· «պատռեցէ՞ք» այդ նամակս···:*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Բ· բաժին, 247

***

Միքայէլ Կիւրճեանին 3, 2, 1909

··· Կարելի չէ որ Վահանին հետ ըլլամ, մեզի կամ այլուր, եւ քու խօսքդ չըլլայ, քենէ բան մը չպատմուի: (Եթէ Վահանը քիչ մը աւելի մտերմական ոգի ունենար, անշուշտ դեռ չատ աւելի պերճախօս պիտի ըլլար քու մասիդ, բայց աւելի՝ բարեկամական է միչտ. չափաւոր ու posé *[ծանրաբարոյ, զգօն] որ է յամենայնի· հաւասարակշռութեան (ինչ որ չ'արգիլեր սակայն տատանումները) միակ օրինակն է բանաստեղծականութեան մէջ, իմ տեսածներուս մէջ):*

ԳԱԹ–ՄԿՖ, Բ· բաժին, 249

***

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԷՆ

Գեղամ Ֆէնէրճեանին Դշ· 1968

·· Եթէ կայ բան մը, միա՛կ բան մը, որ զիս կը նեղացնէ, ան ալ շահագործումն է Թէքէեանի նամակին[23] *(յապաւումի ենթարկուած*

23· Խօսքը կը վերաբերի Վ· Թէքէեանէն Շ· Նարդունիին ուղղուած եւ «Ցառաջ» օրաթերթի 1968 թ· Սեպտ·ի 15–ի թիւով հրատարակուած նամակին, որ նախապէս, 1933 թ· Յունիսի 4–ին, աւելի ամբողջականօրէն լոյս տեսած է դարձեալ «Ցառաջ»ի մէջ:

նամակին) ուր բանաստեղծը կը յայտնուի իբրեւ մէկը, որ զուրկ է գրական հասկացողութենէ։ Այս դիմազեղծումը անհանդուրժելի է ինծի։

Ինչպէ՞ս չընտեսնել, որ նամակին ներբողական մասը sapé [տեղեհան] եղած է իր հիմէ՛ն իսկ։ Արդարեւ Թէքէեան չէ կրցած դիրքը[24] կարդալ մինչեւ ծայրը։ Ան կ՚ըսէ — «կարդացի մինչեւ էջ x»։ Ներբամտութեան պէտք չիկար կշռելու համար այս սլաքին աւերիչ ուժը։ Տակաւին աչքիս առջեւն է Ց. Տէր-Յակոբեանը[25], որ կը խնդար ցոյց տալով սլաքին ուղղութիւնը։

Եթէ Մեղեդիները (տիտղոս՝ զոր Ֆրանսայի մէջ պիտի գործածէր գաւառաբնակ vieille fille մը — des mélodies, des mélodies!) [պառաւ օրիորդ մը — մեղեդիներ՞ը, մեղեդիները]։ Եթէ, կ՚ըսեմ, այդ դիրքը ստացած է չափազանցեալ ներբող, պատճառն այն է որ Թէքէեան կ՚ուզէ հակակշռել վերջին paragraphe-ը [պարբերութիւն], որ վերջնական դատապարտութիւնն է Նարդունիի[26] լրագրական գործունէութեան։ Կուսակցական տարակարծութիւնը գործ չունի հոն։ Թէքէեան նկատառման անարժան կը գտնէ Նարդունիի գաղափարները եւ զանոնք պարզելու իր եղանակները, եւ խորհուրդ կու տայ որ զբաղի միայն իր գրականութեամբ որ հէքիաթային է, այսինքն ցնորական։ Մի՛ զարմանար երբ ըսեմ թէ Շ. Միսաքեանը[27] իրը ըրաւ Թէքէեանի խորհուրդը, իմ առջեւս, մտերիմ խօսակցութեան մը ընթացքին։ Միսաքեան չա՜տ բան կը քաշէր, ամէն օր ի կարգ հրաւիրելով իր օգնականը։

Հոս պէտք է կատարեմ վերադարձ մը, պարզելու համար թէ ի՛նչ պարագաներու դրդումին տակ Թէքէեան պէտք տեսած է դրիչ շարժելու, ինք որ սովոր էր բերանացի քանի մը քաղաքավարական բառերով բաւականանալու։

Մենք ունինք անհեթեթ սովորութիւն մը, ըստ որուն պէտք է համազգային ընոյթ զգենու յոբելինական ամէ՛ն հանդիսութիւն։ Այսինքն՝ հրաւիրել բանախօս մը, զոր en secret [գաղտնաբար] կ՚արհամարհենք։ Խօսելու հրաւիրուած էր Նարդունի։ Թէքէեան իր նամակով կը փոխադարձէ, ի յառաջագունէ, այն համակրական geste-ը,

---

24. Այսինքն՝ Նարդունիի «Մեղեդիներ՞, մեղեդիներ՞»ը։

25. Ֆրանսահայ հրապարակագիր։

26. Շաւարշ Նարդունի (1898–1968 թթ.), Արմաշ ծնած եւ Ֆրանսա ապրած արձակագիր, որ միաժամանակ եղած է հիմնադիրը «Ցարդգոդ», «Զ. Ո. Մ.»ի եւ «Երկունք» պարբերականներու։

27. Շաւարշ Միսաքեան։

[վարմունք], զոր միւսը կը պատրաստուի իրեն մատուցանել — բայց որ չը մատոյց, քանի որ խօսք չառաւ հանդէսին։ Եւ նամակը մնաց՝ մէկ ոտքը պարապին մէջ առկախ։

Եղածը, ուրեմն, կենցաղագէտ մարդու մը ազնիւ geste-ն էր, ուր բարեկամաբար կը տրուէին, երէցէ մը դէպի սկսնակը, շատ իմաստուն խորհուրդներ։ Նարդունի ոչ միայն չեղաւ շնորհապարտ, այլ Թէքէեանի դէմ նիզակ ճօճեց։ Ահա այս մասն է որ, ինչպէս ըսի նախորդիւ, շարուած է italique [տառատեսակ՝ շեղագիր] տառերով։

Երբ Թէքէեան ինծի ըսաւ, Floria-ի[28] մէջ, թէ Նարդունի արտօնութիւն խնդրած է նամակը հրատարակելու եւ ինք՝ հաւանած, ես իմ աթոռէս վեր ցատկեցի (հազիւ կը չափազանցեմ)։

— Ինչո՞ւ արտօնեցիք... ձեր գրելն իսկ զարմանալի է...

— Ճանըմ, մարդը ճիգ մը ըրեր է... St Michel-ի[29] վրայ դէմս ելաւ... դոհ մնացեր է... շատ խնդրեց, արտօնեցի... ի՞նչ կ'ուզես որ պատահի...

— Զեմ գիտեր թէ ի՞նչ... բայց ես մարդս կը ճանչնամ...

Մինթէ ներելի՞ բան է կռնակէն հարուածել յարգելի անձնաւորութիւն մը, de surcroit [պատկառելի] երէց մը, զոր դուն ինքդ հրաւիրած ես խնդրանքով եւ ակնածանքով։ Որպէս թէ նամակը յօդուած ըլլար, դայն կը գատափետէ, նո՛յն տեղը, երբ արտօնութեան խնդրանքը ինքնին նշան էր համամտութեան։ Մարդը անկարող էր այս նրբութիւնը ըմբռնելու։ Տրեխները միշտ ոտքն էին։

Խորունկ եղան խեղճ Թէքէեանի զգուանքն ու բարկութիւնը։ Ես զինքը դտայ նոյն օրը, միշտ Floria-ի մէջ։ Առանձին։ Իր ամէն<էն> մռայլ արտայայտութիւնն էր առած։ Ըսի իրեն — «Հիմա տեսա՞ք որ իրաւունք ունէի...»։ Միշտ գլխիկախ՝ պատասխանեց ձեռքի յուսահատական շարժումով մը.

— Ամէ՛նքն ալ այսպէս են... ամէ՛նքն ալ...

Պէտք չունեցաւ իր քովէն վանելու այս polygraphe-ը [բազմաբիւ նիւթերու մասին գրող]։ Պայթեցաւ Թուրեան Եպիսկոպոսի[30] սպանութեան դէպքը։ Ապագայ[31] եւ Ցառաջ[32] սկսան փոխադարձ ռըմ-

---

28· Ճաշարան՝ Բարիզի մէջ։

29· Բարիզի փողոցներէն մէկը։

30· Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոս Դուրեան (ոչ թէ Թուրեան), Ամերիկայի հայոց առաջնորդը, որ 1933 թ·ի Դեկտ·ի 24-ին եկեղեցիին մէջ դաշունահար սպանուեցաւ։

31· Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ֆրանսայի պաշտօնաթերթը։

32· Օրաթերթ, հիմնադիր՝ Շաւարշ Միսաքեան։ Հ· Յ· Դաշնակցութեան բանբերը։

բակոծութիւն մը որ բոլորովին սէրսէմցուց [ապուշցուց] *մեր անըզ-դիւտ* [անսգիւտ?] արմաշցին[33]:

ԳԱԹ–ԳՖՖ

33· Ակնարկութիւնը Շ· Նարդունիի համար է:

VAHAN TEKEYAN IN THE LETTERS OF HIS CONTEMPORARIES

VATCHE GHAZARIAN

(Summary)

Vahan Tekeyan (1878-1945), the prominent Armenian poet, is often discussed in the letters of his contemporaries. The author quotes from the unpublished letters of Yervant Odian, Onnig Chifte-Sarraf, Arpiar Arpiarian, Diran Chrakian and Shahan Shahnour, all well known Armenian writers. The letters are kept in the Museum of Literature and Arts of Yerevan.

Հայ Մանրանկարչութեան «Նոմինալիստ»ները Թորոս Ռոսլին եւ Սարգիս Պիծակ

ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ–ՏԱՏՈՅԵԱՆ

Արեւմտեան աշխարհի քաղաքակրթութիւններուն մէջ նոմինալիզմով պատրաստուած, եւ հետագային՝ Վերածնունդի մարդկայնականութեամբ իրագործուած «անհատականութեան գաղափարը» իր զուգահեռը ունի Հայկական Կիլիկիոյ մշակոյթի պատմութեան մէջ՝ ԺԳ. դարու երկրորդ կէսէն սկսած մինչեւ թագաւորութեան անկումը երկարող ժամանակաշրջանին մէջ։ Այս գաղափարը տեսականօրէն կը դրսեւորուի Վահրամ Բարունիի նոմինալիստական փիլիսոփայութեան, իսկ գործնականապէս՝ արհեստներու, ճշգրիտ գիտութիւններու եւ բժշկագիտութեան, ու գեղարուեստականօրէն՝ մանրանկարչութեան մէջ։

Ոչ միայն Հայկական Կիլիկիոյ վերոյիշեալ ժամանակաշրջանի, այլ եւ ամբողջ հայ մանրանկարչութեան մեծագոյն վարպետներէն՝ Թորոս Ռոսլինի եւ Սարգիս Պիծակի արուեստին գեղագիտական, եւ մանաւանդ մարդկայնական բովանդակութեան վերբերումը կարելի կ՚ըլլայ ժամանակաշրջանին ա՛յս հասկացողութեան դիմաց, այսինքն՝ իբրեւ ուղղակի արտայայտութիւնը անհատականութեան գաղափարին, որ պիտի առաջնորդէր դէպի Վերածնունդը։

Բոլոր համաշրջական ուսումնասիրութիւններուն նման՝ ներկայ աշխատութիւնը իր կարգին ենթակայ է պարզաբանութիւններու վտանգին։ Նոմինալիստական մտածողութեան եւ մանրանկարչական

նիւթի մը միջեւ ընդհանուր եզրերու կազմութեան համար գործածուած տարազները ընդարձակ հարցերու (կամ երեւոյթներու) կաղապարումներն են, եւ այդ պատճառով՝ կորսնցուցած իրենց կենսունակութենէն մաս մը։ Սակայն միւս կողմէ՝ «մեկուսապաշտ» զեղագիտութիւնը, որ մանրանկարչութիւնը (եւ արուեստները առհասարակ) կ՚անջատէ ճանաչողական միւս բնագաւառներէն, կրնայ խեղաթիւրել իր նիւթը, անտեսելով անոր էութեան բաղադրիչ հիմնական տարրերը։

Նոմինալիստական մտածողութիւնը հասկնալու կարեւորագոյն սկզբունքը «ընդհանրականներուն», կամ՝ անհատականին եւ ընդհանրականին յարաբերութեան հարցն է, որ եղած է նաեւ, թէեւ տարբեր բանաձեւումներով, զեղագիտութեան ալ կենսական խնդիրներէն։

Ընդհանրականներուն (universals) բնոյթին եւ յարաբերութեանց իւրայատուկ փիլիսոփայութեան մը վրայ կը հիմնուի նոմինալիզմին բնազանցութիւնը։ Իրրեւ իմաստասիրական «դպրոց», անիկա կը նշէ միջնադարեան սքոլասթիսիզմէն դէպի վերածնունդ անցնող անկիւնադարձային հանգրուանը։ Պատմականօրէն՝ նոմինալիզմը կ՚առընչուի Ռոսելինիւսի (1050–1122 թթ.) մտածողութեան (թէեւ ճիշդ չէ այդ դասաւորումը)։ Հակիրճ կերպով սահմանուած՝ նոմինալիզմը փիլիսոփայական այն տեսութիւնն է՝ որ կը հերքէ ընդհանրականներու բացարձակ, առարկայական եւ անհատականներէն անկախ գոյութիւնը, այլ խօսքով՝ նոմինալիզմը կը հերքէ ընդհանրականներուն գոյացականութիւնը (substantiality), զայն նկատելով անհատականին յատկանիշը։ ԺԲ. դարու նոմինալիստներէն իւրաքանչիւրը ա՛յս մեկնակէտէն սկսած զարգացուցած է իր սեփական տարբերակը՝ միշտ մնալով հաւատարիմ նոմինալիստական ընդհանուր սկզբունքներուն։ Սակայն, բնազանցական կնճռոտ վէճերէն ու ծայրայեղ կեցուածքներէն անդին, նոմինալիզմը մարդկային անհատականութեան եւ անոր գործունէութեան դաշտը հանդիսացող անմիջական իրականութեան ինքնուրոյն արժէքներուն վերահաստատումն է։

Արուեստի մէջ այս դիրքորոշումը կ՚ունենայ իր հետեւանքները. միջնադարեան աշխարհահայեցքին յատուկ՝ արտայայտութեան զուսպ, խստակեաց եւ ոչ–անձնական ու խորհրդանշական կերպերուն դէմ հակազդեցութիւնը կը մատնանշէ այդ իրողութեան։ Գոթական արուեստները, գիտական յեղափոխութիւնը եւ ԺԵ. դարուն Վերածնունդի մարդկայնականութիւնը անհրաժեշտ հետեւանքներն են միջնադարեան սքոլասթիսիզմի անկումին եւ նոմինալիզմով սկսած անհատականութեան զարթօնքին։

Սակայն անհրաժեշտ է ի մտի ունենալ այն իրողութիւնը թէ մարդկային անհատականութեան զարգացումը չի կատարուիր ի հա-

չեւ գերմարդկայինին, նոյնիսկ՝ Վերածնունդի շրջանին: Երկնային գերադաս իրականութեան ստորադաս՝ բայց անոր զուգահեռ կը հաստատուի երկրային–մարդկային մակարդակը, մարդը ունենալով իրբեւ առանցք:

Ուրեմն՝ նոմինալիզմին հիմնական դերը կը կայանայ ոչ այնքան ընդհանրականներու առարկայական ու անկախ գոյութեան հերքումին՝ որքան անհատականին գոյացականութեան հաստատումին մէջ: Անհատականը նկատելով ինքնուրոյն արժէք, նոմինալիզմը մարդկային ամբողջ գոյութիւնը կը դնէ նոր տեսանկիւնի դիմաց: Իսկ երկու գլխաւոր նոմինալիստներու կողմէ՝ անհատականը բնազանցականօրէն կը բնորոշուի հետեւեալ կերպ. Աբելար (1079–1142 թթ.) անհատը իր մասնաւոր յատկութիւններովը կը նկատէ այնպիսի գոյութիւն մը, որ հակառակ իր մասնակցութեանը ընդհանրական յղացքի մը մէջ, կը մնայ ինքնուրոյն գոյացութիւն մը: Անհատականութեան այս հասկացողութիւնը կը համապատասխանէ Թորոս Ռոսլինի մարդու հասկացողութեան: Անսելմ (1035–1109 թթ.)՝ գոյացութիւնը կը նկատէ անհատականին եւ ընդհանրականին միացումը, զուգորդութիւն մը, որուն կողմերը հաւասարապէս կարեւոր են եւ իրարու լրացուցիչ (թէեւ ընդհանրականը կը մնայ ձեւով մը առաջնահերթ, իսկ զուտ–անհատական յատկանիշները՝ երկրորդական): Այս կարգի նոմինալիզմը կը համապատասխանէ Պիծակի անհատականութեան հասկացողութեան:

ԺԳ. դարու Բ. կիսուն ապրած Վահրամ Րաբունին կը նկատուի նոմինալիզմի հիմնադիրը հայ իմաստասիրութեան մէջ: Բանաստեղծ եւ պատմաբան՝ Րաբունին եղած է Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. Թագաւորին ատենադպիրը, գրած է Ռուբինեան տան չափածոյ պատմութիւնը[1]:

Րաբունիի նոմինալիզմը, հակառակ ներքին անհետեւողականութեանց, կը մնայ դպրոցին լայն շրջագիծէն ներս: Րաբունիի համար անհատը, իբրեւ ենթակայ՝ գոյացութիւն է եւ առանց իրեն ո՛չ սեռը, ո՛չ տեսակը եւ ոչ ալ որակը կրնան գոյանալ: Անհատը ինքնին, իր էութեամբը թէ՛ սեռն է, թէ՛ տեսակը եւ թէ որակը, այսինքն՝ անոնց իրագործումը: Գոյացութիւնը, կամ այն ինչ որ կը կազմէ իրեն հիմնական էութիւնը, անհատականութիւնն է, ոչ թէ վերացական գոյութեան մը յատկանիշը: Ընդհանրականները, առանց նիւթին եւ անկէ անկախ՝ չեն կրնար գոյութիւն ունենալ: Անհատը գոյացութիւն մըն է եւ իր եզակիութեամբը կը դրսեւորէ իր անհատականութիւնը, որ

1· Տես՝ վահրամ Րաբունւոյ *Ոտանաւոր Պատմութիւն Ռուբինեանց*, Փարիզ, 1859:

ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ զինքը բնորոշող որակը։ Մարդկային միտքը միայն անհատին միջոցով եւ անոր մէջ կրնայ ըմբռնել տեսակն ու սեռը, որոնք վերացականացումներ են անհատներու «բազմութենէն»։ Այսպէս, բազմութիւնը՝ այսինքն քանակը, իր կարգին կ՚ըլլայ որակէն անբաժանելի յղացք մը, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ որակը, տեսակը եւ սեռը իրողապէս անբաժանելի են անհատէն։ Հ. Գաբրիէլեան կը կատարէ շատ կարեւոր եզրակացութիւն մը, որ կ՚արդարացնէ եւ կը հիմնաւորէ ներկայ աշխատութեան առաջադրանքները։ Ան կը գրէ.

«.. Նոմինալիզմը Բարունուն յանգեցնում է ոչ միայն եզակիի ռէալականութեան ըմբռնմանը, այլեւ եզակին իր գոյութեան հիմնական ձեւերի մէջ դիտելու գաղափարին»[2]։

«Գոյութեան հիմնական ձեւերը» ըմբռնելու համար մարդը կը գործածէ իր զգայարանքներուն միջոցով ստացուած տեղեկութիւնները, անոնցմէ հասնելով ընդհանրականներուն՝ իբրեւ իմացական յղացքներու։ Անհրաժեշտօրէն «նիւթապաշտական» կամ «իրապաշտական» կեցուածքներու փաստեր չեն արիստոտելեան այս տեսակէտները։ Անոնք կը նշեն քաղաքակրթութեան որոշ հանգրուան մը, ուր մարդը իբրեւ ենթակայ կը սկսի գրաւել կեդրոնական դիրք մը նիւթական իրականութեան մէջ, առանց սակայն անտեսելու կամ կասկածի տակ առնելու աստուածաշնչական ճշմարտութեանց մակարդակը։

Բարունիի նոմինալիզմը շատ մօտէն կ՚առընչուի արիստոտելեան փիլիսոփայութեան հետ, որ մինչ այդ Անյաղթի միջոցով (եւ հետագային՝ Շիրակացիի եւ Մագիստրոսի) դասականացած մտածողութիւն էր։ Անյաղթի ալեքսանդրեան նորպլատոնականութիւնը իր միջանկեալ դիրքով՝ արիստոտելեան բնազանցութեան եւ պլիթակորեան–պղատոնական բարոյագիտութեան միջեւ, ունի կրկնակի բնոյթ մը։ Այս պարագան սատարած է Անյաղթի հանդիսաւոր մուտքին հայ իմաստասիրութենէն ներս՝ իբրեւ հաղորդակցութեան դլխաւոր կամուրջ յունական դասական իմաստասիրութեան եւ հայ մշակոյթին միջեւ։ Անյաղթի իմացարանութեան զգայապաշտ հակումները իրենց նախընթացները ունին Մաշտոցի, Եղիշէի եւ Եղնիկի մօտ. իսկ իր բարոյագիտութեան աստուածաձիգ բնոյթը քաջալերած է եկեղեցին զինքը որդեգրելու իբրեւ «սուրբ»։ Նոյնիսկ դաւանաբանական եւ ջատագովական դրականութեան մէջ կայ յիշուած կրկնակի բնոյթը՝ մէկ կողմէ սրբակեցական եւ միւս կողմէ դիտական–աշխարհիկ հակում-

2. Հ. Գ. Գաբրիէլեան, *Հայ Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, Երեւան, 1976, էջ 176։

ներու համադրումով։ Նորպղատոնականութիւնը պաշտօնականացուցած է զանոնք։ Այսպէս, բաժնուած են ճանաչողութեան առարկաները. նիւթական իրականութիւնը եղած է փիլիսոփայական գիտութիւններու մարզը, եւ հոն՝ մարդկային իմացականութիւնը եղած ճշմարտութեան չափանիշը, իսկ աննիւթական եւ աստուածաբանական հարցերը եղած են կրօնքի մարզը, եւ ճշմարտութեան չափանիշը՝ աստուածաշունչը։

Հարկ է շեշտել հետեւեալ իրողութիւնը. նոմինալիզմի՝ եւ համապատասխան մարդաբանութեան զարգացումին համար անհրաժեշտ հողը պատրաստ էր Հայաստանի մէջ։ Աւելի քան ութը դարերու թէեւ դանդաղ՝ բայց յարատեւ ընթացքով, հայ իմաստասիրութիւնը հասած էր արեւմտեան քաղաքակրթութեան այդ ժամանակաշրջանի մակարդակին։ Նոմինալիզմը պարզապէս կը հայթայթէր բնազանցական սկզբունքները՝ մարդկային անհատականութեան ինքնուրոյն դերին եւ բնոյթին վերբերումին համար։ Մտաւորական եղափոխութեան նոյն աստիճանին վրայ էր նաեւ մանրանկարչական արուեստը, որ նոյնպէս դանդաղումներով՝ բայց յարատեւօրէն յառաջանալով հասած էր որոշ մակարդակի մը։ Կիլիկեան մանրանկարչութեան վերջին շրջանը շատ մը կողմերով կարելի է նկատել հայ մանրանկարչութեան ամենէն փայլունը, թէ զուտ ձեւական կատարելութեան, եւ մանաւանդ՝ մարդկայնական հարուստ բովանդակութեան տեսակէտէ։

Ռոսլինի եւ Պիծակի գործը՝ ամփոփելով նախորդ դարերու աւանդութիւնները, զայն կը հասցնէ գեղարուեստական աննախընթաց մակարդակի մը։ Ոճային գեղանի վրայ, անոնց արուեստը իր լրումին կը հասցնէ հայ մանրանկարչութեան մէջ մինչ այդ առկայ անուանաթերթերու, խորաններու, լուսանցանկարներու, բաժնեզարդերու եւ այլ զարդերու ձեւաւորումին հետ առընչուող աւանդութիւնները։

Հայկական մանրանկարչութեան ծանօթ մասնագէտ Լ. Դուռնովոյի համաձայն՝ «Կիլիկեան գեղանկարչութեան աշխարհահայեցքային ամենամեծ նուաճումը պէտք է համարել նրա նոր վերաբերմունքը դէպի մարդը, միջնադարեան արուեստի համար արտասովոր ձգտումը մարդու մէջ տեսնելու եւ արտայայտելու նրա անհատականութիւնը։ Որոշ նկարիչների եւ նրանց մէջ առաջին հերթին Թորոս Ռոսլինի գործունէութիւնը կարելի է գնահատել որպէս նախաւերածնութեան որոշակի քայլեր»[3]։

Հակառակ Պիծակի արուեստին նկատմամբ կարդ մը արուես-

---

3. Լ. Ա. Դուռնովոյ, Հայկական Մանրանկարչութիւն, Երեւան, 1969, էջ 18։

տարաններու ցուցաբերած վերապահութեան, կարելի է ըսել թէ Ռոսլինի եւ Պիծակի գործերը կը հանդիսանան նոյն աշխարհահայեացքին տարբերակները։ Ընդհանուր առմամբ, իրենց ժամանակաշրջանին արուեստը շատ մը կողմերով կը համապատասխանէ Միջին-Գոթական մանրանկարչութեան (ԺԳ. դարու կէսէն մինչեւ յաջորդը), ուր հին միջնադարեան արուեստին խորհրդանշականութիւնը, կոթողայնութիւնը, «ծանր» ձեւերը կը փոխարինուին աւելի կենսունակ, պայծառ, իրական եւ վայելուչ ձեւերով։ Հոն լոյսը հիմնական տարր է, թէ՛ իբրեւ նիւթական պայծառութեան եւ թէ՛ իբրեւ հաւատքի, աստուածային լուսաւորումի նշան. վառ գոյներու, ոսկեգոյնի եւ «գունաղարդ ապակիներու» (stained glass) առատ գործածութիւնը կը մատնանշէ լոյսին կարեւորութիւնը։ Գոթական արուեստները (մինչեւ Վերածնունդ) աստուածային եւ մարդկային իրականութեանց կամրջումը կը կատարեն, կարելի եղածին չափ մօտեցնելով մարդկայինը դերմարդկայինին։

Բացի վերեւ յիշուած միջին գոթական եւ ԺԳ-ԺԴ. դարերու Հայկական Կիլիկեան մանրանկարչութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող ընդհանուր եզրերէն, այս վերջինին նմուշները հարկ է ուսումնասիրել իրենց ժամանակաշրջանի տուեալներուն հիման վրայ։ Իսկ բացայայտ նմանութիւնները պէտք է նկատի առնել իբրեւ փաստեր՝ այդ մանրանկարիչներուն գեղարուեստական-մտաւորական մակարդակին՝ արեւմտեան քաղաքակրթութեան այդ շրջանին յարաբերութեամբ։

Այն ինչ որ կը յատկանշէ (եւ կը տարբերէ) Ռոսլինի եւ Պիծակի արուեստը՝ մարդկային եւ աստուածային իրականութեանց շաղկապումէն աւելի, մարդկային անհատականութեան վրայ իրենց դրած շեշտն է, անոր վերբերումը իբրեւ ինքնուրոյն արժէք. իմաստասիրական եզրաբանութեամբ՝ դոյացութիւն։ Այս հանդամանքով է որ Ռոսլինի եւ Պիծակի արուեստը աւելի մօտէն կ՚առընչուի ոչ թէ գոթական արուեստներուն, այլ փիլիսոփայական դպրոցի մը՝ նոմինալիզմին։ Գոթական արուեստներուն մէջ, մարդկային իրականութիւնը մեծ չափով պայմանաւորուած է աստուածայինով։ Հայ մշակոյթին մէջ կրօնքի եւ փիլիսոփայութեան զուգահեռ զարգացումը տկարացուցած է այդ ուղղակի պայմանաւորումին ոյժը։ Նիւթական իրականութեան մասնակի բաժանումը՝ ճշմարտութեան աւետարանական չափանիշներէն, իբրեւ գիտութեանց առարկայի, յաւելեալ պատճառներ հայթայթած է անհատին ամրապնդելու իր անհատականութեան հիմերը։ Ուրեմն՝ նոմինալիստական բնաղանցութիւնը, որ անհատականը կը նկատէ գոյացութիւն մը, նկարիչներուն համար կը հանդիսանայ մարդու բնութեան իրենց հասկացողութեան տեսական

խարիսխը։ Իւրաքանչիւրը մարդը կը ներկայացնէ ըստ սեփական հասկացողութեան, եւ՝ անմիջական պայմաններուն։ Ռոսլինի համար անհատականը՝ նեղ, մէկ մարդու իմաստով՝ ինքնուրոյն, գոյացական արժէք եւ երեւոյթ է, իսկ անոր մասնակցութիւնը ընդհանրական գաղափարի մը մէջ՝ (օրինակ՝ գեղեցկութեան, տգեղութեան, բարութեան, չարութեան, քաջութեան, եւն.) մեքենական չէ, այլ՝ անհատական։ Ուրեմն, էականը մասնակցութեան ինքնուրոյն ձեւն է. այս տեսանկիւնէն, Ռոսլինի «գեղարուեստական նոմինալիզմը» շատ կը մօտենայ Ապելարի «անհատականին» հասկացողութեան։ Այս տեսակէտէ, Պիծակի նոմինալիզմը «անսելմեան» է, այսինքն՝ աւելի մեղմ։ Անիկա գոյացականութիւնը կը տեսնէ իրրեւ անհատականին եւ ընդհանրականին օրկանական միացումը, հետեւաբար կը նուազեցնէ զուտ անհատական եւ երկրորդական յատկանիշները, եւ կը կեդրոնանայ անհատականին ընդմէջէն՝ ընդհանրականին ամբողջական բացայայտումին վրայ։

Թորոս Ռոսլինի մասին կենսագրական բաւարար ծանօթութիւններ չկան, իր անունով հասած ամենէն հին ձեռագիրը կու գայ 1256 թ.էն, իսկ վերջինը՝ 1268 թ.էն (Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին թիւ 3627 Աւետարանը)։ Ռոսլինի վերագրուած գործերուն թիւէն կարելի կ'ըլլայ հետեւցնել թէ անոր ստեղծագործական կեանքը տարածուած է աւելի երկար ժամանակաշրջանի մը վրայ[4]։ Ռոսլինի կարեւորագոյն գործերը կը գտնուին «Ճաշոց»ին մէջ (նկարազարդուած 1286 թ.ին, Հեթում Բ. թագաւորին պատուէրով), 1287 թ.ին նկարազարդուած Աւետարանին՝ եւ ուրիշի մը, կրկին 80-ական թթ.ուն։ «Ութը նկարիչներու Աւետարան»ին մէջ իրմէ կան կարդ մը գործեր. նոյն այս Աւետարանին հետագային իր մասնակցութիւնը բերած է նաեւ Պիծակ։

Ռոսլինի (եւ անշուշտ մանրանկարչութեան) արուեստը առհասարակ, պէտք է դիտել իրրեւ զոյգ իրականութիւններով պայմանաւորուած արուեստ, անոնցմէ մէկը ապրուած իրականութիւնն է, միւսը՝ թեքստը, այսինքն՝ նիւթը, որուն սահմաններէն ներս պէտք է մնայ նկարազարդումը, զայն ներկայացնելով տեսողական միջոցներով։ Տակաւին կայ երրորդ ազդակ մը, որ թերեւս ամենէն կարեւորն է, այն է՝ արուեստագէտին կամ մանրանկարիչին սեփական «աստուածաբանութիւնը», ուրիշ խօսքով՝ անոր հոգեկան-իմացական յարաբերութիւնը աւետարանական ճշմարտութեանց հետ։

Ռոսլին գերմարդկայինը կը ներկայացնէ մարդկայնական չա-

---

4. Նոյնը, էջ 206։

փանիշներով, աստուածայինը իրեն համար կատարելութիւն մըն է, զոր մարդկային միտքը կրնայ ըմբռնել եւ պատկերացնել։ Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ, իբրեւ նախատիպարի եւ պատկերի՝ յարաբերութիւնը մեքենական չէ, այլ գերազանցապէս անձնական, ազատ եւ ուժական։ Որպէս իսկական նոմինալիստ, Ռոսլին մէկ մարդու մէջ կը գտնէ նոյնքան ուժականութիւն, որքան որ կայ ընդհանրականին, այսինքն՝ մարդու գաղափարին մէջ։ Անհատական մարդը պատկեր մը, կամ արտացոլում մը չէ իրմէ որակականօրէն տարբեր՝ աննիւթական, յաւերժական եւ գոյացական էութեան մը, որ մարդու գաղափարն է։ Որովհետեւ անհատականը ինքը այդ ընդհանրականը «է», ըլլալու իր ինքնուրոյն ոճովը։ Ուրեմն ընդհանրականը նախատիպար մը չէ, որ մեքենականօրէն կ՚ընդօրինակուի անհատականին կողմէ։

Ռոսլին՝ Բաբունիի նոմինալիզմը կը հասցնէ ապելարեան եզրակացութեան մը։ Նիւթական իրականութիւնը ինքը կ՚ըլլայ գոյացական իրականութիւն մը՝ կարեւոր եւ բաղձալի, նաեւ՝ գեղեցիկ ինքն իր մէջ։ Իր արուեստին մէջ, նիւթական իրականութիւնը, թեքստին՝ աւետարանական իրականութիւնը եւ «գերմարդկայինին» իր սեփական հասկացողութիւնը կը կազմեն օրկանական միութիւն մը, որ իր մէջ կը պարունակէ մեծնալու, ծաւալելու կարելիութիւնը։ Իրականութիւններու այս ուժական միութենէն է որ կը բխին Ռոսլինի մանրանկարներուն գրեթէ բոլոր յատկութիւնները։ Զինքը նախորդող (եւ նոյնիսկ՝ ժամանակակից) հայ մանրանկարչական աւանդութիւնը միջնադարեան է, այսինքն՝ խորհրդանշական եւ այլաշխարհեան։ Հայաստանի կարգ մը շրջաններու՝ ինչպէս Վասպուրականի մանրանկարչութեան մէջ կայ ժողովրդական, ֆոլքլորիք տարր մը, սակայն այդ պարագան զայն նուազ խորհրդանշական չի դարձներ։ Միջնադարեան է նաեւ Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան շրջաններուն մէջ նկարազարդուած «Մողնիի Աւետարանը», որ հակառակ ձեւական ճկունութեան, կոթողային է, խորհրդանշական. այլապէս, այս գործին մէջ մանրանկարչական արուեստին սկզբունքները հասած են կատարելութեան։ Առօրեայ կեանքէն վերցուած մանրամասնութիւններու գործածութիւնը թէեւ նկարազարդումներուն կ՚ապահովէ որոշ կենսունակութիւն, սակայն չ՚ազդեր բուն բովանդակութեան վրայ, նկարը տառացիօրէն կը հետեւի թեքստին, եւ այս պատճառով կ՚ըլլայ երրորդ կարգի խորհրդանիշ մը։ Մէկ կողմէ անիկա կը խորհրդանշէ թեքստը, միւս կողմէ՝ նիւթական իրականութիւնը, իսկ թեքստը իր կարգին կը խորհրդանշէ աւետարանական-աստուածային իրականութիւնը։ Իբրեւ խորհրդանիշներ, մարդկային կերպարները, որքան ալ անհատականութիւն ցուցաբերող, կը

Թորոս Ռոսլին. *Դժոխք Իջնելը* (Ավետարան, 1287 թ.):

Թորոս Ռոսլին· *Յովհանը Դուրս է Նետուում Կէտի Երախից*
(Ճաշոց, 1286 թ·):

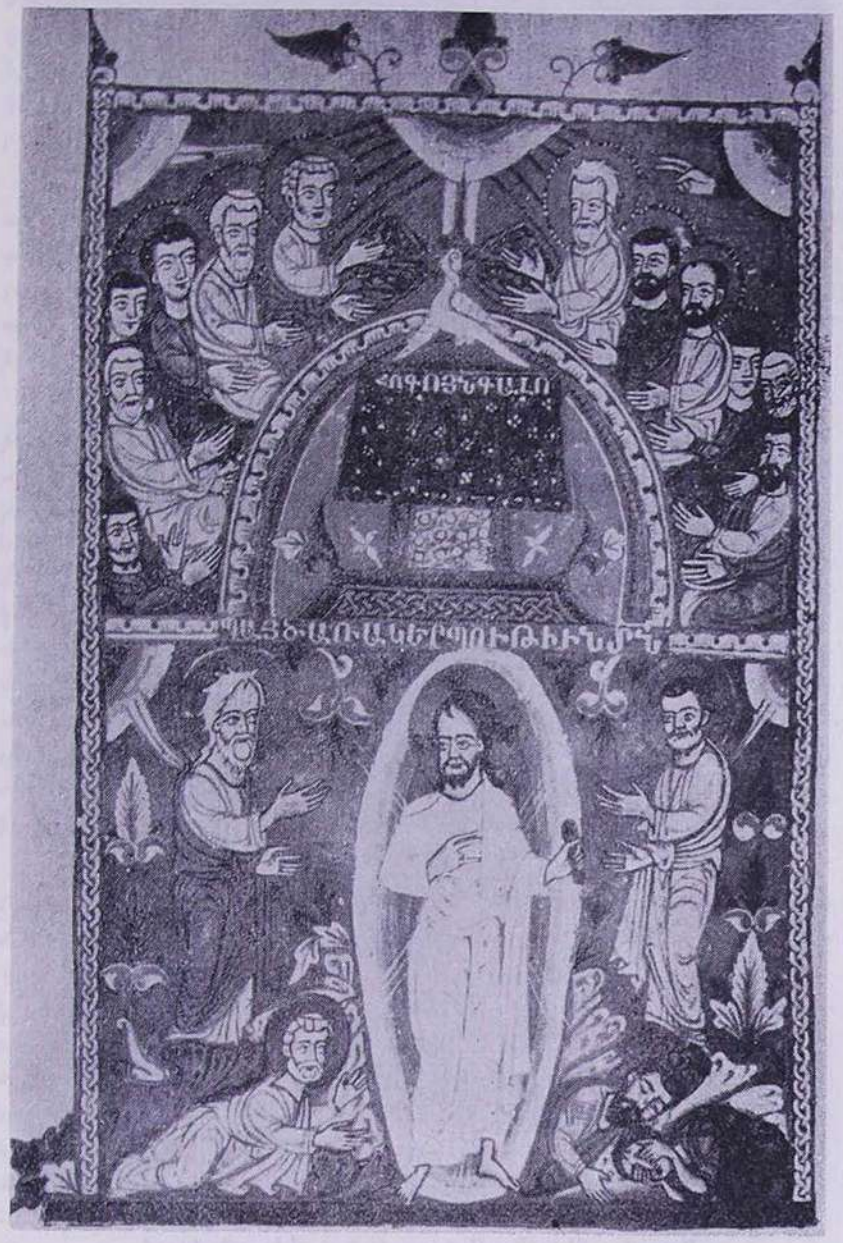

Սարգիս Պիծակ· *Հոգեգալուստ եւ Պայծառակերպութիւն*
(«Արքունական Աւետարան», 1336 թ·)։

Սարգիս Պիծակ· *Աստուածների Վերափոխումը*
(«Արքունական Աւետարան», 1336 թ·)։

մնան կայուն, որովհետեւ այդ անհատական յատկանիշները ենթակային գոյացականութեան մաս չեն կազմեր, հետեւաբար կը մնան երկրորդական, ոչ-անհրաժեշտ։ Թէեւ երեւութապէս տարբեր՝ այդ կերպարները կը խորհրդանշեն ընդհանրականները, որոնք իրենց կարեւորութեամբը կը գերազանցեն անհատականները։

Անկախ իրենց գոյացական արժէքէն, կամ անկարեւորութենէն, առօրեայ կեանքէն վերցուած մանրամասնութիւնները միշտ օգտագործուած են հայ մանրանկարիչներուն կողմէ։ Ռոսլին ոչ միայն կը շարունակէ այս աւանդութիւնը, այլ այդ տարրերը կը միաձուլէ դուտ ձեւական սկզբունքներուն, գերազանց Նրրութեան հասցնելով իր գործը։

Ռոսլինի մանրանկարներուն մէջ նիւթական մանրամասնութիւնները, վայելչազեղ ձեւերը կը փրկուին մակերեսայնութենէ, որովհետեւ իր մօտ ապրուած իրականութիւնը, թեքստին՝ աւետարանական իրականութիւնը եւ սեփական աշխարհահայեացքը միեւնոյն յղացքին երեք «հեռաւորութիւններն» են։ Ճարտարապետական ձեւերը, բնութեան տարրերը (ծառեր, քարայրներ, ժայռեր, բոյսեր, կենդանիներ, եւն.), մարդիկը, աստուածային գոյութիւնները, ուրբերը՝ նոյն տեսարանին անբաժանելի եւ կենսական տարրերն են։ Ժամանակը՝ իբրեւ ներկայ եւ իբրեւ յաւիտենականութիւն, նաեւ տեղը՝ հանդերձեալ եւ մահկանացու մակարդակներուն վրայ, Ռոսլինի մանրանկարներուն մէջ կը միաձուլուին։ Այսինքն՝ անցողակի ժամանակը կը բացայայտէ յաւիտենականը՝ իբրեւ ընդհանրական, իսկ կեանքը առհասարակ կը պարունակէ տիեզերական իմաստներ։

Իրականութեան տարբեր մակարդակներու այս ներդաշնակումը Ռոսլինին կու տայ ամբողջական ազատութիւն՝ օգտագործելու իր մագաղաթին (կամ՝ գործունէութեան դաշտին) լրիւ մակերեսը. իր համադրութիւնները չեն սահմանափակուիր շրջագիծերով. Յովնանի՝ կէտին երախէն դուրս գալու տեսարանը թէեւ ծայրայեղ, բայց ցայտուն օրինակ մըն է։ Ռոսլինի համադրութիւնները, նոյնիսկ երբ կը մնան շրջագիծին սահմաններէն ներս, կը պարունակեն իմացականօրէն մեծնալու, տարածուելու յատկութիւններ։ Ոսկեգոյնով եղած նուրբ գիծերը՝ զարդերէն ճառագայթող եւ այլուր, նկարին կու տան յաւելեալ տարածումի կարելիութիւնը։ Ռոսլին նոյն նպատակին համար կ'օգտագործէ մոնոքրոմները եւ ներդաշնակ գոյներու զուգահեռ գործածութեան կերպը. օրինակ՝ կապոյտի աստիճանաւորումները, կամ մանիշակագոյն-վարդագոյն, կարմիր-նարնջագոյն, եւն.։ Անիկա կը զգուշանայ լրացուցիչ գոյներու առանձին եւ յաճախակի գործածութենէն, կարմիր-կանաչ, դեղին-մանիշակագոյն

եւլն., որովհետեւ անոնք կը սահմանափակեն, կ՝որոշեն ծաւալները։ Ռոսլին միշտ կը զգուշանայ սահմանափակումներէ. իրեն համար ամէն երեւոյթ կամ տարր ընդհանրացումի մեկնակէտ է։ Այսպէս՝ անհատական, մասնակի տարրերը կը ստանան իւրայատուկ հարստութիւն մը։ Իր մանրանկարներուն ճոխութիւնը կը ցոլացնէ նաեւ ժամանակաշրջանին նիւթական բարօրութեան ազդակները։

Կիլիկեան թագաւորութեան աստիճանական անկումով՝ Ռոսլինի մարդկայնականութիւնը եւ գեղարուեստական խիզախութիւնը կը կորսնցնեն իրենց անմիջական ազդեցութիւնը։ ԺԴ. դարու սկիզբը Սարգիս Պիծակ կը ստեղծագործէ քաղաքական եւ ընկերային քայքայուած պայմաններու մէջ. խօսելով այս մասին՝ Պիծակ գրած է «Արքունական Աւետարան»ի յիշատակարանին մէջ. «...Յայսմ դառն եւ չար ժամանակիս, զոր անաւրէն ազգն խմայէլաց, տունն փարաւոնի (Եգիպտոսի մեմլուքները, Ս. Պ.), ի մեծ նեղութիւն եւ ի վտանգի կալան զաշխարհս կիլիկեցւոց. եւ արշաւեաց զաւրաւք եւ էառ զամենաղարդ եւ զաստուածապահ բերդն զՆղիրն, նստելով ի վերայ նորա բազում ժամ, եւ աւերեաց, եւ ապա եմուտ յերկիրս, եւ ո՛չ քաղաք եւ ո՛չ բերդ եւ գեղ՝ լեռնային եւ դաշտային, վանաւրեայք եւ անապատք, զամենայն միըստմիոջէ, եւ ոչ մնաց տեղ յերկիրս, որ անաւրէնքն թողին, որ չմտան, եւ յոյժ զարս բազումս սրով սպանին, եւ եկեղեցականս.... եւ անբաւ քրիստոնեայս.... տարեալ գերիս, զոր Տէր Աստուած հատուսցէ նոցա ըստ իւրեանց գործոցն զփոխարէնն. եւ այս բաւական է»[5]։

Ձեւականօրէն կատարեալ, սակայն Ռոսլինի գործերէն նուազ ճոխ, Պիծակի մանրանկարները կ՝արձանագրեն նահանջ մը, բայց ոչ թէ դէպի միջնադարը, այլ՝ իբրեւ շարունակութիւնը Ռոսլինի իրագործումներուն։ Բայց արդար չէ Պիծակի արուեստը «անկումային» կոչել, կամ հոն տեսնել «բնութենէն հեռացում», եւ դեռ զայն նկատել «... պետութեան վերնախաւի գեղարուեստական ճաշակի կոպտացման» արտայայտութիւնը[6]։ Ճիշդ չէ նաեւ հակառակը, այսինքն՝ Ռոսլինի արուեստը նոյն այդ վերնախաւին գեղագիտական հասկացողութեանց նրբացումին փաստը չէր որ կը բերէր։ Միւս կողմէ՝ շատ ընդհանուր են Ս. Տէր Ներսէսեանի ընորոշումները Պիծակի արուեստին իբրեւ «այնպիսի մարդու գործին» որ «դիտէ դի-

---

5. Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԴ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 283–284։

6. Տես՝ Վ. Յ. Ղազարեան, Սարգիս Պիծակ, Երեւան, 1980, էջ 7–8։

տել իրականութիւնը»[7] կամ՝ «մօտիկ ժողովուրդին»[8]։ Հայ մանրանկարիչները՝ դրեթէ անբացառ, միշտ ալ մօտիկ եղած են ժողովուրդին, առնուազն այն իմաստով որ այդ բառը կը հասկնայ Ս. Տէր Ներսէսեան։ Սխալ է նաեւ Պիծակը ամբաստանել «բնութենէն հեռացող»ի կամ դայն «չհասկցող»ի մեղքով, ինչպէս կ'ընէ Ա. Ն. Սվիրին[9]։ Բնական ձեւերու գործածութեան առաւել կամ նուազ գոյութիւնը մանրանկարիչը նոյն համեմատութեամբ իրապաշտ չի դարձներ։ Անհրաժեշտ է նկատի առնել տարբեր ազդակներ ալ, զուտ ձեւական կամ մանրանկարչական մասնագիտական տուեալներէ անդին։ Սակայն անցնելէ առաջ իր արուեստին, պէտք է յիշատակել կենսագրական կարգ մը դիծեր։ Պիծակ ապրած է ԺԴ. դարու Ա. կիսուն. 1319–1353 թթ.ուն աշխատած է Սիսի, Սկեւռայի, Դրազարկի, ինչպէս՝ Կիլիկիոյ տարբեր շրջաններուն մէջ։ Իրեն կը վերագրուի նկարազարդումը Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարանին Անտիոքի Օրինագիրքը (Լեւոն Դ. Թագաւորի պատուէրով, թիւ 107 ձեռագիրը), 1346 թ.ին՝ Աւետարան մը (Մարիուն Թագուհիին պատուէրով, Երուսաղէմ թիւ 1970), 1338 թ.ին՝ Աստուածաշունչ մը (Երեւանի Մատենադարան, թիւ 6504), «Արքունական Աւետարանը» 1336 թ.ին (Արարատեան դաւառի բնակիչ Անդրէաս Աբեղային համար)։ Վերջին ձեռագիրը՝ «Բժշկութեան Աւետարանը» (Մատենադարան, թիւ 6795), Պիծակ նկարազարդած է 1353 թ.ին[10]։ Պիծակ կը պատկանի Կիլիկիոյ մանրանկարչական չորս դպրոցներէն՝ Յովհաննէս Արքեղբօր դպրոցին, որ միւսներուն կործանումէն ետք, այդ տարիներուն կը շարունակէր գործել։ Իր հօրմէն՝ Գրիգոր Քահանայէն ժառանգած է դպրոցին զարդաձեւերու հիմնական ցանկը — ոսկի ֆոնի վրայ բազմաբլթակ տերեւները, վարսանդով երկտերեւները, արմաւենիները, հիւսուածքները, ոլորազարդերը, գլխատառերը, անուանթերթերու գրութիւնը, գոյներու ներդաշնակումը, եւ այլն[11]։

Ընկերային դժուարին պայմաններու մէջ, եւ ամէն կողմէ հալածանքներու ենթակայ, Պիծակ հասկնալիօրէն պիտի մօտենար աւետարանական ճշմարտութեան մակարդակին, իբրեւ մնայուն արժէքի, որովհետեւ, նիւթական իրականութիւնը, ինչպէս որ ինք կը նկարագրէ, ենթարկուած է աւերումներու։ Առանց աղքատացնելու

7. Տես՝ նոյնը, էջ 7։

8. Տես՝ նոյնը, էջ 111։

9. Տես՝ նոյնը, էջ 7։

10. Նոյնը, էջ 9–10։

11. Նոյնը, էջ 11։

իր գործը, Պիծակ կը նուազեցնէ զարդերուն ճոխութիւնը, նիւթերու սակաւութեան ու յարատեւ տեղափոխութիւններու պատճառով։ Սակայն բնական ձեւերու եւ մանրամասնութեանց զեղչումը Պիծակի գործը «անկումային» չ՚ըներ. ընդհակառակը, անիկա այդպիսին պիտի ըլլար եթէ Պիծակ չարունակէր Ռոսլինի հարուստ ոճը, երբ իր շրջապատը կը ներկայանար մթագին, տխուր գիծերով։

Պիծակ կը զեղչէ իրերուն ինքնուրոյն յատկանիշները (մասնաւորաբար՝ Ֆիզիքականները), եւ կը գնէ այն յատկանիշները, որոնք կը մատնանշեն հոգեկան-բարոյական արժէքներ։ Իբրեւ միջակ-նոմինալիստ, Պիծակ միշտ կը մնայ անհատականին սահմաններէն ներս, անոր մէջէն բացայայտելով ընդհանրականը։

Երկրին կացութիւնը, յաճախ պատսպարուելու անհրաժեշտութիւնը ազդած է Պիծակի համադրութիւններուն ոճին վրայ։ Ռոսլինի տարածուող, ընդլայնող շարժումներուն եւ գոյներուն հակառակ, Պիծակի համադրութիւնները փակ են, ամփոփ։ Բարձրաթռիչ մարդկայնականութեան փոխարէն, Պիծակ կը ցուցարերէ աւելի զուսպ, տրամաբանական կեցուածքներ. կը հակի արիստոտելեան կանոնաւորութեան, տիեզերական կարգի մը, որ ազատ է խաթարումէ։ Այս տեսանկիւնէն դիտած պէտք է բացատրել Պիծակի կերպարներուն վերացականութիւնը, Ֆիզիքական եռանդին նահանջը՝ հոգեկանին դիմաց։ Նիւթական եւ աւետարանական-իտէալական իրականութեանց բաժանումը կ՚առաջնորդէ դէպի վերացականացում։ Ուրեմն թեքստը կ՚ըլլայ խորհրդանիշը աւետարանական ճշմարտութեան, կը նուազի նկարին ուժականութիւնը՝ Ֆիզիքական, ծաւալային տեսակէտ, եւ կ՚աւելնայ իմացական-գծային տարրը։ Պիծակ իր համադրութիւնները կը կազմակերպէ տափակ տարածութեան մը վրայ, յաճախ օգտագործելով համադրական ոճը։

Պիծակ իր տիպարները (մարդկային եւ աստուածային) կը վերցնէ սովորական կեանքէն, կենցաղային մասնայատկութիւնները յիշելով զուսպ կերպով, զանոնք կը տեղաւորէ աւետարանական կերպարներուն, այսինքն՝ ընդհանրական յղացքի մը մէջ։ Իր ժամանակի մշակը, իշխանը, սահակը, եւն., առանց կորսնցնելու իրենց անհատականութիւնը կը վերածուին աւետարանական անհատներու։ Այսպէս, պարզ վերացականացումով մը, անհատականը կը պարունակէ ընդհանրականը՝ կազմելով գոյացութիւն մը։ Իր այս դիրքորոշումը գինքը կը մօտեցնէ նոմինալիստական մտածողութեան եւ յստակ կերպով կը հեռացնէ միջնադարեան արուեստներէն, նաեւ աշխարհահայեացքէն։ Պիծակի տիպարները միջնադարեան չեն, որովհետեւ անոնք որքան որ խորհրդանշական՝ այնքան ալ անհատա-

կան են, որովհետեւ թէ՛ իր եւ թէ՛ Ռոսլինի մօտ գոյացականութեան չափանիշը անհատականութիւնն է։ Անհատականութիւնը կը հանդիսանայ խարիսխը ընդհանրականութեան։ Պիծակ ինքզինքը կը ներկայացնէ աւետարանիչի պատկերով, սակայն իր երեք ինքնանկարները, իւրաքանչիւրը տարբեր ժամանակի մէջ ստեղծագործուած՝ զինքը կը ներկայացնեն տուեալ ժամանակին՝ իր արտաքին երեւոյթին համաձայն։ Պիծակի տիպարները գրեթէ միշտ զետեղուած են երկրաչափական ձեւերու մէջ. այս կերպը նուազեցուցած է անոնց շարժումներուն ազատութիւնը։ Ֆիզիքական կաշկանդուածութիւնը մեղմացնելու համար, Պիծակ անոնց փոխանցած է հոգեկան շատ ուժեղ յատկութիւններ, կարելիութիւններ՝ իրականութեան վերացական մակարդակի մը վրայ ազատօրէն զարգանալու համար։ Այս պատճառով, Պիծակի տիպարները կը ցուցաբերեն յաւելեալ քրիստոնէականութիւն մը, հաւատք մը. անոնք կը պարունակեն պայծառութիւն մը, որ կը բխի տիպարին եւ նախատիպարին նոյնացումէն։ Մարդկայինին ընդմէջէն՝ աստուածայինին ամենէն ամբողջական բացայայտումին համար, Պիծակ տրամադրելի բոլոր միջոցները կը գործածէ ժուժկալ կերպով եւ վայելչօրէն։ Իր գործերուն մէջ պայծառութիւնը Ղազարեան կը բացատրէ իբրեւ «ժողովրդական կենսափիլիսոփայութեան մեծ ոյժին» ներկայութիւնը իր մէջ[12]։

Հայկական Կիլիկիոյ քաղաքական անկախութեան վերջնական կորուստով, կը սկսին անկումային ժամանակները մշակոյթի բոլոր մարդերուն համար։ Ռոսլինի եւ Պիծակի իրագործումները կը մնան կոթողային, բայց մեկուսի երեւոյթներ։ Իրենց արուեստին գեղագիտական արժէքէն աւելի, մարդկայնականութեան զարգացումին գծով բերուած նպաստն է որ մնացած է անմշակ նիւթ, մասնաւորաբար կերպարուեստի մէջ։ Մինչեւ Ի. դար, արուեստի մեծ գործերու մէջ չէ զարգացած եւ մարմնացած Ռոսլինով եւ Պիծակով սկսած մարդկայնականութիւնը, տալու համար Վերածնունդի ոգին։ Սակայն աւելի քան չորս դար ետք՝ (ԺԵ. դարու վերջաւորութեան եւ յաջորդին) դիմանկարի արուեստը զարգացած է՝ օգտագործելով մանրանկարչական աւանդութեան կարգ մը սկզբունքները։ Կերպարուեստի զարգացումին սկզբնական հանգրուաններուն մէջ կը գտնենք մանրանկարչութեան վերջին շրջանին բիւրեղացած՝ փակ ու կանոնաւոր տիեզերքը եւ մասնաւորաբար մարդու նախա-Վերածնունդի ըմբռնումը։ Սիմէոն Լեհացիէն մինչեւ ԺԹ. դարու կիսուն՝ Յովնաթանեաններու դպրոցը, նոմինալիստական հիմնական հասկացողու-

12. Նոյնը, էջ 124։

թիւններն են որ կը պայմանաւորեն նկարիչներուն մարդաբանութիւնը: Կը դերադասուին հոգեկան–բարոյական արժէքներն ու աւանդութիւնները, անհատները խոէալականացումներ են, միաժամանակ մնալով ինքնուրոյն երեւոյթներ, իսկ գերմարդկային–աստուածային իրականութիւնները ներկայ են կատարելապէս համերաշխ եւ ներդաշնակ կերպերով: Իսկ ԺԹ. դարէն սկսեալ, աշխարհահայեացքի արմատական փոփոխութիւններէն ետք, Պիծակի եւ Ռոսլինի մարդաբանութիւնը մթագնած է, փոխարէնը՝ անոնց արուեստին գեղագիտական իւրայատկութիւնները հանդիսացած են արդի հայ կերպարուեստին եւ ճարտարապետութեան ներշնչումի կենսատու տարրեր:

TOROS ROSLIN AND SARKIS BIDZAK: THE «NOMINALISTS» OF ARMENIAN MINIATURE

SETA BARSOUMIAN - DADOYAN

(Summary)

The article is a step towards the reevaluation of the art of Toros Roslin (active between 1256 and 1286) and Sarkis Bidzak (active between 1319 and 1353) in the context of the epoque, i.e., as the direct expression of the awakening of human individuality through the nominalistic philosophies.

The author relates the basic principle of nominalism, i.e., the emphasis on the substantiality of the individual (not the universal) to the artists' conceptions of human and divine realities and consequent issues.

Toros Roslin and Sarkis Bidzak, each in his own manner, have introduced universality into concrete individuals, thus raising the whole of the human-material reality to the level of metaphysical substantiality and permanence. This organic unity between man's vision of things, the biblical context (of which the miniature is an illustration) and the person's own theology, has provided their works with immense possibilities of expansion (on humanitarian standards), and as such have become some of the major factors in the development of Armenian architecture and painting.

Սփիւռքահայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967-1980 թթ.ուն

(ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓՈՐՁ)

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

1967–1980 թուականներուն լոյս տեսած հայ պարբերական մամուլի նոր անուններուն նուիրուած աշխատասիրութեան երկրորդ մասն է որ կը տրուի «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի այս համարին մէջ: Առաջին մասը լոյս տեսաւ հանդէսի նախորդ համարով, որուն մէջ տեղ գտած էին «Ա»էն «Կ» տառերով սկսող պարբերաթերթերը[1]: Այժմ, երկրորդ մասով, կը ներկայացուին «Կ»էն «Ֆ» տառերով սկսող 121 պարբերական հրատարակութիւններ:

Աշխատասիրութեան աւարտին՝ «Ցաւելուած» բաժինով, կը տրուի նկարագրութիւնը 16 նոր պարբերաթերթերու, որոնք պէտք էր տեղ գրաւած ըլլային առաջին մասին մէջ: Ինչպէս կը տեսնուի անոնց հրատարակութեան թուականներէն, անոնցմէ 12-ը սկսած է լոյս տեսնել միայն վերջին քանի մը տարիներուն (1980 թ. նախորդող), երբ Լիբանանը խրած էր ցաւալի դէպքերու մէջ, որոնց պատճառով արտաքին աշխարհին հետ յարաբերութիւն ունենալու եւ կապ պահելու հնարաւորութիւնները նուազագոյնի իջած էին: Տակաւին, հարկ է ընդունիլ որ մատենագիտական այս ցանկէն կրնան դուրս մնացած ըլլալ կարգ մը անուններ:

*
**

ԿԱՄ (*Բարիզ*, *Ֆրանսա*, 1980 *թ.*) – *Հանդէս վերլուծական*, «*ԿԱՄ–ի քարտուղար–պատասխանատու է Մ. Նշանեան*»: *Թիւ* 1–ը

---

1. Տես՝ Ժիրայր Դանիէլեան, *Սփիւռքահայ Նոր Պարբերական Մամուլը* 1967–1980 *թթ.ուն*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Ը. հատ., Պէյրութ. 1980, էջ 301–324:

լոյս կը տեսնէ՝ 1980 թուականին։ Տպագրուած՝ Պէյրութ, տպարան «Ատլաս»։ 292 էջ (17·5×24 սմ.)։

«Կամ»ի հրատարակութեան պարբերականութեան մասին՝ հանդէսի «Իրրեւ Ցառաջաբան» մուտքին մէջ կը գրուի. «ԿԱՄը պարբերական հանդէս մըն է առանց կանխորոշ պարբերականութեան։ Հրապարակ պիտի գայ ան իր ներքին այժմէականութեան ռիթմովը, երբ հաւաքուած նիւթերը զգալի դարձնեն իրենց մէկտեղումին անհրաժեշտութիւնը։ Եթէ չէ լրացուած այդ պայմանը՝ պիտի նախընտրէ բացակայիլ հրապարակէն»։

Իսկ իր ուղղութեան մասին՝ «Կամ» նոյն «Իրրեւ Ցառաջաբան»ին մէջ, բազմաթիւ հաստատումներու կարգին, կը գրէ.

«...ԿԱՄէն առաջ՝ Մեհեանը, Մենքը, Ահեկանը, իւրաքանչիւրը իր վայրին մէջ — 1914ի Պոլիսը, 1930ի Փարիզը, 1965ի Պէյրութը — եւ իր պայմաններով, փորձած են եւ ուզած են գրական Սերունդի մը հանդիսավայրը ըլլալ, անտեսելով կամ ընդունելով իրենց նախորդին նշանակութիւնը, ստանձնելով կամ մերժելով ինչ որ ինկած էր իրենց իրրեւ ժառանգ։ Ցղուելով ասոնց, իրրեւ իրենց օրինաւոր կամ ընկեցիկ ժառանգորդը, ԿԱՄը կը ներկայացնէ նախ ինքզինք իրրեւ գրական — եւ ընդհանուր կերպով՝ գրականութեան իրողութեան անդրադարձող — հանդէս մը»։

«Ցղուելով հանդերձ ասոր եւ անոր՝ ԿԱՄը պատրաստ պատասխաններ չունի անշուշտ։ Կրնայ թուել իր հետաքրքրութիւնները, իր հաւատքները, իր զարմանքները։ Միայն այդքան»։

«Հետաքրքրութիւն՝ իմացական աշխարհի վերլուծական, հոգեվերլուծական, պատմա-վերլուծական ձեւերուն հանդէպ։ Հաւատք՝ որ մշակութային խարսխումի տարբեր եղանակներուն ու եղանակաւորումներուն վերլուծումի վայր մը կրնայ ըլլալ Սփիւռքը...։ Հետաքրքրութենէն ու հաւատքէն անդին՝ զարմանք մը։ Զարմանալի է — բայց հաւանաբար ալ՝ բնականոն — հայագիտական ամպիոններէն զրդուած աշխատասիրութիւններէն անդին՝ «ահաւոր լռութիւնը» որ կը տիրէ։ Զարմանալի է — բայց բնականոն — Սփիւռքի մէջ ապրող զանազան մտաւորականներու բացարձակ խակութիւնը, երբ խնդրոյ առարկայ է իրենց մտաւորականի դերը, տեղը, ճակատագիրը»։

«ԿԱՄ»ի առաջին աշխատակիցներն են՝ Զարեհ Որբունի, Գրիգոր Պըլտեան, Վ. Պէնիամին (թարգմանաբար), Մ. Պլանչօ (թարգմանաբար) եւ Մ. Նշանեան։ Այս վերջինը՝ ստորագրած է Թէքէեանի նուիրուած աշխատասիրութիւն մը՝ «Վահան Թէքէեան, կամ՝ Անկարելի Անցքը», որ կը գրաւէ «ԿԱՄ»ի առաջին համարին էջերուն զրեթէ կէսը։

ԿԱՅԾԵՐ (Լոնտոն, Անգլիա, 1978 թ.) – Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան Լոնտոնի Մասնաճիւղի ամսաթերթ։ Առաջին թիւը՝ 1978 թուականի Նոյեմբերին։ 8 էջ (21×30 սմ.)։ Տարուբերող էջաթիւեր՝ 8–40։ Իսկ թիւ 7էն սկսեալ՝ աւելի մեծ չափով (22·5×32 սմ.)։ Մեքենագիր, լուսապատճէնային տպագրութիւն։

Իր առաջին խմբագրականով՝ «Կայծեր» կը գրէ.

«Այս թերթը մեզ չի պատկանում. այլ պատկանում է բոլոր նրանց, որոնք կը գիտակցեն պատմական այս վայրկեանի ճակատագրական կարեւորութիւնը, եւ կը նետուեն պայքարի ընդհանուր հոսանքի դէմ՝ հակազդելու բռնութեան, շահագործման եւ ճնշման ուժերին։

«Այս պայքարին ուժականութիւն տալու համար սփիւռքը կը պահանջի ՅԱՐԱՏԵՒ ՅԱՆԴԻՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՐԱՏԵՒ ՊԱՅՔԱՐ»։

ԿԱՆՉ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻՆ (Զմմառ, Լիբանան, 1980 թ.) – Պարբերաթերթ Զմմառու Ս. Միքայէլեան Ընծայարանի։ Խմբագրապետ՝ Յովսէփ Վրդ. Քէլէկեան։ Խմբագրական կազմ՝ բաղկացած ընծայարանի սաներէն։ 1980 թուականին լոյս կ՚ընծայուի միակ համար մը՝ Նոյեմբերի 8ին։ Լուսապատճէնային հրատարակութիւն։ 43 թերթ (21·5×27 սմ.)։ Առաջին խմբագրականին մէջ կ՚ըսուի.

«Երկար տարիներու լռութենէ ետք՝ վերջապէս լոյս կը տեսնէ Ընծայարանիս պարբերաթերթը, տարբեր անունի տակ, սակայն միեւնոյն նպատակին հետամուտ. ըլլալ արտայայտութիւնը Ընծայարանիս մշակութային ու հոգեւոր աճումին»։

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1976 թ.) – Պարբերաթերթ։ Գործադիր խմբագիր՝ Վահրամ Բրուտեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1976 թ.[2]։ Սկիզբը՝ շաբաթը անգամ մը, աւելի ուշ՝ երկու շաբաթը անգամ մը, ապա՝ աւելի մեծ ընդմիջումներով, մինչեւ 1978 թ.ի Ապրիլ ամիսը։ Թերթին բովանդակութիւնը կը կազմեն եգիպտահայ գաղութը յուզող հարցեր։ Լոյս կը տեսնէ որպէս յաւելուած Հայկ Ժամկոչեանի «Իմացարան» պարբերագիրքին։ 4–24 էջ (21×33 սմ.)։

ՀԱՅ (Պրիւքսէլ, Պելճիքա, 1978 թ.) – Ամսական տեղեկատու Պրիւքսէլի Հայոց Վարչութեան։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Մեթր Էտուար Ժախեան։ Առաջին համարը՝ 1978 թ.ի Մարտին։ Մեքենագիր–բազմագրուած։ 7–25 էջ (21×30 սմ.)։ Բացի պարբերաթերթի

---

2. Նախապէս ալ, 1971 թ.ին, Գահիրէի ազգային–համայնքային ընտրութիւններուն առիթով, Վահրամ Բրուտեան կը հրատարակէ «Համայնքային Կեանք» անունով պարբերաթերթը, առանց պետական արտօնագրի, որ շուտով կը դադրի։

անունէն, ոչ մէկ հայերէն յօդուած։ Բովանդակութիւնը՝ Ֆրանսերէն։

ՀԱՅ ԱՐԻ (Աթէնք, Յունաստան, 1977 թ.) – Ամսաթերթ Յունաստանի Հայ Մարմ. Ընդհ. Միութեան Արիներու։ Առաջին համարը՝ 1977 թ.ի Յունուարին։ Մեքենագիր–բազմագրուած։ 4 էջ (25·5×36 սմ.)։

ՀԱՅ ԱՐՁԱԳԱՆԳ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1978 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Սիտնիի Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցիին։ Խմբագիր–հրատարակիչ՝ Սարգիս Վրդ. Ուզունեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 թ.ի Յունուար։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Տարուբերող էջեր, 20–40 էջ (21×26 սմ.)։

ՀԱՅ ԴԱՏ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1975 թ.) – Պարբերաթերթ, ապա՝ ամսաթերթ։ Կը հրատարակուի 1975 թ.ի վերջերէն։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Խմբագիր՝ Մ. Վահանեան։ Նուիրուած՝ Հայկական Դատին եւ յարակից հարցերու։

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ (Փիքօ Ռիվերա, Գալ., ԱՄՆ, 1975 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հայ Դրամագիտական Ընկերակցութեան, հիմնուած՝ 1971 թ.ին։ Հրատարակութեան սկիզբը՝ 1975 թ.։ Տարին՝ հատոր մը։ Խմբագիր՝ Եղիա Ներսէսեան։ Առաջին հատորը (1975 թ.) կը բաղկանայ 25 էջէ, երկրորդը՝ 41 (1976 թ.), երրորդը՝ 48 (1977 թ.), չորրորդը՝ 167 (1978 թ.), սակայն հրատարակուած 1980 թ.ին։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Մեքենագիր–բազմագրուած (21·5×28 սմ.)։ Բովանդակութիւնը կը կազմեն դրամագիտական յօդուածներ, դրամագիտական յօդուածներու եւ հրատարակութիւններու մատենագիտութիւն։

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔ (Վենետիկ, Իտալիա, 1969 թ.) – Ամսօրեայ պարբերաթերթ Հայկական Սփիւռքի համար։ Հրատարակութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան, Սբ. Ղազար, Վենետիկ։ «Հայ Ընտանիք»ը վերափոխուած շարունակութիւնը կը հանդիսանայ 1947–1966 թուականներուն հրատարակուած «Մխիթարեան Ընտանիք»ին (1960–1962 թթ.՝ «Ընտանիք»)։ Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութիւն, գեղատիպ ու գունատիպ։ 32–60 էջ (21×28·5 սմ.)։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Վահան Վրդ. Յովհաննէսեան։ Առաջին համարը՝ 1969 թուականի Յունուարին։

«Հայ Ընտանիք»ի առաջին համարով, ի մէջ այլոց, կը գրուի.

«Խմբագրութիւնը, գիտակից իր կոչումին, մտադրած է լայնցընել սահմանները իր թերթին, դպրոցական շրջանակէն ելլելով՝ մտնելու համար Հայ ընտանիքներու մէջ, տալ ազգային կեանքին եւ մշակոյթին ընդարձակ եւ արդիական պատկերը, ըլլալ առաջնորդ հայ

երիտասարդութեան մտքին եւ սրտին, տալով անոր գիտական ու գրական պահանջներուն գոհացում, ինչպէս նաեւ Հայ Գրականութեան եւ Պատմութեան, Հայ Լեզուի կարեւոր ծանօթութիւններ:

«Հայ Ընտանիք» թերթին գլխաւոր նպատակն է... օգտակար ըլլալ մեր նոր սերունդին, ուղղելով զայն դէպի ազգային զարգացումը՝ հայ լեզուի, հայ արուեստի, հայ պատմութեան եւ հայ գրականութեան մարզերուն մէջ, մտնելով բոլոր ընտանիքներէն ներս, ուր հասակ կը նետէ հայ մանկութիւնը՝ թէեւ օտար կլիմայի տակ բանալով իր աչքերը: Հայ երիտասարդութեան կ՚իյնայ վեր բռնել ջահը, լուսաւորել եւ առաջնորդել յաջորդարար եկող ուրիշ սերուններ, ծառայելու համար այսպէս հայկական դատին՝ նոր աշխարհի քաղաքական եւ ընկերային լոյսին տակ»:

ՀԱՅ ԿԵԴՐՈՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1968 թ.) – Տեղեկատու երկշաբաթաթերթ, ապա՝ ամսաթերթ: Հրատարակութիւն Արժանթինի «Հայ Կեդրոն»ի Վարչական Խորհուրդի Մամուլի եւ Հաղորդումի Բաժինին: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1968 թ.: Ընդհանրապէս՝ սպաներէն: 8–16 էջ (20×29 սմ.): Պատասխանատու տնօրէն՝ Սամուէլ Իոնեստօ Բագուպեան:

ՀԱՅ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1979 թ.) – Ամսաթերթ: Հրատարակութիւն Հայ Համալսարանականների Ընդհ. Միութեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1979 թուականի Օգոստոս: 8րդ համարը կը բաղկանայ 16 էջէ (22×32 սմ.):

ՀԱՅ ՁԱՅՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1980 թ.) – Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային Միութեան Ուսանողաց Բաժնի Մշակութային Յանձնախումբի: Առաջին թիւը, առանց հրատարակութեան թուականի եւ համարի, լոյս կը տեսնէ 1980 թուականի Հոկտեմբերին: Լուսապատճէնային հրատարակութիւն: Առանց էջաթիւի՝ 27 թերթ (21×33 սմ.): Երկրորդ թիւ մը՝ նոյն տարուան Դեկտեմբերին, բաղկացած՝ 27 էջէ (22×28 սմ.): Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ՝ Վաչէ Ղազարեանի հսկողութեամբ:

«Մուտքի Համար» խորագրուած առաջնորդող յօդուածը կ՚ըսէ.

«Լոյսին բերելով այս պարբերաթերթին առաջին թիւը, Թ. Մ. Մ.ի Ուսանողաց Բաժնի Մշակութային Յանձնախումբը ...կը ձգտի հայկական երկրորդական վարժարաններու պարմանիներուն եւ պարմանուհիներուն մէջ բորբոքելու գիրին ու մշակոյթին սէրը, անոնց մէջ արմատաւորել ջանալով հայու իրապաշտ ու դրապաշտ հպարտութիւնը, որուն կարիքն ունինք... Սփիւռքի բովանդակ տարածքին»:

Հ.Մ.Ը.Մ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Երուսաղէմ, Պաղեստին, 1980 թ.) — Հ.Մ.Ը.Մ.ի Երուսաղէմի Մասնաճիւղի պաշտօնաթերթ։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1980 թ.ի Մարտին, երկրորդը՝ Ապրիլին, ապա՝ «Հ.Մ.Ը.Մ. Տեղեկատու»ն լոյս կը տեսնէ ընդհանրապէս երկու ամիսը անգամ մը։ Առաջին համարին խմբագիրը կը հանդիսանայ Աբրահամ Սիւրդիւքեան։ Ապա՝ թերթը կը հրատարակուի խմբագրական մարմինի մը կողմէ — Ճօրճ Կիւվլէքճեան, Կարօ Հէքիմեան, Օհան Կիւրեղեան։ Հինգերորդ համարէն (Սեպտեմբեր, 1980) սկսեալ խմբագիր կը դառնայ՝ Կարօ Հէքիմեան։ Պաշտօնաթերթի 7–րդ համարէն սկսեալ՝ անգլերէն բաժին մը՝ Աբրահամ Սիւրդիւքեանի պատասխանատուութեամբ։ 8–40 էջ (21×30 սմ.)։ Ազգային, մարզական եւ մշակութային բովանդակութեամբ՝ Հ.Մ.Ը.Մ.ի պաշտօնաթերթը, Ա. տարուան 6–րդ համարով (Հոկտեմբեր–Դեկտեմբեր, 1980) կ'ունենայ գրական բաժին։

«Հ.Մ.Ը.Մ. Տեղեկատու»ի առաջին համարի խմբագրականը կը նշէ.

«Չորս տարիներ առաջ որոշեցինք հրատարակել Հ.Մ.Ը.Մ.ի Տեղեկատուն։ Չկրցինք։ Մեզի վիճակուեցաւ 1980 տասնամեակի սեմին լոյս գալ։ Տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը, որովհետեւ, հակառակ մեծ ու փոքր դժուարութիւններուն որոնք աշխարհի գըլխուն կը բարդուին, մեզի այնպէս կը թուի, թէ 1980–ի տասնամեակին աշխարհը Հայկական հարցով որեւէ մէկ շրջանէ աւելի պիտի զբաղի։ Անշուշտ հայութիւնով զբաղիլը եւ Հայկական հարցը տարբեր բաներ են։ Բայց զբաղիլն ալ մեծ քայլ մըն է դէպի յառաջ...։

«Մենք, աշխարհի կարեւոր կեդրոններէն մէկուն անկիւնը մնացածներս, չենք կրնար ձեռնածալ մնալ հայ զարթօնքին։ Հոս ենք, միջոցները եւ առիթները ի հարկին ստեղծելով, կը ճանչցինք մեր ժողովուրդի մակընթացութեան, ջերմօրէն յուսալով որ, այս անգամ մեր երազներուն ափերուն պիտի հասնինք անպայման»։

ՀԱՅ ՇԱՐԺՈՒՄ (Ֆրեզնո, ԱՄՆ, 1979 թ.) – Հրատարակութիւն Քալիֆորնիոյ Նահանգային Համալսարանի (Ֆրեզնո) Հայ Ուսանողական Կազմակերպութեան։ Անգլերէն լեզուով հրատարակութիւն մը, որ տեղ կու տայ նաեւ հայերէն լեզուով գրութիւններու։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1979 թուականի Ապրիլի 24ին։ 4–12 էջ (29×35·5 սմ.)։ Խմբագիրներ՝ Մարք Մալխասեան, Պիլ Էրիսեան եւ Մարք Նաճարեան։ Ապա՝ Ֆլօրա Զատրրճեան եւ Սինթիա Աւագեան։ Խորհրդատու՝ Տիգրան Գուլումճեան։

ՀԱՅ ՊԱՅՔԱՐ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1977 թ.) – Ամսաթերթ։ Խմբագիր՝ Արա Թորանեան։ Առաջին համարը, անթուակիր, լոյս կը

տեսնէ 1977 թուականի Մարտին։ Հակառակ առաջին համարէն սկսած անուանաթերթին վրայ հայերէնով մեծատառ ՀԱՅ ՊԱՅՔԱՐԻ գոյութեան, միայն 15դ համարէն սկսեալ թերթը կ'ունենայ քանի մը էջ հայերէն։ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի գործունէութեան եւ հաղորդագրութիւններուն մեծ տեղ կը տրամադրէ։ 8–28 էջ (30×42·5 սմ.)։

««Հայ Պայքար»ը կ'ուզէ ըլլալ պայքարի զէնք մը՝ ի ծառայութիւն Հայ Դատին, որուն լուծումը կ'ենթադրէ՝ Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հողերու ազատագրում, հայ ժողովուրդի վերախմբաւորումը վերամիաւորուած հայրենիքի մը սահմաններուն մէջ, եւ իրաւունքը՝ ազատօրէն տնօրինելու իր ճակատագիրը»[3]։

ՀԱՅ ՍԿԱՈՒՏ (Պէյրութ, Լիբանան, 1975 թ.) – Պարբերաթերթ Հ.Մ.Ը.Մ.ի Շրջանային Սկաուտական Խորհուրդի, Պէյրութ, Լիբանան։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1975 թ.ի Յունուարի մէկին, 48 էջ, Բ. թիւը՝ 1977 թ.ի Մայիսի 28ին, 64 էջ, Գ. թիւը՝ 1980 Յունուարին, 48 էջ։ (20×27 սմ.)։ Պատասխանատու եւ վարիչ խմբագիր՝ Կարօ Թիւթիւնճեան։ Ունի նաեւ խմբագրական մարմին մը։

Առաջին թիւով՝ Հ.Մ.Ը.Մ.ի Շրջանային Վարչութեան «Ողջոյնի Խօսք»ին մէջ կ'ըսուի.

«...Լիբանանի երկնակամարին տակ, Հ.Մ.Ը.Մ.ի Շրջ. Սկաուտական Խորհուրդի նախաձեռնութեամբ եւ խումբ մը սկաուտներու խանդավառութեամբ՝ կ'իրագործուի ահա մշտանորոգ մեր միութեան տարիներու երազներէն այս մէկն ալ,— Սկաուտական Պաշտօնաթերթը»։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1980 թ.) — Պաշտօնաթերթ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի։ Առաջին համարը՝ թիւ 0, Հոկտեմբեր 1980 թուակիր։ 40 էջ (30×48 սմ.)։ Երկրորդ համարը՝ թիւ 1–2, լոյս կը տեսնէ 1980 թ.ի Դեկտեմբերի թուականով, չափի ու ծաւալի փոփոխութեամբ։ 48 էջ (24×34 սմ.)[4] Թէեւ պարբերաթերթին վրայ նշուած չէ՝ սակայն «Հայաստան» լոյս կը տեսնէ ամսագրի պարբերականութեամբ, երբեմն միացեալ թիւերով։ Առաջին համարին մէջ հայերէնի կողքին, կ'օգտագործուին անգլերէն եւ արաբերէն լեզուները։ Հետագային՝ կ'աւելնան նաեւ ֆրանսերէնը, իտալերէնը եւ ռուսերէնը։

Վերոյիշեալ զոյգ թիւերուն մէջ «Հայաստանի» հրատարակու-

---

3. Թարգմանուած ֆրանսերէնէ։

4. Աւելի ուշ՝ 1981 թուականի Յունուարէն սկսեալ հրատարակուած թիւերը ունեցան տարբեր չափ եւ էջաթիւ՝ 68–128 էջ (20×27·5 սմ.)։

թեան մասին ոչ մէկ բացատրութիւն։ Աւելի ուշ[5], «Ինչո՞ւ «Հայաստան» Պարբերաթերթը» խորագրուած գրութեան մէջ, կը տրուի բացատրութիւնը.

«Տասնեակ տարիներ շարունակ, սփիւռքահայը ազատ արտայայտուելու դիտակէտէն անկարելիութեան դատապարտուած էր, որովհետեւ բոլոր «պաշտօնական» թերթերը ենթակայ էին կուսակցութիւններու գրաքննութեան, իսկ մնացեալները հալածանքի ենթարկուած նոյն այս կուսակցութիւններուն կողմէ։

«Երբ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակը ձեռնարկեց իր պայքարին, մինչ միջազգային մամուլը լայնօրէն կ՚անդրադառնար հայկական զինուորական գործողութիւններուն, սփիւռքահայ «պաշտօնական» մամուլը սահմանափակ տեղ կը շնորհէր, որովհետեւ անգամ մը եւս կուսակցութիւններուն գրաքննութիւնը միջամտած ու գեղծած էր ճշմարտութիւնը։

«Այս··· ընթացքին վերջ տալու համար ու հայ ժողովուրդին ձայնը ըլլալու նախանձախնդրութեամբ, Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը կը զգայ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» պարբերաթերթին հրատարակումի ու ցրումի անուրանալի օգտակարութեան, մասսան յեղափոխականացնելու տեսակէտէն»։

ՀԱՅԱՐՈՒԵՍՏ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1978 թ.) — Գրականութեան եւ արուեստի լրատու։ Կիսամսեայ թերթ։ Խմբագիր՝ Հենրիկ Անասեան։ Հրատարակիչ՝ Վ. Ն. Նազարեան։ Հրատարակութեան ըսկիզբ՝ 1978 թ.ի Հոկտեմբերի 1։ Առաջին թիւերը՝ 4 էջ, ապա՝ 8 եւ աւելի (29×43 սմ.)։ Շրջան մը անկանոն լոյս տեսնելէ եւ կարճ դադարէ մը ետք, խմբագրի, բովանդակութեան եւ էջաթիւի փոփոխութիւններով՝ կը սկսի լոյս տեսնել որպէս մշակութային եւ ազգային պարբերաթերթ, պահելով հանդերձ «Արուեստի եւ գրականութեան լրատու» ենթախորագիրը։ Առաջին խմբագրին՝ Հենրիկ Անասեանի արեւելահայ ըլլալը (Հայաստանէն արտադրեալ), պատճառ կը հանդիսանայ որ թերթը սկզբնական շրջանին լոյս տեսնէ արեւելահայերէնով։ Այժմ՝ դադրած։

«Սրտի Խօսք՝ Մեր Ընթերցողներին» խորագրուած առաջին խմբագրականով՝ «Հայարուեստ» կը դնէ իր ուղին հետեւեալ բառերով.

«··· «Հայարուեստ»-ը նպատակ ունի լուսաբանել Մայր Հայրենիքի եւ Սփիւռքի երաժշտական եւ, ընդհանրապէս, արուեստի շարժուն կեանքը։ Լուսաբանել՝ բոլորին հասկանալի, մատչելի լեզուով ու շարադրութեամբ։ Առանձին արուեստագէտների նուիրուած յօդ-

5· «Հայաստան», 1981, թիւ 3-4 (Յունուար-Փետրուար), էջ 8։

ուածներն ու ակնարկները հեռու կը լինեն զուտ արուեստագէտի համար նախատեսուած լինելուց»։

ՀԱՅԱՒԵՏ ԱՐՋԱԳԱՆԴ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1969 թ.) — Ամսական լրատու Հայ Աւետարանական Առաջին Եկեղեցիի։ Խմբագրական կազմ։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Վեր. Յովհաննէս Ակներեան։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 8–10 էջ (21·5×28 սմ.)։

ՀԱՅԴՈՒԿ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1978 թ.) — Պաշտօնաթերթ Արեւմտեան Ամերիկայի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 թուականի Մայիս։ 8–20 էջ (21·5×28 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութիւն։

ՀԱՅԴՈՒԿ (Նիկոսիա, Կիպրոս 1979 թ.) — Տեղեկատու Հայ Դատի Պաշտպաններու։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1979 թուականի Ապրիլ։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 8–16 էջ (21×33 սմ.)։

«Անձնուրաց Հայորդիք» խորագրուած կոչով մը՝ «Հայդուկ»ի Ա. թիւին մէջ կ'ըսուի.

«Հայդուկ-ը օրկանն է Հայ Դատի Պաշտպաններուն։

«Հայդուկ-ի առաքելութիւնը Հայ Դատին գործնական ձեւով հետապնդումն է ու մեր հողերուն վերադարձը մեզի»։

ՀԱՅԵՐԷՆ ԿԱՐԴԱ (Աթէնք, Յունաստան, 1971 թ.) — Տարեգիրք Հ. Բ. Ը. Միութեան Արթաքի Գալփաքեան Վարժարանի։ Խմբագիր՝ Վարժարանի տնօրէն Զաւէն Գրիգորեան։ Առաջին հատորը լոյս կը տեսնէ 1971 թուականին, 118 էջ, իսկ երկրորդ մը՝ 1974 թուականին, 80 էջ (17×24 սմ.)։ Մեքենագիր-բազմագրուած։

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ (Պէյրութ, Լիբանան, 1970 թ.) — Հրատարակութիւն Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնի։ Խմբագիր՝ Երուանդ Հ. Քասունի։ Առաջին հատորը լոյս կը տեսնէ 1970 թուականին։ Մինչեւ 1974 թ. լոյս կը տեսնէ 5 հատոր։ Ապա՝ Լիբանանի դէպքերուն պատճառով, վեցերորդ հատորը լոյս կը տեսնէ 1977–1978 թուահամարներով։ Եւ անկէ ի վեր կը շարունակէ լոյս տեսնել տարին հատոր մը։ Մինչեւ 1980 թ. լոյս տեսած հատորներուն թիւը ութն է։ Առաջին հատորը եթէ կը բաղկանար 236 էջէ, հետզհետէ, նոր աշխատակիցներու ապահովումով, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի էջերը կը հասնին մինչեւ 396ի (17×24 սմ.)։ Կարճ ժամանակի մէջ, հայագիտական այս հանդէսը, իր գիտական մակարդակով ու լրջութեամբ կը հանդիսանայ ժամադրավայրը հայագիտութեան տարբեր ընդարձակներով հետաքրքրուող մեր մտաւորականներու։ Ան կը յաջողի հաւասարապէս ապահովել հայրենիքի թէ

արտասահմանի աշխատակիցներու մասնակցութիւնը՝ միշտ անտիպ աշխատասիրութիւններով։ Եւ, մանաւանդ, ան կը յաջողի, երէց ու միջին սերունդի մտաւորականներու մասնակցութեան կողքին, քաջալերել երիտասարդ սերունդի ներկայացուցիչներուն մասնակցութիւնը։

«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ին իրենց աշխատակցութիւնը բերած են՝ Մօրուս Հասրաթեան, Վարդգէս Համազասպեան, Ա. Տէր Ղեւոնդեան, Գէորգ Խրլոփեան, Բագրատ Ուլուբաբեան, Լեւոն Խաչիկեան, Արմէն Զարեան, Մուրատ Հասրաթեան, Ա. Շ. Մնացականեան, Փասգալ Փապուճեան, Աշոտ Պատմագրեան, Տիգրան Գուլումճեան, Յ. Ճ. Սիրունի, Զարեհ Պտուկեան, Լեւոն Գ. Մինասեան, Սարգիս Ճեվահիրճեան, Վահէ Օշական, Լեւոն Վարդան, Պերճ Սապպաղեան, Յրթ. Գալայեան, Ասպետ Տօնապետեան, Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Զաւէն Մսըրլեան, Աւետիս Սանճեան, Պերճ Կարապետեան, Մանուէլ Ճինպաշեան, Պարոյր Աղպաշեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Շահէ Տէր Գէորգեան, Արշաւիր Գասպէնճեան, Յակոբ Աւետիքեան, Մինաս Գոճայեան, Սեդա Պարսումեան–Տատոյեան, Երուանդ Հ. Քասունի, եւ ուրիշներ։

«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ին մէջ յաճախ լոյս կը տեսնեն նաեւ ֆրանսերէն եւ անգլերէն հայագիտական ուսումնասիրութիւններ։

«Հայագիտական Հանդէս»ի առաջին հատորին սկիզբը՝ «Որպէս Մուտք» խորագրուած էջով, խմբագրութիւնը հետեւեալ տողերով կը բանաձեւէ իր առաքելութիւնը.

«Կը հաւատանք նման հանդէսի մը գոյութեան անհրաժեշտութեան եւ իրաւունքին։ Ինչպէս կը հաւատանք նաեւ որ կարելի է զայն ժամադրավայրը դարձնել հայագիտական տարբեր բնագաւառներով պարապող մեր մտաւորականներուն։

«ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի հրատարակութիւնը վստահօրէն առաւել եւս պիտի հրահրէ հայագիտութեան հանդէպ վերջերս ցոյց տրուած հետաքրքրութիւնն ու խանդավառութիւնը, ինչպէս եւ պիտի խթանէ ոմանք՝ ձեռնարկելու նոր պրպտումներու եւ հետազօտութեանց, իրենց մասնագիտութեան գծով։ Արտասահմանի մէջ ուժերը չէ որ կը պակսին, ոչ ալ միջոցները։ Անկասկած որ նաեւ կը ցանկանք հայրենի մտաւորականներու գործակցութիւնը։

«ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը»։

ՀԱՅԿԱԿ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1979 թ.) — Հրատարակութիւն Ամերիկահայոց Արեւելեան Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, գործակ-

ցարար Ազգային Ուսումնական Խորհուրդին։ Անթուակիր, սակայն լոյս տեսած՝ 1979 թուականի Մայիսին, Յակոբ Պարսումեանի խմբագրութեամբ։ 24 էջ (21·5×28 սմ.)։ Լոյս տեսած՝ մէկ թիւ։ Բովանդակութիւնը՝ ամէնօրեայ եւ միօրեայ դպրոցներու աշակերտներու փորձ-դրութիւններ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ (Ժընեւ, Զուիցերիա, 1975 թ.) — Տեղեկատու «Զուիցերահայ Երիտասարդութիւն» կազմակերպութեան։ Այս պարբերական հրատարակութեան մասին Զուիցերիոյ Հայոց Միութեան «Ցոլք» տեղեկատուն կը գրէ. «...Միութիւնս ամէն ամիս կը հրատարակէ եւ բոլոր երիտասարդներուն կը բաժնէ «Հայկական Լուրեր» տեղեկատուն, որ զանազան հայ դաղութներէ հետաքրքրական լուրեր կը պարունակէ»[6]։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԻՒԹԵՐ (Աթէնք, Յունաստան, 1975 թ.) — Ամսաթերթ։ Հրատ. Աթէնքի հայ ուսանողներու։ Բովանդակութիւնը՝ յունարէն, միայն երկու էջ հայերէն։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1975 թուականի Փետրուար։ Լոյս տեսած՝ 13 թիւ։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 16 էջ (21×29 սմ.)[7]։

ՀԱՅՈՐԴԻ (Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1970 թ.) — Աշակերտական պարբերաթերթ Խրիմեան Կրթական Հիմնարկութեան Ճամպադեան Երկրորդական Վարժարանի։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1970 թ.ի Ապրիլ։ Մինչեւ Օգոստոս՝ լոյս կը տեսնէ 5 թիւ։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 8–18 էջ (22×28 սմ.)։ Կը բովանդակէ աշակերտական դրութիւններ եւ տեղեկութիւններ վարժարանի մասին։

ՀԱՎ (Անքար, Լիբանան, 1976 թ.) — Աշակերտական հանդէս Հայկական Առժամեայ Վարժարանի։ Առաջին եւ միակ համարը լոյս կը տեսնէ 1976 թ.ի Փետրուարին. «Թիւ 1, Փետրուար 1976»։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 28 էջ (22×28 սմ.)։ Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ. Թալին Մալիքեան, Վերա Գաբրիէլեան, Գոհար Պալիքեան, Յոլինէ Շամլեան, Արա Աւետիքեան։

Լիբանանի 1975 թ.էն սկսած դէպքերուն պատճառով, Նշան Փալանճեան վարժարանի պատասխանատուներ եւ ուսուցիչներ, Անթիլիասի մօտակայքը գտնուող Անքարի շրջանին մէջ կը ստեղծեն Հայկական Առժամեայ Վարժարանը (ՀԱՎ), որուն կ'աշակերտին

---

6. «Ցոլք», Ժընեւ, 1976, թիւ 2 (Մարտ), էջ 11։

7. «Հայկական Նիւթեր»ու մասին այս տեղեկութիւնները քաղուած են հետեւեալ աղբիւրէն. «Վանեցի», Ուրուագիծ Յունահայ Գաղութի Լրագրութեան, «Նոր Աշխարհ» (Աթէնք), 1981, թիւ 57 (5 Մայիս), էջ 4։

յատկապէս Ն. Փալանճեան վարժարանի աշակերտները։ ՀԱՎ-ը տարուան մը կեանք կ'ունենայ։ Հոս է որ Աշակերտական Միութեան կողմէ լոյս կ'ընծայուի «ՀԱՎ» հանդէսի միակ թիւը։

ՀԵՄ (Երուսաղէմ, Պաղեստին, 1977 թ.) — Եռամսեայ։ Պաշտօնական հրատարակութիւն Հայ Երիտասարդաց Միութեան [ՀԵՄ]։ Առաջին համարը՝ «Նոր Շրջան — Ա, Յունուար-Մարտ, 1977, թիւ 1»։ Խմբագրական մարմին՝ Ալէքս Գալայճեան, Ներսէս Ներսէսեան եւ Յարութիւն Սամուէլեան։ Երրորդ համարէն սկսեալ՝ Ալէքս Գալայճեան եւ Ներսէս Ներսէսեան։ Աւելի ուշ՝ Ալէքս Գալայճեան, Վարդան Տէր Վարդանեան, Վարուժան Տիրատուրեան, Լիպարիտ Պետրոսեան եւ Յակոբ Փանոսեան։ Գրական, մշակութային եւ տեղեկագրական բովանդակութիւն։ 20–48 էջ (16×22 սմ., ապա՝ 14×20·5 սմ.)[8]։

««ՀԵՄ» Եռամսեայի Նոր Շրջանը» խորագրուած առաջին խմբագրականին մէջ՝ կը ներկայացուին եռամսեային լոյս ընծայումին գլխաւոր դրդապատճառները.

«Հ. Ե. Միութիւնը իր ետին ունի մշակութային, մարզական, սկաուտական ու ընկերային գործունէութեան իրապէս պատուաբեր վաստակ մը...։ Այդ գործունէութեան նոր շեշտ եւ երանգ պիտի տայ «ՀԵՄ» եռամսեան, որուն շուրջ պիտի խմբուին, կը յուսանք, մեր պատանիներն ու երիտասարդները։ Ան հետեւաբար երիտասարդներուն բեմը պիտի ըլլայ...։

«Միւս կողմէ, տարիներէ ի վեր զգացուող անհրաժեշտութեան մը պատասխանն է «ՀԵՄ»ը։ Այդ անհրաժեշտութիւնը՝ Երուսաղէմի Միութեան եւ աշխարհի չորս կողմը ցրուած նախկին ՀԵՄականներու միջեւ շօշափելի կապ մը ստեղծելու դիտակցութիւնն է...։ «ՀԵՄ»ը այդ պիտի ընէ. այսինքն, պարբերաբար մեր բոլոր ընկերներուն պիտի յուշէ Երուսաղէմի Հ. Ե. Միութեան աշխատանքներուն եւ կեանքին մասին, տեղեկութիւններ պիտի տայ, ընկերական կապ մը պիտի ստեղծէ ու պահէ»։

ՀԻՆ, ՇԱՏ ՀԻՆ ՄԵՂԵԴԻՆ (Նիկոսիա, Կիպրոս, 1973 թ.) — Պարբերագիրք Մելգոնեան Կրթական հաստատութեան։ Բացառիկ թիւ՝ նուիրուած Շահան Շահնուրի ծննդեան 70-ամեակին։ Խմբագրական կազմ՝ բաղկացած աշակերտներէ, առաջնորդութեամբ հայ գրականութեան ուսուցիչ՝ Մանուէլ Քէօսէեանի։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ Առանց էջաթիւի, 78 էջ (16×20 սմ.)։

---

8. Նոյն Միութիւնը 1940–1945 թուականներուն հրատարակած է նոյն անունով եռամսեայ մը, Աւետիս Սանճեանի խմբագրութեամբ։

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1974 թ.) – Ժողովրդային շաբաթաթերթ. գրական, մշակութային եւ մարզական։ Հրատարակութիւն Նիլը Իսթ Հայկական Ակումբի։ Խմբագիր՝ Հայկ Մ. Ժամկոչեան։ Արտօնատէր՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան։

Բաղմաթիւ անյաջող փորձերէ ետք, եգիպտահայ մտաւորական Հայկ Ժամկոչեան, 1973 թ.ի Հոկտեմբերի պատերազմէն կարճ ժամանակ անց, կը յաջողի ձեռք ձգել «Հոկտեմբեր» անունով թերթի մը արտօնագիրը, օժանդակութեամբ Գահիրէի Նիլը Իսթ Ակումբին ու անոր ատենապետին՝ Գառնիկ Յակոբեանի, որ կը դառնայ թերթին արտօնատէրը։ «Հոկտեմբեր»ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1974 թ.ի Նոյեմբեր 30ին, հայերէն եւ արաբերէն բովանդակութեամբ, 6 էջ (29×45 սմ.)։ Թէեւ շաբաթաթերթ, մինչեւ 1975 թ.ի Ապրիլ ամիսը լոյս կը տեսնէ միայն 4 համար։ Հայկ Ժամկոչեանի կողքին, թերթի խմբագրական աշխատանքներուն կը մասնակցին Յակոբ Շահնուր (Սմսարեան), Մկրտիչ Անդրանիկ (Բեմպեճեան) եւ Վահրամ Բրուտեան։

Չորս թիւ լոյս տեսնելէ ետք՝ «Հոկտեմբեր» կը դադրի։ Արտօնատէր Գ. Յակոբեան թերթի խմբագրութիւնը կը վստահի նորաստեղծ «Մեծ Եղեռնի 60ամեակի Երիտասարդաց Մարմին»ին, անուանական խմբագրապետութեամբ Շաֆիք Մորքոս Հաննայի։ Խմբագրական կազմը յաճախ փոփոխութիւններու կ՚ենթարկուի, սակայն ընդհանրապէս հետեւեալներէն կը բաղկանայ. Վարուժան Գաղանճեան, Վազգէն եւ Գէորգ Բրուտեան, Նորա Երզնկացեան, Թոմմաս Զաքարեան, եւ ուրիշներ։

«Նոր Շրջան»ի առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1975 թ.ի Նոյեմբերի 15–ին, որպէս «Երիտասարդական ամսաթերթ՝ ընկերային, մշակութային եւ մարզական», նախկին ծաւալով, եւ կրկին հայերէն եւ արաբերէն բովանդակութեամբ։ Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ 23րդ համարը (1977 թ. Հոկտեմբեր)։ Իննամսեայ ընդմիջումէ մը ետք, «Հոկտեմբեր» ամսաթերթը կը վերահրատարակուի, այս անգամ նոր տարազով՝ պարբերագիրքի ձեւով (21×33 սմ.)։

«Նոր Շրջան»ի առաջին համարով (թիւ 5), «Մեր Ուղղութիւնը» խորագրին տակ՝ երիտասարդ խմբագիրները կը գրեն.

«Մեծ Եղեռնի 60–ամեակի Երիտասարդաց Մարմինը, հիմնուած Մեծ Եղեռնի առիթով, իրեն որպէս նշանաբան ընտրած է հետեւեալ երեք բառերը, «Համերաշխութիւն, Համագործակցութիւն եւ Միասնականութիւն»։ Երիտ. Մարմինը, իր համեստ ուժերով, պիտի ջանայ եգիպտահայ երիտասարդութեան մէջ արթնցնել հայրենիքի սէրը, հրահրել հայկականութեան զգացումը եւ ամրապնդել կապը իր մայրենի լեզուին եւ հայրենիքին հետ»։

ՀՈՎԻՏ (Էնսինո, Գալիֆորնիա, ԱՄՆ, 1980 թ.) – Հրատարակութիւն Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցիի: Հոգեւոր հովիւ՝ Պարոյր Վրդ. Էքմէքճեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1980 թուական: 1980 թ.ի Սեպտեմբեր–Դեկտեմբեր թուակիր համարը կը բաղկանայ 22 էջէ (21·5×27 սմ.): Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութիւն:

ՀՈՐԻԶՈՆ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1979 թ.) – Շաբաթաթերթ՝ [ազգային, գրական, քաղաքական]: Պաշտօնաթերթ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գանատայի շրջանի: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1979 թ.ի Մայիսի 28: Խմբագրական կազմ: «Հորիզոն» կը հանդիսանայ Գանատահայ գաղութին երկրորդ շաբաթաթերթը, «Ապագայ»ին հետ: 8–12 էջ (30×44·5 սմ.):

«Հորիզոնէ ... «Հորիզոն» խորագրուած առաջին խմբագրականով՝ «Հորիզոն» շաբաթաթերթը հետեւեալ տողերով կը բանաձեւէ իր առաքելութիւնը.

«Հիւսիսային Ամերիկայի ցամաքամասին վրայ լոյս տեսնող «ՀՈՐԻԶՈՆ»–ը, իբրեւ հետեւակ զօրասիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկզբունքներուն եւ հաւատաւոր արձագանգը անոր գաղափարներուն, իր գաղափարաբանական–քաղաքական վերլուծումներով, պիտի շրթերանայ արձանագրելու այն ինչ որ ժողովուրդէն կու գայ՝ ժողովուրդին համար: Ան պիտի ըլլայ զինուորը Սփիւռքի օրդաններու այն բանակին, որ կը միտի իրականացնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան գերագոյն տեսլականը (իտէալը)՝ ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ–ի կերտում»:

ՀՈՒՐ (Թաւրիզ, Պարսկաստան, 1967 թ.) — Պարբերաթերթ Թաւրիզի Ազգային Դպրոցների: Կը հրատարակուի 1967 թուականին: Մեքենագիր–բազմագրուած՝ 26–28 թերթ (21×26 սմ.): Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ. Գոհար Բարսեղեան, Զարիկ Մելքոնեան, Նոր Յակոբեան եւ Վիդէն Ոսկեան: Հայերէն եւ պարսկերէն:

«Հուր»ի առաջին խմբագրականին մէջ կը գրուի.

««Հուր»ի գլխաւոր եւ միակ նպատակն է Թաւրիզի հայոց ազգ. վարժարանների աշակերտութեան մէջ տարածել ու մշտավառ պահել հրավառ զգացումներ դէպի հայ գիրն ու գրականութիւնը»:

ՀՈՒՐ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1971 թ.) — Ամսագիր: Արտոնատէր եւ պատասխանատու տնօրէն՝ Գագիկ Յովակիմեան: Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1971 թ.ի Յուլիսին: Կը դադրի 1974 թ.ի Օգոստոսին՝ 38 համար (յաճախ՝ միացեալ թիւ) լոյս տեսնելէ ետք: Հայերէն եւ պարսկերէն բովանդակութիւն: 62–136 էջ, նոյնքան մըն ալ պարսկերէն, որ առանձին էջաթիւ ունի (17×24 սմ.): Ամսագրի հայերէն բաժինին կ'աշխատակցին՝ Անտրէ Տէր Օհանեան (Ա. Ամուր–

եան), Արտակ Արքեպս. Մանուկեան, Գարեգին Եպս. Սարգիսեան, Իմիլ Յակոբեան, Արամ Գառօնէ, Կոլիա Տ. Յովհաննիսեան, Արմէն Տօնոյեան, Լեւոն Գ. Մինասեան, Անդրանիկ Սարեան, Արա Յովհաննիսեան, Արմանտ, Աշոտ Մինասեան, եւն.: Պարսկերէն բաժինին կ'աշխատակցին իրանցի գրողներ: Այս բաժինին մէջ յօդուածներ եւ թարգմանութիւններ ունին՝ Հրանդ Ղուկասեան, Ա. Ամուրեան, Արա Յովհաննիսեան, Վարուժան Առաքելեան:

«Հուր» ամսագրի հրատարակութեան առիթով՝ Գագիկ Յովակիմեան «Նախաբան» խորագրուած խմբագրական խօսքին մէջ կը գրէ.

««ՀՈՒՐ» ամսագիրը, հեռու լինելով որեւէ քաղաքական հոսանքի պատկանելու հանգամանքից, լինելու է իրանահայութեան անկեղծ զգացումների արտայայտիչը, չօշափելով պատմական, հասարակական եւ գիտական ու գրական այնպիսի խնդիրներ, որոնք մեծ մասամբ առընչութիւն պիտի ունենան հայ եւ պարսիկ եղբայր ժողովուրդների պատմական-մշակութային դարաւոր կապերին, աշխատելով գիտական ուսումնասիրութեամբ է՛լ աւելի ամրացնել պատմական խորք ունեցող այդ կապերը»:

ՁԱՅՆ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1976 թ.) — Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Աւստրալա-Հայ Ընկերակցութեան: Առաջին համարը՝ 1976 թուականի Փետրուարին: Խմբագիր՝ Սարօ Կարապետ, որուն կ'աջակցի Լեւոն Շէօհմէլեան:

ՁԱՅՆԸ-LA VOCE (Միլան, Իտալիա, 1975 թ.) - Քաղաքական, մշակութային ամսաթերթ: Առաջին համարը՝ 1975 թ.ի Յունուարին: Մեքենագիր-բազմագրուած: Իտալերէն, ապա՝ կ'ունենայ հայերէնով բաժին մը: Մեքենագիր-բազմագրուած: 9-15 էջ (22×33 սմ. եւ 21×30 սմ.): Սկիզբը՝ պարբերաթերթին անունը՝ «Ձայնը», ապա՝ «Ձայն»: Այժմ ունի խմբագրական կազմ մը՝ Ռիթա Յակոբեան, Արթօ Քէօչէյեան, Փաթրիցիա Ձեխին, Սուրէն Ծովիկեան:

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ (Շիքակօ, ԱՄՆ, 1970 թ.) - Ամսօրեայ հրատարակութիւն Ամենայն Սրբոց Եկեղեցւոյ: Հովիւ եւ խմբագիր՝ Սարգիս Քահանայ Անդրէասեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1970 թ.ի Յունուար: Հայերէն եւ անգլերէն: Լուսապատճէնային տպագրութիւն: 12-32 էջ (21·5×28 սմ., Գ. տարիէն՝ 18×25 սմ.):

«Խմբագրութեան Կողմէ» խորագրուած առաջին խմբագրականին մէջ՝ Սարգիս Աւագ Քահանայ Անդրէասեան կը գրէ.

««Ղեւոնդ Երէց» անունով այս ամսաթերթը շարունակութիւնը պիտի ըլլայ Ամենայն Սրբոց Եկեղեցւոյ ՄԱՇՏՈՑ անուն նախկին երկամսեայ թերթին:

«...Սովորաբար ծրագրած ենք զայն հրապարակ հանել ամիսը մէկ անգամ, որովհետեւ, հակառակ՝ ամէն շաբաթ լոյս ընծայելու մեր ցանկութեան, տեղական տպագրական դժուարութիւններ մեզ հարկադրեցին զայն ամսաթերթիկ դարձնել: Ան պիտի ըլլայ արձագանգը՝ Շիքակոյի հայ գաղութի կրօնական, ազգային, գեղարուեստական, միութենական տեղեկութեանց»:

ՃԱՃԱՆՉ (Լառնակա, Կիպրոս, 1979 թ.) – Աշակերտական պարբերաթերթ Նարեկ Ազգային Վարժարանի, Լառնակա: Լոյս կը տեսնէ 1979–1980 կրթական տարեշրջանէն: Առաջին տարին՝ երկու համար: Պատասխանատու ուսուցիչ՝ Մանուկ Սոմաքեան: Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ: Մեքենագիր–բազմագրուած: Առանց էջաթիւի, 28– թերթ (18·5×24 սմ.):

ՃԱՌԱԳԱՅԹ (Պէյրութ, Լիբանան, 1973 թ.) – Պարբերագիրք: Հրատարակութիւն Հայ Եկեղեցասիրաց Եղբայրակցութեան: Պատասխանատու՝ Արշակ Գալէնտէրեան: Լոյս կը տեսնէ միայն մէկ թիւ, 1973 թ.ին: 68 էջ (17×24·5 սմ.):

Պարբերաթերթին ուղղութիւնը կը բնորոշուի խմբագրականին հետեւեալ տողով.

«Ճառագայթ» ...իր ուղղութիւնն ու կենսագործող աւիշը կը ստանայ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցիէն...»:

ՄԱՄՈՒՐ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1980 թ.) – Պարբերական հանդէս: Հրատարակիչ–խմբագիր՝ Եգիպտոսի առաջնորդական փոխանորդ Յովսէփ Ծ. Վրդ. Մամուր: Արտօնագիր չունենալուն՝ առաջին համարը կը հանդիսանայ նաեւ վերջինը:

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ (Հոլիվուտ, ԱՄՆ, 1979 թ.) – Ամսաթերթ: Հրատարակութիւն Հիւսիսային Ամերիկայի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Արեւմտեան Առաջնորդարանի: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1979 թ.ի Յունուար: Անգլերէն եւ հայերէն բովանդակութիւն: 8 էջ (29×38 սմ.):

ՄԱՇՏՈՑ (Շիքակօ, ԱՄՆ, 1967 թ.) – Տեղեկատու Շիքակոյի Ամենայն Սրբոց Եկեղեցիի: 1967 թ.ին կը սկսի հրատարակութիւնը: Մեքենագիր–բազմագրուած: Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութիւն: Խմբագիր՝ Սահակ Քահանայ Վրթանէսեան:

ՄԱՇՏՈՑ (Ուաշինկթըն, ԱՄՆ, 1970) – Պարբերաթերթ Սուրբ Խաչ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ: Լոյս կը տեսնէ 1970 թ.էն: Մեքենագիր–բազմագրուած: Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութիւն: 22–30 էջ (21·5×28 սմ.): Խմբագիր՝ Սահակ Քահանայ Վրթանէսեան:

ՄԱՇՏՈՑ (Լա Վերն, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1977 թ.) – Ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճի Աշակերտութեան եւ Տնօրէնութեան։ Ուսանողներէ բաղկացած խմբագրական կազմ, որ յաճախակի փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1977 թ.ի Յունուարին։ Թէեւ «ամսաթերթ» որակուած՝ «Մաշտոց» լոյս կը տեսնէ պարբերաբար, յաճախ միացեալ համարներով։ Ա. տարին՝ 6 թիւ, Բ. տարին՝ 5 թիւ, Գ. տարին՝ 4 թիւ, Դ. տարին (1980 թ.)՝ 4 թիւ։ 4–8 էջ (29×38 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն։

«Մեր Խօսքը» խորագրուած առաջին խմբագրականը կը յայտնէ.

«...Սոյն ամսաթերթով մեր կարելին պիտի ընենք, որպէսզի հայ եւ ամերիկացի բարեկամներու աւելի՛ մօտէն ծանօթացնենք Միացեալ Նահանգներու առաջին հայկական գոլէճին՝ Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճին բնոյթը եւ ծրագիրը, նպատակն ու կարեւորութիւնը»։

ՄԱՐԶԱՇԽԱՐՀ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1968 թ.) – Մարզական, դեղարուեստական, գիտական պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան (Հ.Մ.Ը.Մ.) Ֆրանսայի Կեդրոնական Վարչութեան։ Խմբագիր՝ Ծերոն Աստուրեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1968 թ.ի Հոկտեմբեր։ Հայերէն եւ Ֆրանսերէն։ 32 էջ (22×28 սմ.)։

ՄԱՐԶԻԿ (Պէյրութ, Լիբանան, 1980 թ.) – Մարզական ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ.Մ.Ը.Մ.ի Կեդրոնական Վարչութեան, Պէյրութ, Լիբանան։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1980 թ.ի Փետրուարին (թէեւ ամիսը յիշատակուած չէ)։ Գունատիպ կողք, 40 էջ (22×29 սմ.)։ Խմբագրի կամ խմբագիրներու անուն չի յիշատակուիր ամսագրին մէջ, սակայն անոր խմբագրական աշխատանքները կը կատարէ Յրթ. Գեղարդ (Գաղանճեան), Վարդգէս Տէր Կարապետեան եւ Վարուժան Մուրատեան եռեակը։ Խմբագրականները ընդհանրապէս կը գրուին Երուանդ Տէմիրճեանի կողմէ։ «Մարզիկ»ի բովանդակութիւնը կը կազմեն միութենական լուրեր. ազգային եւ միջազգային մարզական կեանք, տեսակցութիւններ եւ յուշագրութիւններ հայ մարզական շարժումին մասին։

«Առաջինը» խորագրուած իր առաջին խմբագրականին մէջ՝ «Մարզիկ» կը գրէ.

«Հ. Մ. Ը. Մ.ի մեծ ընտանիքը պէտք է ունենար հայելի մը, որուն մէջ նայէր երբեմն–երբեմն, կոկէր ինքզինք եւ ինչո՞ւ չէ, զոհանար։

«Այս հրատարակութիւնը պիտի ըլլայ այդ հայելի՛ն։

«Տակաւին, այս հրատարակութիւնը միայն Հ. Մ. Ը. Մ.ի գործունէութեան արտայայտութիւնը պիտի չըլլայ։ Հոս պիտի տեսնուին մարզական մեր բոլոր միութեանց հիմնական յաջողութիւնները, հոս պիտի տեսնուին հայրենի մարզիկները՝ իրենց դափնիներո՛վ։

«Հոս պիտի արձանագրուի նաեւ միջազգային մարզական շարժումը...

«Մարզանքն ու արուեստը ազգութիւն չեն ճանչնար, ազգային երանգին յաւելեալ հպարտանք տալով հանդերձ»։

ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1968 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ. Մ. Ը. Մ. Կամք-ի, Մոնթրէալ, Գանատա։ Խմբագրական կազմ. Պերճ Գարապաճեան, Յակոբ Մանուկեան, Գրիգոր Նիզիպլեան, Աշոտ Սերոբեան եւ Յակոբ Սեւակեան։ «Ա. տարի, Թիւ 1»ի հրատարակութեան թուական նշուած է՝ «Ապրիլ–Մայիս, 1968»։ Մեքենագիր– բազմագրուած, առանց էջաթիւի, 16 էջ (17·5×21·5 սմ.)։

«Ինչո՞ւ Համար Այս Գործը» խմբագրականին մէջ՝ «Մարմնամարզ» կը գրէ.

«Կը նուիրենք «ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶ»ը հայրենիքէն հեռու, հայրենիքին համար ապրող ու անոր կարօտովը հրկիզուող սփիւռքի մարզական սերունդին»։

ՄԵՀԵԱՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1969 թ.) – Պարբերաթերթ Պուրճ Համուտի Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Աշակերտական Միութեան։ Գրական, գաղափարաբանական եւ յուշագրական բովանդակութիւն։ Լոյս կը տեսնէ մէկ թիւ, 1969 թ.ի Մարտին։ 87 էջ (17×24 սմ.)։

«Մեհեանի Ճամբով...» խմբագրականին մէջ կ'ըսուի.

«Իրաւ դաշնակցականի կազմաւորման ճամբուն վրայ, հետաքրքրութիւն ու պատկառանք ստեղծելու համար նոր սերունդներուն մօտ, «ՄԵՀԵԱՆ»ի առաջին այս թիւով փորձեցինք կամուրջ մը կապել՝ մեր ներկան անցեալին հետ յօդող...»։

ՄԵՆՔ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1975 թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Մշակութային Միութեան (Նիւ Եորք)։ Առաջին տարուան թիւ 4էն՝ Պարբերաթերթ Համազգային Հայ Մշակութային Միութեան (Նիւ Եորք)։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1975 Թուականի Յունուար։ Խմբագրական կազմ։ Առաջին տարին պատասխանատու խմբագիր՝ Անայիս Պարսումեան, երկրորդ տարին՝ Ժիրայր Աթթարեան։ Դ. տարիէն սկսեալ խմբագրական կազմ՝ Ժիրայր Աթթարեան եւ Արիս Սեւակ (անգլերէն բաժնի պատասխանատու)։ «Մենք»ը ունեցած է խմբագրական կազմի յաճախակի փոփոխութիւն։ Նաեւ՝ հրատարակութեան անկանոնութիւն, ընդմիջում։ Առաջին երեք տարիները (1975–1977)

կանոնաւորաբար լոյս տեսնելէ ետք (տարին՝ 4 թիւ), Դ. տարուան առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1979 թ.ի Դեկտեմբերին։ Գրական ստեղծագործական բաժինի կողքին՝ «Մենք» ունի գրադատական եւ ուսումնասիրական բաժին։ Նաեւ՝ անդլերէն յատուկ բաժին մը։ Առաջին համարը եթէ կը բաղկանայ միայն 20 էջէ, յաջորդ համարները կ'արձանագրեն աճ, եւ կը հասնին մինչեւ 88 էջի (21·5×27·5 սմ.)։ Աշխատակիցներէն՝ Անայիս Պարսումեան, Ժիրայր Աթթարեան, Գարեգին Արքեպս. Սարգիսեան, Լուսիկ, Ա. Արփինէ, Բիւզանդ Կռանեան, Վահէ Օշական, Արամ Հայկազ, Արմէն Տօնոյեան, Յակոբ Կարապենց, եւ ուրիշներ։

Իր նպատակին մասին՝ «Մենք» առաջին համարին մէջ կը յայտնէ.

«Կը փափաքինք այս էջերուն ընդմէջէն կարելի հարազատութեամբ մեր ընթերցողները հաղորդակից դարձնել Հայ Մշակութային Միութեան նպատակներուն։

«Կը փափաքինք մանաւանդ որ այս թերթը դառնայ միութեանս հաւատացող եւ առհասարակ մշակոյթով հետաքրքրուող հայ երիտասարդութեան հաւաքատեղին»։

ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1979 թ.) – Ամսական տեղեկատու Փարիզի Հայ Կաթողիկէ ժողովրդապետութեան։ Լոյս կը տեսնէ 1979 թուականի Մարտէն։ Խմբագիր եւ հրատարակիչ՝ Անթուան Վրդ. Թիւթիւնճեան։ Հայերէն եւ ֆրանսերէն բովանդակութիւն։ 20–32 էջ (14·5×21 սմ.)։

ՄԵՐ ՁԱՅՆԸ (Կլենտէյլ, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1980 թ.) – Կլենտէյլի Ս. Աստուածածին Ազգ. Վարժարանի աշակերտական Պարբերաթերթ։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1980 թ.ի Հոկտեմբեր. «Ա. տարի, թիւ 2 – Դեկտ. 15, 1980»։

ՄԵՐ ՄՆԱՅՈՐԴԸ... (Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1971 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հայ Աւետ. Եղբայրութեան Եկեղեցիին, Պուէնոս Այրէս։ Առաջին համարը, 20 էջ, լոյս կը տեսնէ 1971 թ.ին (15·5×22 սմ.)։ Երկրորդը՝ 26 էջ՝ 1972 թ.ին, երրորդը՝ 32 էջ, 1974 թ.ին։ Բովանդակութիւնը կը կազմեն Անատոլուի (Թուրքիա) խաւար անկիւններուն մէջ կատարուած աւետարանչական աշխատանքներու շուրջ գրուած նամակներ եւ տեղեկութիւններ։ Իւրաքանչիւր համար ունի խմբագրական՝ «Ընթերցողին» խորագրուած եւ «Աւետարանչական Մարմին» ստորագրուած։ Երրորդ համարին մէջ Վեր. Ս. Պաղդալեան ունի յօդուած եւ քերթուած։ Ինչպէս նաեւ Վ. Թէքէեանի «Հաշուեյարդար»էն արտատպուած տողեր։

ՄԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԸ (Պէյրութ, Լիբանան, 1971 թ.) – Հրատարակութիւն Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան, Սբ. Եղիա–Սբ. Գրիգոր: Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ Մարտ–Ապրիլ 1971 թուականով: Մինչեւ 1972 թ. լոյս կը տեսնէ 3 թիւ: Պատասխանատու՝ Անթուան Արիս: Առաջին թիւի իրագործում՝ Գրիգոր Մուրատեանի, երկրորդ եւ երրորդ թիւերու իրագործում՝ Հ. Անդրանիկ Վրդ. Կռանեանի: Հայերէն, ֆրանսերէն եւ արաբերէն բովանդակութիւն, յաջորդաբար 50, 52 եւ 54 էջ (22×28·5 սմ.): Դադարէ մը ետք, կը վերահրատարակուի 1977 թ.ին: Թիւ 4ը լոյս կը տեսնէ 1977 թ.ի Մայիսի 20ին, 64 էջ, իսկ միացեալ թիւ մը՝ թիւ 5–6, 1978 թ.ի Յունուարի 1ին, 74 էջ:

ՄԻՈՒԹԻՒՆ (Տիթրոյտ, Միչիկըն, ԱՄՆ, 1969 թ.) – Եռամսեայ հանդէս Պոլսահայ Մշակութային Միութեան՝ գրականութեան, արուեստի, միութենական տեղեկագրութեանց: 1977 թ.էն՝ վեցամսեայ հանդէս Պոլսահայ Մշակութային Միութեան՝ հայ մշակոյթի եւ միութենական տեղեկագրութեանց: Արտօնատէր՝ Պոլսահայ Մշակութային Միութեան Վարչութիւն: Վարիչ–խմբագիր՝ Սեդա Տէմիրճեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1969 թ.ի Մարտ: Լուսապատճէնային տպագրութիւն: 12–24 էջ (21·5×26·5 սմ., ապա՝ 21·5×28 սմ.):

ՄԿՈՆ ՈՒ ՉԱԼՈՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1978 թ.) – [Մանկական պարբերաթերթ]: Հրատարակութիւն Համազգային Մշակութային եւ Կրթական Ընկերակցութեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 թ.: Մինչեւ 1980 թ. լոյս կը տեսնէ՝ 9 համար: Իւրաքանչիւրը՝ 24 էջ (22×29 սմ.): Գունաւոր եւ գեղատիպ հրատարակութիւն:

ՄՈՐԵՆԻ (Լիոն, Ֆրանսա, 1976 թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետութեան: Խմբագիր՝ Գէորգ Վրդ. Զապարեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1976 թ.ի Դեկտեմբերի 25: Եռամսեայ պարբերականութեամբ լոյս կը տեսնէ 10 համար, ապա՝ 1979 թ.ին կը միաձուլուի Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարանի պաշտօնական պարբերաթերթին՝ «Եկեղեցին Հայկական»ին: Մեքենագիր–բազմագրուած (21×30 սմ.):

ՄՐԳԱՍՏԱՆ (Ֆաուլըր, Գալիֆորնիա, ԱՄՆ, 1967 թ.) – Լրատու եկեղեցական գործունէութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ, Ֆաուլըր: Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1967 թ.ի Դեկտեմբերին. «Բ. Շրջան, Ա. տարի, թիւ 1. Դեկտ. 1967»[9]: Հովիւ եւ խմբագիր՝ Թաթուլ Քահանայ Երէցեան: Լուսապատճէնային հրա-

---

9. Նոյն եկեղեցին նոյն անունով պարբերաթերթ մը լոյս ընծայած է 1952–1961 թուականներուն:

տարակութիւն։ 16–26 էջ (21·5×27·5 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն։

ՅԱՂԹԱՆԱԿ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1969 թ.) – Երկամսեայ հանդէս։ Հրատարակութիւն Հայ Առաքելական Եկեղեցիի Երիտասարդական Կազմակերպութեան (Հ.Ա.Ե.Ե.Կ.)։ Մեքենագիր–բազմապրուած։ 12–16 էջ (21×28 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Խմբագրական կազմ՝ Սրա Կէրիլքեան, Անայիս Մանասեան (անգլերէն բաժինի խմբագիր), Հայկ Մխսաքեան, Տիգրան Պալեան, Սարգիս Տողրամաճեան։

ՅԱՂԹԱՆԱԿ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1971 թ.) – Քաղաքական, գրական եւ հասարակական ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Ֆրանսայի շրջանի Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1971 թ.ի Յուլիս։ Հայերէն եւ Ֆրանսերէն բովանդակութիւն։ 8 էջ (28×38 սմ.)։ Հրատարակութեան տնօրէն՝ Կ. Տէր–Յովհաննէսեան։ Խմբագիր՝ Պատրիկ Կէնճեան։

«Յաղթանակ», որուն ուղղութիւնը զինք հրատարակող կուսակցութեան ուղղութիւնն է, առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կը գրէ.

«Մեր մտածումները երկու գլխաւոր բեւեռ ունին։ Մի եւ անբաժան հայրենիք։ Մի եւ անբաժան ժողովուրդ։ Հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստանն է։ Ժողովուրդը՝ Արարատեան աշխարհի վրայ հաստատուած երկուք ու կէս միլիոն հայութիւնն է։ Մեր բոլորին նուիրական պարտականութիւնն է անվերապահօրէն գուրգուրալ անոնց վրայ, աջակցիլ անոնց ստեղծագործական ճիգերուն, զմայլելի վերելքին»։

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՎ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1979 թ.) – Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Ռոստոմ Երիտասարդական Միութեան։ Առաջին թիւը՝ 1979 թ.ի Սեպտեմբերին։ 16 էջ (20·5×27·5 սմ.)։ 16–40 էջ։ Չափերը քանի մը անգամ փոփոխութիւն կրած են (21·5×28 սմ., ապա՝ 17×23·5 սմ.)։ Թէեւ բովանդակութիւնը մեծ մասով հայերէն, սակայն միշտ քանի մը էջ պարսկերէն։

ՆՇՈՅԼ (Սիրաքիւս, Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1974 թ.) – Հրատարակութիւն Սուրբ Պօղոս Հայց. Առաքելական Եկեղեցիի։ «Հատոր Ա., Թիւ 1»ը լոյս կը տեսնէ 1974 թ.ի Յունիսին։ Մեքենագիր–բազմապրուած։ 29 էջ (14×21·5 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Խմբագիր՝ Ատուր Ատուրեան։

Առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կ'ըսուի. «Մեր այս առաջին թիւը կը նկատենք շարունակութիւնը «Նշոյլ» թերթին, որուն նախաձեռնողն ու մղիչ ուժն էր... Փառէն Հայր Սուրբ Աւետիքեանը»։

Ուրեմն, կը հետեւցուի, որ նախապէս գոյութիւն ունեցած է նոյն անունով թերթ մը, նոյն շրջապատին մէջ լոյս տեսած։

ՆՈՐ ԱՅԳ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1978 թ.) – Տեղեկատու [ամսական] Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Մոնթրէալի մասնաճիւղին։ Կը հրատարակուի 1978 թ.ի Յունուարէն ի վեր։ Խմբագիր՝ Յարութիւն Իսէկիւլեան։ 4–16 էջ (21·5×28 սմ.)։

«Նոր Այգ»ը՝ հրատարակութեան սկիզբը լոյս կը տեսնէ «Տեղեկատու» անունով։

ՆՈՐ ԱՆԻ (Սան Փաւլո, Պրազիլ, 1980 թ.) – Պարբերագիրք՝ գրական, գեղարուեստական։ Հրատարակութիւն Սան Փաւլոյի Հ. Բ. Ը. Միութեան Մշակութային Յանձնախումբի։ Առաջին թիւը, գունատիպ կողքով, լոյս կը տեսնէ 1980 թ.ի Ապրիլին, նուիրուած Մեծ Եղեռնին։ Առանց էջաթիւի, 36 էջ (19×27 սմ.)։ Հայերէն եւ փորթուգալերէն։

«Նոր Անի»ի առաջնորդող «Մեր Խօսքը»ին մէջ կը պարզուի անոր հրատարակութեան գլխաւոր դրդապատճառը.

«Մեր ուժը սակայն, պիտի կեդրոնանայ մասնաւորապէս, նոր սերունդը քաջալերելու, դաստիարակելու եւ այդ ճամբով, Հայն ու Հայրենիքը ճանչցնելու սրբազան աշխատանքին վրայ»։

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ (Աթէնք, Յունաստան, 1968 թ.) – Ազգային շաբաթաթերթ, ապա՝ աղգային եկեղեցական շաբաթաթերթ։ Շարունակութիւնը կը նկատուի Յունաստանի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան օրկան՝ «Երկիր» շաբաթաթերթին, որ լոյս տեսած է՝ 1957–1968 թթ.։ «Նոր Աշխարհ»ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1968 թ.ի Նոյեմբերի 23–ին։ Արտօնատէրը՝ մինչեւ 1973 թ.ի Մայիսի 12–ը, Արմենակ Գարանֆիլեան, ապա՝ մինչեւ այսօր, իրաւաբան Ստեփան Ֆէսճեան։ Մինչեւ 1977 թ. խմբագրապետի պաշտօնը կը վարէ Յակոբ Վարժապետեան, որուն կը յաջորդէ Զաւէն Գրիգորեան՝ այժմու խմբագիրը։

1979 թ.ի Դեկտեմբերի վերջերուն «Նոր Աշխարհ» ժամանակաւորապէս կանգ կ՚առնէ հետաքրքրական պատճառով մը. «Թերթը չհրատարակուեցաւ որովհետեւ գրաշար չունէինք, հասկնալի՛ յատակ պատճառ մը որ կը տառապեցնէ եւ հայ թերթերու հրատարակութիւնը, ամբողջեան կը մատնէ ոչ թէ միայն մեր թերթը, այլ համայն արտասահմանի թերթերը»[10]։

1980 թ.ի Ապրիլի 1ին կը սկսի «Նոր Աշխարհ»ի «Նոր Շրջան»ը, «ԺԲ. տարի, թիւ 18»ով։ «Նոր Շրջան»ի բազմաթիւ թիւեր ունին 2

---

10. Տես՝ «Նոր Աշխարհ», Նոր Շրջան, թիւ 1 (Ապրիլ 1, 1980)։

էջէ բաղկացած յունարէն բաժին մը, հայ նորահաս սերունդին հասցէագրուած։ Ընդհանրապէս 4 էջ (35×60 սմ.)։ «Նոր Շրջան»ին թերթին սեփականութիւնը կը ստանձնէ Արարատ Մշակութային Մարզական Միութիւնը։

«Նոր Շրջան»ի առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կ'ըսուի.

«Ներկայ օրերուս հայապահպանման աշխատանքին մէջ, հայ թերթին կարեւոր բաժին սահմանուած է եւ յաճախ հրամայական պահանջք է թերթի մը գոյութիւնը, անշուշտ բոլոր անոնց համար որոնք հետաքրքրուած են հայութեամբ եւ հայ ազգին գոյատեւման պարագայով»։

ՆՈՐ ԱՊՐԻԼ (Հալէպ, Սուրիա, 1980 թ.) – Պարբերագիրք. ազգային, մշակութային, գրական։ Հրատարակութիւն Հ. Բ. Ը. Միութեան Սուրիոյ Շրջանակային Ցանցնաժողովի։ 88–118 էջ (17×24 սմ.)։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Բիւզանդ Մինասեան, խմբագիրներ՝ Լիւսի Սիւլահեան եւ Ցակոբ Միքայէլեան։ Աշխատակիցներ՝ Հայկ Պարիկեան, Թորոս Թորանեան, Ս. Պալմանուկեան, Գ. Քելէշեան, Ցովհ. Զառիկեան, եւ այլք։ Առաջին համարին տպագրութիւնը կ'աւարտի 1979 թ.ի Դեկտեմբերի 12ին, սակայն թերթի շապիկին վրայ գրուած է՝ «Ա. տարի, թիւ 1, 1980»։

«Պարբերական Մամուլի Կարեւորութիւնը» խորագրուած իր առաջին խմբագրականին մէջ՝ «Նոր Ապրիլ» կը յայտարարէ.

«Այսօր պարբերական մամուլով... հանդէս կու գայ Հ. Բ. Ը. Միութեան Սուրիոյ Շրջանակային Ցանցնաժողովը։ Անտարակոյս վարակիչ պիտի դառնայ այդ երեւոյթը։ Ոչ մէկ արգելք կայ անոր։ Մենք կը հաւատանք, որ պարբերական մամուլի բազմացումը ոչ թէ վնասակար է, ոյժերը կը ջլատէ, այլ կը ստեղծէ համապատասխան մթնոլորտ, շարժում, այլազանութիւն, հետեւաբար եւ խանդավառութիւն։ Ընթերցողներուն մօտ կ'առաջացնէ հետաքրքրութիւն, իսկ մտաւորականութեան համար կը դառնայ գործունէութեան դաշտ»։

ՆՈՐ ԱՐԴԱՐ (Կ. Պոլիս, Թուրքիա, 1970 թ.) – Քաղաքական, գրական, մշակութային շաբաթաթերթ։ Հիմնադիրներ՝ Կարօ Ալակէօզ, Պերճ Շիկահեր, Անթուան Կիւլիսթանեան (Ա. Վարդաստան), Զաւէն Մէնզիլճեան։ Արտօնատէր եւ պատասխանատու տնօրէն՝ Անթուան Կիւլիսթանեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1970 թ.ի Ապրիլ։ 4 էջ (34×60 սմ.)։ Կը դադրի 1972 թ.ի վերջերուն։

ՆՈՐ ԱՐՇԱԻ (Հէմիլթըն, Գանատա, 1978 թ.) – Ամսական լրատու Հէմիլթընի Համազգային Մշակութային Միութեան. ազգային, մշակութային, ընկերային։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1978 թ.ի Ցունուարին։ Խմբագրական կազմ։ Խմբագիր՝ Սարգիս

Պալեան։ Լուսապատճէնային տպագրութիւն։ 8–10 էջ (21×28 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն։

«Մեր նպատակը» խորագրուած խմբագրականով՝ «Նոր Արշաւ» կը գրէ.

«Հէմիլթընի Համազգային Մշակութային Միութեան «Նոր Արշաւ» թերթը ի լոյս աշխարհ բերելու բուն նպատակն է այս քաղաքի հայ բնակչութեան մէջ — առանց գաղափարական եւ յարանուանական խտրութեան — սերտակցութիւն մը ստեղծել եւ ամէն ճիգ ի գործ դնել գաղութի բոլոր ազգային շարժումներուն եւ ազգային եռուն կեանքի մը ի խնդիր կատարուած բոլոր ձեռնարկներուն արձագանգը հանդիսանալ եւ հայկական կեանքի զարգացման ու բարգաւաճման սատարել»։

ՆՈՐ ԽՕՍՔ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1979) – Շաբաթաթերթ։ Հրատարակութիւն Թեհրանի Հայ Մշակութային Կազմակերպութեան։ Խմբագիր՝ Սուրէն Համբարչեան։ Լոյս կը տեսնէ 1979 թ.ի Փետրուարէն։ 8–12 էջ (25×35 սմ.)։

«Նոր Խօսք»ը, ինչպէս պարսկահայ այլ թերթեր, կ'օգտուին Պարսկաստանի իրաւակարգի փոփոխութենէն, եւ հրատարակութեան արտօնութիւն ձեռք կը ձգեն։

ՆՈՐ ԾԻԼ (Դամասկոս, Սուրիա, 1979 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ. Բ. Ը. Մ.ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան։ Խմբագրական կազմ։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1979 թ.ի Մարտի 1ին, երկրորդը՝ Յունիսի 1ին, երրորդը՝ Նոյեմբերի 7ին, յաջորդաբար՝ 28, 36 եւ 40 էջ (21×32 սմ.)։ Մեքենագիր–բազմագրուած։

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1978 թ.) – Շաբաթաթերթ։ Արտօնատէր–հրատարակիչ՝ Վահան Ճանսըզեան։ Վարիչ–խմբագիր՝ Հրանդ Սիմոնեան։ Ընդհանուր տնօրէն՝ Աբրահամ Զաքարեան։ Կանուխէն՝ թերթի խմբագրութիւնն ու վարչութիւնը կը կրեն փոփոխութիւններ։ Խմբագիր՝ Վահան Ճանսըզեան։ Անգլերէն բաժնի խմբագիր՝ Լեւոն Ֆերմանեան։ Հրատարակութեան տնօրէն եւ խմբագիր՝ Սարգիս Մաճարեան։ «Նոր Կեանք» կեանքի կը կոչուի 1978 թ.ի Դեկտեմբերի 22ին։ 28 էջ (29×38 սմ.)։ Յաջորդ համարներու էջաթիւը ընդհանրապէս կը տարուբերի 24–36ի միջեւ։ Հայերէն եւ անգլերէն։

Առաջին համարին մէջ՝ «Նոր Կեանք»ի խմբագիրները կը յայտարարեն.

«...Հայ ենք։ Հայ պիտի մնանք։ Ահա բեմ մը եւս կ'աւելնայ՝ պաշտպանելու համար հայ գիրը, հայ դատը, հայ իրականութիւնը»։

ՆՈՐ ՈՒՂԻ (Պէյրութ, Լիբանան, 1969 թ.) – Ի խնդիր ազգային դեմոկրատիայի: Առաջին համարին վրայ՝ «1969 Յուլիս, Թիւ 1»: Մեքենագիր–բազմագրուած: 19 էջ (21×27 սմ.): Լոյս կը տեսնէ միայն մէկ թիւ: «Նոր Ուղի»ն ունի ո՛չ հասցէ, ո՛չ խմբագրի կամ հրատարակիչի անուն: Խմբագիրն է սակայն՝ Գասպար Տէրտէրեան:

«Ինչո՞ւ կը հրատարակենք «Նոր Ուղի»ն» առաջնորդող յօդուածը կ'ըսէ.

«Լիբանանահայ բազուկի եւ միտքի բոլոր աշխատաւորները երկար տարիներ զրկուած մնալէ վերջ, ահա կ'ունենան իրենց հարազատ քաղաքական հրատարակութիւնը՝ «ՆՈՐ ՈՒՂԻ»ն»:

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ (Նոր Ջուղա, Պարսկաստան, 1977 թ.) – Տեղեկատու թերթիկ: Հրատարակութիւն Իրանա–Հնդկաստանի Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի, Նոր Ջուղա, Ս. Ամենափրկիչ Վանք: Սկիզբը լոյս կը տեսնէ իւրաքանչիւր ամսուան 1ին եւ 16ին: Առաջին համարը՝ 1977 թ.ի Յունուարի 1ին: Մեքենագիր–բազմագրուած: 6–8 էջ (21×33 սմ.): Բ. տարուան 10րդ համարէն սկսեալ թերթին չափը կը փոխուի՝ 12–58 էջ (21·5×28 սմ.): Խմբագիրներ՝ Մեսրոպ Ծ. Վրդ. Աչճեան (այժմ՝ Եպիսկոպոս) եւ Լեւոն Գ. Մինասեան: 1978 Ապրիլէն սկսեալ՝ նորընտիր առաջնորդ Կորիւն Վրդ. Պապեան (այժմ՝ Եպիսկոպոս):

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1979 թ.) – Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Հայ Համալսարանական Ուսանողներու Միութեան: Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1979 թ.ի Յունիսին:

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1975 թ.) – Ամսաթերթ՝ ազգային, գրական: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1975 թ.ի Ապրիլ: Խմբագիր՝ Ս. Նայիրի: Թերթի խմբագրական կազմը եւ աշխատակիցներու մեծ մասը Հայաստան ծնած, ու հոն հասակ առած, սակայն վերջին քառասնամեակին Միացեալ Նահանգներ հաստատուած (յատկապէս ԱՆԶԱ–յի եւ անոր նախագահին՝ Ճորճ Մարտիկեանի ջանքերով), անծանօթ տարեց մտաւորականներ են. Ս. Նայիրի, Վ. Շահունի, Գ. Սահարունի, Յ. Ուրարտացի, Գեղամ–Գեղակ, եւն.: Վերջին շրջանին, յատկապէս Լեւոն Երկաթի խմբագրութեան մաս կազմելէն ի վեր, «Նոր Սերունդ» ջատագով կը հանդիսանայ «Գաղտնի Բանակ»ին: Թէեւ ամսագիր, թերթը լոյս կը տեսնէ լրագրի ծաւալով, 8 էջ (38×58 սմ.): Լեզուն ընդհանրապէս արեւելահայերէն:

Թերթի ուղղութեան մասին որոշ գաղափար կու տան առաջին թիւէն քաղուած հետեւեալ տողերը.

«Այսօր Արեւելեան կիսագնդի վրայ՝ հայ ժողովրդի մեծագոյն

ողբերգութեան 60–ամեայ տարելիցի զուգադիպութեամբ, լուրջ մտահոգութիւններով ու պարտականութիւններով, սփիւռքահայ կեանքին է լծուում «Նոր Սերունդ» ամսաթերթը:

«Մօտ ապագան կամ իրարայաջորդ ամիսները կը դրսեւորեն որդեգրուած նպատակներն ու ձգտումները:

«Ամէն պարագայում, նա հայ սփիւռքի հարազատ նոր զաւակն է ու նրա նուիրեալ սպասարկուն»:

ՆՈՐ ՍԻՈՆ (Երուսաղէմ, Պաղեստին, 1972 թ.) – Պարբերաթերթ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան (Սրբոց Յակոբեանց) Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի: Առաջին համարը՝ Ա. տարի, թիւ 1, անթուակիր, սակայն լոյս տեսած 1972 թ.ին: 48 էջ (19×28 սմ.):

ՇԱՂԿԱՊ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1980 թ.) – Պարբերաթերթ Ֆրանսայի կոմկուսին: Լոյս կը տեսնէ երկու լեզուներով՝ Ֆրանսերէն եւ հայերէն: Նոր շրջանը կը սկսի 1980 թ.ի գարնան: 4 էջ (30×40 սմ.):

ՇԱՆԹ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1969 թ.) – Գեղարուեստական, գրական, մշակութային պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան «Լեւոն Շանթ» Խումբի, ապա՝ Ուխտի: Առաջին համարին վրայ՝ «Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար–Փետրուար 1969»: Մեքենագիր–բազմագրուած: 24–32 էջ (21·5×28 սմ.): Խմբագիր՝ Զօհրապ Մելիքեան: Հրատարակութեան առաջին տարին լոյս կը տեսնէ 4 թիւ: Կը հրատարակուի մինչեւ 1972 թ.:

Առաջին համարին մէջ՝ «Շանթ» կը յայտարարէ.

«Այսօր, քսաներորդ դարու երկրորդ կիսուն, հայրենիքէն հեռու բայց հայրենիքին հետ, օտար հորիզոններու տակ հասակ առած, Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան «Լեւոն Շանթ» ուխտը սկսած է սրբազան գործի մը...:

«Նոր հանգրուան մը ըլլալը չէ մեր նպատակը հայու հազարամեայ պատմութեան էջերուն մէջ, այլ, նո՛ր թափ եւ զա՛րկ տալ դաստիարակութեան մը որուն կարիքը անսահման է մեր մէջ»:

ՇԻՐԱԶ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1979 թ.) – Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Աւստրալիոյ Հայ Ուսանողական Ընկերակցութեան: Լոյս կը տեսնէ 1979 թ.ի սկիզբէն:

ՇՈՂ (Պուրճ–Համուտ, Լիբանան, 1980 թ.) – Հրատարակութիւն Պուրճ Համուտի Նորաշէն (Թիրօ) թաղի Հայ Եկեղեցասէր Հոգեւոր Միութեան: Առաջին համարի թուականը՝ 1980 թ.ի Դեկտեմբերի 20: 15 թերթ (21×33 սմ.): Մեքենագիր–բազմագրուած:

«Մեր Նպատակը» խորագրուած խմբագրականը կ՚ըսէ.

«Մեր նպատակն է հայ մարդուն վերածանօթացնել մոռցուած Աստուած մը, ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾԸ...»:

ՇՈՂԵՐ (Պէյրութ, Լիբանան, 1980 թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Աւետարանական Փիթըր եւ Էլիզապէթ Թորոսեան Միջնակարգ Վարժարանի: «Ա. տարի, թիւ 1» (Յունիս, 1980): Խմբագիր՝ Մկո Մելքոնեան: Ուսուցիչներու եւ աշակերտներու գրութիւններ: Մեքենագիր–բազմագրուած: 28 էջ (22×28 սմ.):

ՈՒՂԻ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1972 թ.) – Կիսամեայ հանդէս Գալուստեան Ազգ. Վարժարանի աշակերտութեան: Առաջին համարը կը հրատարակուի 1972 թ.ի Ապրիլին: Լուսապատճէնային տպագրութիւն: 20 էջ (16·5×23 սմ.): Նոյն տարին, նոյն ծաւալով լոյս կը տեսնէ երկրորդ համար մը: 1973 թուականին՝ մէկ համար, 112 էջ: Վերջին համար մըն ալ՝ 1974 թ.ին: Խմբագիր՝ Տիգրան Գէորգեան:

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1970 թ.) – Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Ուսանողական Միութեան: Առաջին պրակը լոյս կը տեսնէ 1970 թ.ի վերջերուն: «Պրակ թիւ 2»ը՝ 1971 թ.ի Մարտին, իսկ «Պրակ թիւ 3»ը՝ 1971 թ.ի Օգոստոսին: 15–18 թերթ (20×26·5 սմ.): Մեքենագիր–բազմագրուած:

ՈՒՐԱՐՏՈՒ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1974 թ.) – Ազգային, գրական, դեղարուեստական, հասարակական եւ երգիծական չաբաթաթերթ: Հակառակ «չաբաթաթերթ» կոչումին, թերթին խմբագրութիւնը կը յայտնէ, թէ «Ուրարտու» առ այժմ լոյս պիտի տեսնէ ամիսը երկու անգամ եւ երեք ամիս յետոյ... իբրեւ չաբաթաթերթ»: Սակայն եւ այնպէս, թերթը կը չարունակէ լոյս տեսնել ամիսը երկու անգամ: Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1974 թ.ի Մայիսի 1–ին: Ա. տարին լոյս կը տեսնէ 26 թիւ, 8–12 էջ (28·5×42 սմ.): Հրատարակիչ–խմբագիր՝ Յակոբ Նազարենց (Թանգեան), որ առաջին համարին մէջ, «Խօսք Ընթերցողին Հետ» գրութեամբ կը յայտնէ, թէ «Ուրարտու»ի խմբագրապետութիւնը պիտի վարէ «Նոր Աշխարհ» չաբաթաթերթի երկարամեայ խմբագիր՝ Սամուէլ Յ. Թումայեան: Բ. տարուան առաջին համարը (1975 թ.ի Յունիսի 7) լոյս կը տեսնէ նոյն հրատարակչականին կողմէ հրատարակուած «The Armenian Times»ի Ա. տարուան առաջին համարին կցուած կամ միացած: Կարճ ժամանակ մը՝ մինչեւ Դեկտեմբեր, միասին լոյս տեսնելէ ետք, կը դադրին երկուքն ալ:

«Ուրարտու»ի ուղղութեան մասին առաջին համարը կու տայ կարգ մը լուսաբանութիւններ.

«Ուրարտու» պիտի ըլլայ համա–ժողովրդական հրատարակու–

թիւն մը, զերծ նախապաշարումներէ եւ կողմնակցական հակումներէ։ Իր էջերը բաց պիտի ըլլան բոլորին առջեւ, պայմանաւ, որ թերթին աշխատակիցները հեռու մնան խծբծանք եւ ատելութիւն ու քէն ենթադրող հակումներէ։ Անշուշտ, «Ուրարտու» պիտի ունենայ իր մասնայատուկ ուղղութիւնն ու սկզբունքային մտահոգութիւնները եւ իր էջերուն մէջ պիտի գնահատուին գնահատութեան արժանի շարժումները եւ պիտի քննադատուին՝ քննադատութեան արժանի երեւոյթները»։

ՊԱՅՔԱՐ (Ալմելո, Հոլանտա, 1979 թ.) – Ամսաթերթ։ Հրատարակութեանց տնօրէն՝ Նուպար Զաքմաքճեան։ Խմբագիր՝ Նուպար Եալըմեան։ Առաջին համարը՝ 1979 թ.ի Մարտին։ 12 էջ (21×30 սմ.)։ Հայերէն եւ հոլանտերէն։ 12–15 էջ։

«Պայքար»ի առաջին խմբագրականին մէջ կ'ըսուի.

«Ահաւասիկ մեր լեզուով եւ հաճոյքով կը ներկայացնենք ձեզի «Պայքար»ի առաջին թիւը։

«...Մեր նպատակն է ասկէ յետոյ ձեզի տեղեակ պահել բոլոր այն իրադարձութիւններէն, որոնք տեղի կ'ունենան Գաղթականաց Ցանձնախումբի մէջ, ինչպէս նաեւ Հայրենիքի եւ Սփիւռքահայութեան հայրենանուէր գործունէութեան վերաբերեալ լուրեր»։

ՊԱՐԲԵՐԱԳԻՐՔ (Պէյրութ, 1969–1970 թթ.) – Հրատարակութիւն Հայ Աւետ. Վարժարաններու Ուսուցչական Միութեան, Պէյրութ։ Թէեւ 1969–1970 թուակիր, «Պարբերագիրք»ին տպագրութիւնը աւարտած է 1971 թուականին։ Խմբագիր՝ Բարկէն Զանոյեան։ 124 էջ (21×27 սմ.)։

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ (Վիեննա, Աւստրիա, 1975 թ.) – Հրատարակութիւն Հայ Ուսանողական եւ Երիտասարդական Միութեան։ Տիտղոսաթերթին վրայ՝ 1975 թ., իսկ վերջին էջին վրայ, ձեռագրով՝ «այս թերթին տպագրութիւնը վերջացաւ 10 Հոկտ. 1975 թուին»։ Առաջին համարին խմբագրականը՝ «Սփիւռքահայութիւն եւ Ընկերային Ցարաբերութիւն» խորագրուած, կը կրէ ստորագրութիւնը Արամ Ց. Պալեանի։ 36 էջ (21×29.5 սմ.)։

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ (Հալէպ, Սուրիա, 1978 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ. Բ. Ը. Միութեան Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան Ուսանողական Բաժնի։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 թ.ի Ցունուարի 1։ Խմբագրական կազմ՝ Հրայր Մուրատեան, Ցարութիւն Պալեան, Մարալ Պետեան, Վազգէն Պերդուտեան, Ռոպերթ Սիւլահեան, Ցակոբ Փիլաւճեան։ Հրատարակութեան երկրորդ տարին՝ 1979 թ.ի Ցունուարին, 5–րդ համարով, խմբագրական կազ-

մի փոփոխութիւններ կ՝արձանագրուին. Անի Տիմիճեան, Արփի Ատուրեան, Մարալ Պետեան, Ցարութիւն Պալեան, Ռոպերթ Սիւլահեան, Վազգէն Պերդուտեան։ Գ. տարին՝ նոր փոփոխութիւն խմբագրական կազմին մէջ։ Գ. տարուան վերջին համարէն (թիւ 12) սկսեալ՝ պատասխանատու խմբագիր՝ Ռոպերթ Սիւլահեան։ Մեքենագիրբազմագրուած։ 18–85 թերթ (21×33 սմ.)։ 1979 թ.ի Յունուարին, Գ. տարուան առաջին համարով (թիւ 9) «Պարբերաթերթ»ը կը մկրտուի նոր անունով՝ «Էրեբունի»։

«Ինչո՞ւ Այս Թերթը» խորագրուած առաջին խմբագրականին մէջ՝ «Պարբերաթերթ» կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը.

«Հ. Բ. Ը. Մ.ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան Ուսանողական Բաժինը հրատարակելով այս պարբերաթերթը, կ՝ուզէ հարազատ արտայայտիչն ըլլալ մեր միութեան շինիչ, բազմակողմանի գործերուն, նպատակներուն ու տեսլականին։ Ինչպէս նաեւ կ՝ուզէ կապ մը ստեղծել Հ. Ը. Ը.ի ընտանիքի երէց, միջին եւ կրտսեր անդամներուն եւ գործող մարմիններուն միջեւ...»։

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ (Հալէպ, Սուրիա, 1978 թ.) – Հրատարակութիւն Հայոց Բերիոյ Թեմի Առաջնորդարանին։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1978 թ.ի Դեկտեմբերին (կողքին վրայ տպուած է՝ «Ս. տարի, թիւ 1, Հոկտ–Դեկտ. 1978»)։ Միայն 6–րդ համարին մէջ զետեղուած է խմբագրական կազմը. Արարատ Վրդ. Թօսունեան եւ Զաւէն Սապունճեան. գեղարուեստական պատասխանատու՝ Արմիկ Նալպանտեան։ 64–154 էջ (16·5×24 սմ.)։ Մինչեւ 1980 թ.ի Դեկտեմբեր լոյս կը տեսնէ 9 համար։ Աշխատակիցներ՝ Սուրէն Եպս. Դաթարոյեան, Թորոս Թորանեան, Հայկ Պարիկեան, Լիւսի Սիւլահեան, Էօժէնի Դանիէլեան, Յակոբ Պէքեարեան, Կորիւն Շահինեան, Պարգեւ Մխիթարեան, Գէորգ Թեմիզեան, եւ այլք։

«Առաջին Թիւի Առիթով» «Պարբերաթերթ»ի խմբագրութիւնը կը յայտնէ.

«Պարբերաթերթի հրատարակութեան ձեռնամուխ եղանք նաեւ հաւատալով, որ ան շատոնց զգացուող անհրաժեշտութիւն մըն է մեզի համար։ Հայոց Բերիոյ Թեմին եկեղեցիներու, կրթական ու մշակութային հաստատութիւններու եւ միութիւններու գործունէութիւնները մէկտեղող պատկերը պիտի ըլլայ ան, պիտի արտաբերէ մեր անհատական ու հանրային կարելիութիւնները եւ դաստիարակիչ դեր մըն ալ ունենայ։ Հայ համայնքի աշխուժութեամբ պայմանաւորուած է յաջողութիւնը այս թերթի էջերուն, որոնք անկասկած, փոխադարձ նպաստ մըն ալ պիտի ունենան մեր կեանքին» (թիւ 1, էջ 64)։

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ – Ոչ հասցէ, ոչ թուական, ոչ հրատարա–

կութեան վայր եւ ոչ ալ խմբագիր կամ հրատարակիչ կը յիշատակուին։ Բովանդակութենէն դատելով՝ «Պարբերաթերթ»ը հաւանաբար լոյս կը տեսնէ Հալէպի մէջ, (Սուրիա) 1979 թ.էն սկսած, Քրիստափոր Ուսանողական Միութեան նախաձեռնութեամբ։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 7–21 թերթ (21×33 սմ.)։

ՋԱՀ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1970 թ.) — Պարբերաթերթ Մեսրոպեան Նախակրթարան եւ Երկրորդական Վարժարանի։ Լոյս կը տեսնէ 1970–71 կրթական տարեշրջանէն։ Առաջին թիւը՝ անթուակիր, կը բաղկանայ փոքրադիր 28 էջէ (14×21.5 սմ.)։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Աշակերտական փորձեր։ Առաջին համարի խմբագիր՝ Թէտ Իսկէնտէրեան։

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏ (Լոնտոն, Անգլիա, 1971 թ.) — Ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Լոնտոնի Հայ Երիտասարդաց Միութեան։ Խմբագրական կազմ։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Հայկ Մսըրլեան։ Անգլերէն եւ հայերէն բովանդակութիւն։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1971 թ.ի Յուլիսին։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 36–48 էջ (10.5×29 սմ.)։ Վերջին համարը՝ միացեալ համար մը՝ Մարտ-Մայիս 1972 թուակիր (թիւ 9–11), տպագիր է, եւ բաղկացած՝ 40 էջէ (9.5×25 սմ.)։

Հինգ հազար հաշուող հայ գաղութին միակ թերթը կը հանդիսանայ «Սարտարապատ», որ առաջին համարի խմբագրականով կ'առաջադրէ.

«Հայ մնանք, հայրենիքի իրականութեամբ, հզօրութեամբ, սէրով եւ յոյսով ապրինք. սակայն եւ ապրինք անցնելով խօսքէ ԳՈՐԾԻ»։

ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏ (Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1975 թ.) — Ազգային, հասարակական, մշակութային պարբերաթերթ։ Օրկանն է Արժանթինի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան։ Արտօնատէր եւ տնօրէն՝ Նահապետ Նահապետեան։ «Սարտարապատ» կը սկսի հրատարակուիլ 1975 թ.ի Սեպտեմբերի 6–ին։ Լոյս կը տեսնէ երկու շաբաթը անդամ մը։ Տիրապետողը՝ սպաներէնն է, 8 էջի վրայ 6 էջ։ Հայերէնը՝ 2 էջ։ 8–16 էջ (27.5×36.5, ապա՝ 29×40.5 սմ.)։

Առաջին թիւի հրատարակութեան առիթով՝ «Սարտարապատ» կը գրէ.

«Սիրեցինք մեր այս համեստ ճիգը պսակել ներշնչումի տեւական աղբիւր եղող պատմականացած անունով մը, «Սարտարապատ», համադրութիւնը հերոսական ճիգի մը, որով մեր ժողովուրդը անվերապահ եւ ամբողջականօրէն յառաջխաղաց անվկանդ ոգիով մը պաշտպանելու փչրացած իր Հայրենիքին բեկորները, անով վերակերտելու իր ամբողջականութիւնը»։

ՍԻՓԱՆ (*Նիւ Ճըրզի*, *ԱՄՆ*, 1977 *թ.*) — *Պարբերաթերթ Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Գոլէճի Ուսանողական Միութեան*[11]: *Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ* 1977 *թ.ի Մարտի* 26-*ին*: *Նոյն տարուան Սեպտեմբերի* 10-*ին՝ երկրորդ համարը*: *Առաջին երկու թիւերն ալ մեքենագիր-բազմագրուած*: 1978 (*Բ. տարի*) *եւ* 1980 (*Գ. եւ Դ. տարի, միացեալ*) *թուականներուն՝ մէկական թիւ, տպագիր*, 4-8 *էջ* (21×28 *սմ.*): *Խմբագրական կազմ՝ Վահէ Աբէլեան, Յակոբ Գասպարեան, Պերճուհի Պարսումեան*: *Երկրորդ համարէն սկսեալ՝ միայն Վահէ Աբէլեան եւ Պերճուհի Պարսումեան*:

ՍԼԱՅՔ (*Լոս Անճելըս*, *ԱՄՆ*, 1979 *թ.*) — *Պարբերագիրք Սրբոց Նահատակաց Ազգային Նախակրթարանի*: *Առաջին համարը՝* 1979 *թ.ի Դեկտեմբերին*: *Աշակերտական ձեռնարկ*: *Հայերէն եւ անգլերէն*: *Հայերէն բաժնի խմբագրութեան վարիչ՝ Էօժէնի Պետրոսեան*: 20 *էջ* (21·5×27 *սմ.*):

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ (*Թեհրան*, *Պարսկաստան*, 1980 *թ.*) — *Ամսաթերթ*: *Հրատարակութիւն Թեհրանի Հայ Աւետ. «Ս. Յովհաննէս» Եկեղեցիի*: *Հրատարակութեան սկիզբ՝* 1980 *թ.ի Յունուար*: *Ազգային-հոգեւոր բովանդակութիւն*: *Մեքենագիր-բազմագրուած*: 16-22 *էջ* (21×33 *սմ.*):

ՎԵՐԵԼՔ (*Պէյրութ*, *Լիբանան*, 1970 *թ.*) — *Կրօնական տարեգիրք, Հայ Քրիստոնեայ Ընտանիքին Տարեգիրքը, Հայ Ընտանիքին Տարեգիրքը. այս երեք ենթախորագիրներն ալ օգտագործուած են լոյս տեսած հատորներուն տիտղոսաթերթերուն վրայ*: *Հրատարակութիւն՝ Մխիթարեան Վարժարանի (Վիեննական)*: *Խմբագիր՝ Բարսեղ Վրդ. Ֆէրհաթեան*: *Հրատարակութեան սկիզբ՝* 1970 *թ.*: 120-215 *էջ* (17×24 *սմ.*): *Առաջին հատորին մէջ կ'ըսուի. «Վերելքը տարեգիրք մըն է, որ տարին երկիցս լոյս պիտի տեսնէ. Յունուարին-Յունիսին»*: *Խոստումը կը յարգուի* 1970 *եւ* 1971 *տարիներուն*: 1972 *եւ* 1973 *տարիներուն, փոխան երկուքի, տարին հատոր մը միայն*: *Խմբագրին Լիբանանէն մեկնումով՝ «Վերելք» տարեգիրքը կը դադրի*, 6 *հատոր լոյս տեսնելէ ետք*[12]:

---

11. Հաւանական շփոթի մը առաջքը առնելու մտահոգութեամբ հարկ է նշել, որ վերոյիշեալ Ուսանողական Միութիւնը կազմուած է Պէյրութի Հայ Աւետ. Գոլէճի շրջանաւարտ կամ թերաւարտ ուսանողներէ:

12. Այս «Վերելք»ը չշփոթել նոյն հաստատութեան ուսանողական պարբերագիրքին հետ, որ կը կրէ նոյն անունը եւ լոյս կը տեսնէ անջատաբար, սկսած 1961 թ.ի Մայիսէն: Այս վերջինս, 1968 թ.էն սկսեալ լոյս կը տեսնէ որպէս ուսանողական տարեգիրք: 1981 թ.ին, Բարսեղ Վրդ. Ֆէրահեան, Լոս Անճելըսի մէջ լոյս կ'ը-

Իր առաքելութեան մասին՝ «Վերելք» տարեգիրք՝ առաջին հատորին մէջ կը յայտարարէ.

«Թերթ-ռատիօ-հեռատեսիլ. գիրք-այցելութիւն, մեր Հայ քըրիստոնեայ ընտանիքներու մէջ կը քանդեն շատ բան — հաւատալիքը եւ մաքուր ապրում։ ՎԵՐԵԼՔԸ պիտի ջանայ քանդուածը չտկել եւ բան մըն ալ վրան աւելցնել։

«Պիտի բովանդակէ կրօնական, ընտանեկան, բարոյական յօդուածները, չինիչ պատմուածքներ, մատչելի բոլորին. իւրաքանչիւր յօդուած՝ ՀԵՐԹ մը արեւահամ հաց, հոգիին սնունդ տուող»։

ՏԱԹԵԻ (Պէյրութ, Լիբանան, 1973 թ.) — Տարեգիրք Կենայ Երկրորդական Վարժարանի։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Օհան Պորումեան։ Օգնական խմբագիր՝ Ալիս Գաղանճեան։ 44 էջ (24×34.5 սմ.)[13]։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ Լոյսի Վարժարանի (Տես՝ ԱԲԵՆԵԶԵՐ)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Պէյրութ, Լիբանան, 1972 թ.) — Հրատարակութիւն Հայ Աւետ. Կէրթմէնեան Վարժարանի։ Հրատարակութեան թուական՝ 1972 (1971–72 կրթական տարեշրջանի համար)։ Առանց էջաթիւի՝ 40 էջ (20×27.5 սմ.)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Հոլիվուտ, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1973 թ.) – Ռոզ եւ Ալէք Փիլիպոս Ազգային Վարժարանի։ 1973 թ.էն սկսեալ։ 1976–77 կրթական տարեշրջանի պատկերազարդ տարեգիրքը կը բաղկանայ 56 էջէ (28×21 սմ.)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Լոնտոն, Անգլիա, 1980 թ.) — Գէորգ Թահթաճեան Կիրակնօրեայ Վարժարանի։ Հրատարակութիւն՝ Լոնտոնահայ Մշակութային Միութեան։ Խմբագիր՝ Յակոբ Ս. Մանուկեան։ Հրատարակութեան թուական՝ 1980 թ.ի Մայիս։ Առանց էջաթիւի՝ 36 էջ (20×26 սմ.)։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Լա-Վըրն, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1977 թ.) — Հրատարակութիւն Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճի։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Հրատարակութիւնը կը սկսի 1977 թ.ին, տարին՝ հատոր մը։ 60–80 էջ (28×21.5 սմ.)։

ծայէ «Վերելք» անունով տարեգիրք մը՝ թիւ 7, զայն համարելով շարունակութիւնը իր՝ Պէյրութի մէջ հրատարակած «Վերելք»ին։

13. Կրթական նոյն հաստատութիւնը՝ 1958–1962 եւ 1966–1972 թուականներուն հրատարակած է «Կենաց» տարեգիրքը, իսկ 1963–1965 թուականներուն՝ «Կենաց» Նոամսեան։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Էնսինո, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1979 թ.) — Սրբոց Նահատակաց Ազգային Նախակրթարանի (հիմնուած՝ 1978 թ.): Հայերէն եւ անգլերէն բովանդակութիւն: Առանց էջաթիւի՝ 24 էջ (22×28 սմ.):

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1971 թ.) — Հրատարակութիւն Գալուստեան Հայոց Վարժարանի Ծնողք-Ուսուցիչ Միութեան Ցարարերութեանց Ցանձնախումբի: Լուսապատճէնային տպագրութիւն: Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1977 թ.ի Փետրուարի 25-ին, 12 էջ (16·5×21 սմ.): Երկրորդ թիւ մը՝ Ապրիլի 7-ին (4 էջ), երրորդը՝ Մայիսի 30-ին (12 էջ), չորրորդը եւ վերջինը՝ Յունիսի 30-ին (16 էջ): Բովանդակութիւնը՝ դպրոցն ու դաղութը յուզող հարցեր:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Լառնակա, Կիպրոս, 1973 թ.) — Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը.Մ.ի Լառնակայի Մասնաճիւղին: Կը հրատարակուի 1973 թ.ի Հոկտեմբերէն ի վեր: Խմբագիր՝ Կարապետ Փափազեան: Մեքենագիր-բազմագրուած: 30-65 էջ (16·5×21 սմ.): Մինչեւ 1980 թուականի Դեկտեմբերը լոյս տեսած՝ 23 թիւ:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1975 թ.) - Պարբերական Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութեան: Խմբագրական կազմ՝ Աւետիս Այվազեան, Եղիշէ Այվազեան, Հրանդ Գույումճեան, Վարդան Եղիշէեան, Ս. Բ. Զանգու (պատասխանատու խմբագիր), Կարիկ Պասմաճեան, Յակոբ Վէգիրեան, Գեղամ Քէրէսթէճեան: Առաջին եւ միակ համարը՝ Աշուն 1975 թուականի: 32 էջ (19×28 սմ.): Հրատարակուիլ կը սկսի որպէս «վեցամսեայ պարբերական»: Իսկ առաջին համարէն ետք՝ 1976 թ.ին կը վերածուի «Արահետ»ի: Նաեւ տես՝ «Արահետ»:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1976 թ.) - Ազգային, հասարակական, քաղաքական շաբաթաթերթ: Հայերէն բաժինը THE ARMENIAN REPORTER շաբաթաթերթին: Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Էտուարտ Ֆ. Պողոսեան: Առաջին համարը՝ 1976 թ.ի Յունուարի 1-ին: 8 էջ (29×42 սմ.): Ցանաթ՝ էջաթիւի եւ չափի փոփոխութիւն: 1980 թ.ի Նոյեմբերէն՝ 20 էջ (21·5×28 սմ.):

«Անկախ Մամուլի Դերը» խորագրուած առաջին խմբագրականով՝ «Տեղեկատու» կը գրէ.

«Արտասահմանի Հայ գաղթօճախներու անկայուն վիճակը եւ մանաւանդ Լիբանանի վերջին դժբախտ դէպքերը արտասահմանի Հայութեան կարեւոր մէկ մասին ուշադրութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Հայ գաղութին վրայ պիտի կեդրոնացնէ: Հետեւաբար, այս գա-

զութիւն գլխաւոր կարիքներէն մէկն է Հայերէն լեզուով անկողմնակալ թերթի մը հրատարակումը, որպէսզի անկաշկանդ կերպով հայկական կեանքը արտացոլացնէ Սփիւռքահայութեան եւ Հայաստանին հաւասարապէս»։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1978 թ.) – (Տես՝ ՆՈՐ ԱՅԳ)։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Պէյրութ, Լիբանան, 1978 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Լիբանանահայ Օգնութեան Խաչի Շրջանային Վարչութեան։ Առաջին համարը՝ 1977–78 թուակիր, 1978 թ.ին։ 44 էջ (17×24 սմ.)։ Խմբագիր՝ Էվա Տէրվիշեան։ Երկրորդ համարը՝ 1979–81 թուակիր, 1981 թ.ին։ 72 էջ։ Խմբագիրներ՝ Սարգիս Մահսերեճեան եւ Էլօ Սարաճեան։

Լ.Օ. Խաչի Դաստիարակչական Կեդրոնական Յանձնախումբի ստորագրութիւնը կրող «Ինչո՞ւ «Տեղեկատու»ն» առաջնորդողին մէջ կը յայտարարուի.

«Անհրաժեշտութեան մը ծնունդն է այս Տեղեկատուն։

«Անհրաժեշտութիւն՝ Լիբանանահայ Օգնութեան Խաչի տարբեր մասնաճիւղերուն եւ անոնց անձնուէր անդամուհիներուն միջեւ տեւական կապ մը հաստատելու։

«Լ.Օ. Խաչի Տեղեկատուն, որ լոյս պիտի տեսնէ պարբերաբար, արձագանգ պիտի հանդիսանայ կանացի մեր մեծ կազմակերպութեան զանազան մասնաճիւղերուն եւ յանձնախումբերուն գործունէութեան...»։

BULLETIN (du Patriarcat Armenien Catholique) [ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ] (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1974 թ.) — Հրատարակութիւն Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարանի։ Խմբագիր՝ Յովհաննէս Վրդ. Ահմարեան։ Թէեւ ֆրանսերէն, երկրորդ համարէն սկսած՝ կ'ունենայ հայերէն բաժին։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1974 թ.ի Հոկտեմբերին։ Ապա՝ Փետրուարին, Մարտին, Ապրիլին, իսկ վերջինը՝ թիւ 5, լոյս կը տեսնէ Յուլիս–Օգոստոս 1975 թուականով։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1973 թ.) — Հրատարակութիւն Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանի։ Փաստօրէն՝ «Հովուական Նամականի» է, որ լոյս կը տեսնէ «Տեղեկատու Պարբերական» անունով։ Առաջին համարը՝ 1973 թ.ի Սեպտեմբերին, երկրորդը՝ Նոյեմբերին։ Հայերէն եւ անգլերէն, յաջորդաբար՝ 8 եւ 6 էջ (21×28 սմ.)։ Նախաձեռնութիւն՝ Գարեգին Արքեպս. Սարգիսեանի։

ՐԱՖՖԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1969 թ.) — Տարեգիրք։ Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Տաճատ Պողոսեան։ Առաջին հատորը լոյս կը տեսնէ 1969 թ.ին եւ կը բաղկանայ 584 էջէ։ Երկրորդ հատորը՝ 1970 թ.ին եւ կը բաղկանայ 687 էջէ (17×24 սմ.)[14]։ Ունի գրական, պատմաբանասիրական, հայ կեանքի, երգիծական, մահագրական, յոբելեանական բաժիններ։ Աշխատակիցներ ունի Պարսկաստանէն եւ արտասահմանի այլ գաղութներէն։ Արտատպումներ՝ սովետահայ գրողներէ։

«Մեր Ընթերցողներին» խորագրուած մուտքի խօսքով մը՝ «Ռաֆֆի Տարեգիրք»ի հրատարակիչ-խմբագիրը կը յայտնէ.

«Հայերէն տարեգրքերի կամ տարեցոյցների հրատարակութիւնը բազմաթիւ տարիների անցեալ ունի։

«Իրանահայ կեանքում գրական այդ սեռը հրապարակ է եկել 1927-ին, Թեհրանում, «Պարսկահայ Տարեցոյց»ով, որի հրատարակութիւնը տեւել է ընդամէնը 4 տարի... եւ դադարել է 1931-ին։

«Այսպիսով, շուրջ 40 տարի յետոյ, Թեհրանում, լոյս է տեսնում Ռաֆֆի Տարեգիրքը...»

ՅՈԼՔ (Նիկոսիա, Կիպրոս, 1973 թ.) – Աշակերտական պարբերաթերթ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան։ Նախապէս՝ ձեռագիր, լոյս տեսած է հինգ տարի։ 1973 թ.ի Հոկտեմբերի 5-էն սկսեալ «Յոլք» կը հրատարակուի մեքենագիր-բազմագրուած։ Առաջին տարին Դոկտ. Յրթ. Իսկիլիլեանի եւ երկրորդ տարին ուսուցիչ Ասատուր Տէվլէթեանի առաջնորդութեամբ՝ լոյս կը տեսնէ «Յոլք»ի 8-ական թիւ, շուրջ 50 էջերով (15×20·5 սմ.)։ Վերջին տարիներուն լոյս կը տեսնէ տարին թիւ մը կամ երկուք, հայերէնի դասատու՝ Մինաս Գոճայեանի ղեկավարութեամբ, միշտ աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմով մը։

ՅՈԼՔ (Ժընեւ, Զուիցերիա, 1975 թ.) — Տեղեկատու Զուիցերիոյ Հայոց Միութեան։ «Նոր Շարք»ը կը սկսի 1975 թ.ի Դեկտեմբերին։ 24 էջ (21×30 սմ.)։ Երկրորդ համարը՝ 1976 թ.ի Մարտին (34 էջ), երրորդը՝ 1976 թ.ի Սեպտեմբերին (26 էջ), չորրորդը՝ 1977 թ.ի Յունուարին (66 էջ), եւն.։ Հայերէն եւ ֆրանսերէն։

ՅՈԼՔԵՐ (Պէյրութ, Լիբանան, 1967 թ.) — Ուսանողական Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Շամլեան-Թաթիկեան Երկրորդական Վար-

---

14. Վկայութեան մը համաձայն, «Ռաֆֆի Տարեգիրք»ի երրորդ հատորի (1971) 300 էջը տպագրուած է եւ մնացած է կիսատ։ Տաճատ Պողոսեան կը մահանայ 1981 թ.ի Յունուարի 13-ին։ (Այս մասին տես՝ «Ասպարէզ», Լոս Անճելըս, 1981 թ.ի Փետրուարի 20-ի համարը)։

Ժարանի, Պուրճ Համուտ, Նոր Մարաշ։ Առաջին տարին՝ 1967 թուականին, լոյս կը տեսնէ երկու թիւ, Յունուար եւ Ապրիլ ամիսներուն, յաջորդաբար՝ 32 եւ 36 էջ (17×24 սմ.)։ Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ։ Հայերէն եւ արաբերէն։ Ապա՝ 1969 թուականէն սկսեալ՝ «Ցոլքեր» կը վերածուի հաստատութեան տարեգիրքի, եւ լոյս կը տեսնէ 1969, 1971–72, 1972–73, 1973–74, 1979–80 տարիներուն, վարժարանի ուսուցիչներուն խմբագրութեամբ եւ հսկողութեամբ։ 72–99 էջ (22·5×30 սմ.)։

ՓԻՒՆԻԿ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1979 թ.) — Քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ։ Պարսկաստանի վարչակարգի փոփոխութենէն օգտուելով՝ լոյս կը տեսնէ այս շաբաթաթերթը։ Առաջին համարը՝ 1979 թ.ի Մայիսի 24–ին, բաղկացած 4 էջէ։ Ընդհանրապէս՝ 8 էջ (30×45 սմ.)։ Արտօնատէր եւ պատասխանատու խմբագիր՝ Ժորժ Համբարչեան։

Իր ուղղութեան մասին՝ «Փիւնիկ» կը գրէ.

«Հրատարակելով «Փիւնիկ»ը, մենք նպատակ ունենք մեր ուժերի սահմաններում, նպաստել իրանահայութեանը յուզող հարցերի արծարծմանն ու քննարկմանը։ «Փիւնիկ»ը իրեն համարում է առաջադէմ եւ դեմոկրատական ուժերի զաղափարների եւ կարծիքների արտայայտիչ եւ չի պատկանում որեւէ կուսակցութեան կամ քաղաքական կազմակերպութեան»։

ՓՇԱՊՍԱԿ (Պէյրութ, Լիբանան, 1968 թ.) — Երգիծաթերթ Հ. Ե. Ընկերակցութեան Ասպետներու։ Լոյս կը տեսնէ, որպէս «Խօսնակ»ի յաւելուած, մէկ թիւ։ Խմբագիրներ՝ Վարդգէս Պալեան, Ենովք Պալիկեան, Գէորգ Քէշիշեան, Գրիգոր Քէօսէեան եւ Պերճ Ցաղլեան։ 12 էջ (30×45 սմ.)։

ՓՈԹՈՐԻԿ (Պէյրութ, Լիբանան, 1974 թ.) — Պարբերաթերթ Ազգային Գէորգ Զաթալպաշեան Վարժարանի։ Ա. տարի, թիւ 1, 1974։ Մեքենագիր–բազմագրուած, 104 էջ (21×32 սմ.)։ Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ, հայ գրականութեան ուսուցիչ Կարօ Ցովհաննէսեանի առաջնորդութեամբ։

ՓՈԹՈՐԻԿ – Պարբերաթերթ։ Ոչ հրատարակութեան վայր, ոչ թուական, ոչ խմբագիր եւ ոչ ալ հասցէ կը յիշատակուի։ Բովանդակութենէն դատելով՝ կարելի է հետեւցնել, որ «Փոթորիկ»ը լոյս կը տեսնէ Սուրիոյ մէջ, հաւանաբար՝ Հալէպ, 1980 թ.ին։ Կրնայ նախորդած ըլլալ Սուրիոյ Երիտասարդական Միութեան (ՍԵՄ) «Շանթ» պաշտօնաթերթին։ Մեքենագիր–բազմագրուած։ 15 թերթ (21×32·5 սմ.)։

«Փոթորիկ»ի առաջին խմբագրականին մէջ, ի մէջ այլոց, կան հետեւեալ տողերը.

«...Գաղափար մըն էր եւ ահաւասիկ դարձաւ իրականութիւն։ Ունենալ ՍԵՄ–ականներու յատուկ պարբերաթերթ պատիւ է մեզի։ Այսօր քանի մը ընկերներու աշխատանքով մէջտեղ եկած, ապագային բոլորիս ջանքերով եւ օժանդակութեամբ պիտի յարատեւէ, վստահ ենք ասոր, որովհետեւ ապարդիւն աշխատանք մը չէ, այլ ամենալաւ ձեւը օգտակար դառնալու»։

ՓՈՐՁԱՆՔ (Իսթանպուլ, Թուրքիա, 1970 թ.) – Գրական–երգիծական շաբաթաթերթ։ Արտօնատէր–խմբագիր՝ Երուանդ Կոպէլեան։ Պատասխանատու տնօրէն՝ Մաքրուհի Պիւյիւք–Յակոբեան։ Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1970 թ.ի Յունուարի 28–ին։ 4 էջ (28·5×41 սմ.)։ Առաջին հինգ թիւերը լոյս կը տեսնեն կանոնաւորաբար, ապա՝ հրատարակութիւնը կ'ընդհատուի մինչեւ նոյն տարուան Նոյեմբերը, երբ վերստին լոյս կը տեսնէ քիչ մը աւելի մեծ ծաւալով եւ դունաւոր տպագրութեամբ։ Կը դադրի իններորդ թիւէն։

«Ինչո՞ւ այս Փորձանք–ը Իսթանպուլահայութեան Գլխուն» խորագրուած «Վասն Խմբագրական»ին մէջ կ'ըսուի.

«[«Փորձանք»ը] լոյս կը տեսնէ յանուն մարդասիրութեան,... յանուն արդարութեան ու հաւասարութեան, որովհետեւ հաւատացած ենք անկեղծօրէն այն անհրաժեշտութեան, թէ... Իսթանպուլահայն ալ իրաւունք ունի խնդալու եւ պէ՛տք է որ խնդայ»։

ՔԱՋ ՆԱԶԱՐ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1970 թ.) — Երգիծական անկախ ամսաթերթ։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1970 թ.ի Նոյեմբեր։ Հիմնադիր–խմբագիր՝ Յովհաննէս Բալայեան, պարսկահայ, հետեւաբար՝ թերթը լոյս կը տեսնէ պարսկահայերէնով։ 8–40 էջ (29×45 սմ.)։

«Քաջ Նազար» առաջին խմբագրականին մէջ այսպէս կը բանաձեւէ իր դերը.

«Քաջ Նազարը հրապարակ կ'ելնէ այն համոզումով, որ լուրջ ու ծանր (կշիռքի մասին չէ մեր խօսքը) թերթեր շատ կան եւ ուստի պէտք է քիչ մը թեթեւցնել ծանր մթնոլորտը՝ զայն զուարթացնելով Քաջ Նազարի միջոցով»։

«Քաջ Նազար» կը հանդիսանայ Սփիւռքի մէջ լոյս տեսնող միակ երգիծաթերթը։

*
**

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄ (*Պէյրութ, Լիբանան*, 1980 *թ.*) — *Հրատարակութիւն «Արեւմտեան Հայաստանի Ազատագրութեան Ճակատ»ի։ Ի մի հաւաքուած՝ քանի մը մեքենագիր-բազմագրուած կոչեր, գրութիւններ, հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն լեզուներով։ Ոչ հրատարակութեան վայր, ոչ տեղ, ոչ ալ թուական նշուած է։ «Ազատագրում»ի թիւ 1-ը, սահմանափակ շրջագայութեամբ, հրապարակի վրայ կը տեսնուի 1980 թ.ի ամառը։ Երկրորդ համար մը, նոյն ոճով ու ձեւով, կ՚երեւի 1980 թ.ի վերջերուն։*

[*ԱՌԻԹՐԻՋ*] OUTREACH (*Նիւ Եորք, ԱՄՆ*, 1978 *թ.*) — *Ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Ամերիկահայոց Արեւելեան Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1978 թ.ի Մայիսին։ Նախաձեռնութիւն՝ Մեսրոպ Եպս. Աշճեանի։ Խմբագիր՝ Յասմիկ Մերկեան։ Թէեւ «Առիթրիչ» անունը թերթին ճակատին անգլերէն վերտառութեամբ կը տրուի, սակայն անոր բովանդակութիւնը կը կազմեն հաւասարապէս հայերէն եւ անգլերէն գրութիւններ։ 4-8 մեծադիր էջ (28×43 սմ.)։*

Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի առաջնորդ՝ Մեսրոպ Եպս. Աշճեան առաջին խմբագրականին մէջ կը գրէ.

«...Մեր առաջնահերթ նպատակն էր ուղղակի կապ մը ստեղծել Ազգ. Առաջնորդարանի եւ մեր բարեպաշտ ժողովուրդին միջեւ եւ յետոյ կապ մը՝ մեր զանազան համայնքներու միջեւ, եկեղեցիէ եկեղեցի կամարուող ծիածանով։ Կապ մը՝ որ մնայուն ըլլայ, ուղղակի ըլլայ, եւ որու շնորհիւ հաղորդութեան մէջ ըլլանք մեր ժողովուրդին հետ»։

[*ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ*] – PRELACY NEWS (*Նիւ Եորք, ԱՄՆ*, 1976 *թ.*) – *Տեղեկատու Ամերիկահայոց Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանի։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1976 թ.ի Մայիսին։ Ընդհանրապէս անգլերէն, սակայն ունի հայերէն էջեր։ 28 էջ (22×28 սմ.)։*

Առաջին համարին մէջ կ՚ըսուի.

«Սոյն տեղեկատու հրատարակութիւնը առաջին փորձ մըն է մեր թեմի հաւատացեալ ժողովուրդը հաղորդակից պահելու Առաջնորդարանիս՝ Առաջնորդ Սրբազան Հօր եւ Ազգային Վարչութեան գործունէութեանց։ Մեր նպատակն է տարին նուազագոյնը երկու նման հրատարակութիւններ ուղարկել մեր թեմի բոլոր հաւատացեալներուն...»։

ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՊԱՏԳԱՄԸ (Փասատենա, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1977 թ.) — Ամսական հոգեւոր թերթիկ։ Հրատարակիչ՝ Վեր. Յովհաննէս Թորոս։ Կը հրատարակուի 1977 թ.ի Մայիսէն ի վեր։ 2 էջ (14×21.5 սմ.)[15]։

ԱՐԱԳԱԾ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1979 թ.) — Ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը. Միութեան Մասնաճիւղի։ Առաջին համարը՝ 1979 թ.ի Յուլիսին։ Հայերէն եւ անգլերէն։

ԱՐԱԳԻԼ (Ուփսալա, Շուէտ, 1980 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Մշակութային Միութեան։ Մեքենագիր-բազմապրուած։ Կը հրատարակուի 1980 թ.ի վերջերէն։ Բովանդակութիւնը կը կազմեն՝ մշակութային լուրեր, գրական էջ եւ հայոց պատմութեան նուիրուած նիւթեր։

Վերջին տարիներուն, յատկապէս Միջին Արեւելքի երկիրներէն եւ մանաւանդ Պարսկաստանէն Ուփսալա հաստատուած հայ երիտասարդներ եւ ուսանողներ կը կազմեն վերոյիշեալ Մշակութային Միութիւնը եւ կը հրատարակեն «Արագիլ»ը։

[ԱՐԾԻՒ] ARDZIV (Ֆիլատելֆիա, ԱՄՆ, 1970 թ.) – Տարեգիրք Հայ Բոյրերու [Կաթողիկէ] Վարժարանի (հիմնուած՝ 1967 թ.ի Հոկտեմբերի 2ին)։ Պատկերազարդ այս տարեգիրքը լոյս կը տեսնէ 1970 թ.էն սկսեալ։ 48–52 էջ (21.5×28 սմ.)։

ԲԱՐԵՒ (Իսթանպուլ, Թուրքիա, 1976 թ.) – Քաղաքական, հասարակական շաբաթաթերթ։ Արտօնատէր-հրատարակիչ՝ Անթուան Կիւլիսթանեան, որ նախապէս՝ 1970–72 թթ.ուն լոյս ընծայած էր «Նոր Արդար» շաբաթաթերթը։ «Բարեւ» շաբաթաթերթը լոյս կը տեսնէ 1976–77 թթ.ուն։

ԳԵՂԱՐԴ (Նիս, Ֆրանսա, 1973 թ.) — Ծխական պարբերաթերթ՝ կրօնական-ազգային։ Խմբագրական կազմ։ Սակայն նախաձեռնողն ու խմբագրութեան պատասխանատուն՝ Տարօն Ծ. Վրդ. Ճէրէճեան, հոգեւոր հովիւ Նիսի եւ Շրջակայից հայութեան (Սբ. Աստուածածին Եկեղեցի)։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1973 թ.ի Դեկտեմբերի 20–ին։ Հայերէն եւ ֆրանսերէն։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 20–26 էջ (21×29.5 սմ.)։ «Գեղարդ»ի հրատարակութիւնը կանոնաւորաբար կը շարունակուի, տարին երեք անգամ լոյս տեսնելով։ 1980 թ.ին ան կը դառնայ պաշտօնաթերթը Նիս-Գոթ տ'Ազիւրի Հա-

---

15. Վեր. Յովհ. Թորոս, 1976 թ.ի Յուլիսէն ի վեր, նոյն չափով, նոյն ծաւալով եւ գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ, կը հրատարակէ անգլիատառ թերթիկ մը՝ MESSAGE OF GOD անունով։

յաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հայ Համայնքին, միշտ Տարօն Ծ. Վրդ. Ճէրէճեանի խմբագրութեամբ։ Կը դադրի խմորատիպ ըլլալէ, լոյս կը տեսնէ գունատիպ եւ գեղատիպ հրատարակութեամբ, այս անգամ որպէս եռամսեայ պարբերաթերթ։

ԳԻՐ ՈՒ ԳԻՐՔ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ, 1970 թ.) — Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հայ Գրականութեան Բարեկամներու։ Խմբագիր՝ Խաչատուր Ն. Մակարեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1970 թ.[16]։ 36–70 էջ (21·5×28 սմ.)։ 1972 թուականի բացառիկ համարէն (թիւ 9–12, 210 էջ) սկսեալ՝ «ԳԻՐ ՈՒ ԳԻՐՔ. Պարբերաթերթ Հայ Գրականութեան Բարեկամներու Միութեան»։

Պարբերաթերթը իր առաջադրութիւններուն մասին կը գրէ.

«Գիր ու Գիրք» պարբերականը հայ գրական ածուին մէջ պիտի բանայ իր էջերը հետեւեալ գլխաւոր առաջադրութիւններով.

«1. Հետեւիլ կեանքի կոչուած գրական երեւոյթներուն, Հայաստանի թէ Արտասահմանի մէջ։

«2. Ստեղծել գրական մթնոլորտ, մտաւորականներ եւ գրասէրներ իրարու մօտ բերելով։

«4. Ցուցակագրել բոլոր հին ու նոր հրատարակութիւնները...։

«5. Քաջալերել հայ գրողը։ Վաճառումի լայն միջոցներով հատարել անոր գործերուն տարածումին ու սպառումին։

«6. Գրական մրցանակներ հաստատել...»։

ԳՈՑԱՄԱՐՏ (Հոլիվուտ, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1979 թ.) – Ազգային-հասարակական, գրական, պատմագրական ամսօրեայ հանդէս։ Խմբագիր՝ Նորայր Մամեան։ Հրատարակիչ՝ Նորիկ Գրիգորեան։ Ապա՝ Խմբագիր եւ հրատարակիչ՝ Նորայր Մամեան։ Առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1979 թ.ի Յուլիսին։ 28 էջ (21·5×28 սմ.)։ Առաջին տարին՝ 12 համար (թիւ 11–12–ը՝ միացեալ)։ Բ. տարին չամբողջացած, խմբագրին մահով՝ «Գոյամարտ» կը դադրի։ 28–46 էջ։ Աշխատակիցներու շարքին կը հանդիպինք Բիւզանդ Կռանեանի, Պօղոս Գուրբելեանի, Արմէն Տօնոյեանի, Ջուլիետ Գրիգորեանի, Նորայր Մամեանի անուններուն։

«Մեր Խօսքը» խորագրուած «Գոյամարտ»ի առաջին խմբագրականը կը հաստատէ.

«Արեւելահայերէնով հրատարակուող մի պարբերականի կարիքը վաղուց զգալի էր հայահոծ Լոս-Անջելըսում, որտեղ վերջին երես-

---

16. Հայ Գրականութեան Բարեկամներու Միութիւնը, 1956–1960 թթ.ուն լոյս ընծայած է «Հաղորդագրութիւն» պարբերաթերթը, որուն հրատարակութեան 14-րդ տարին ան կը դառնայ «Գիր ու Գիրք»։

նամեակում ...կենտրոնացել են բազմահազար արեւելախօս, հայաշունչ եւ հայրենաշունչ հայրենակիցներ, եկած Հայաստանից, Խ. Միութեան զանազան մասերից եւ արեւելախօս Իրանից, շարունակական ալիքներով։

«Գոյամարտ» անուանեցինք մեր հրատարակութիւնը, քանի որ իրօք ծանր ու դժուարին գոյամարտ է մղում տարասփիւռ հայութիւնը ներկայիս, ցրուած աշխարհի չորս կողմը, զրկուած հայրենի հող ու ջրից եւ կենսական աւիշից, օտար ու խորթ հորիզոնների տակ, ուծացման, այլասերման, ապազգայնացման՝ «սպիտակ ջրդ»ին մըշտապէս ենթակայ»։

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1979 թ.) — Երամսեայ տեղեկատու։ Հրատարակութիւն Ֆրանսայի Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարանի։ Հրատարակութիւնը կը սկսի՝ 1979 թուականի կէսին. «Նոր Շրջան, թիւ 1, Գ. Երամսեայ, 1979»։ «Նոր Շրջան» կը համարուի, քանի որ նախապէս, 1959–1971 թուականներուն, Կարապետ Եպս. Ամատունի՝ նոյն անունով եւ նոյն բովանդակութեամբ հրատարակած էր հանդէս մը։

«Եկեղեցին Հայկական»ը վերակենդանացնողն է՝ Գրիգոր Եպս. Ղազարեան։ Հրատարակութեան պատասխանատու՝ Փ. Տէտէեան։ Հայերէն եւ ֆրանսերէն բովանդակութիւն։ 44–52 էջ (14·5×20·5 սմ.)։

ԶԱՐԹՕՆՔ (Ուոլթեմ, Մասաչուսեց, ԱՄՆ, 1972 թ.) — «Հայ Եկեղեցւոյ Զայն»ի պարբերաթերթ։ Խմբագիր–հրատարակիչ՝ Արամ Աւագ Սարկաւագ Ստեփանեան։ Թէեւ անթուակիր՝ առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1972 թ.ին։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Հոդեւոր թերթ։ 8 էջ (13·5×21 սմ.)։

ԶՄՄԱՌԵԱՆՔ Ի ՍՓԻՒՌՍ ԱՇԽԱՐՀԻ (Զմմառ, Լիբանան, 1980 թ.) — Հոգեւոր եւ հովուական հանդէս։ Հրատարակութիւն Զմմառեան Միաբանութեան։ Խմբագրական մարմին՝ Մանուէլ Ծ. Վրդ. Պաթագեան, Անդրանիկ Վրդ. Կռանեան, Մեսրոպ Վրդ. Ճուրեան, Կոմիտաս Վրդ. Պէօճիւքեան, Յովսէփ Վրդ. Քէլէկեան, Պօղոս Վրդ. Գապանճեան, Եղիա Վրդ. Եղիայեան։ 1980 թուականին լոյս տեսած միակ համար մը՝ Ապրիլի թուականով։ 32 էջ (22×28 սմ.)[17]։

17· 1981 թ.ի Մարտին լոյս կը տեսնէ վերոյիշեալ պարբերաթերթին երկրորդ համարը, բաղկացած 36 էջէ (21×27 սմ.)։ Թէեւ կը պահուի պարբերաթերթին նախկին անունը, սակայն աւելի մեծ չափերով կ'աւելնայ նոր անունը· «ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ· հոգեւոր եւ հովուական հանդէս»։

Խմբագրական կազմի անուններն ու հանդէսին բնոյթը սահմանող բացա-

«Կապը···» խորագրուած առաջնորդող յօդուածին մէջ կը պարզուի այս պարբերաթերթին նպատակը.

«Մեր նպատակը՝

ոչ պարբերաթերթ, ոչ ալ տարեգիրք հրատարակել է։

«Այլ պարզապէս՝

սիրոյ կապը ամրացնել Մայր Տան եւ ի սփիւռս աշխարհի Տիրոջ այգիին մէջ վաստակող մեր ՄԻԱԲԱՆ եղբայրներուն միջեւ»։

ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1978 թ.) – Համայնքային ամսաթերթ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցիի։ Լոյս կը տեսնէ 1978 թ.-էն ի վեր։ Խմբագրական կազմ։ Մեքենագիր–բազմագրուած։ 8–12 էջ (21·5×27·5 սմ.)։

ԼՐԱՏՈՒ ԱՄՍԱԹԵՐԹ (Հոլիվուտ, Գալիֆ., ԱՄՆ, 1978 թ.) – Ս. Կարապետ Հայց. Առաքելական Մայր Եկեղեցիի։ Խմբագիր՝ եկեղեցիի հովիւ Վաչէ Քահանայ Նազդաշեան։ Առաջին համարը՝ միացեալ թիւ մը՝ «Յունուար–Փետրուար–Մարտ 1978» թուակիր։ 28 էջ (14×22 սմ.)։ Բովանդակութիւնը կը կազմեն եկեղեցիին առօրեան, Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդարանի գործունէութիւնը եւ լուրերը, ինչպէս նաեւ շրջանի կրթական կեանքը։

տրուքիւնները առնուած են այս երկրորդ համարէն։ Հրատարակուած՝ Պէյրութ, տպ. Տօնիկեան։

NEW ARMENIAN PERIODICALS OF THE ARMENIAN DIASPORA (1967-1980)

JIRAIR TANIELIAN

(Summary)

In the last decade approximately two hundred new periodicals started to be published in the Armenian Diaspora. The reasons behind this are: the new waves of Armenian migration from the Middle East to Europe and the U. S. A.; the revolutionary tendencies among the Armenian new generation, especially after the year 1965; the revolution in Iran; and the trend of returning to Armenian national roots.

The list of new periodicals has been prepared in alphabetical order. The first part of the list was published in the previous issue of the Review; the second part is presented in this article.

Հայ Պարբերական Մամուլի Նորայայտ Անուններ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Շատ բան գրուած է հայ պարբերական մամուլի մասին: Հրատարակուած են ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս նաեւ մասնակի կամ ամբողջական ցուցակներ: Ինչ խօսք որ կատարուած իւրաքանչիւր աշխատանք լոյս աշխարհ բերած է մութին մէջ մնացած թերթեր, կամ յաւելեալ ծանօթութիւններ՝ արդէն իսկ ծանօթ թերթերու մասին: Բայց դժբախտաբար, մինչեւ այսօր տակաւին չունինք հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական լիակատար ցուցակ մը: Բոլոր ցուցակներն ալ պակասաւոր են ու խոցելի զանազան վրիպումներով: Անշուշտ տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ՝ նկատի առած հայ պարբերական մամուլի շուրջ երկդարեայ հոլովոյթը:

Հետագայ քանի մը էջերով պիտի փորձենք տեղեկութիւններ տալ հայ պարբերական մամուլի երեսուն հինգ ներկայացուցիչներու մասին, որոնք մինչեւ այսօր անծանօթ մնացած են հայ մամուլի պատմագրութեան, եւ հետեւաբար՝ տեղ չեն գտած հայ մամուլին նուիրուած մատենագիտական աշխատասիրութիւններուն մէջ:

Այստեղ յայտնաբերուած նոր անուններէն ոմանց մասին մեր տեղեկութիւնները ուղղակի քաղած ենք խնդրոյ առարկայ թերթի մէկ օրինակէն, իսկ մնացեալներու մասին՝ զանազան աղբիւրներէ: Յատկապէս օգտագործած ենք Արեւմտեան Հայաստանի զանազան քաղաքներուն ու շրջաններուն նուիրուած հայրենակցական միութիւններու հրատարակած հատորները, որոնք յաճախ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը բովանդակեն տուեալ շրջանի հայ պարբերական մամուլի մասին:

Տպագիր եւ խմորատիպ թերթերու կողքին, մեր այս ցանկին մէջ նկատի առած ենք նաեւ ձեռագիր թերթերը, հակառակ այն իրողութեան որ որոշ բանասէրներ ձեռագիր թերթերը չեն ուզեր պարբերական մամուլի «իրաւասու» անդամ նկատել: Մենք կը թուենք անոնց անունները, եւ ապագայ բանասէրներուն կը ձգենք անոնց նակատագրին որոշումը:

Այնուամենայնիւ, կը կարծենք թէ ձեռագիր թերթերը ունին յատուկ նշանակութիւն: Այս պարագան «իր իրաւունք»ը կ'արդարացնէ, երբ նկատի առնենք զանոնք խմբագրած դպրոցական «խմբագիրներ»ը, որոնք հետագային իրենց պատանեկան սէրը շարունակելով՝ դարձան հայ մամուլի եւ գրականութեան պատմութեան մէջ իրենց արդար պատուանդանը նուաճած դէմքեր, ինչպէս՝ Երուանդ Օտեան, Վահան Թէքէեան, Թէոդիկ, Սիմոն Վրացեան, Ինտրա եւ ուրիշներ:

Թերթի մը ծանօթ կամ անծանօթ ըլլալը ստուգելու համար դիմած ենք Ա. Կիրակոսեանի «Հայ Մամուլի Մատենագիտութիւն»[1] աշխատասիրութեան: Նկատի առած ենք նաեւ այդ թուականէն ետք լոյս տեսած մենագրութիւններն ու յօդուածները: Հետեւաբար՝ հոս պիտի ներկայացնենք մինչեւ «Հ.Պ.Մ.Մ.»ի ընդգրկած թուականը (1967) լոյս տեսած թերթերը միայն:

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԹԵՐԹԵՐ

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՍԻՐՏ (*Բիւրական–Էջմիածին*, 1900 *թ.*): *Աշակերտական դաղտնի պարբերաթերթ*: *Ձեռագիր*: *Խմբագիր՝ Սիմոն Վրացեան, երբ կ'աշակերտէր Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանին*: *Լոյս տեսնել սկսած է* 1900 *թ.ի ամառը, Բիւրական գիւղին մէջ, դպրոցական արձակուրդի ամիսներուն*: *Ապա՝ շարունակուած Էջմիածնի մէջ*: *Լոյս տեսած է հաւանաբար մինչեւ* 1906 *թ.*'[2] *խմբագրին ճեմարանէն շրջանաւարտութեան տարին*:

ԱՐԳԷՈՍ (*Ատանա*): *Խմբագիրներ՝ Գրիգոր Արոյեան եւ Բարսեղ Տատուրեան*: *Շատ հաւանաբար* 1920 *թ.ին, կամ* 1921 *թ.ին*: *Կարճատեւ*[3]:

---

1. Ա. Կիրակոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն* (1794–1967), *Համահաւաք Ցանկ*, Երեւան, 1970: Ասկէ ետք՝ «Հ.Պ.Մ.Մ.»:

2. Սիմոն Վրացեան, *Կեանքի Ուղիներով*, Ա. հտր., Պէյրութ, 1967, էջ 114:

3. Բիւզանդ Եղիայեան, *Ատանայի Հայոց Պատմութիւն*, Անթիլիաս, 1970, էջ 713:

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ (Նիւ Եորք, 1933 Թ.)։ Կրօնական ամսաթերթիկ։ Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած թիւերէն առաջինը կը կրէ Ը. տարի, Յունիս, 1940 թուականը, իսկ վերջինը՝ Թ. տարի, Մարտ, 1941 Թ.։ Հետեւաբար՝ կարելի է ենթադրել որ լոյս տեսնել սկսած է 1933 Թ.ին։ 4 էջ (10.5×15.5 սմ.)։

«Հ.Գ.Մ.Մ.»ը կը յիշատակէ նոյնանուն կրօնական ամսաթերթիկ մը (թիւ 1371), հրատարակուած Նիւ Եորք, նոյն չափերով ու ծաւալով, բայց հրատարակութեան թուականը ցոյց կու տայ 1947 Թ. Յուլիս ամիսը։ Արդեօք այս երկուքն ալ նո՞յն թերթն են, թէ տարբեր. դժուար է պատասխանել։

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ

«Ու երբ աջ կողմը կամ ձախ կողմը խոտորելու ըլլաս, քու ականջներդ ետեւէդ խօսք մը պիտի լսեն որ կ'ըսէ. ԱՅՍ Է ՃԱՄԲԱՆ, ԱՆՈՐ ՄԷՋ ՔԱԼԵՑԷՔ»։ Եսա. 30.21։

Ը. ՏԱՐԻ ՅՈՒՆԻՍ 1940 ՆԻՒ ԵՈՐՔ

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ

«Մենք կը քարոզենք Աւետարանը, քանզի Աստուծոյ զօրութիւնն է այն՝ բոլոր հաւատացեալներուն փրկութեան համար»։ ՀՌՈՎՄ. 1. 16.

ԱՊՐԻԼ 1949

ՄՈՐԱՎԻԱՑԻ ՄԱՅՐ ՄԸ

Տարիներ առաջ, Մորավիացի քրիստոնեայ մայր մը կար որ երեք զաւակներ ունէր։ Անոնք մեծցուցած էր աստուածպաշտութեան և հա-

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉ (Հալէպ)։ Կրօնական ամսաթերթիկ։ Մեր մօտ գտնուած թիւերէն առաջինը կը կրէ 1949 Ապրիլ թուականը, իսկ վերջինը՝ 1962 Թ. Մարտ-Ապրիլ։ 4 էջ (11×15 սմ.)։

Մինչեւ 1950 Թ. Յուլիսի թիւը տպարանի անուն չի յիշատակուիր, իսկ 1950 Թ.ի Օգոստոսի թիւէն, եւ անոր յաջորդող բոլոր թիւերուն վրայ կ'երեւի «Տպարան Մարանաթա, Հալէպ, Սուրիա» մակագրութիւնը, իսկ 1954 Թ. Հոկտեմբերի թիւէն ու անոր յաջորդող քանի մը թիւերուն մէջ կ'ըսուի. ««Աւետարանիչ» թերթիկէն աւելի ցրուել ուզողները թո՛ղ «Աւետարանիչ»ի հեղինակին դիմում ընեն — Վեր. Ս. Շանլեան, Բասատէնա, Գալիֆորնիա»։

Ի՞նչ է արդեօք կապը Վեր. Ս. Շանլեանին եւ այս ամսաթերթին միջեւ։ Արդեօք այս թերթիկը նոյն տարիներուն Նիւ Եորքի մէջ հրատարակուող նոյնանուն ամսաթերթիկին արտատպո՞ւմն է։ Դժուար է պատասխանել, մանաւանդ որ երկու թերթերէն ալ բաւարար թիւեր չունինք մեր տրամադրութեան տակ։

ԹԵԼԷՖՕՆ (Ատանա)։ Լոյս տեսած է 1918 Թ.ի զինադադարէն ետք, մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը, այսինքն՝ 1918–1922 ԹԹ.ու միջեւ[4]։

4. Սուրիահայ Տարեցոյց 1924 (Պատրաստեցին՝ Մ. Աճէմեան, Մ. Սեսեռեան, Ե. Ոսկերիչեան), Ա. տարի, Գահիրէ, էջ 270։

Ահա ես դուռը կայներ եմ ու կը զարնեմ. եթէ մէկը իմ ձայնս լսէ ու դուռը բանայ, անոր քով պիտի մտնեմ եւ անոր հետ ընթրիք պիտի ընեմ .ան ալ ինծի հետ:

Յայտ. 3, 29:

ԹԻՒ 10 ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍ 1953

ԼՈՒՍԱՐՁԱԿ (Պուէնոս Այրէս): *Կրօնական թերթիկ*: 4 էջ (13·5×17·5 սմ.): *Այս թերթիկէն մեր տրամադրութեան տակ գտնուող թիւերը կը տարուբերին* 1953 *թիւ* 10*-ի եւ* 1958 *թիւ* 37*-ի միջեւ*:

ԾԱՂԻԿ (Պէյրութ): 1923–1925 *թթ.ու միջեւ*: *Գրական հաւաքածոյ*: *Հրատարակութիւն Հ.Ց.Դ. Պատանեկան Միութեան*: *Այս թերթին մէջ, մինչեւ միութեան «Ովասիս» ամսաթերթի հրատարակութիւնը, ընդօրինակուած են պատանիներու գրական կտորները, գրական ժողովին մէջ ասուլիսի ենթարկելէ յետոյ*: *Շատ հաւանաբար ձեռագիր*[5]:

ԾԻՐԱՆԻ (Մեզիրէ, Խարբերդ): *Խմբագիր՝ Մեզիրէի Գերմանական գոլէճի աշակերտներէն Թորոս Պողոսեան*: *Լոյս տեսած է տասը թիւ, ու դադրեցուած գոլէճի հայրիկին կողմէ, որմէ ետք հաստատութիւնը հրատարակած է «Ամէնուն Համար» թերթը* (1910 *թ.*): *«Ծիրանի»ն բաժանորդ կ՚ունենայ մինչեւ իսկ Ամերիկայէն*:

Թերթը պաշտօնական բնոյթ չի կրեր, այլ խմբագրի անձնական հրատարակութիւնն է:

«Ծիրանի»ին աշխատակցած է գոլէճի աշակերտներէն Մալխաս Աւետիսեանը՝ Քամաուիկ Քեաթիպա ծածկանունով[6]:

ԿԻԼԻԿԻԱ (Ատանա, 1908–1909 *թթ.*): *Խմբագիր՝ Պօղոս Եղիայեան*[7]:

---

5. Գ. Խաչերեան, *Պատմական Ակնարկ*, տես՝ «Ովասիս» (ամսագիր), Պէյրութ, 1926, թիւ 12, էջ 195–196:

6. Բ. Կ. Ժամկոչեան, *Պատմութիւն Մամիւրէթ Իւլ Ազիզի Գերման Որբանոցներու*, Պէյրութ, 1973, էջ 58:

7. Բ. Եղիայեան, *նշ. աշխ.*, էջ 711:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ (Տրապիզոն, 1848 թ.)։ Ձեռագիր թերթ[8]։

Եթէ նկատի չունենանք ձեռագիր թերթը պարբերական մամուլի «իրաւասու անդամ» նկատելու կարգ մը բանասէրներու վերապահութիւնը, «Հայաստան»ը կը հանդիսանայ մայր հողին վրայ լոյս տեսած առաջին հայերէն թերթը, որ տասը տարիով կը կանխէ Խրիմեան Հայրիկի Վանի մէջ հրատարակած «Արծիւ Վասպուրականի»ն, (հրատարակուած 1858 թ.ին)։

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՁԱՅՆ (Հալէպ)։ Կրօնական թերթիկ։ Անթուակիր։ Մեր տրամադրութեան տակ է այս թերթիկին առաջին թիւը։ 4 էջ (12×17.5 սմ.)։ Այս թիւին միակ յօդուածը ստորագրուած է Ց. Գ. Կ.ի կողմէ, որ նոյն ինքն Ցակոբ Կոճիգեանն է, որուն անունն ու հասցէն դրուած են թերթին վերջաւորութեան։ Շատ հաւանական է որ ինք եղած ըլլայ նաեւ անոր խմբագիրը։

ՄԱՆԻՇԱԿ (Կարին)։ Դպրոցական–աշակերտական ձեռագիր թերթ (Սանասարեան վարժարանի)։ Շատ հաւանաբար 1901–1902 թուականներուն։ Խմբագիր՝ Տիգրան Ծամհուր[9]։

ՄԱՍԻՍ (Արմաշ, 1896 թ.)։ Կրօնական շաբաթաթերթ։ Այս թերթին հրատարակութեան ձեռնարկողները եղած են Եղիշէ Արք. Դուրեանն ու Մաղաքիա Օրմանեան Սրբազանը[10]։

ՄՐՋԻՒՆԻ ԲՈՅՆ (Խարբերդ)։ Ձեռագիր ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Եփրատ Գոլէճի աղջկանց վարժարանի։ Խմբագիր՝ Օր. Աղաւնի Ճանիկեան, հսկողութեամբ Տիրուհի Եըլտըզեանի։ Թերթը կը պարունակէ տեղեկութիւններ դպրոցական կեանքէ, ինչպէս նաեւ զուարճալիքներ եւ բանաստեղծութիւններ[11]։

ՑՈՅՍ (Դամասկոս)։ 1922–1925 թթ.ու միջեւ։ Խմորատիպ։ Հրատարակութիւն Հայ Պատանեկան Միութեան։ Լոյս տեսած է երկու թիւ[12]։

---

8. Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Ա. հտր., Գահիրէ, 1937, էջ 1286։

9. Մ. Պարսամեան, *Ծամհուր*, տես՝ «Ցեղափոխական Ալպոմ», Պէյրութ, 1971, էջ 187։

10. Փառէն Ծ. Վ. Մելքոնեան, *Սրտցաւ Եկեղեցականի Մը Դատաստանը*, տես՝ «Սուրիահայ Տարեցոյց 1924», Ա. տարի, էջ 190։

11. Մանուկ Ճիզմէճեան, *Խարբերդ եւ Իր Զաւակները*, Ֆրեզնօ, 1955, էջ 402։

12. Գ. Խաչերեան, *նշ. աշխ.*, տես՝ «Ովասիս», Պէյրութ, 1926, թիւ 12, էջ 195։

ՆՈՐ ԼՈՅՍ (Կարին)։ Աշակերտական գրական ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Ֆրէր Մարիստներու Երկրորդական վարժարանի տեսչութեան։ Լոյս տեսած է 1911 թ.էն առաջ, ու շարունակուած հաւանաբար այդ թուականէն ետք ալ։

«Նոր Լոյս»ին աշխատակցած է նաեւ «Տարաբախտ Ուսանողը» վիպակի նոյնքան տարաբախտ հեղինակը՝ Հրանդ Համբարեան[13]։

ՆՈՐ ՀՈՍԱՆՔ (Վան)։ Գաղտնի պարբերաթերթ։ Խմորատիպ։ Լոյս տեսած է 1900–1909 թթ.ու միջոցին[14]։

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (Կեսարիա, 1912 թ.)։ Հնչակեան հակումով խմորատիպ թերթ[15]։ Եղած է օրկան «Միացեալ Ուսումնարանի Ուսանողական Միութեան»։ Արտօնատէր՝ Օննիկ Եղիազարեան, խմբագիր՝ Արամ Պետրոսեան[16]։

ՇՈՒՇԱՆ ԾՈՓԱՑ (Խարբերդ, 1912 թ.)։ Կիսամսեայ հանդէս։ Ձեռագիր։ Լոյս տեսած է երկու թիւ, կամ՝ աւելի[17]։

ՈՏԱՆԱՒՈՐԱՏՈՒՓ (Բիւրական–Էջմիածին, 1900 թ.)։ Աշակերտական, զուտ բանաստեղծական գաղտնի պարբերաթերթ։ Ձեռագիր։ Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1900 թ.ի ամառը, Բիւրական գիւղին մէջ, դպրոցական արձակուրդի ամիսներուն, եւ յետոյ՝ շարունակուած Էջմիածնի մէջ։ Խմբագիրներ՝ Սիմոն Վրացեան, Արամ Դադեան եւ Մարտիրոս Ստեփանեան (երբ կ'աշակերտէին Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին)[18]։

Առաջին թիւի ճակտին, ծանուցման մէջ ըսուած է.

«Ոտանաւորատուփը մեր
«Լոյս է տեսնում տօն օրեր,
«Ով ուզում է մասնակցել՝
«Շտապէ նիւթեր մեզ հասցնել»[19]։

---

13. Հրանդ Համբարեան, *Տարաբախտ Ուսանողը*, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1953։ Հրատարակիչ Կարօ Համբարեանի՝ հեղինակին մասին տուած ծանօթութիւններէն, էջ 5։

14. Տես՝ *Վասպուրական* (Հրատարակութիւն Վասպուրականի Հայրենակցական Միութեան (Թաւրիզ), Վենետիկ, 1930, էջ 94։

15. Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Բ. հտր., Գահիրէ, 1937, էջ 1407։

16. Ա. Ալպոյաճեան, *նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 1290։

17. Մանուկ Ճիզմէճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 422։

18. Ս. Վրացեան, *նշ. աշխ.*, էջ 114։

19. Նոյնը, էջ 115։

ՈՒՍԱՆՈՂ (*Հալէպ*, 1921 *թ*.)։ *Ամսաթերթ*։ *Հրատարակութիւն Հայ Ուսանողական Միութեան*։ *Խմորատիպ*։ *Այս թերթէն մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուի մէկ թիւ միայն*, 1922 *Ապրիլ*, *Բ*. *Տարի*, *թիւ* 4։ *Հետեւաբար կարելի է ենթադրել որ սկսած է լոյս տեսնել* 1921 *թ*.*ի Յունուարին*։ 20 *էջ* (21×26·5 *սմ*.)։

Այս թիւը կը սկսի «Ապրիլ 24 *Համազգային Մեծ Պատօն» յօդուածով*։ *Ապա՝ խմբագրական մը*, «*Գրադարան եւ Աշակերտութիւն» խորագրով*, *որուն կը յաջորդեն քանի մը բանաստեղծութիւններ*, *արձակ էջեր*, *թարգմանութիւն մը*, *ինչպէս նաեւ տեղական-մշակութային լուրեր*։

ՈՒՍԱՆՈՂ (*Հալէպ*)։ *Խմորատիպ*։ *Այս թերթէն մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուի մէկ թիւ*, 22 *Օգոստոսի*, 1948 *թ*.։ 16 *էջ* (21×28 *սմ*.)։ *Հրատարակութիւն Հալէպահայ Ուսանողական Միութեան*։ *Այս թիւին առաջնորդողը* (*խմբագրական*) *ստորագրած է մի ոմն Կարապետ*, *որ շատ հաւանաբար թերթին խմբագիրն է*։

«*Որոնումներ՝ Նոր Ուղի*...» *վերնագրով խմբագրականէն ետք*, *կան երկու յօդուածներ՝ «Ուսման Նպատակները» եւ «Մինեման» խորագիրներով*, *կայ նաեւ յօդուած մը*, *նուիրուած միութեան մահացած անդամներէն Լուսին Տաքէսեանի յիշատակին*։ *Ապա՝ արտատպումներ Յ*. *Պարոնեանէն եւ Մ*. *Զարիֆեանէն*, *ինչպէս նաեւ ծիծաղի եւ զանազան դիտելիքներու բաժին մը*։

ՊԱՅՔԱՐ (*Ուրֆա*)։ *Խմորատիպ թերթ*։ *Հրատարակութիւն Հ*. *Յ*. *Դաշնակցութեան «Յառաջդիմասէր Պատանեկան Միութեան»*։

Լոյս տեսած է 1908 թ.ի Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք[20]:

ՊԱՏԱՆԻ (*Խարբերդ*): *Խմորատիպ*: *Հրատարակութիւն Հ. Յ. Դ. Պատանեկան Միութեան*: *Լոյս տեսած է 1908–1915 թթ.ու միջեւ*[21]:

ՊԱՏԱՆԻ (*Հալէպ*): *Ամսագիր*: *Հրատարակութիւն Հայ Պատանեկան Միութեան*[22]: *Հալէպ հրատարակուող «Ուսանող» ամսաթերթը*, 1922 *թ.ի իր թիւերէն մէկուն մէջ կը շնորհաւորէ Պատանեկան Միութիւնը, իր «Պատանի» թերթը խմորատիպ հանելուն համար*[23]: *Հետեւաբար կարելի է ենթադրել որ թերթը նախ ձեռագիր եղած է, ու յետոյ միայն խմորատիպի վերածուած*:

ՋԱՀԱԿԻՐ (*Ուրֆա*): *Խմորատիպ գաղտնի թերթ*: *Լոյս տեսած է 1904 թ.էն կարճ ժամանակ մը ետք*, 10–11 *թիւ*: *Հրատարակութիւն Ամերիկեան Որբանոցի որբերու եւ որբանոցէն դուրս քանի մը «գաղափարակից» պատանիներու*: *Թերթը կը հրատարակուէր միականի Սարգիս Եօթնեղբայրեանի տան մէջ*[24]:

ՋԱՆՌ (*Ուրֆա*): *Խմորատիպ թերթ*: *Հրատարակութիւն Դաշնակցութեան Պատանեկան Միութեան*: *Լոյս տեսած է 1908 թ.ի Օսմ. սահմանադրութենէն ետք*[25]:

ՍԷՅՀԱՆ (*կամ* ՍԷՅՀՈՒՆ, *Ատանա*): *Կառավարական սովորական լրատու թերթ*: 1860–*ական թուականներ*: *Մէկ երեսը հայատառ թրքերէն, միւս երեսը՝ օսմաներէն, նոյն իմաստով ու բառերով*: *Հայատառ բաժնի խմբագիրն էր մունճուսունցի* (*Կեսարիա*) *Պետրոս վարժապետ Տէր Թորոսեանը*[26]:

---

20. Յակոբ Հիսայեան, *Սերունդը, Որ Կը Պատրաստուէր Ուրֆայի Ազգային Վարժարաններուն Մէջ*, տես՝ Արամ Սահակեան, «Դիւցազնական Ուրֆան եւ Իր Հայորդիները», Պէյրութ, 1955, էջ 744:

21. Լուրֆի Մինաս, *Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Խարբերդի Մէջ* 1899–1915. տես՝ Վահէ Հայկ, «Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը», Նիւ Եորք, 1959, էջ 626:

22. Գ. Խաչերեան, *նշ. աշխ.*, տես՝ «Ովասիս», Պէյրութ, 1926, թիւ 12, էջ 194:

23. Տես՝ *Ուսանող* (ամսաթերթ), Հալէպ, 1922, թիւ 4, Ապրիլ, էջ 52:

24. Կարապետ Գափաֆեան, *Մեր Որբանոցը Յեղափոխութեան Վառարան Մըն էր*, տես՝ Ա. Սահակեան, «Դիւցազնական Ուրֆան···», էջ 482:

25. Յ. Հիսայեան, *նշ. աշխ.*, տես՝ Ա. Սահակեան, «Դիւցազնական Ուրֆան···», էջ 744:

26. Բ. Եղիայեան, *նշ. աշխ.*, էջ 618 եւ 710: Նաեւ տես՝ Ա. Ալպոյաճեան, *նշ. աշխ.*, Բ. հտր., էջ 2303:

Յակոբ Թէրզեան, որ սահմանադրութեան շրջանին Ատանայի մէջ հրատարակուող «Տաւրոս» թերթին խմբագիրը եղած է, խօսելով «Սէյհան»ի մասին, չի յիշատակեր անոր հայատառ թրքերէն բաժինը[27]: Նոյնը կ'ընեն Բիւզանդ Եղիայեան[28] եւ Արշակ Ալպօյաճեան[29], որ սակայն մինչեւ 1894 թուականը հայերէն թերթ ունեցած քաղաքները յիշատակած ժամանակ, կու տայ Ատանայի անունը[30]: Այս ակնարկութիւնը շատ հաւանաբար կը վերաբերի «Սէյհան»ին:

ՍԻՀՈՒՆ (Ատանա): «Ատանայի Հայոց Պատմութիւն» գիրքը, խօսելով Ռուբէն Շահպազեանի մասին, կ'ըսէ որ ան 1900 թ.ին Ատանայի «Սիհուն» թերթի եւ տպարանի գրաշարը եղած է, հայերէն, յունարէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով[31]: Դժբախտաբար յաւելեալ մանրամասնութիւններ չեն տրուիր:

ՍՈԽԱԿ (Խարբերդ): Ձեռագիր թերթ: 1870–1877 թթ.ու միջեւ: Խմբագիր՝ Սմբատեան վարժարանի աշակերտներէն Առաքել Կ. Պետիկեան (Ծագումով ասորի, գրական ծածկանունով՝ Գիսակ)[32]:

ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Կարին): Ձեռագիր թերթ Սանասարեան վարժարանի աշակերտներու, շատ հաւանաբար 1901–1902 թուականներուն[33]:

ՏԱՏՐԱԿ (Խարբերդ): Ձեռագիր թերթ: 1870–1877 թթ.ու միջեւ: Խմբագիր՝ Սմբատեան վարժարանի ուսուցիչներէն Սարգիս Զատուրեան (Կոյր Սարգիս, Սարգիս Վարժապետ)[34]:

ՏԱՒՐՈՍ (Ատանա, 1908–1909 թթ.): Խմբագիր՝ Յակոբ Թէրզեան[35]:

ՓՐԿԻՉ (Ֆրէզնօ, 1937 թ.): Հրատարակիչ՝ Պատ. Վահրամ Թահմիզճեան: Այս հանդէսին խմբագրականները թարգմանութիւններն են հիմնապաշտ (Fundamantalist) համանուն օրկանին:

«Փրկիչ» հրատարակութիւնը եղած է Աւետարանական եկեղեց-

---

27. Յակոբ Յ. Թերզեան, *Ատանայի կեանքը*, Պոլիս, 1909, էջ 37:

28. Բ. Եղիայեան, *նշ. աշխ.*, էջ 710:

29. Ա. Ալպօյաճեան, *նշ. աշխ.*, Բ. հտր., էջ 2303:

30. Ա. Ալպօյաճեան, *նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 1285:

31. Բ. Եղիայեան, *նշ. աշխ.*, էջ 983:

32. Մ. Ճիզմէճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 114:

33. Մ. Պարսամեան, *Ծամհուր*, տես՝ «Յեղափոխական Ալպում», Պէյրութ, 1971, էջ 187:

34. Մ. Ճիզմէճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 114:

35. Բ. Եղիայեան, *նշ. աշխ.*, էջ 711:

ւոյ ծոցէն դուրս եկած «Թէսալիմճիներ»ու (բուհճի) աղանդին[36]:

[ԱՆԱՆՈՒՆ ԹԵՐԹ] (Պուէնոս Այրէս, 1924 թ.): *Ալէքսանտրեթի «Զարթօնք» շաբաթաթերթի Պուէնոս Այրէսի թղթակիցը, իր 12 Օգոստոսի, 1924 թուակիր*[37] *«Տեղեկութիւններ Հար. Ամերիկայէն»*[38] *թղթակցութեամբ կը յայտնէ թէ, տեղւոյն դաշնակցականները, այդ օրերուն սկսած են լոյս ընծայել կիսամսեայ խմորատիպ թերթ մը:*

Այդ թուականին Պուէնոս Այրէսի մէջ լոյս կը տեսնէին հայերէն երեք թերթեր միայն, առաջին՝ «Արժանթինեան Մամուլ» (օրական Ս.Դ.Հ. Կուսակցութեան), երկրորդը՝ «Նոր Երկիր», որուն մասին յիշատակութիւն կայ յիշեալ թղթակցութեան մէջ, իսկ երրորդը՝ «Խորհրդային Հայաստան», որ նոյնպէս չէր կրնար դաշնակցութեան հրատարակութիւնը ըլլալ:

---

36. Ա. Ալպոյաճեան, *նշ. աշխ.*, Բ. հատ., էջ 2283:

37. Տպագրական սխալով մը՝ յօդուածին մէջ «1920» թ. արձանագրուած է, ինչ որ չի կրնար ճիշդ ըլլալ, քանի որ հոն յիշուած «Նոր Երկիր» թերթը սկսած է լոյս տեսնել 1922 թ.ին:

38. *Զարթօնք*, Ալէքսանտրեթ, Ա. տարի, թիւ 23, 20 Սեպտ.ի, 1924:

NEW DISCOVERIES OF ARMENIAN PERIODICALS

MIHRAN MINASSIAN

(Summary)

In this article the author presents thirty-five new names of Armenian periodicals which are not included in the standard published bibliographies of Armenian periodicals.

Հրապարակումներ

ԵՐԱԺԻՇՏԸ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Երաժիշտ, խմբավար ու յօրինող Յակոբ Իւվեզեանի (1891–1948 թթ.)[1] մահուան առիթով՝ Կիրակի, 21 Մարտի, 1943 թ.-ին, Պէյրութի Անկլօ-Ամերիկեան եկեղեցիին մէջ յիշատակի հանդիսութիւն մը կը կատարուի՝ հովանաւորութեամբ լիբանանահայ երեք համայնքներու պետերուն: Յիշատակի հանդէսին իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն Տոքթ. Գ. Վարդապետեան (բացման խօսք) Թ. Վիզըր, Օր. Զ. Աղէկեան, Տիար Յովհաննէս Թիլֆեան (ուղերձ), Տիկին Եւնիկէ Քասունի, Վեր. Տիգրան Ե. Քասունի, Յ. Վրդ. Գալայճեան, Տոքթ. Է. Էլմանեան (երաժշտական յայտագիր) եւ Վեր. Ե. Կէօֆկէօզեան (աղօթք): Օրուան գլխաւոր բանախօսները կ'ըլլան Բարսեղ Կանաչեան եւ Նիկոլ Աղբալեան, որոնք յաջորդաբար հանդէս կու գան *Երաժիշտը եւ Երաժշտութիւնը*[2] եւ *Հայ Մշակոյթի Ծառաները* նիւթերով: Ստորեւ կը հրատարակենք Բարսեղ Կանաչեանի դասախօսութիւնը, որուն յայտնաբերումը կը պարտինք Տիկ. Ռուպինա Ալահայտոյեան-Արքինեանի, որ լիբանանահայ երգչախումբերու պատմութեան ուսումնասիրութեան համար կատարած իր պրպտումներու ընթացքին, Տիար Յովհ. Թիլֆեանի մօտ կը գտնէ յիշեալ դասախօսութեան ձեռագիրը: Ընդառաջելով յայտնուած փափաքին, Տիար Յ. Թիլֆեան սիրայօժար կերպով ձեռագիրը յանձնեց Հանդէսի խմբագրութեան:

---

1. Յակոբ Իւվեզեանի կենսագրական գիծերուն ու գործունէութեան համար տես՝ Գրիգոր Պողարեան, *Այնթապցիներ*, *Բ.*, *Մահարձան*, Պէյրութ, 1975, էջ 428–435:

2. Ձեռագիրը խորագիր չունի, կ'ենթադրենք որ օրուան յայտագիրին (?) համար նման վերնագիր մը թելադրուած է Բ. Կանաչեանի կողմէ: Գ. Պողարեան, որ իր տեղեկութիւնները քաղած է «Պր. Թիլֆեանի տրամադրած ուղերձէն եւ Յոբելեանի նուիրուած լրագրական տեղեկատուութիւններէ, տրամադրուած Տիկին Սաթենիկ Իւվեզեանէ» (նոյնը, էջ 434), յիշեալ վերտառութեան տակ կը դնէ Բ. Կանաչեանի արտասանած խօսքը: Նոյն խորագիրը կը պահենք այստեղ, բանախօսութեան հրատարակութեան առիթով:

*
**

Կը տեսնէք որ այսօր բնաւ դերիս մէջ չեմ. փոխանակ դէմս երգողներու լսողներ ունիմ:

Երբ ինձ առաջարկուեցաւ երկու խօսք ընել երաժշտի եւ երաժշտութեան մասին, այսօրուայ յիշատակի հանդէսին առթիւ բաւական վարանումէ վերջ... որովհետեւ բանախօս մը չեմ. չի կրցի մերժել ի յարգանս ազնիւ բարեկամիս. Յակոբ Իւլէզեանին:

Նպատակս պիտի չըլլայ այստեղ երաժշտութեան գովքն ընել, որովհետեւ եթէ երաժիշտը գովեմ ինքզինքս գոված կ'ըլլամ, եթէ երաժշտութիւնը գովեմ, արուեստս գոված կ'ըլլամ, ահա դրութիւնս: Բայց չեմ կրնար չըսել որ երաժշտութիւնը արուեստներու թագուհին է, ազգերու եւ ժողովուրդներու հոգեբանութեան արտացոլացումն է եւ քաղաքակրթութեան չափանիշը:

Ձգենք մեծ ազգերը որոնք արդէն ծանօթ են իրենց քաղաքակրթութեամբ. առնենք փոքրիկ Պուլկարիան, ուր անցուցած եմ ամբողջ պատանեկութիւնս. Պուլկարիան, բոլորովին նոր ազատագրուած ազգ մըն է. բայց այսօր, ձայնասփիւռի միջոցաւ ինքզինքը ծանօթացուցած է աշխարհին իր բարձր երաժշտութիւնով. ամէնքս ալ լաւ երաժշտութիւն լսելու համար նախ կը դիմենք Սոֆիայի կայանին: Անոնք երբ երաժշտութեան մէջ այս բարձրութեան հասած են կը նշանակէ թէ միւս արուեստներն ու գիտութիւնները նոյն աստիճանի վրայ են. որով ան կատարելագոյն մշակուած ազգ մըն է:

Գիտէ՞ք այդ ազգը ինչ յարգանք ունի երաժշտին եւ երաժշտութեան հանդէպ. մէկ երկու օրինակ բերեմ ձեզի:

Երբ պատանի էի եւ ջութակ կը սորվէի ուզեցի լաւ ջութակ մ'ունենալ. գացի երաժշտական գործիքներ ծախողի մը եւ ըսի որ աղուոր ջութակ մը կ'ուզեմ, բայց փոխարժէքը շաբթէ շաբաթ կրնամ վճարել. բնաւ չի վարանեցաւ: Ջութակ մը տուաւ որ փորձեմ. նուազեցի, ի հարկէ մեծ բան մը չէր նուազածս բայց երբ լսեց ըսաւ. քանի որ երաժշտութեան կը հետեւիս կը վստահիմ քեզի եւ ջութակը յանձնեց իմ առաջարկած պայմանով: Այդ տարիքիս մէջ չի հասկըցայ անոր խօսքերուն խորութիւնը միայն կը յիշեմ որ անոնք մեծ տպաւորութիւն գործեցին վրաս:

Ուրիշ պարագայ մը:

Երգչախումբի կամ նուազախումբի փորձերուն համար ոչ միայն ձրի կը տրամադրուին իրենց դպրոցներուն սրահները այլ ձմեռ ժամանակ վառարանին փայտն ու վառողն ալ կը տրամադրուին..... ահա այն վերաբերմունքը որ ունին անոնք երաժշտին

եւ երաժշտութեան հանդէպ. այս դիւրութիւնները կու տան անոնք ազգային մշակոյթի սիրոյն։

Երաժիշտը մեծ դեր ունի կատարելիք երաժշտութեան եւ իր պատկանած ազգին համար։

Մենք հայերս մեր տառապանքը, մեր կորուստները օտարին ցոյց տալու համար շատ լացինք ու ողբացինք. անոնք ցաւեցան մեր վրայ ու մեզ խեղճ ու կրակ ժողովուրդի մը տեղ դրին, ատեն մը վերջն ալ մոռցուեցաւ։

Զինադադարին երբ Հալէպ կը գտնուէի, հայութիւնը ամէն կողմէ սկսաւ հաւաքուիլ։ Կեանքը վերսկսաւ, անմիջապէս բարեկամներու թելադրութեանց վրայ համերգ մը տուինք. ներկայ եղան Ա. Բարիոյ թագաւորը, բարձրաստիճան անգլիացի սպաներ եւ ամբողջ հայութիւնը։ Առաջինները զարմացած էին որ այս ջարդուած, կտոր կտոր եղած ժողովուրդը ուրեմն այսքան ինքնատիպ եւ գեղեցիկ երաժշտութիւն ունի, այս անգամ փոխանակ արդահատելու անոնք հիացան հայուն վրայ եւ իրենց մտքին մէջ տեղ բռնած Սօնա Եարը երգելով հեռացան սրահէն։

Միջանկեալ յիշեմ որ այդ թուականին ծանօթացայ դժբաղդ բարեկամիս Իւվէդեանին. այդ շրջանին եւ իմ մեկնելէս վերջն ալ ան խումբով մը շարունակեց համերգներ կազմակերպել եւ վառ պահել հայ երաժշտութիւնը։ Բայց ատեն մը վերջ ի՞նչ պատահեցաւ որ իր այնքան սիրած արուեստը մասամբ լքեց եւ հակառակ իր կամքին լծուեցաւ, դաշնակ նորոգելու եւ երաժշտական գործիքներ ծախելու գործին։ Կարծեմ ամենուս ալ յայտնի է պատճառը, ան պարտաւորուած էր այդպէս ընելու եւ ատոր համար ալ դառնացած էր, ուրեմն ան խամրեցաւ...

Անցնինք։

Հայ երգին գովեստը միշտ օտարներէն կը սպասենք որպէսզի մենք ալ հաւնինք. շատերը այն համոզումը ունին որ եւրոպացին հասկցող է, հետեւարար եթէ ան հաւնի ուրեմն լաւ է, անշուշտ այս ըսածս ընդհանուր մտայնութեան համար է, ունինք յարգելի բացառութիւններ որոնց թիւին աճումը մեծ մխիթարութիւն է ազգի մը համար։

Հայ երգը իր պատուաւոր տեղը ունի միջազգային երաժշտութեան մէջ, ուր որ լսուած է մեծ գովեստներու արժանացած է, այս կը պարտինք մեր մեծ երաժիշտ Կ.[ոմիտաս] Վարդապետին, ան համոզուած էր որ իր սկսած աշխատանքը արժէքաւոր է եւ օգտակար ազգային մշակոյթի տեսակէտով, ու ատոր համար հակառակ շատ մը դժուարութիւններու եւ զրկանքներու ան շարունակեց իր գործը մինչեւ ուր որ կրցաւ։

Մեր երգը շատ հինէն եկած է մեզի, կրնար կորսուելու դատապարտուած ըլլալ, անոր արժէքը Կոմիտաս Վարդապետն էր որ մէջտեղ հանեց, հիմա որ փրկուած է պէտք է գիտնանք զայն պահել եւ արժեցնել, եթէ մենք ազգովին մեր արժէքներու գիտակցութիւնով զինուած ըլլայինք մեր պատկերը բոլորովին տարբեր կ'ըլլար այսօր։

Նոր սերունդը այս հասկացողութեամբ պէտք է քալէ, եւ վըստահ եղէ՛ք որ ամենէն ուղիղ ճամբան է ան։

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ
ՌԵԹԷՈՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1952 թ·ի Մարտ 9–ին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ, տեղի կ'ունենայ մեծանուն դաստիարակ, գրագէտ, մանկավարժ ու ճարտասան Ռեթէոս Յ· Պէրպէրեանի ծննդեան հարիւրամեակին նուիրուած հանդիսութիւն մը, որուն բարձր հովանաւորութիւնը կը ստանձնէ Գարեգին Ա· Կաթողիկոս Յովսէփեան։ Հանդիսութեան ներկայ կը գտնուին ուսուցչապետին երկու հարազատները՝ Մաննիկ եւ Շահան Պէրպէրեանները։

Կը բանախօսեն «Երիտասարդ Հայուհի»ի խմբագրապետուհի Սիրան Սեզա եւ Դպրեվանքի ուսումնապետ՝ Բիւզանդ Եղիայեան, նիւթ ունենալով՝ յաջորդաբար, Ռ· Պէրպէրեանի *«Անձնաւորութիւնն ու Իր Դրոշմը»* եւ Ռ· Պէրպէրեանը որպէս *«Ուսուցիչ ու Դաստիարակ»*։ Հարիւրամեակի այս հանդիսութեան երրորդ բանախօսը պիտի ըլլար Կոստան Զարեան, որ պիտի խօսէր *«Գրագէտ ու Ճարտասան»* Ռ· Պէրպէրեանի մասին։ Սակայն, անակնկալ անհանգստութեան մը պատճառով Կ· Զարեան կը բացակայի հանդիսութենէն, բայց իր մասնակցութիւնը կը բերէ ստորեւ հրատարակուող գիրով, որ կը կարդացուի բեմէն։ Այդ գրութիւնը, իր անտիպ ըլլալու հանգամանքին կողքին, սքանչելի վկայութիւն մը կը հանդիսանայ հայ գրականութեան եւ մշակոյթի երկու պայծառ անուններու՝ Ռ· Պէրպէրեանի եւ Կոստան Զարեանի մասին։

Ուսուցչապետ Ռեթէոս Պէրպէրեանի սաներէն՝ Տիար Օննիկ Գոչունեան, իր մահէն (1981 թ·) մէկ քանի ամիսներ առաջ ստորեւ հրատարակուող Կոստան Զարեանի խօսքը յանձնեց Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանին։

Սիրելի Շահան,

Զեմ իմանում ինչպէս յայտնեմ իմ ցաւս, որ անակնկալ անհանգստութեան պատճառով ի վիճակի չպիտի լինեմ մասնակցելու մեծանուն Հօրդ նուիրուած հանդէսին։ Ռեթէոս Պէրպէրեանի դերը, իբրեւ դաստիարակ, դրագէտ եւ խորհող, մեծ է եղել Ոսկեղջիւրի ափերին զարգացող արեւմտահայ գրականութեան Առաջի Վերածնդեան շրջանին։ Զերազի, Տէմիրճիպաշեանի եւ, քիչ աւելի ուշ, Գր. Զօհրապի, Մրմրեանի, Տիրան Զրաքեանի եւ մի հոյլ ուրիշ տաղանդաւոր մարդկանց հետ, նոքա կերտել են հայ լեզուի եւ գրականութեան ա՛յնպիսի յուշարձաններ, որոնց լոյսը մինչեւ այսօր դեռ ներուժօրէն լուսաւորում է զարգացող հայ մտքի ոլոր եւ կոպճուտ ճամբաները։ Ու Ռ. Պէրպէրեանը ոչ միայն գրել ու քարոզել է, այլ իբրեւ հմուտ եւ հաւատաւոր դաստիարակ, իր ստեղծած դպրոցի միջոցով, իր դաղափարներին մարմին է տուել եւ հարիւրաւոր աշակերտների միջոցով հայ ընդհանուր մտաւոր մակարդակը բարձրացրել եւ խորացրել է։ Մտքի հերկած այդ ակօսումների վրայից դեռ մինչեւ այսօր անցնում են իր հոգու ճառագայթող ալիքները։

Ես միշտ հաճոյքով եւ ափսոսով եմ յիշում Սկիւտարի այն հեռաւոր օրերը, երբ իբրեւ Պէրպէրեան դպրոցի ուսուցիչ, ժամանակիս սղութեան պատճառով, ստիպուած էի դեռ լոյսը հազիւ բացուած վեր ցատկել, հազնուել եւ, նախաճաշիկս ճամբան ծամելով, շտապել բլրան վրայ բարձրացող դպրոցը՝ ժամը վեց ու կէսին կամ եօթին դասս աւանդելու համար, կայտառ, խելացի, իմանալու ծարաւով լեցուած աշակերտներին։ Ու հազիւ վերջացած՝ պէտք է վազէի հասնելու համար դէպի քարափը վար գլորուող ճոճոան, խարխուլ ինքնաշարժին, որպէսզի նաւը չկորցնեմ եւ հասնեմ Կենտրոնականի կամ Եսայեանի առաւօտուայ առաջին դասին։ Ցիշում եմ լաւ, որ այդ ճամբորդութիւնների ընթացքին Ռ. Պէրպէրեանի ոգին, որ շարունակում էր տիրել իր եւ Պոլսոյ գրեթէ բոլոր դպրոցների վրայ, ինձ առաջնորդում էր եւ ոգեւորում։

Սեղմում եմ ձեռքդ եւ մնում միշտ քո

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Մարտ 9, 1952
Բէյրութ

Լուսարձակ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՄ ԿԱԼԿԱԹԱՅՈՒՄ ՏՊԱԳՐՈՒԱԾ ՕՐԱՑՈՅՑՆԵՐԻ ՎՐԱՅ

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Հայկական տպագրութիւնը, իր անցած 470 տարուայ (1512 1982 թթ.) երկար ճանապարհով, ունի ուսումնասիրութեան մի ընդարձակ դաշտ, որ ինչքան հետազօտուի, այնքան աւելի կը պարզուի ու կը յստականայ, ու դեռեւս նոր ու չլուսաբանուած երեսներ երեւան կը գան:

Ինչպէս հայկական այլ գաղութների տպագրութիւններում, այնպէս էլ հնդկահայ տպագրութեան խնդրում, կան մի շարք մութ մնացած կէտեր, որոնք կարիք ունեն պարզաբանման ու լուսաբանման:

Այդ խնդիրներից մէկը, Կալկաթայում տպագրուած 19-րդ դարի օրացոյցների ուսումնասիրութիւնն է, որ կարօտ է աւելի լուսաբանման:

Այս մասին թէեւ ցարդ մի քանի անգամ գրուել է, բայց մինչեւ այժմ էլ, լրիւ ու անհրաժեշտ ձեւով չի պարզաբանուել, եւ յոյս ունենք որ այս ակնարկով հնարաւոր կը լինի մի փոքր աւելի տեղեկութիւններ տալ հարցի մասին:

Կալկաթայի Մարդասիրական Ճեմարանը, ըստ Գ. Զարբհանալեանի, 1816 թ.ից, սկսել է օրացոյց հրատարակել, որը տեւել է շուրջ կէս դար: Բայց քանի որ Մարդասիրական Ճեմարանը հիմնուել է 1821 թ.ին, ուստի՝ ըստ ոմանց, չէր կարող դրանից առաջ օրացոյց հրատարակել: Այս առթիւ Գ. Զարբհանալեանը գրում է. «Ի Կալկաթա Հնդկաց, Մարդասիրական Ճեմարանի տպարանէն հրատարակուած են օրացոյցք 1816 թուականէն 'ի 1873. թէպէտեւ վերջի տարիները ընդհատութեամբ»[1]:

---

1. Գ. Զարբհանալեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, Վենետիկ, 1883, էջ 725:

Հայկ Դաւթեանը իր ընդարձակ աշխատասիրութեան մէջ[2] խօսելով այդ մասին, նոյն կասկածն է յայտնում, իսկ Ժիրայր Դանիէլեանը՝ իր «Հայ Պարբերական Մամուլի Հարցեր»[3] շահեկան յօդուածում աւելի հանգամանօրէն անդրադառնալով այդ օրացոյցներին ու դրանց տպագրութեանց, աւելի է լուսաբանում, եւ տալիս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի մատենադարանի մէջ եղած օրացոյցների ցանկը՝ թուով 11 օրինակ, որոնք մէջ ընդ մէջ, սկսւում են 1824 թ.ով եւ հասնում մինչեւ 1857 թ.:

Հայկ Խաչատրեանը իր «Հայկական Օրացոյցների եւ Տարեցոյցների Մատենագիտութիւն 1513–1973» (Երեւան, 1976) աշխատութեան մէջ, հետեւելով մինչ այժմ եղած աղբիւրներին, Կալկաթայում տպագրուած օրացոյցների սկիզբը դնում է 1816 թ., իսկ վերջը՝ 1874 թ., եւ այդ բոլորը համարելով տպուած Մարդասիրական Ճեմարանի տպարանում:

Որպէս լուսաբանութիւն եւ ամբողջացում վերոյիշեալ կարծիքների ու յօդուածագրութիւնների, Նոր Ջուղայի վանքի գրադարան-մատենադարանում եղած օրացոյցների հիման վրայ, ստորեւ պէտք է աշխատենք աւելի մօտենալ իրականութեան եւ պարզել մի քանի մութ մնացած կէտեր:

Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի Ս. Ներսէս Շնորհալի գրադարան-մատենադարանում գտնւում են թուով 21 տարուայ օրացոյցներ, որոնք 19-րդ դարում տպագրուեր են Կալկաթայում:

Այս օրացոյցներից մի քանիսը, թուով եօթը, որոնք տպագրուել են 1819–1848 թթ.ու ընթացքում, մենք ներկայացրել ենք «Սիոն»ի մէջ հրատարակուած մեր մէկ յօդուածում[4]: Այդ օրացոյցներից 1819 եւ 1820 թուականներինը կազմել է Աւետ Զնթլում Աւետեանը, եւ տպագրել իր տպարանում: 1823 թ.ինը կազմել է Մարտիրոս Մկրտչեանը, որ տպագրուել է Օճանասփիւռեանցի տպարանում, իսկ միւսներից երեքը՝ 1826, 1846 եւ 1848 թուականներինը, Մարդասիրական Ճեմարանի տպարանում, եւ մէկը՝ դարձեալ 1846 թ.ին, Արարատեան Ընկերութեան տպարանում՝ փոքրադիր, գրպանի:

Ստորեւ տալիս ենք այդ բոլորի ընդհանուր ցանկը.

1. ՕՐԱՑՈՑՑ.... հաւաքեալ եւ յօրինեալ երկասիրութեամբ Զնթ-

---

2. Հայկ Դաւթեան, *Հայ Գիրքը 1801–1850 թուականներին*, Երեւան, 1967, էջ 69:

3. Ժ. Դանիէլեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Հարցեր*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Զ. հտր., Պէյրութ, 1977–1978, էջ 312:

4. Լ. Գ. Մինասեան, «*Հայ Տպագիր Գիրքը 1801–1850 թթ.*» *եւ Մի Քանի Նորայայտ Գրքեր*, «Սիոն» (Երուսաղէմ), 1970, թիւ 1–2, էջ 65–80:

լում Աւետեանին 1819····, *ի Կալկաթա, ի տպարանի Աւետ Զընթլում Աւետեանի*, 56 *էջ*:

2· ՕՐԱՑՈՑՑ··· *հաւաքեալ*··· (*Նոյն վերինի նման*), 1820 *թ*·, 20 *էջ*

3· ՕՐԱՑՈՑՑ *ամի տեառն* 1823[5], 61 *էջ*, *ի տպ*· *Օճանասփիւռեան*

4· ՅՈՒՅԱԿ Վ· Ա· Տ·[6] 1826··· *տպ*· *Մարդ*· *ձեմ*· 124 *էջ*

5· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1846··· *տպ*· *Մարդ*· *ձեմ*· 55+1 *էջ*

6· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1846, *ի տպ*·*ի Արարատ*· *Ընկ*·, 26 *էջ*

7· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1848, *ի տպ*·*ի Մարդ*· *ձեմ*·, 48+1 *էջ*

8· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1853 » » » » 52+1 *էջ*

9· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1854 » » » » 52+1 *էջ*

10· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1855 » » » » 55+1 *էջ*

11· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1856 » » » » 60+1 *էջ*

12· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1857 » » » » 60 *էջ*

13· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1858 » » » » 51 *էջ*

14· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1859 » » » » 49 *էջ*

15· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1860 » » » » 45 *էջ*

16· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1862 » » » » 45+1 *էջ*

17· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1863 » » » » 46 *էջ*

18· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1866 » » » » 46 *էջ*

19· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1868 » » » » 47 *էջ*

20· ՕՐԱՑՈՑՑ » » » 1869 » » » » 40 *էջ*

21· ՕՐԱՑՈՑՑ 1875 *թուականին Քրիստոսի*[7] *ի տպ*·*ի Մարդ*· *ձեմ*·, 52+1 *էջ*:

Ի մի բերելով Նոր Զուզայի գրադարան-մատենադարանի (*Ն*· *Զ*·) *Կիլիկեան Կաթողիկոսարանի մատենադարանի* (*Կ*· *Մ*·) *եւ Երեւանի Հանրապետական Գրադարանի* (*Հ*· *Գ*·) *ու Մատենադարանի* (*Մ*·) *ունեցած օրացոյցները, կը ստանանք հետեւեալ պատկերը*·

1· 1819 *թ*· *Ն*· *Զ*·
2· 1820 *թ*· *Ն*· *Զ*·
3· 1823 *թ*· *Ն*· *Զ*· *եւ Կ*· *Մ*·
4· 1824 *թ*· *Կ*· *Մ*·
5· 1825 *թ*· *Կ*· *Մ*·
6· 1826 *թ*· *Ն*· *Զ*· *եւ Կ*· *Մ*·
7· 1827 *թ*· *Կ*· *Մ*· *եւ Մ*·
8· 1828 *թ*· *Կ*· *Մ*·
9· 1829 *թ*· *Կ*· *Մ*· *եւ Մ*·
10· 1846 *թ*· *Ն*· *Զ*·
11· 1846 *թ*· *Ն*· *Զ*·
12· 1848 *թ*· *Ն*· *Զ*·
13· 1849 *թ*· *Կ*· *Մ*·
14· 1853 *թ*· *Ն*· *Զ*

5· Սրանց մասին աւելի ընդարձակ տես՝ նոյնը:

6· Վ· Ա· Տ· = Վասն Ամի Տեառն:

7· Սրա ծաւալը միւսներից փոքր է, գրպանի օրացոյցի չափով՝ 16×10·5 սմ·, իսկ միւսներինը՝ 12×7·4 սմ· շարուածքով:

15· 1854 թ. Կ. Մ., Ն. Ջ. և Հ. Գ.
16· 1855 թ. Կ. Մ. եւ Ն. Ջ.
17· 1856 թ. Կ. Մ. եւ Ն. Ջ.
18· 1857 թ. Կ. Մ. եւ Ն. Ջ.
19· 1858 թ. Ն. Ջ.
20· 1859 թ. Ն. Ջ.
21· 1860 թ. Ն. Ջ.
22· 1862 թ. Ն. Ջ.
23· 1863 թ. Ն. Ջ.
24· 1866 թ. Ն. Ջ.
25· 1868 թ. Ն. Ջ.
26· 1869 թ. Ն. Ջ.
27· 1875 թ. Ն. Ջ.

Այս օրացոյցները իրաւամբ միայն օրացոյց չեն, այլ՝ տարեցոյց: Ոմանց երկրորդ, ոչ օրացոյցային մասը, շատ աւելի ընդարձակ է, քան բուն օրացոյցը, եւ պարունակում են բանաստեղծութիւններ, օգտակար գիտելիքներ, ծննդեան, ամուսնութեան եւ այլ վիճակագրական տեղեկութիւններ, ճառեր, նամակներ, անգլերէն լեզուով յօդուած-գրութիւններ եւ այլն:

1819 թ.ի օրացոյցում (էջ 11) տրուած է նաեւ Օճառասփիւռ Միութեան կազմութեան տեղեկագիրը, ըստ որի, միութիւնը կազմուել է 1815 թ.ի Դեկտ.ի 1-ին, Պոմպէյում: Տրուած է նաեւ միութեան (գրուած է՝ Միաբանութեան, Լ. Մ.) անդամների անունները, զոր հետաքրքրութեան համար բերում ենք ստորեւ.

Մարկոս Մահտեսի Յովսէփեան Աթոռակալ,
Ղուկաս Մահտեսի Յովսէփեան,
Մարտիրոս Մկրտչեան,
Մատթէոս Մահտեսի Յովսէփեան,
Աղաղար Յովսէփեան,
Կարապետ Աստուածատրեան: Մասնորդ.

1823 թ.ին Մարտիրոս Մկրտչեանի հրատարակած օրացոյցի մասին, Ժ. Դանիէլեանը իր յօդուածում յիշել է, որ «ցարդ ծանօթ չէ հայ գիրքի մատենագիտութեան[8]: Յայտնենք որ դրա մասին գրուած է «Սիոն»ի մեր յօդուածում[9]:

Թէեւ այս օրացոյցների թիւը դեռեւս ամբողջացած չէ, բայց ինչպէս Ժ. Դանիէլեանն եւս յիշում է, դրանք միայն օրացոյց չեն, այլ տարեգիրք, որոնց մէջ բաւականին նիւթ կայ Հնդկահայ պատմութեան, գրականութեան ու մշակութային աշխատանքների մասին, որոնցից կարելի է օգտուել զանազան ուսումնասիրութիւնների համար:

Յուսանք, որ մի օր էլ հնարաւոր լինի լրիւ ձեռք բերել այդ օրացոյցները, որոնք կարող են լինել Հնդկաստանի եւ Ս. Էջմիածնի գրադարաններում:

8· Ժ. Դանիէլեան, նշ. աշխ., էջ 315, ծանօթ. 160:

9· Տես՝ Լ. Գ. Մինասեան, նշ. աշխ., էջ 69:

ՆՈՐ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի Է. հատորին մէջ լոյս տեսաւ Յովսէփ փաշա Վարդանեանի նուիրուած մեր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը[1]: *Անկէ ի վեր, անցած երկու տարիներուն, հնարաւոր դարձաւ նոր եւ յաւելեալ տեղեկութիւններ մէկտեղել յատկապէս անոր հրատարակած գիրքերուն մասին: Աւելին՝ կարելի դարձաւ անձնապէս ծանօթանալ Յովսէփ Վարդանեանի ստորագրութիւնը կրող գիրքերէն չատերուն: Ստորեւ տրուած ծանօթութիւններն ու տեղեկութիւնները կու գան ամբողջացնելու՝ չօշափելի փաստարկումներով, առաջին ուսումնասիրութեան մէջ ըսուածները, եւ կամ որբագրելու որոշ թիւրիմացութիւններ:*

1. Պոշպօղազ Հիֆեայէսի, 1852, *տպ. Յ. Միւհէնտիսեան*, 31 *էջ: Գիրքին ճշգրիտ ու ամբողջական անունը պէտք է ըլլայ՝* Պոշպօղազ Պիր Ատէմ. Լափգանլըք Իլէ Հուսուլէ Կէլէն Ֆէնալըֆլէրին Մուխթասար Բիսալէսի: *Գիրքը շարուած է երկսիւնակ եւ ունի* 31 *երգիծանկար: Լոյս տեսած է առանց հեղինակի անունին, ինչպէս՝* Ագապի *վէպը:* 11-*րդ էջին մէջ ակնարկութիւն մը կայ «Յակոբ աղա»յի մը մասին: Իսկ էջատակի ծանօթագրութիւնը կը յայտնէ. «Ագապիի պատմութեան մէջ՝ Յակոբ աղան Ագապի տուտուլին սիրահարն է»*[2]:

2. Թարիխի Նաբօլէոն Պոնաբարթէ Իմբէրաթորու Ահալիի Ֆրանսա, 1855–1856, *տպ. Յ. Միւհէնտիսեան*, 2 *հատոր:*

Պատմագրական-կենսագրական ընդարձակ այս գործին ծաւալին շուրջ, ինչպէս ծանօթ է, զանազան տեսակէտներ յայտնուած են: Ստեղծուած է նաեւ չփոթ: Հեղինակին սկզբնական ծրագրով՝ «Նաբօլէոնի պատմութիւնը բաղկացած պիտի ըլլար ընդամէնը ինն մասէ

---

1. Ժիրայր Դանիէլեան, *Յովսէփ Փաշա Վարդանեան՝ Ականաւոր Լրագրողն Ու Վիպագիրը*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Է. հտր., 1979, էջ 243–280:

2. Այս եւ յաջորդ մէջբերումներէն ոմանք թարգմանուած են հայատառ թրքերէնէ:

եւ կամ երեք հատորէ։ Երեք մասը կամ առաջին հատորը տպուած եւ ցրուուած է»։

Բաւական յստակ է հեղինակին գրածը։ Լոյս տեսած է առաջին հատորը, բաղկացած երեք գիրքերէ, որոնցմէ առաջինը 1854 թ.ի Դեկտեմբերի վերջին օրերուն, եւ միւս երկուքը՝ 1855 թ.ի ընթացքին, սակայն հատորը կը կրէ 1855 թ.։ Նախորդ յօդուածով յայտնաբերուած ցանկին մէջ արդէն հեղինակը կը յայտնէր. «Երեք մասը մէկտեղ հատոր մը աղուոր կազմած 100 ղուրուշ»։

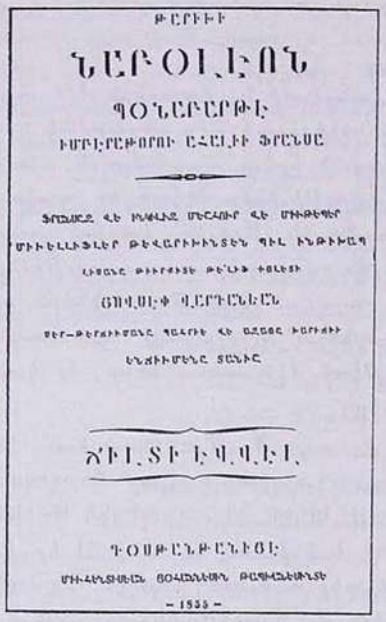
ԹԸՐԻԽԻ

ՆԱՊՕԼԷՈՆ

ՊՕՆԱՊԱՐԹԻ

ԻՄՊԷՐԱԹՈՐՈՒ ԱՀԱԼԻՒ ՖՐԱՆՍԱ

ՖՐԱՆՍԱՅԷ ԵՒ ԻՍԱԼԻԱՅԷ ՄԵԾԱՒՈՐ ԵՒ ՄԻՒՍԵՊԷՍ
ՄԻՒԼԼԻՈՆԱՏԷՐ ՔԵՎԱՐԻՒԻՆՏԷՆ ՊԻԼ ԻՆԹԻՒԼՊ
ԱՅՍՈՒՆՔ ԹԻՒՐՈՒՆԷՆ ԹԷՆԼԷՆ ԹԷԼԷՆ

ՑՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՊԷՐ–ԹԷՐԻՒՄՈՒՆՔ ՊԱՏԱՐԱԾ ԵՒ ԱԶԱՑԱԾ ԻՍՐԱՅԷԼԻ
ՆՆԱՀԻՄՆԵՐԸ ՏԱՆԻՐ

ԱԻԼՏԻ ԻՎՎԷԼ

ԴՕՍԹԱՆԹԱՆԻՑԻ
ՄԻՒՍԷՓԱՏՈՒԹԻՒՆ ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԹԱՊԻՄՃԱՆՆԷՍ
– 1855 –

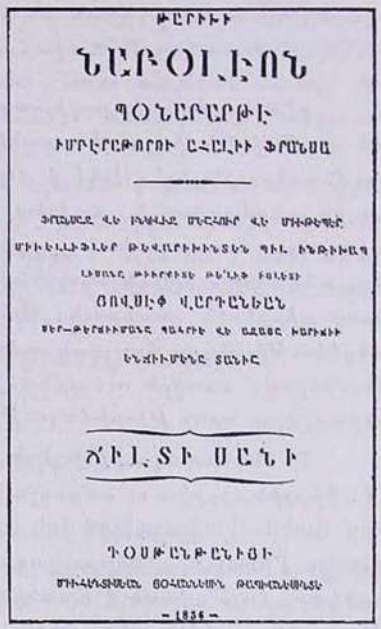
ԹԸՐԻԽԻ

ՆԱՊՕԼԷՈՆ

ՊՕՆԱՊԱՐԹԻ

ԻՄՊԷՐԱԹՈՐՈՒ ԱՀԱԼԻՒ ՖՐԱՆՍԱ

ՖՐԱՆՍԱՅԷ ԵՒ ԻՍԱԼԻԱՅԷ ՄԵԾԱՒՈՐ ԵՒ ՄԻՒՍԵՊԷՍ
ՄԻՒԼԼԻՈՆԱՏԷՐ ՔԵՎԱՐԻՒԻՆՏԷՆ ՊԻԼ ԻՆԹԻՒԼՊ
ԱՅՍՈՒՆՔ ԹԻՒՐՈՒՆԷՆ ԹԷՆԼԷՆ ԹԷԼԷՆ

ՑՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՊԷՐ–ԹԷՐԻՒՄՈՒՆՔ ՊԱՏԱՐԱԾ ԵՒ ԱԶԱՑԱԾ ԻՍՐԱՅԷԼԻ
ՆՆԱՀԻՄՆԵՐԸ ՏԱՆԻՐ

ԱԻԼՏԻ ՍԱՆԻ

ԴՕՍԹԱՆԹԱՆԻՑԻ
ՄԻՒՍԷՓԱՏՈՒԹԻՒՆ ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԹԱՊԻՄՃԱՆՆԷՍ
– 1856 –

Թարիխի Նաբօլէոնի Դ. գիրքը լոյս կը տեսնէ 1856 թ.ի Ապրիլին։ Սակայն բաժանորդներու սակաւութեան, եւ տնտեսական դժուարութիւններու պատճառով, հրատարակութիւնը շարունակելու համբուն վրայ հեղինակը ընկրկումներ կ'ունենայ։ Ապա՝ որոշում կը կայացնէ, եւ իր թերթով կը յայտարարէ թէ պիտի շարունակէ գործը, սակայն այս անգամ, փոխանակ իւրաքանչիւրը երեք գիրքերէ բաղկացած երեք հատորներու, իւրաքանչիւրը չորս գիրքերէ բաղկացած՝ հազար էջանոց երկու հատորներով, որոնցմէ առաջինը կը համարէ մինչ այդ լոյս տեսած չորս գիրքերը։

Մեր նախորդ յօդուածին եղրակացութիւնը կ'ըլլար այն՝ որ մինչեւ 1857 թ.՝ հեղինակին Թէլէդրաֆ էլէգրիգ··· հատորին լոյս ընծայման թուականը, Թարիխի Նաբօլէոն–ի երկասիրութեան ծրագրուած ինն մասերէն միայն չորսը լոյս տեսած են։ Այս տեսակէտը

կը հիմնաւորուէր զանազան աղբիւրներու վկայութեամբ, որոնց շարքին Յ. Վարդան փաշայի 1857 թ.ին լոյս տեսած գիրքին կռնակի կողքին զետեղուած «Նոյն հեղինակին ուրիշ տաճկերէն տպագրութիւնները» ներկայացնող ցանկը:

Աւելի ուշ սակայն, մեր տրամադրութեան տակ կ'ունենայինք Թարիխի Նաբօլէոն-ի երկրորդ հատորը, որ կ'ընդգրկէ երկասիրութեան 5-8-րդ գիրքերը. անուանաթերթին վրայ՝ 1856 թ.: Ինչպէս նաեւ՝ Ա. հատորին առաջին երեք գիրքերը՝ 1855 թուակիր:

Ժամանակակից մամուլի էջերուն մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւնները կը լուծեն հանելուկը, եւ կը բացայայտուի որ 1856 թուակիր հատորը բաղկացնող չորս գիրքերը լոյս տեսած են շատ աւելի ուշ, եւ կարեւոր ընդհատումներով:

Արդարեւ, 1858 թ.ի Ապրիլի 17 թուակիր «Մասիս» լրագիրը կը յայտարարէ. «Թարիխի Նաբօլէոն Պօնապարթէ Իմբէրաթօրու Ահալիի Ֆրանսա. Այս երեւելի աշխատասիրութեան հրատարակութիւնը ժամանակ մը ուշանալէն ետեւ վերստին սկսելով՝ հինգերորդ հատորը այս օրերս ելաւ: ...Այս հատորէն ետեւ ուրիշ չորս հատոր ալ կը մնայ, անոնք ալ ետեւէ ետեւ պիտի հրատարակվին»[3]:

Ինչպէս կը տեսնուի, 1856 թուակիր Բ. հատորին առաջին գիրքը, որ շարքին հինգերորդը կը հանդիսանայ, լոյս կը տեսնէ միայն 1858 թ.ի Ապրիլին: Նաեւ այն՝ որ տակաւին ինն հատոր ունենալու ծրագիրը չէ լքուած:

Ժամանակը կը թաւալի, եւ խոստացուած յաջորդ հատորները իրենց ժամադրութիւնը չեն յարգեր: Վեցերորդ գիրքը լոյս կը տեսնէ 1862 թ.ին: Նոյն տարուան Ապրիլի 4-ի համարով՝ կրկին «Մասիս» թերթը կը յայտարարէ, «Նոր Հրատարակութիւնք» խորագիրին տակ. «Մեծարգոյ Յ. Վարդան փաշային աշխատասիրած Նաբօլէոն Ա. Կայսեր պատմութեան վեցերորդ եւ մեծ մասը այս շաբթու հրատարակուեցաւ: Այսով՝ յիշեալ կարեւոր երկասիրութեան երկու երրորդ մասը ի լոյս ընծայուած կ'ըլլայ, եւ կը մնայ երրորդ եւ վերջին հատորին երեք մասը որ հետզհետէ մինչեւ քանի մը ամիս պիտի հրատարակուին թէ որ ընթերցասէր ազգայնոց կողմանէ պէտք եղածին չափ գտնուի»[4]:

Այնպէս կը թուի թէ «Նաբօլէոն»ը ընթերցողներու անմիջական գնահատութեան չ'արժանանար, եւ խոստացուած «վերջին հատորին երեք մասը» կրկին կ'ուշանայ: Աւելի ուշ՝ լոյս կը տեսնեն Է. եւ Ը. գիրքերը, որոնց էջաթիւերը կ'ըլլան շարունակութիւնը Ե. եւ Զ.

---

3. «Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, Է. տարի, թիւ 325 (17 Ապրիլ, 1858), էջ 4:

4. Նոյնը, ԺԱ. տարի, թիւ 530 (4 Ապրիլ, 1862), էջ 4:

գիրքերուն, եւ ապա՝ մէկ կողքի տակ մտնելով, կը կազմեն Թարիխի Նաբոլէոն-ի Բ. հատորը։ Հատորին 766-րդ էջին տակ՝ «Խիթամը ճիլտի Սանի», այսինքն՝ վերջ Բ. հատորի։ Որուն կը յաջորդէ «Ֆիհրիսթ»ը՝ բովանդակութիւնը կամ ցանկը (էջ 767-777)։

Թարիխի Նաբոլէոն-ի ութ գիրքերուն բովանդակութիւնը կը ներկայանայ այսպէս.

ճիլտի էվվէլ [Առաջին հատոր]

Պիրինճի Քիթապ [Ա. գիրք]	— 1769-1798 թթ.,	էջ 1-212։
Իքինճի Քիթապ [Բ. գիրք]	— 1798-1799 թթ.,	էջ 213-373։
Իւչիւնճի Քիթապ [Գ. գիրք]	— 1799-1800 թթ.,	էջ 374-452։
Տէօրտիւնճի Քիթապ [Դ. գիրք]	— 1800-1802 թթ.[5]	

ճիլտի սանի [Երկրորդ հատոր]

Պէշինճի Քիթապ [Ե. գիրք]	— 1802-1805 թթ.,	էջ 5-150։
Ալթընճը Քիթապ [Զ. գիրք]	— 1805-1807 թթ.,	էջ 151-388։
Եէտինճի Քիթապ [Է. գիրք]	— 1807-1809 թթ.,	էջ 389-602։
Սէքիզինճի Քիթապ [Ը. գիրք]	— 1809-1812 թթ.,	էջ 603-766։

3. Փարիզի Ժողովին Արձանագրութիւնները հատորին թրքերէն ամբողջական անունը պէտք է ըլլայ՝ Բարիս Մէշվէրէթի Եախսու Միւֆեալէմէ Մէճլիսին Եիրմի Տէօրթ Գրքա Մազպաթալարը, 1856, տպ. Ց. Միւհէնտիսեան, 283+ [1] էջ։ Ինչպէս կը տեսնուի անուանաթերթէն՝ թարգմանութիւն է՝ կատարուած Ց[ովսէփ] Վ[արդանեան]ի կողմէ։

4. Շարգ Մուհարէպէսի Հիֆեայէսի, երկու հատորով։ Ա. հատորը՝ 1878, տպ. Անթուան Զէլիչ, Բ. հատորը՝ 1879, տպ. Պօղոս Քիրիչճեան, 356 էջ։

Բ. հատորը, որուն բովանդակութիւնը կը կազմեն 1877 թ.ի Յունիսի 15-էն Դեկտեմբերի 30-ի միջեւ տեղի ունեցած Անատոլուի ինչպէս եւ Ռումէլիի ճակատին կռիւները, եւն., լոյս տեսած է հեղինակին մահէն ետք։ Անուանաթերթին վրայ՝ «Թէէլիֆի Սատէթլու Միւթէվէֆա Վարդան Պէյ» (հեղինակութիւն Ազնուամեծար Հանդուցեալ Վարդան Պէյի), իսկ յաջորդ էջին մէջ, հանդուցեալ հեղինակին նուիրուած բանաստեղծութիւն մը՝ Մ. Ս. Ֆ. ստորագրութեամբ։ Ուրեմն՝ յետմահու հրատարակութիւն մը։ Ց. Վարդանեան մահացած է 1879 թ.ի Մարտի 28-ին։

---

5. Ութը գիրքերէն միայն այս մէկը հնարաւոր չեղաւ գտնել։

ՊՕՀՊՕՂԸՍ

ԳԻՐ ԸՍԻՄ

ԼԵԶՎԵԼԵՆԼԵՓ ԻԼԼ ՀՈՒՍՈՒԼԼ ԿԵԼԼՆ

ՖՆՆԵԼԼԵՓԼԼԵՐՆ

ՄԱՏԻԹ ՇՏԵՐ ՐԻՍԵԼԼՆԻՒ

ՄՈՒԳԱՏՏԻՄԻ

ԴՕՍԹԸՆԹԸՆԻՑԻ

ՄՈՒՀԵՆՏԻՍ ՕՂԼՈՒ ԹԱՊՂԸՆՆՈՒՆՑ

– 1852 –

ԲԱՂԻՍ ՄՇԾՎԷՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՍԻՈՏ

ՄԻՈՒԹԵԼԼԻՍԻ ՄԵՃԼԻՍԻՆԻՆ

ԵՒՄՄԻ ՏԵՏՐԹ ԳԼԲԱԼ

ՄԱՂՊԱԹԱԼԱՐԸ

ՖՐԸՆԱՂՋԱԿ ՄԱՏՍԵԹԼԵՐՈՎՆՑԻՆ

ԷՒՍԵՆԸ ԹԻՒՐՔԻՍՑ ԹԵՐՃԻՒՄԸ

ՕԼՈՒՄՊԻՈՍ ՏՈՒՐ

Յ. Վ.

ԴՕՍԹԸՆԹԸՆԻՑԻ

ՄՈՒՀԵՆՏԻՍԼԵՆ ՑՕՀԱՆՆԷՍԻՆ

ԳԱՍՄԱՒԸՆԷՍԻՆՑԻ

– 1856 –

ԵԱՐԳ

ՄՈՒՀԱՐԻՊԷՍԻ ՀԻՔԵԱՑԷՍԻ

ԹԷՆԼԻՔՆԻ ՎԱՐԴԱՆ ՊԷՑ

ԳԻՐԻՆԷՍ ՀԻԼՑ

ԱՍԻԹԱՆԷ

ՄԱՔՊԱԱՏՈՒ ԱՆԹՈՒԱՆ ՋԷԼԻՔ

1878

ԵԱՐԳ

ՄՈՒՀԱՐԻՊԷՍԻ ՀԻՔԵԱՑԷՍԻ

ԹԷՆԼԻՔՆԻ

ՍԱՌՏԷԼՈՒ ՄԻԹԷՎԷՊԱՆ ՎԱՐԴԱՆ ՊԷՑ

ՄԻՐՈՒԱՆ Ս. ՓԻԹԱԳՈՒՆԸՆՑ, ՄԷՍՍԻԹԱ ՈՒ ՄԱՐԿՈՒԹԻՒԼԷ

ԹԷՑ ՕԼՈՒՆՊՈՒՆԸ ՏՈՒՐ

ԱՍԻԹԱՆԷ

ՄԱՔՊԱԱՏՈՒ ՊՕՂՈՍ ՓԻՐԻՃԵԱՆ

1879

5· Ժիւսթէն Լօմպար անունով հրատարակութեան մը հեղինակութիւնը կամ թարգմանութիւնը՝ Վ· Զարդարեանի եւ Ա· Ալպոյաճեանի կողմէ վերագրուած է Յ· Վարդանեանի:

Այժմ կը պարզուի հետեւեալը· Ժիւսթէն Լօմպար Գայէն անուն դրագէտին «Կէրտանլըգ Հիքեայէսի»ն (Մանեակի Պատմութիւն), մաս առ մաս լոյս տեսնելէ ետք Յ· Վարդանեանի «Բուզնամէի Մէճմուայը Հավատիս» լրագրին մէջ, 1870 թ·ին հրապարակ կ'ելլէ հատորի ձեւով: 1870 թ·ի Դեկտեմբերի 5–էն սկսեալ, «Մէճմուայի Հավատիս»ը ամիսներ շարունակ կը հրատարակէ հետեւեալ ծանուցումը· «Կէրտանլըգ Հիքեայէսի՝ Ժիւսթէն Լօմպար Գայէն· Այսու հրատարակուող պատմութիւնները, մեր Բուզնամէներուն մէջ տպուած ըլլալով՝ այժմ կազմուած՝ կը վաճառուի երկու քառորդ մէճիտիյէի՝ իւրաքանչիւրը»[6]:

Ուրեմն, հեղինակին ու երկին անուան յստակացումէն ետք, կարելի կը դառնայ ըսել, որ վերոյիշեալ գործին թարգմանութիւնը կը վերագրուի Յ· Վարդան փաշայի:

6· 1864 թ–ին իր 22–ամեայ զաւակը կորսնցնելէն երկու տարիներ ետք, Յովսէփ Վարդանեան կը կորսնցնէ իր մայրը՝ Կէլինճիկճի Մարիամը, որ 1826 թ·ին իր տաղանդաւոր զաւկին քայլերը առաջնորդած էր Վիեննայի Մխիթարեաններու վանքը: Այս նոր սուգին առիթով՝ «Մասիս» կը գրէ· «Մէճմուայի Հաւատիսի խմբագիր Վսեմ· Վարդան Փաշայի մայր մեծահամբաւ Կէլինճիկճի Մարիամ տիկինն անցեալներն իր մահկանացուն կնքելով, Վսեմ· Վարդան Փաշան՝ որդիական գորովագին զգացմամբ մը՝ անոր կենսագրութիւնը կը հրատարակէ Մէճմուայի վերջին թիւերուն մէջ»[7]:

Ժամանակակիցներու եւ աւելի ուշ կատարուած վկայութիւններու համաձայն՝ Յ· Վարդանեան իր խմբագրած հայատառ թրքերէն թերթերուն մէջ նմանօրինակ բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակած է: Սակայն, իր մօր նուիրուած կենսագրական յօդուածաշարքը կարեւորութիւն կը ներկայացնէ մանաւանդ հեղինակի կեանքին հետ առընչուող մանրամասնութիւնները բացայայտելու իմաստով:

Յովսէփ Վարդանեանի հեղինակած եւ հրատարակած գործերէն ոմանց շուրջ տրուած լուսաբանութիւններն ու մանրամասնութիւնները անգամ մը եւս կը շեշտեն հեղինակային տարողութիւնը ԺԹ· դարու հայ լրագրութեան ու գրականութեան պայծառ անուններէն մէկուն:

6· «Մէճմուայը Հավատիս», 1870, թիւ 882 (5/17 Դեկտ·, 1870):

7· «Մասիս», Կ· Պոլիս, 1866, թիւ 724 (22 Յունուար):

Հայագիտական Հրատարակութիւններ

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ Ա. ԷՊԷԵԱՆ, «ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆԾԱՆՕԹ ԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՑՍՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՇԱՀ ԷԼ ԱՐՄԷՆ», Պէյրութ, 1981 (128 էջ)։

Հակառակ իր ուշագրաւ խորագրին, կարելի չէ երեւակայել պատմագիտական ուսումնասիրութիւն մը, որ այսքան զուրկ ըլլայ գիտական լրջութենէ եւ խղճամիտ պրպտումէ։

Անկախ ուղղագրական բազմաթիւ եւ աննեբելի սխալներէ, գիրքը կը տուժէ պատմագիտական անհիմն, խեղաթիւրուած ու կամայական եզրակացութիւններէ ու անհեթեթ խճողումէ, մանաւանդ՝ արաբերէնէն հայերէնի վերածուած սխալ թարգմանութիւններով, որոնք ընթերցողը կը մղեն որոշ յուսախաբութեամբ փակելու գիրքին վերջին էջը։

Թուենք վրէպներու եւ սխալներու սահմանափակ շարք մը միայն.

Հեղինակը, որ գիրքի կողքին, ու գրեթէ իւրաքանչիւր էջի վրայ, չորս լեզուներով՝ հայերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն, կը կրկնէ Շահ էլ Արմէն տիտղոսը, կը սխալի։ Ճիշդ տիտղոսն է ՇԱՀ ԱՐՄԷՆ, առանց Էլ որոշիչ յօդին։

Հեղինակը՝ յայտարարելէ ետք որ հայ պատմաբանները անկարող եղած են հայ ժողովուրդի պատմութեան մութ ու խառնակ մէկ շրջանը «յստակօրէն լուսաբանել», կ՝աւելցնէ թէ «չնորհիւ այս ուսումնասիրութեանս... այս մութ շրջանը «բ»աստացիօրէն կը յստականայ» (էջ 3)։

Անցնելով Նիւթին՝ Փրոֆ. Էպէեան կը պատգամէ. «Նէճիմէտտին Էյուպ անունով անձ մը, ծնած Հայաստան, «Թ»ուին քաղաքին մէջ ունեցաւ երեք զաւակներ, որոնք նոյնպէս ծնած են «Թ»ուինի մէջ։ Այս ընտանիքը անպատնաւ հայութեան հետ ցեղային կապակցութիւն մը ունէր որ կոչուեցաւ Արմէնեան-Քիւրտ (ընդգծումը մեր կողմէ, Պ. Ս.)» (էջ 3)։

Ճշդենք անմիջապէս որ Նըճմէտտին Այուպ ոչ թէ երեք, այլ

ութը զաւակներ ունեցած է, որոնցմէ երկուքը աղջիկներ, ու վեցը՝ մանչեր[1]: Իսկ Սալահէտտին որդին Դուին ծնած չէ, այլ Իրաքի Թեքրիդ քաղաքին մէջ:

Թէ ինչո՞ւ այս ընտանիքը «անպատճառ հայութեան հետ ցեղային կապակցութիւն մը ունէր որ կոչուեցաւ Արմէնեան–Քիւրտ», ըստ Փրոֆ. Էպէեանի՝ հիմնուած World History անունով գիրքի մը էջ 373–ին մէջ յիշուած նախադասութեան մը վրայ, որ կ՚ըսէ. Saladin is an Armenian kurd: Արդ՝ բնագիրը գծիկ չունի ARMENIAN KURD բառերուն միջեւ: Հեղինակը սակայն «Արմէնեան–Քիւրտ» օժտած է գծիկով, ու կը պնդէ որ այս «միացեալ անունները պէտք չէ իրարմէ բաժնել, որովհետեւ առաջին անգամն է որ Արմէնեան բառը պաշտօնապէս հրատարակուած է Սալահէտտինի ցեղին ծագման շուրջ» (էջ 7):

Անգլերէն բնագրին մէջ ARMENIAN KURD (առանց գծիկի) կը նշանակէ հայաստանաբնակ քիւրտ միայն, մինչ բռնազբօսիկ ճիգ կ՚ընէ հեղինակը «անպատճառ կապակցութիւն» փնտռելով քիւրտ էյուպեաններու եւ հայութեան միջեւ, իր կողմէ պարտադրուած գծիկով:

Փրոֆ. Էպէեան կը պնդէ թէ Սալահէտտինի եղբայրը՝ Ալ Ատել Սէյֆ էտ–Տին, Շահ Արմէն տիտղոսով դրամ հատանած է իր մայրաքաղաքին՝ Տիգրանակերտ–Մուֆարդինի մէջ, ինչպէս նաեւ «Իր կայսրութեան մեծ քաղաքներուն, եւ իր անունով դրամ տպեց, Շահ էլ Արմէն տիտղոսով» (էջ 4):

Դրամագիտութիւնը երախտապարտ պիտի ըլլար յարգելի Փրոֆ. հեղինակին, եթէ յիշէր թէ ո՞ւր հանդիպած է նման դրամներու: Ալ Ատել Շահ Արմէն տիտղոսով դրամ ՏՊԱԾ ՉԷ ո՛չ մայրաքաղաքին եւ ոչ այլ քաղաքներու մէջ: Նման դրամ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՉՈՒՆԻ:

Շահ Արմէն տիտղոսով դրամ հատանած են միայն իր երկու զաւակները՝ Ալ Ասհատ (1207–1210 թթ.) եւ Ալ Աշրաֆ (1210–1220 թթ.):

Հեղինակը հետաքրքիր ընթերցողը գոհացնելու համար կ՚աւելցնէ. «Այն բոլոր ազգերը որոնք բազմաթիւ դարերու կեանք ունեցած են, իրենց պատմութեան մէջ ունին օտար ծագումով հարբստութիւններ» (էջ 5):

Առաջին օրինակով հեղինակը կու տայ Եգիպտոսի մէջ Հիգ-

---

1. Paul Balog, **The Coinage of the Ayyubids,** Royal Numismatic Society, special publications, London, 1980, p. 19.

սոսներու հարստութեան պարագան, որ ըստ Քիյյէ հանրագիտարանին տեւած է 18-րդ դարէն մինչեւ 1580 թ. Ք. Ա.[2]: Փրոֆ. Էպէեան Էյուպեան հարստութեան սկիզբը կը դնէ Ք. Ե. 1190 թ.ին: Հետեւաբար՝ Հայաստանի մէջ ՕՏԱՐ հարստութեան մը ստեղծումը արդարացնելու համար, հեղինակը կը դիմէ մօտ 3000 տարիներ առաջ պատահած նախընթացի մը:

Այլ օրինակով մը՝ առնուած Բիւզանդական Կայսրութեան պատմութենէն, հեղինակը կը յիշէ թէ հինգ հայ կայսրեր եւ տասը հայ կայսրուհիներ բաղմած են բիւզանդական գահին վրայ, ինչպէս նաեւ «բազմաթիւ թագաւորներ» (էջ 5):

Որքան ծանօթ է մեզի, Բիւզանդիոն ունեցած է կայսրեր, բայց ոչ թագաւորներ: Հետաքրքրական պիտի ըլլար ծանօթանալ գոնէ Մէկ թագաւորի մ՝անուան, եթէ կայսրերու շարքին եղած են նաեւ թագաւորներ: Ժառանգական գծով ընդունուած միակ հարստութիւնը եղած է Վասիլ Ա.ի (867–886 թթ.) հարստութիւնը, զոր ոմանք Հայկական կ՝ընդունին, իսկ ուրիշներ՝ Մակեդոնական:

Ապա հեղինակը շարունակելով իր եզրակացութիւնը հաստատող օրինակները, կը դիմէ արաբական պատմութեան, ու կը յիշէ որ հինգ հարստութիւններ, կրկին օտար, տիրած են կայսրութեան գոյատեւման ընթացքին. Ուղղափառներ, Օմայեան, Ապպասեան, Ֆաթիմեան եւ Էյուպեան. եթէ «հարստութիւն» բառին շուրջ մեր հասկացողութիւնը ճիշդ է, ապա ասոնք հարստութիւններ չեն, այլ շրջաններ, ու բոլորն ալ ՈՉ ՕՏԱՐ, այլ արաբ իսլամներ, բարեկամ կամ մերձաւոր Մարգարէին:

Ուղղափառներու ժամանակաշրջանը الرشيدون կամ الصحابة կ՝ընդգրկէ մօտ երեսուն տարիներու շրջան մը, ո՛չ ժառանգական գծով, այլ Մարգարէին անմիջական շրջանակէն ընտրուած չորս խալիֆաներու.

1.— Ապու Պաքր հայրն էր Մուհամմեդի ամենասիրելի կնոջ՝ Այիշային,

2.— Օմար Պըն Ալ Խաթթապ նմանապէս իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Մարգարէին,

3.— Օթման փեսան էր Մարգարէին՝ ամուսնացած ըլլալով անոր Ում Քալսում աղջկան հետ,

4.— Ալի՝ հօրեղբօրորդին էր Մուհամմեդի ու միաժամանակ անոր փեսան, ամուսնացած ըլլալով Մարգարէին Ֆաթիմա աղջկան[3]:

---

2. **Dictionnaire Encyclopedique Quillet,** p. 3377.

3. C. E. Bosworth, **Islamic Surveys, Dynasties,** Univ. press, Edinburgh, 1967, pp. 3–4.

Օմայեանները արաբներ էին Քուրէյշէն եւ ազգակից Մարգարէին եւ Օթման խալիֆին։ Ապպասեանները նոյնպէս արաբներ, որոնք ընտանեկան վէճերու պատճառով, իրենց անունը առած էին Մարգարէին հօրեղբօր՝ Ալ Ապպասի հետեւելով։ Ֆաթիմեանները խալիֆայութեան համար ժառանգական վէճերու պատճառով անցած էին ընդդիմադիր դիրքի մէջ։ Հետեւաբար՝ ՕՏԱՄ ծագումով հարստութիւններ չէին վերոյիշեալները, այլ հարազատ արաբ եւ իսլամ տարրեր։

Փրոֆ. Էպէեան անըմբռնելի մեծամտութեամբ կ՝աւելցնէ թէ «Այսօր չնորհիւ այս գանձին (գնուած հեղինակին կողմէ 1961 թ.ին (էջ 3) Պ. Ս.) պարունակած դրամներուն, փաստերով կը յայտարարեմ թէ, 1190–1259 շրջանին իւրաքանչիւր թագաւորին անունը, իշխած տարին, եւ իրենց գրաւած քաղաքներուն անունը անվիճելիօրէն հաստատուած են։ Ալ կը մնայ պատմաբաններուն, մեզի ներկայացնել մեր էյուպեան Հարստութեան թագաւորներուն իւրաքանչիւրին կեանքն ու գործունէութիւնը։ Ասոր համար խիստ շահեկան պիտի ըլլայ այս գիրքը օգտագործել» (էջ 6)։

Այս յաւակնոտ յայտարարութիւնը զարմանք կը պատճառէ։ Էյուպեան դրամներու մասին գոյութիւն ունին արդէն հեղինակաւոր հրատարակութիւններ, ինչպէս՝ Բրիտանական Թանգարանի Հաւաքածոյին Գ. հատորը՝ պատրաստուած Սթենլի Լէյն Փուլի կողմէ, հրատարակուած՝ 1877 թ.ին[4] (Բ. տպագրութիւն, 1967 թ.), Էտհեմ Ղալեպի «Թորգոման Դրամներ» հատորը՝ հրատարակուած 1894 թ.ին[5], ինչպէս եւ Փոլ Պալոզի «Էյուպեաններու Դրամահատութիւնը»[6]։ Սթենլի Փուլի եւ Էտհեմ Ղալեպի աշխատասիրութիւնները ծանօթ են հեղինակին եւ յիշատակուած անոր աղբիւրներու ցանկին մէջ (էջ 35)։

Սակայն յանկարծ հեղինակը մոռնալով իր ձախաւեր փորձերը օտար հարստութիւններու հարցին շուրջ, Սալահէտտին Էյուպին կը հայացնէ, ու անոր կը չնորհէ հայ մեծ հայր մը, յանձինս Ուատիի իշխան Գագիկ Բագրատունիի մը, ու կ՝աւելցնէ թէ Անիի կործանումէն յետոյ Բագրատունեաց տոհմէն մնացին հետեւեալ երեք իշխանութիւնները.

«Տաուշի իշխանութիւն
«Ուատիի իշխանութիւն
«Խաչենի իշխանութիւն։»

---

4. Stanley Lane Poole, **Turkumen Houses**, B. M. C., London, 1877.

5. Ghaleb Edhem, **Monnaies Turcomanes,** Constantinople, 1894.

6. Տես՝ աստ, ծանօ. թիւ 1։

Ապա՝ թէ Գագիկ Բագրատունին, Ուատիի իշխանը, ունեցած է երկու մանչ զաւակներ.

«Նէճմէտտին Էյուպ եւ

«Գասապէտտին Շիրակուէ (Շիրակ)»

Հետեւաբար, կ՚եզրակացնէ Փրոֆ. Էպէեան, «Սալահէտտինը թոռն է Գագիկ Ուատի Իշխանին, Բագրատունեաց տոհմէն» (էջ 7):

Փրոֆ. Էպէեանի այս յայտարարութիւնը ոչ միայն զուրկ է պատմական հիմքէ, այլ եւ՝ ծիծաղելի:

Թող ներուի մեզի թուել կարգ մը արտառոց սխալներ:

1. Ո՞ւր կը գտնուի ՈՒԱՏԻ իշխանութիւնը, որ արաբերէն բաժնին մէջ եղած է عوادي: Հայաստա՞նի մէջ, թէ՝ Հայաստանէն դուրս տեղ մը: Կայ անշուշտ Ուտիքը, որ կ՚ինայ Արցախի հիւսիսը, եւ որուն մաս կը կազմէ իր յիշած Խաչենը: Բայց Ուատի — عوادي մը կարելի չեղաւ գտնել հակառակ մեր պրպտումներուն Հայոց Պատմութեան գիրքերուն մէջ, ոչ ալ Արշակ Ալպոյաճեանի[7] կամ Գարեգին Ցովսէփեանցի[8] ուսումնասիրութիւններուն մօտ:

2. Ըստ հեղինակին, Գագիկ Բագրատունի ունեցած է երկու մանչեր: Մին՝ Նէճմէտտին Էյուպ եւ միւսը՝ Գասապէտտին Շիրակուէ (Շիրակ): Որպէս աղբիւր յիշուած են երկու անուններ. Մին՝ Զագմագճեանի «Ընդարձակ Պատմութիւն Հայոց»ը (Պոսթըն, 1917), եւ միւսը՝ Ալպերթ Շամտորի «Սալատին»ը (Մայէն, Ֆրանսա, 1956): Սակայն ոչ մէկ ակնարկութիւն կամ մէջբերում թէ այս երկու հեղինակները ի՞նչ ըսած են:

3. Նըճմէտտին Էյուպ որդին չէ Գագիկ Բագրատունիի, այլ զաւակն է քուրտ ծագումով ՇԱՏԻ ՊԸՆ ՄԸՐՈՒԱՆԻ, որ ծնած է քըրտական ՀԸԶՊԱՆԻԷ տոհմէն, եւ հայաստանարնակ Ուայտիյէ ցեղէն[9]:

Նըճմէտտինի եղբօր անունը Գասապէտտին Շիրակուհ չէ եւ ոչ ալ կապ ունի Շիրակի հետ: Գասապէտտին (قصب الدين) կը նշանակէ կրօնքի եղէգ: Նման անուն կամ լաքապ–ածական գոյութիւն չունի եւ չի կրնար գոյութիւն ունենալ արաբերէն լեզուին, կամ՝ իսլամական դրականութեան մէջ: Ճշդրիտ անունն է ԱՍԱՏ–ԱՏ–

---

7. Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմական Հայաստանի Սահմանները*, Գահիրէ, 1950:

8. Գ. Կթդ. Ցովսէփեանց, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ*, Անթիլիաս, 1969:

9. Տես՝ *Իսլամական Հանրագիտարան* Ե. հտր., էջ 444: دائرة المعارف الاسلامية P. Balog, **The Coinage...**, pp. 19–20; C. E. Bosworth, **Islamic Surveys...**, p. 59.

ՏԻՆ[10] ՇԻՐՔՈՒՀ, որ կը նշանակէ կրօնքի առիւծ կամ պաշտպան: Իսկ Շիրքուհ քրտերէն եւ պարսկերէն կը նշանակէ լերան առիւծ: (Շիր= առիւծ եւ Քուհ=լեռ): Շիրակուէ եւ Շիրակ անհեթեթ եւ բռնազբօսիկ զուգահեռներ են եւ երեւակայածին:

Եթէ պահ մը ընդունինք հեղինակին վարկածը թէ Սալահէտտին թոռն է հայ իշխանի մը, հետեւաբար ինքն ալ հայ, չենք հասկնար տարուած ճիգը, Հիգսոսներէն մինչեւ արաբական կայսրութեան խալիֆները, փաստելու համար ՕՏԱՐ հարստութեան մը գոյութիւնը, որ տիրած է Հայաստանի մէջ եւ հիմը դրած նոր կայսրութեան մը: Բնական կը թուի մեզի այս հակասական պնդումներէն դատելու, որ յարգելի հեղինակը, ինքն ալ համոզուած չէ իր գիւտով:

Հեղինակին գիրքին 32-33 էջերուն վրայ զետեղուած են երկու ցանկեր՝ Էյուպեան տոհմածառերով եւ գահակալութեան թուականներով: Զանց առնելով տառասխալները, յիշենք որ Մուզաֆֆար Շահապատտինի պարագային, գահակալութեան տարիներ տրուած են 618-642: Սակայն Փրոֆ. Էպէեան կը խորհի թէ ան դրամ հատանած է 613 Թ.ին, այսինքն՝ իր գահակալութենէն 5 տարիներ առաջ. իսկ էմիրին տիտղոսը եղած է «Ղապի», որ կը նշանակէ «յիմար» եւ «անմիտ», փոխան՝ «Ղազիի» որ կը նշանակէ յաղթող, նուաճող:

Անդրադառնալով վերջին գահակալ Էլ Քամելին, հեղինակը կը ցաւի որ հակառակ իր լուրջ փնտռտուքներուն, դրամ չէ կրցած գտնել այս գահակալին անունով: Ծնայելու համար յաջորդ տարիներու ընթացքին չարունակուելիք լուրջ փնտռտուքներու տառապանքը, ըսենք որ Փոլ Պալոկ իր Խօրփիւսին մէջ ղասաւորած է այս էմիրին Միաֆարղինի եւ Ամիդի մէջ հատանուած դրամները, 875-886 Թիւերուն տակ:

Մեզի անծանօթ նկատումներով հեղինակը արաբերէն մակագրութիւնները վերարտադրած է արդահատելի օսմաներէն հնչումներով եւ սխալ թարգմանութիւններով: ضرب բառը կը կարդայ «Տարապա», փոխանակ՝ «Տուրիպա»ի: Էլ Իմամ Ալ Նասըր-Էտտին Ալլահ փոխուած է Նասրէտտինի: Ամիր Էլ Մու՝մինին կը թարգմանէ «հաւատացեալ էմիր», փոխանակ «հաւատացեալներու», այսինքն՝ մուսլիմաններու իշխան կամ առաջնորդ (էջ 44):

Թերի ընթերցումի մը պատճառով (էջ 49) հեղինակը կը յիշէ وخمساية թուականը: Արաբերէնի մէջ و չաղկապ է եւ կ՚են-

10. Կնսադրութիւն Սալահէտտինի,

بهــا الدين بن شداد ، النوادر السلطانيــة والمحاسن اليوسفية ســيره صلاح الدين ، القاهره ، ١٩٦٤ ، صفحة ٦ و ٤٤ .

թադրէ որ զինք կանխող տասնեակներ եւ միաւորներ կը գտնուին։

Էջ 51–ի վրայ գետեղուած է պատկերը Հարանի մէջ հատանուած դրամի մը, որ չենք կարծեր թէ մաս կը կազմէ իր ձեռք ձգած գանձին։ Անիկա առնուած ըլլալու է Ղալեպ Էտհեմի գաթալոկէն (թիւ 193), նկատի ունենալով բացարձակ նմանութիւնը։ Ձեռքով կամ մուրճով հատանուած դրամներու շրջանին, բացարձակօրէն կարելի չէր գտնել երկու նմուշներ, որոնք այնքան հարազատ նմանութիւններ ունենային։ Էտհեմի գիրքը հրատարակուած է 1894 թ.ին։

Էջ 55 եւ յաջորդ էջերուն մէջ յիշուած էլ Ամուատը ճշդելու է Ալ–Աուահատի։

Էջ 66–ի վրայ հայերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով, հեղինակը կը նկարագրէ Ալ–Աշրաֆի դրամը։ Հայերէնի մէջ փրոֆ. Էպէեան կ'ըսէ թէ «աջ ձեռքով սուրը բռնած է մէջքին վրայ»։ Ֆրանսերէնի մէջ՝ «ձախ ձեռքով բռնած է սուրը գոտիին վրայ (sur sa ceinture)»։ Ֆրանսերէն՝ «աջ ձեռքով բռնած է դունդ մը», զոր միւս լեզուներով չէ յիշուած։

Էջ 104–ի դրամին մակագրութիւնը արաբերէն սկսած է لا اله բառերով, այսինքն՝ Աստուած չկայ։ Նման դրամ գոյութիւն չունի եւ չի կրնար ունենալ։ Ոչ մէկ էմիր պիտի յանդգնէր ուրանալ Աստուծոյ գոյութիւնը իր դրամներուն վրայ։

Էջ 116–ի վրայ երեք լեզուներով տրուած է Ալ–Աշրաֆի այլ դրամի մը նկարագրականը։ Հայերէնի մէջ՝ «աջ ձեռքը կը հանդչի մէջքին վրայ», ֆրանսերէնի մէջ՝ «կուրծքին վրայ (poitrine)», անգլերէնի մէջ՝ «գոտիին վրայ (girdle)»։

Էջ 123 դրամին ընթերցումը սխալ է։ Դրամին ձախ կողմը եւ ուղղաձիգ կերպով գրուած ըլլալու է لا وحده , դրամին տակի մասը ըլլալու են محمد شريك له բառերը։ Իսկ աջ կողմը ուղղաձիգ գրուած է رسول الله որով ամբողջական տողը կ'ըլլայ.

لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله

Զորս լեզուներով տրուած բացատրութիւններուն մէջ խճողուած տառասխալները անշուշտ կարելի է բեռցնել գրաշարներու ուսերուն։ Սակայն խղճամիտ հեղինակի մը առաջնահերթ պարտականութիւնն է աչքէ անցընել փորձերը եւ կատարել անհրաժեշտ սրբագրութիւնները։ 128 էջերէ բաղկացած այս գիրքին մէջ միայն երեք էջեր կան, որոնք զերծ են սխալներէ. էջ 95, 99 եւ 127, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը բաղկանայ երեք տողերէ միայն։

Փրոֆ. Էպէեան իր կենսագրութեան մէջ կը յիշէ թէ ծնած է 1913 թ.ին, եւ 1940 թ.ին հրատարակած արաբահայ դրամագիտութեան պատմութիւնը, որ մաս կազմած է «Պրիթիշ Միւզիումի «Մուհամմա–

տան Գօրինս Գաթալոկին»։ Որոշ չէ թէ 1940 թ.-ին հրատարակուած վերիտ գրքոյկը ի՞նչ կապակցութիւն ունի Պրիթիշ Միւզիւմի ՏԱՍԸ հատորներէ կազմուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւններուն հետ, որոնք հրատարակուած են 1875 թ.-էն սկսեալ եւ վերահրատարակուած՝ 1967 թ.-ին, ուր ոչ մէկ ակնարկ կրցանք գտնել Փրոֆ. Էպէեանի կողմէ եղած որեւէ մասնակցութեան։

Աւելորդ կը նկատենք երկարել շարքը լրջութենէ զուրկ այս հրատարակութեան, որուն միակ դրական մասը փայլուն եւ որակաւոր թուղթն է, որուն վրայ տպուած է գիրքը։

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Ե. Կ. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ, «ԴԱՒԻԹ ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ, ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ», ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981 (188 էջ)։

Դաւիթ Զէյթունցին հեղինակ մըն է, որուն անունին հազիւ թէ հանդիպէիք անցեալին։ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը այսո՛ր իսկ կ՚անգիտանայ զայն։ Անիկա յայտնաբերուեցաւ ներկայ դարուս սկիզբները՝ Փրոֆ. Ն. Ադոնցի կողմէ։

Տէր Դաւիթ քահանայ Զէյթունցի գործած է ԺԵ. դարուն վերջերը՝ Լեհաստանի Լվով քաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կից դպրոցին մէջ, որպէս մանկավարժ եւ տեսուչ։ Հեղինակն է գրաբար լեզուի քերականութեան մը, զոր Ե. Կ. Մելքոնեան ի լոյս ընծայած է «Դաւիթ Զէյթունցի, Մեկնութիւն Քերականի» անունին տակ։

Սոյն հատորը բաղկացած է երկու մասերէ։ Առաջին մասը՝ կը պարունակէ Ե. Կ. Մելքոնեանի քննական եւ քերականագիտական ուսումնասիրութիւնը։ Երկրորդ մասը՝ Դաւիթ Զէյթունցիի «Մեկնութիւն Քերականի»ն։

Ա. մասի՝ Մելքոնեանի ուսումնասիրութիւնը վեց կէտեր կը քննարկէ.

Ա.— Կենսագրական Հարցեր — Մելքոնեան նախ կ՚ուսումնասիրէ Դաւիթ Զէյթունցիի ծննդեան եւ մահուան թուականները եւ կ՚եզրակացնէ թէ Դ. Զէյթունցին ծնած է 1530–1540 թուականներուն եւ վախճանած է խոր ծերութեան մէջ՝ 1619 թ.-ին։

Ապա՝ Մելքոնեան կ՚եզրակացնէ թէ «Մեկնութիւն Քերականի»ին հեղինակը՝ Դաւիթ Անյաղթը չէ, ո՛չ ալ «Դաւիթ Ամդեցի» մը, ինչպէս ենթադրած էր Ն. Ադոնց, այլ Դաւիթ Զէյթունցին։

Բ.— Աղբիւրային Հարց — Փրոֆ. Ն. Ադոնց կը համարէր, թէ

Դ. Զէյթունցիի այս «Քերական»ը համառօտութիւնն է Յովհ. Երզնկացիի համանուն երկին, հարցում-պատասխանի վերածուած։ Սակայն Մելքոնեան կը փաստէ, թէ Յովհ. Ծործորեցի՛ն է որ համառօտած է Յովհ. Երզնկացիի քերականութիւնը։ Իսկ Դաւիթ Զէյթունցին՝ Ծործորեցիին ոչն համառօտ քերականութիւնը վերածած է հարց-պատասխանի, հետեւեալ տարբերութեամբ որ Դաւիթ Զէյթունցին երբ դոհ չէ եղած Ծործորեցիի համառօտ քերականէն, ուղղակի դիմած է Երզնկացիի ընդարձակ աշխատասիրութեան, աւելցընելով նաեւ իր անձնական տեսութիւնները։

Գ.— Զէյթունցիի Քերականին Ինֆլուրոյնութիւնը — Ե. դարէն մինչեւ ԺԵ. դար՝ քերականութիւն մշակած են Դաւիթ Անյաղթ, Անանուն, Մովսէս Քերթող, Ստեփ. Սիւնեցի, Համամ Արեւելցի, Գր. Մագիստրոս, Յովհ. Երզնկացի, Յովհ. Ծործորեցի, Վարդան Արեւելցի, Եսայի Նշեցի...։ 5-էն 15-րդ դար երկարող այս ժամանակաշրջանին՝ Գրաբարին եւ հայ ժողովուրդին միջեւ ստեղծուած է խորթութիւն մը. դասական գրաբար լեզուն, միջին հայերէնին ծագումով, հետզհետէ անհարազատ դարձած է ա՛յդ ժամանակի «սիւրուքահայ» սերունդներուն համար յատկապէս։ Այս լեզուական օտարացումին հետեւանքով, գրաբարի հեղինակներն ալ ձգտած են զայն պարզեցնելու։ Պարզեցումի այս ճանապարհին վրայ կը հանդիպինք Դաւիթ Զէյթունցիի Քերականութեան, որ մանկավարժական նոր տուեալներէն դրդուած՝ զայն վերածած է հարց-պատասխան նոր ձեւին.

Հարց. Զի՞նչ է գրուցատրութիւն։
Պատ. Տրամաբանութիւն է։
Հարց. Զի՞նչ է տրամաբանութիւն։
Պատ. Գրուցելն է, այսինքն խօսք տալ եւ խօսք առնել, հարցանել եւ պատասխանել, ասել եւ լսել։

Դ.— Վերլուծում Քերականին — Մելքոնեան մի առ մի կը վերլուծէ եւ կը մեկնարանէ Քերականին զանազան բաժանումները. տառ, վանկ, բառ, բան, անուն, բայ, եւն.։ Եւ ի յայտ կը բերէ Զէյթունցիի Քերականին յատկանիշները, բարեմասնութիւնները եւ նախորդներէն զատորոշումները։

Ե.— Մեթոտիֆայի Հարց — Հայ քերականները գրաբարի դասաղիրքերուն դրոշմեցին յունական քերականին կառոյցը, որպէս տիպար գործածելով յոյն հեղինակ Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութիւնը, 5-րդ դարէն սկսեալ։ Սակայն 15-րդ դարէն ետք, հայ քերականներուն մօտ մուտք կը գործէ լատին քերականութեան ազդեցութիւնը։ Այդ ազդեցութիւնը միայն բացասական չէ՛ եղած, այլ

ինչպէս կը նշէ Մելքոնեան, «ունեցաւ նաեւ իր բազմաթիւ առաւելութիւնները, որոնցից ամենահիմնականը ա՛յն էր, որ Գրաբարի լեզուական վիճակի նկարագրութիւնը հասաւ իր ամենաճշգրիտ եւ մանրամասն մակարդակին» (անդ, էջ 50)։

Այս ամենաճշգրիտ մակարդակին կը պատկանէր, օրինակ, շարահիւսութեան նոր բաժինը, որ չկար Թրակացիէն ժառանգուած նախորդ հայ քերականներուն մօտ։ Սոյն «լատինատիպ քերականութեան» հեղեւորդները եղած են Սիմէոն Զուղայեցի, Յովհաննէս Մրքուզ, Խաչատուր Կարնեցի, Կալանոս, Յովհ. Հոլով, Ոսկան Երեւանցի...։

Դաւիթ Զէյթունցիի Քերականը հաւատարիմ կը մնայ Թրակացիի աւանդութեան, սակայն կը կրէ կարգ մը ազդեցութիւններ լատինատիպ քերականութենէն, զորս Մելքոնեան կը մէջբերէ այս բաժնին մէջ։

Զ.— Բնագրերու Հարց — Մինչեւ օրս մեզի հասած են Զէյթունցիի Քերականէն տա՛սը ձեռագրեր։ Անոնցմէ Մելքոնեան քննարկած է ութը հատը։ Այդ բազդատութենէն կը հետեւի, թէ Զէյթունցիի գիրքը բաղկացած է Քերականէն, գրաբարէ-թաթարերէն (գիւշաղերէն) բառարանէ եւ շափածոյ տոմարէ մը։ Տասը ձեռագրերը միշտ ամբողջական չեն, ոչ ալ նոյն լրմանղակութիւնն ունին միշտ։ Անոնցմէ Մելքոնեան կազմած է գիտական բնագիրը, էջատակի ծանօթագրութիւններուն մէջ նշելով բնագրի տարբերակները։

Մերթ շփոթուած Անյաղթին հետ (Յ. Տայեան), մերթ սխալ ընթերցումով Ամիդցի կոչուած (Ն. Ադոնց), Դաւիթ Զէյթունցիի Մեկնութիւն Քերականի հատորը երեք դար ետք լոյս կ՚ընծայէ Ե. Կ. Մելքոնեան՝ իրաւ գիտնականի վայել համեստութեամբ եւ լրջութեամբ։ Մելքոնեանի վաստակը կը կայանայ յատկապէս երկու կէտի մէջ. վերստուգել ու կազմել հարազատ բնագիրը. քննարկել ու ճշդել Զէյթունցիի Քերականին բնոյթն ու ինքնուրոյնութիւնը։ Շնորհիւ Մելքոնեանի, Դաւիթ Զէյթունցին կը վերածնի մոռացութեան ալիքներէն ու կ՚երթայ միանալ Հայոց Մշակոյթի վաստակաւորներուն հոյլին։

Եթէ այս երախտաշատ երկասիրութեան մասին գիտողութիւն հարկ է կատարել, պիտի փափաքէինք հարց տալ թէ.

Ա. Ինչո՞ւ յաւելեալ ջանք չէ թափուած Դաւիթ Զէյթունցիի կենսագրական գիծերը ճոխացնելու, գէթ բացատրելու համար թէ ինչպէ՞ս Զէյթունցին՝ (զէյթունցի ըլլալու պարագային) հասած է մինչեւ հեռաւոր Լեհաստանի Լվով քաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ կից դպրոցի տեսուչի պաշտօնին...

Բ. Ինչո՞ւ Ե. Կ. Մելքոնեան իր հրատարակութենէն բացթողած է Գրաբարէ-թաթարերէն բառարանը, մինչ նոյն հատորին մէջ պահած է Ֆերականին հետ առընչութիւն չունեցող չափածոյ տոմարը, մանաւանդ որ ընտրագոյն ձեռագրերը պահպանած են այդ բառարանը։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՈՒԱՆԵԱՆ

ՎԻԳԷՆ Ց. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, «ՍԱՐԳԻՍ ՊԻԾԱԿ», ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980 (148 էջ, արտատպումներ՝ 72 սեւ, 7 գունաւոր)։

ԺԴ. դարու կիլիկեան՝ ինչպէս եւ առհասարակ հայ մանրանկարչութեան կարեւորագոյն ներկայացուցիչներէն՝ Սարգիս Պիծակի արուեստին բնութագրումին նուիրուած է այս աշխատասիրութիւնը, որ բացայայտօրէն կը պատկանի մանրանկարչութեան պատմութեան ընդարձակին, նորհիւ՝ հեղինակին պատրաստութեան, օգտագործած արուեստագիտական չափանիշներուն, եւ անշուշտ՝ արծարծած խնդիրներուն։

Յառաջաբանին մէջ Վ. Ղազարեան կ՚անդրադառնայ Պիծակի արուեստին շուրջ ցարդ կատարուած ուսումնասիրութիւններուն եւ արժեւորումներուն, եւ մանրանկարչական արուեստին իւրայատկութիւններուն (նիւթին հետ յարաբերութիւնը, տիպարներուն ներկայացման կերպերը, զարդանկարչական հարցերը, եւն.)։

Յաջորդ ութը գլուխներուն մէջ՝ (էջ 26–124) «Խորաններ», «Աւետարանիչներ», «Անուանաթերթեր», «Տէրունական Նկարներ», «Տեքստային Լուսանցանկարներ», «Աստուածաշունչ» (Մատ. 26–27), «Բժշկութեան Աւետարան», եւ «Հետեւողութիւններ», Վ. Ղազարեան մանրամասնութեամբ, խղճմտօրէն եւ ակներեւ դորովով՝ հանդէպ նկարիչին եւ անոր արուեստին, կ՚ուսումնասիրէ յիշեալ մարզերուն մէջ Պիծակի աշխատանքը։

Մասնաւորաբար մանրանկարչական արուեստին մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւէ ձեւարանական խնդիրներուն ճշգրիտ գնահատումը. ձեւական մասնայատկութիւնները կու գան առաջին կարգի վրայ, ոչ միայն ուրոյն գեղագիտական արժէքին պատճառով, այլ նաեւ իրենց խորհրդանշական առընչուածութեան՝ ներկայացուած նիւթին հետ։ Մանրանկարչութեան պատմութեան մասնագէտներուն մեծամասնութիւնը, նիւթին նկատմամբ իրենց ունեցած բացարձակ նուիրումին

հետեւանքով թերեւս, յաւելեալ եւ երբեմն աւելորդ հոգածութիւն ցուցաբերած են ձեւաբանական–պատմագիտական մանրամասնութեանց, յաճախ ամբողջ գլուխներ կամ գործեր յատկացնելով երկրորդական խնդիրներու ճշգումին համար։

Յամենայն դէպս մանրանկարչութեան մասնագէտներուն մօտեցումի այս կերպը ժիտական անդրադարձ չէր կրնար ունեցած ըլլալ արուեստի պատմութեան վրայ։ Թէեւ գործերուն արուեստաբանական արժեւորումը պատմաբաններուն պատասխանատուութեանց ծիրէն ներս չի մտներ, սակայն, պէտք չէ որ նաեւ անտեսուի այն իրողութիւնը, թէ միշտ, եւ մասնաւորաբար արուեստներու պատմութեան մէջ, գոյութիւն չունի այսպէս կոչուած զուտ մասնագիտական–առարկայական կեցուածք։ Հետեւաբար՝ անհրաժեշտ է զարգացնել արուեստի բնոյթին շուրջ յատակ, բազմակողմանի եւ յառաջադէմ տեսակէտներ, որպէսզի նոյնիսկ անկեղծ դնահատումները չվերածուին ենթակայական ու մակերեսային արտայայտութիւններու։

Հոս կը կայանայ Վ. Ղազարեանի գործին մասնաւոր արժէքը։ Գրեթէ առաջին անգամ ըլլալով՝ հայկական մանրանկարչութեան նուիրուած հայ մասնագիտական գրականութեան մէջ, ձեւաբանական հարցերը կը դրուին մարդկայնական–դեղագիտական հասկացողութիւններու աւելի լայն շրջանակի մը մէջ։ Մանրանկարիչները չեն ստեղծագործած պարզապէս եւ միա՛յն դեղեցիկ գործեր արտադրելու համար. մագաղաթի մը եւ սակաւաթիւ գոյներու նեղ կարելիութեանց սահմաններուն մէջ, անոնք փորձած են վերակառուցել հոգեկան–իմացական–աստուածային իմաստներ, ըստ ժամանակին յատուկ, եւ անշուշտ՝ սեփական աշխարհահայեցքին։ Այսպիսի տուեալներով հարուստ արուեստի մը ուսումնասիրութիւնը մասնագէտէն կը պահանջէ ընդարձակ տեսադաշտ մը, այլապէս՝ կը խեղաթիւրուի առարկան։

Իր նախորդներէն տարբեր՝ Վ. Ղազարեան կը յաջողի ընթերցողին մօտ ստեղծել գործոն հետաքրքրութիւն մը ո՛չ միայն Պիծակի գործին նկատմամբ, այլեւ այնպիսի հարցերու, որոնք մանրանկարչութենէն շատ անդին կ՚անցնին։ Իսկ եթէ հեղինակը ուղղակիօրէն պարտադրուած չի զգար սպառիչ լուծումներ առաջադրելու, անիկա առնուազն կամուրջներ կը հաստատէ մանրանկարչութեան եւ միւս ընդարձակներուն միջեւ, որովհետեւ, ի վերջոյ, մշակոյթի պատմութիւնը այնպիսի միութիւն մըն է, որուն իւրաքանչիւր մասնիկը էապէս կախում ունի մնացեալներէն, ենթակայ է եւ բացատրելի՝ միայն ընդհանուրին զարգացումի ներքին տրամաբանութեան օրէնքներով։

ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ–ՏԱՏՈՅԵԱՆ

«ՀԱՍԿ, ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ», Նոր Շրջան, Ա· Տարի, Հրատարակութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, *Անթիլիաս*, 1980 (400 էջ)։

ԺԸ· դարէն ասդին, Եւրոպայի հետ մեր շփումներուն հետեւանքով, հայագիտութիւնն ու բանասիրութիւնը յատուկ հոգածութիւն վայելած են հայ պարբերական մամուլին մէջ։

Ամէն հայագիտական օճախ — համալսարան, կաճառ կամ միաբանութիւն — ձգտած է իր բանասիրական հանդէսը հրատարակելու· բանասիրական հանդէս մը համարուած է մշակութային հասունացումի կամ նուաճումի պատուանիշ։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն ալ, որպէս այդ, մերթաբար լոյս ընծայած է «ՀԱՍԿ, Հայագիտական Տարեգիրք»ը, որուն առաջին եւ երկրորդ համարները հրատարակուեցան Երջ· Գարեգին Ա· Կաթողիկոս Յովսէփեանցի կողմէ, 1948 եւ 1950 թթ·ուն։ Երրորդ համարը՝ Երջ· Զարեհ Ա· Կաթողիկոսի կողմէ՝ 1957 թ·ին, որուն բովանդակութեան մէկ մասը արդէն իսկ հաւաքուած էր Գարեգին Ա·ի օրով։ Չորրորդ համարը՝ Նոր Շրջան, Ա· Տարի, լոյս տեսաւ 1980 թ·ին, նախաձեռնութեամբ Գարեգին Բ· Աթոռակից Կաթողիկոսի, որուն նախագահութեամբ ստեղծուած է նաեւ խմբագրական կազմ մը, որուն կ'անդամակցին· Տ· Արտաւազդ Արք· Թրթռեան, Տ· Ներսէս Եպս· Բախտիկեան, Տ· Անուշաւան Վրդ· Դանիէլեան, Պրն· Վազգէն Ղուկասեան եւ Պրն· Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան (գործադիր խմբագիր)։

Ծանօթանա՛նք անոր բովանդակութեան։

Առաջին երեք յօդուածները՝ շարականագիտական են·

— Գարեգին Բ· Աթոռակից Կաթողիկոս· «Հայկական Շարականները Աղբիւր՝ Հայ Աստուածաբանութեան»։ Մեր շարականները ո՛չ միայն երաժշտութիւն են, այլ նաեւ աստուածաբանական աղբիւր։ Յօդուածը հրաւէր մըն է ուսումնասիրութեան, քան թէ ուսումնասիրութիւն մը, ինչպէս «Ընդհանուր Նշումներ» ենթախորագիրը զայն կը թելադրէ։

— Հայր Սահակ Քէչիշեան կը հրամցնէ ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կարգ մը շարականներու։

— Անուշաւան Վրդ· Դանիէլեան, կարգ մը «Պարականոն Շարականներ» իրարու բաղդատելով՝ երեւան կը հանէ անոնց քանի մը տարբերակները։

— Արտաւազդ Արք· Թրթռեան կը խօսի «Հայաստանեայց Եկեղեցիին Իւրայատուկ Նկարագիր»ին մասին, եւ ճշդելէ ետք «եկե-

ղեցի» բառին բազմակողմանի առումը, կը պարզէ Հայ Եկեղեցիին յատկանշական կառուցուածքը, եւ անոր ազգային, մշակութային, կրթական դերը։

— Հայր Լուի Մարիէսի «Հայկական Մշակոյթի Կրկնակի Բնոյթի Մասին» ֆրանսերէն զեկուցումը՝ Բարիզ, 1946 թ.ին, լեզուաբան Մարտիրոս Մինասեան թարգմանաբար կը հրատարակէ· «ծագումով քրիստոնէական, զարգացումով յունական»։

— Մուշեղ Իշխան կը կատարէ գրական վերլուծում մը Վահան Տէրեանի մասին։

— Սիլվիա Աճէմեան, ֆրանսերէն լեզուով, ուսումնասիրելէ ետք Ռումանիոյ հայկական մանրանկարեալ ձեռագրերը, յատկապէս կ'անդրադառնայ Սուրխաթի (1341 թ.) եւ Կաֆայի (1451 թ.) աւետարաններու մանրանկարներուն։ Նշելի յօդուած մը։

— Սեդա Պարսումեան–Տատոյեան հմտալից յօդուած մը կը ստորագրէ մեծանուն փիլիսոփայ Դաւիթ Անյաղթի մասին։

— Գերշ. Արամ Եպս. Քէշիշեան, անգլերէն լեզուով կը հրամցնէ գլուխ մը իր աւարտաճառէն· «Ներսէսի Թղթակցութիւնը Մանուէլի Հետ (1165–1173 թթ.)»։

— Վազգէն Ս. Ղուկասեան կը քննարկէ Վրթանէս Քերթողի (6–7 դար) «Ընդդէմ Պատկերամարտից»ի բովանդակութիւնը եւ հեղինակի շուրջ կարգ մը հարցեր։ Մաքուր բանասիրական էջ մը։

— Դոկտ. Յակոբ Պարսումեան կը բանավէճէ Պոլսոյ Ամիրաներու՝ իրենք իրենց վերագրած նախարարական ծագումին շուրջ։

— Արշաւիր Գապպէնճեան թարգմանաբար կը հրամցնէ Անտրէ Ժիտի «Օրագրութիւն»էն (բանասիրական տարեգիրքի մը հետաքրքրութենէն դուրս ինկող) էջ մը։

— Ջաւէն Մսըրլեան պատմական փաստարկութիւններու խիտ էջեր կը ստորագրէ հայ ցեղասպանութեան նախամտածուածութեան մասին, անգլերէն։

— Յ. Գեղարդ կը խօսի Դ. Վարուժանի «Օձը» քերթուածի նոր մեկնաբանութեան մը մասին, մէջբերելով Յ. Աղասեանի վկայութիւնը (գրական հանդէսի յատուկ գրութիւն մը)։

— Շուշիկ Տասնապետեան, իր ֆրանսերէն աւարտաճառէն կը հրատարակէ հատուած մը՝ նուիրուած Զապէլ Եսայեանի «վիպական աշխարհին»։

— Ներսէս Յ. Պարսամեան կը ծանօթացնէ արաբերէն թարգմանութեամբ վերապրած «Քալիլա ու Տիմնա» հնդկական առակագիրքը, անոր բովանդակութիւնը եւ հայ առակագիրներուն հետ առնչութիւնը։

— Լեւոն Վարդան Այնթապի դաւառաբարբառի համառօտ բառարան մը կը հրատարակէ, կենցաղային եւ լեզուական դիտելիքներու կարճ յառաջաբանով։

— Յարութիւն Գալայեանի յօդուածը, որ կը փորձէ հայկական հին խաղերը թուական ըմբռնումի վերածել, կարծէք չէ աւարտած։

— Գերմանուհի Կերտա Գունիթ (ամուսնութեամբ՝ Թոփագեան) հայերէնի թարգմանած է Եոզէֆ ֆոն Ֆինդի հատորը, որ կը հայի Իսրայէլ Օրիի եւ Եոհան Վիլհելմի բանակցութիւններուն։

Այս էջերէն ետք, կը սկսի «Քիչ մըն ամէն բան» բաժինը։ Այսպէս.

— Երկու կոնդակ (լուսապատճէնով), մին՝ Կարապետ Պատրիարքէն (1825 թ.) Պալաթցի, միւսը՝ Լիմ եւ Կտուց անապատէն Բարունակ Ամիրային (1830 թ.)։

— Ձիւղագրութիւն Մխսաքեան ամիրայական գերդաստանին (լուսապատճէնով)։

— Յակոբ Օշականի արխիւ, կամ նամակներ՝ գրուած ու ստացուած անկէ։

— Գերմանիոյ մէջ, Գրիգորիս հայ եպիսկոպոսի մը գերեզմանը, 1093-էն (Կերտա Թոփագեան)։

— Ա. Տէր Խաչատուրեան հարց կու տայ, թէ գոյութիւն ունի՞ Յակոբ Մեղապարտի կողմէ հրատարակուած «Սաղմոսարան» մը, ապագրուած 1512 թ.ին, Վենետիկ։

— Ներսէս Եպս. Բաղդիկեան կը խօսի «Հայերը Աֆղանիստանի Մէջ» նիւթի շուրջ, դարերու արտագաղթի ընդմէջէն։

Հոս կը սկսի Տարեգիրքին մատենագիտական ճոխ բաժինը.

— Ա. Տէր Խաչատուրեան կը գրախօսէ օտար լեզուներով հայ գրականութեան թարգմանութիւններուն նուիրուած հատորը, հրատարակուած Երեւան 1971 թ.ին։ — Լեւոն Թ. Խաչիկեան կը գրախօսէ Revue des Deux Mondes հանդէսը, անոր 150-ամեակին առթիւ, ներկայացնելով հատընտիր մը՝ հայութիւնը հետաքրքրող յօդուածներուն (արտատպում մը Բարիզի «Յառաջ» օրաթերթէն)։

Երկու գրախօսականներուն միջեւ՝ «Մարիամ Աստուածածնի Զօնուած Արուեստի Գործ Մը» ուշադրութիւնը կը գրաւէ խմբագրին։

Ապա Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան յաջորդաբար կը գրախօսէ հրատարակութիւններու շարք մը։ Վարուժան Վարդապետ կը յաջողի գրախօսական մըն ալ ի՛նք զետեղել Նոր Ջուղա հրատարակուած «Դիւան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան» հատորին մասին։

Ապա կը յաջորդէ մահագրական բաժինը։

Ինչպէս կը նկատէք, շահեկան եւ լուրջ ուսումնասիրութիւններու կողքին՝ հրատարակուած են յօդուածներ, որոնց ո՛չ այնքան

նիւթը, որքան զայն մշակելու մակարդակը վիճելի կը մնայ։ Միւս կողմէ, յօդուածներ ալ կան, որոնք գրակա՞ն թէ բանասիրական հանդէսի պատկանելու անորոշութենէն կը տառապին։

Թերութիւններ, որոնք, վստահ ենք, պիտի սրբագրուին յաջորդ հատորով։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՈՒԱՆԵԱՆ

DAVID MARSHAL LANG, **THE ARMENIANS: A PEOPLE IN EXILE**, London - Boston - Sydney, 1981 (XIV + 190 pages).

ՏԷՅՎԻՏ ՄԱՐՇԱԼ ԼԵՆԿ, «ՀԱՅԵՐԸ՝ ՏԱՐԱԳԻՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՄԸ», *Լոնտոն – Պոսթոն – Սիտնի*, 1981 (XIV + 190 էջ)։

Նախապէս լոյսին տալէ ետք կարգ մը գործեր՝[1] կովկասագէտ Տէյվիտ Մարշալ Լենկ հայոց պատմութեան ուսանողին ներկայացաւ իր Հայերը՝ Տարագիր Ժողովուրդ Մը խորագիրը կրող գործով, որ շատ հաւանաբար պիտի չըլլայ վերջինն անգլիացի այս պատմաբանին լոյս ընծայած եւ հայերու ներկայ եւ անցեալ կեանքին հետ առընչուող գործերուն։

Հակառակ իր թերութիւններուն եւ անբաւարար հաստատումներուն՝ Լենկի Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրան հատորը մնաց ընդհանուր ակնարկ մը լոկ՝ հայութեան որպէս ժողովուրդ ու քաղաքակրթութիւն կտրած ճամբուն վրայ նետուած։ Հետագային՝ Զարլս Պըրնիի գործակցութեամբ հրատարակուած գործէ մը ներս մէկուկէս տասնեակ էջերու մէջ Լենկ տուաւ ամփոփ մէկ պատկերը հայ գրականութեան. իսկ Քրիսթոֆըր Ուոքըրի հետ հրապարակ հանուածն եղաւ «Փոքրամասնութեանց Պաշտպան Մարմին»ին հրատարակած թիւ 32 տեղեկագիրը, զոր 1978–ին հայերէնի թարգմանեց ու հրատարակեց բժիշկ Թորոս Թորանեանը Հալէպի մէջ։ Այս բոլորէն ետք էր որ լոյս տեսաւ Լենկի Հայերը՝ Տարագիր Ժողովուրդ

1. Տէյվիտ Մարշալ Լենկ, *Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրան*, Լոնտոն, 1970։ Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Զարլս Պըրնի, *Բլուրներու Ժողովուրդները — Պատմական Արարատ եւ Կովկասներ (Քաղաքակրթութեան Պատմութիւն)*, Լոնտոն – Նիւ Եորք, 1971։ Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Քրիստոֆըր Ուոքըր, *Հայերը*, Լոնտոն, 1971 (բարեփոխուած վերահրատարակութիւն, 1978)։ Տէյվիտ Մ. Լենկ, *Պուլկարները*, Լոնտոն, 1976։ (Այստեղ յիշատակուած բոլոր աշխատասիրութիւնները հրատարակուած են անգլերէն լեզուով)։

Մը գործը, որ ըստ հեղինակին՝ լրացուցիչ մըն էր իր Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրանին։ Իրականութեան մէջ՝ Հայաստանով Լենկ փորձեց տալ մէկ պատկերը անցեալէն ներս թաղուած առասպելական Արարատին եւ անոր շրջակայքին, որոնք Հին Քարէ Շըրջանէն ասդին ծառայեցին որպէս կեդրոն մարդկութեան աճին ու զարգացումին։

Այս մասնաւորելով իր խօսքը՝ Լենկ կը շարունակէ թէ «հասնելով դասական եւ միջնադարեան շրջաններուն՝ փորձեցի տալ մէկ պատումը հայ ժողովուրդին Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական, ընկերային, դեղարուեստական եւ գրական կեանքին բերած նպաստին։

«Հռոմէական ժամանակներէն սկսեալ եւ Իրանեան, բիւզանդական, արաբական, մոնկոլական եւ օսմանեան տիրակալութեան շրջաններուն՝ Հայաստան զոհն եղաւ կրկնուող յարձակումներուն։

«Մօտ երկու հազար տարիէ ի վեր հայեր կը դաղթեն ու կը հաստատուին արտասահմանի մէջ։

«... Մեծ մասով սիրոյ արտայայտութիւն մըն է այս գործը, որ կը պարունակէ յուշեր եւ տպաւորութիւններ իմ այցելութիւններէս, զորոնք կատարած եմ անցեալ երեսուն հինգ տարիներու ընթացքին դէպի կեդրոնները հայկական գաղթականութեան...։ Կը յուսամ որ այս գիրքը... պիտի ցոյց տայ աշխարհին թէ ի՞նչ կրնան իրագործել մարդկային խիզախութիւնն ու ճիգը անյաղթահարելի դժուարութիւններու դէմ յանդիման։ Անիկա չի հետեւիր ժամանակագրական որեւէ տուեալ ծրագրի, եւ, որքան որ կարելի է այդ մէկը, խուսափած եմ կրկնելէ այն նիւթը, որ մաս կը կազմէ նախկին հրատարակութիւններուս»։

Նոր չէ որ Լենկ պիտի ճանչնայ հայութիւնը։ Արդարեւ՝ 1 Փետրուար 1978 թուակիր իր նամակով անիկա կը յայտնէ Բժիշկ Թորանեանին թէ «իմ անձնական բարեկամութիւնս հայերու հետ ունի աւելի քան երեսուն տարիներու պատմութիւն։ 1944–ին երբ ես Թաւրիզ գացի որպէս Բրիտանական Քոնսիւլի տեղակալ, ծանօթութիւն հաստատեցի այնպիսի հայ անձնաւորութիւններու հետ, որոնցմէ էր Ներսէս Մելիք–Թանքեան Արքեպիսկոպոսը»[2]։

Հայերու հետ ունեցած իր բարեկամութեան եւ անկէ յառաջացած սիրոյն մէկ արտայայտութիւնն է այս գործը, որ, իրաւամբ ոչ կը կրկնէ նախկինները եւ ոչ ալ կը հետեւի ժամանակագրական որեւէ դրութեան։

---

2. Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Քրիստոֆըր Ժ. Ուոֆըր, Հայերը, (թրգ. Բժ. Թ. Թորանեան), Հալէպ, 1978, էջ 9–10։

Իրականութեան մէջ՝ այս հատորն առաջին գործն է որ կու գայ գրիչէն ոչ-հայ հեղինակի մը եւ որ կու տայ պատմութիւնը հայ դաղթականութեան եւ հայկական հին ու նոր դաղթօճախներուն։

Այսօր՝ փոքր ակնարկ մը անոր բովանդակութեանը վրան նետուած՝ պիտի ցոյց տայ, որ այս գործին առաջին քանի մը գլուխներով կը տրուի ամփոփ մէկ պատումը հայուն ԺԹ. դարու վերջին քառորդի կեանքին, հայկական աճող ու գերաճող յոյսերուն, Հայկական Տասնհինգի ելեւէջներուն, Բիւզանդիոնի եւ խալիֆայութեանց միջեւ ընկած հայութեան արիւնումին, Խաչակրական չարժումին եւ Կիլիկեան զարթօնքին, եւ հայութեան կազմութեան, որ եւ որպէս ժողովուրդ, մուտքին՝ թատերաբեմէն ներս պատմութեան։

Հատորին առաջին եօթանասուն էջերը գրաւելէ ետք բոլոր այս նիւթերով՝ Լենկ կ'անցնի հիմնական յաջորդ հարցին — հայ դաղթականութիւնը երէկէն մինչեւ այսօր։ Այսպէս՝ վաթսունվեց էջ գրաւող այս հատուածով անիկա կու տայ պատմութիւնը Հնդկաստանի եւ Պենկալի, Պուրմայի եւ Սինկափուրի, Ռուսիոյ եւ Խրիմի, Մոլտաւիոյ եւ Ռումանիոյ, Լեհաստանի եւ Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ եւ Եթովպիոյ, Միացեալ Նահանգներու եւ Աւստրալիոյ, Ֆրանսայի եւ Մերձաւոր Արեւելեան երկիրներու, Պաղեստինի եւ Պարսկաստանի, Չինաստանի եւ Թիպեթի, Կիպրոսի եւ կարգ մը այլ վայրերու։ Այսուհանդերձ կայ անհաւասարակշիռ բան մը այս բոլորին մէջ։ Կարգ մը դաղութներ՝ ինչպիսին են Հնդկաստանը, Միացեալ Նահանգները, Խրիմը, Ռուսիան, Ռումանիան եւ Հունգարիան կը տրուին բաւական լայն խորացումով՝ պարզօրէն անոր համար որ անոնց մասին կան օտարալեզու բազմաթիւ աղբիւրներ, մինչ բաւական խեղճ կը մնայ պատումը Լիբանանի՝ քսանվեց, Եգիպտոսի՝ տասը, Սուրիոյ՝ չորս, եւ Իրաքի՝ երկուքուկէս տողով. Կիպրոս ունի ինը տող. մինչ Միացեալ Նահանգներուն նուիրուած կան տասնվեց, ռուսահայ դաղութին՝ տասնմէկ, եւ եթովպահայ եւ պուլկարահայ դաղութներուն՝ երեքական էջ։ Բացակայ են Թրքահայ, յունահայ, իտալահայ, հոլանտահայ, անգլիահայ, պելճիքահայ, գերմանահայ, եւ մանաւանդ զանատահայ եւ Հարաւային Ամերիկայի հայկական զանազան դաղութները։

Հատորին մնացեալ յիսուն չորս էջերը յատկացուած են հայկական խոհանոցին՝ որմէ սքանչելի յիշատակներ ունի հեղինակը, հայերու ներկայութեան՝ արեւմտեան եւ միջազգային դրականութեան մէջ որպէս տիպար եւ նկարագիր, հայկական պանթէոնին, եւ հայ արուեստագէտներու եւ արուեստագիտուհիներու, **որոնք կը** փայլին միջազգային երկնակամարին վրայ։ Հոս ալ Լենկ կը մնայ թերի եւ առաւելաբար յենած լոկ արեւմտեան աղբիւրներու վրայ։

Պակասաւոր է միջազգային գրականութեան պեղումը, որովհետեւ եթէ քիչ մը աւելի աշխատանք տարուած ըլլար՝ պիտի շուտով երեւան գար որ Հէնրի Միլլըր, Սարթր, Ալպերթօ Մորավիա, Գ. Ալլըն Սեոլըր եւ բազմաթիւ ուրիշներ ունէին հայ տիպարներ իրենց գործերուն մէջ: Նոյն թերին առկայ է նաեւ արուեստագէտներու եւ արուեստագիտուհիներու պարագային: Իսկ հայկական պանթէո՞նը, որուն կը բերուին ու կը զոդուին Պաւղիկեան եւ Թոնդրակեան Շարժումները եւ արեւորդիները, եւ ապա՝ Կէորկի Իվանովիչ Կիւրճիէֆն իր այսպէս ասած «աղանդ»ով: Վերջին այս հատուածը հետաքրքրական ընթերցում մը կրնայ հայթայթել արեւմտեան պարզ ընթերցողին, սակայն չի կրնար գոհացնել խորացումի հակամէտ ուսանողը պատմութեան:

Այս բոլորէն ետք կը ծագի հարցումը: Ինչո՞ւ գրուեցաւ այս գիրքը: Լենկ չի պատասխաներ հարցումներու, ընդհակառակը կը գրէ, որովհետեւ կը ճանչնայ հայն ու անոր պատմութիւնը, գիտէ ապրած խարկանքը հայուն, վերահաստ է խորութեանը անոր տառապանքին, եւ մանաւանդ՝ կը հասկնայ ինչո՞ւն վերջին երկու տասնամեակի ընթացքին հայու գիտակցութեան զարթօնքին եւ այդ գիտակցութենէն յառաջացած հակաթուրք շարժումին: Լենկ կողմնակից է հայութեան պահանջներուն, եւ այս կողմնակցութիւնն իրեն արժեց որոշ բախում մը Լոնտոնի Թրքական դեսպանատան եւ այն հաստատութեան հետ, ուր կը դասաւանդէր ինք: Արդիւնքն այս բոլորին. անհատապէս՝ Հայերը՝ Տարագիր Ժողովուրդ Մը, որ եթէ չէ ամբողջական՝ է, սակայն, առաջին փորձը հայկական սփիւռքի օտարագիր պատմութեան:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, «ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՏԱՂԱՍԱՑ ՄԸ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԴԱՇՏԵՑԻ» — Ուսումնասիրութիւն եւ Տաղեր—, «ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆԻ ԵՕԹԸ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐԸ», *Պէյրութ*, 1981 (136 *էջ*):

Շուրջ քառասուն հինգ տարի պէտք պիտի ըլլար սպասել, անծանօթ մնացած տաղասացը՝ Ստեփանոս Դաշտեցին, մէկ կողքի տակ հրապարակ հանելու համար: Ս. Սիմոնեան, Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ իր ուսանողութեան օրերուն, Կաթողիկոսութեան Ձեռագրատան ձեռագիրներէն մէկուն (իր կողմէ «պայմանական անունով» կոչուած «Հաւաքածոյ»*) մէջ կը յայտնաբերէ Ստ. Դաշտեցիի «գրեթէ ամբողջական» տաղերը: 1937 թ.ին «արդէն պատրաստուած» էր նորայայտ տաղասացին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը:* 1939

Թ.-ին, Զոպանեանի «Անահիտ»-ին մէջ լոյս կը տեսնէ Դաշտեցիի կեանքին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը՝ Ս. Սիմոնեանի ստորագրութեամբ։ «Հաւաքածոյ»-ի նկարագրութիւնը ու Դաշտեցիի տաղերը կը մնան անտիպ, վաղահաս պատերազմին պատճառով։ Զոպանեանի արխիւին հետ, Սիմոնեանի ձեռագիրներն ալ կը տեղափոխուին Հայաստան, ուրկէ հնարաւոր կը դառնայ ստանալ միայն տաղերուն հարազատ արտագրութիւնը։ 1965 թ.-ին «Սփիւռք» շաբաթաթերթին մէջ, Ս. Սիմոնեան կը վերահրատարակէ ուսումնասիրութիւնը, յաջորդաբար լոյսին տալով Դաշտեցիի տաղերը եւ Նաղաշ Յովնաթանի եօթը անտիպ տաղերը։ Նորայայտ տաղասացն ու անոր տաղերը նաեւ կը գրաւեն ուշադրութիւնը այդ օրերուն Պէյրութ գտնուող մեծանուն գիտնական Մօրուս Հասրաթեանի, որ իր հերթին «ինքնակամ եւ սիրայօժար»՝ ծանօթագրութիւններ կը պատրաստէ դաշտեցիներու բառարարով գրուած Դաշտեցիի տաղերուն։

Բովանդակութիւն.— «Նորայայտ Տաղասաց Մը՝ Ստեփանոս Դաշտեցի» (էջ 9–38), «Ստեփանոս Դաշտեցիի Տաղերը» (էջ 41–68՝ Ս. Սիմոնեանի յայտնարերած տասնհինգ տաղերը, էջ 69–74՝ արդէն իսկ ծանօթ երկու տաղերու արտատպութիւն), «Ցաւելուած՝ Նաղաշ Յովնաթանի Անտիպ Տաղերը» (էջ 77–105, թիւով եօթը տաղեր), «Ծանօթագրութիւններ» (էջ 107–119), «Անթիլիասի Ձեռագիրը՝ «Հաւաքածոյ»» (էջ 120–126), «Վերջաբան» (էջ 128–129), «Մատենագիտութիւն» (էջ 130–134)։

Ստ. Դաշտեցի, որուն ծննդեան ու մահուան ճշդրիտ թուականները կը մնան անծանօթ, «անտարակոյս» ապրած է ԺԷ. դարու երկրորդ կէսէն ԺԸ. դարու առաջին կէսը (1650?–1725?)։ Ան որդին է Բարսեղ քահանայի, ծնած է Գողտնիքի Դաշտ աւանին մէջ։ «Բանիրուն» եւ «հռետոր» Դաշտեցի, որ էր «այր հմուտ եւ մարդ ոչ միայն հայկական այլ եւ եւրոպական ուսմանց մէջ», Ասպահանի մէջ իր հիմնական ուսումը ստանալէ յետոյ, բարձրագոյն կրթութիւնը կը ստանայ Հռոմի՝ «հաւանօրէն Ուրբանեան վարժարան»-ին մէջ։ Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիին սպասարկող քահանայի որդի, Ստ. Դաշտեցի «մեղի անյայտ պատճառներով» կ'ընդունի կաթողիկէ դաւանանքը, ու կը դառնայ այդ դաւանանքին ջերմ պաշտպաններէն մէկը, միշտ մնալով սակայն հպարտ իր հայութեամբ.

«Է՞ր զիս կամիս փոփոխել,
«Երբ իմ մօրէս Հա՛յ էլի»։

Բազմաթիւ ճանապարհորդութիւններ կատարած, կեանքի փորձով հարուստ Ստ. Դաշտեցի գրած է երգիծական–պարսաւական եւ խրատական–իմաստասիրական տաղեր։ Անոր «տաղերուն մէջ սի-

բոյ ճառագայթը քիչ անգամ թափանցած է» (էջ 35)։

Դաշտեցիի տաղերուն յայտնաբերումով եթէ հայ գրականութիւնը կը շահի նոր անուն մը, դժուար թէ սակայն նոյն խանդավառութեամբ կարելի ըլլայ խօսիլ յայտնաբերուած տաղերուն արուեստին ու մակարդակին մասին։ Եթէ Դաշտեցիի տաղերը «անվրէպ եւ հաստատ տաղաչափութեան մը մէջէն կը քալեն» (էջ 35), անոնք չունին սակայն մեղի ծանօթ հայ տաղասացներու բանաստեղծական շունչն ու ջերմութիւնը։ Սիմոնեանի իսկ գնահատումով, «... մեր յուզախնդիր... ակնկալութիւններուն փոխարէն անիկա մեր երեսին կը նետէ իր բանաստեղծութիւնը, որ աստուածաբանութեան դուլ ճանկերով փետտուած ու խեղդուած թռչունի մը ջերմութիւնը հաղիւ պահող մարմինն է։ Իր մտքին մագաղաթը աստուածաբանութեան ցեցին կերը դարձուցած այս մարդը զոհն է իր գիտութեան» (էջ 32)։ Եւ դեռ՝ «Դաշտեցիի տաղերը մեռած ոստրէի մը ափը նետուած պատեանն են, ուր երբեմն բնակած է մարգարտակիր կենդանին» (էջ 32)։

Այս բոլոր իրողութեանց դիմաց դժուարհասկնալի կը մնայ Ս. Սիմոնեանի այն յայտարարութիւնը, թէ՝ «Փրոֆ. Մօրուս Հասրաթեան, Սայեաթ Նովայի մեծ վերծանողը, «Սփիւռք»ի մէջ ծանօթանալով անոր (Ստ. Դաշտեցիի, Ե. Հ. Ֆ.) տաղերուն, յայտարարեց, ափսո՜ս, բերանացի (խոստանալով Հայաստան դարձին, գրաւոր արտայայտուիլ երկարօրէն)։ «Մեր մեծագոյն տաղասացներից մէկը, դուցէ աւելի քան...»» (էջ 8)։ Բայց հաղիւ ընդունելի սահմաններու մէջ կը մնայ Մ. Հասրաթեանի գրաւոր (?) թէ՝ բերանացի (?) վկայութիւնը, թէ՝ Դաշտեցի «մեր մեծագոյն տաղասացներից մէկը [է] իր մի շարf (ընդգծումը մեր կողմէ, Ե. Հ. Ֆ.) տաղերով» (էջ 108)։ Բայց Սիմոնեան ինքն իսկ կասկածի տակ կ՝առնէ մեծանուն գիտնականին վերոյիշեալ յայտարարութիւնը, երբ յաջորդ տողով իսկ կը հարցադրէ։ «Զատիազանցութի՞ւն եւ «հայրենակցական» տո՞ւրք...»։

Ստ. Դաշտեցիի խրատական–իմաստասիրական տաղերը հաղիւ թէ կ՝արտացոլան աշխարհիմաց ու «բանիբուն» մարդու իմաստութիւնը։ Տարբեր է պարագան սակայն «Նոր Զուղացու Մեծամեծաց...» (էջ 41–45) երկարաշունչ տաղին, որ ճանաչողական արժէք ունի եւ իրաւ լոյս կը սփռէ Նոր Զուղայի քաղքենիացած հայութեան կենցաղին վրայ։

Հայ գրականութիւնը շնորհակալ պիտի մնայ Ս. Սիմոնեանին՝ Ստ. Դաշտեցիի գրեթէ ամբողջական, եւ Ն. Յովնաթանի եօթը նոր տաղերը յայտնաբերելուն համար, որոնք իր իսկ կողմէ գիտական շրջանառութեան մէջ կը դրուին գիտնականի վայել բծախնդիր աշխատանքով ու հոգածութեամբ։

Երկու դիտողութիւն սակայն։ Հատորի վերջին էջին (էջ 134) վրայ պատահականօրէն ներմուծուած պարբերութիւնը (Զորի Բալայեանի «Օճախ» գործէն կատարուած մէկ քանի տողերու հիման վրայ) անտեղի է եւ աւելորդ։ Հրատարակուած տաղերու ընթերցումն ու իւրացումը չատ աւելի հեշտ պիտի ըլլար, եթէ հատորը օժտուէր նաեւ առանձին բառարանով մը։

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ԶԱՒԷՆ Մ. ՄՍԸՐԼԵԱՆ, «ՄԿՐՏԻՉ ՄՍԸՐԼԵԱՆԻ ԱԶԳ.–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ», Պէյրութ, 1981 (437 էջ)։

«... Մկրտիչ Մսըրլեան (1898–1979) աստղ մըն էր որ երկոտասնեակ մը տարիներ (1936–1948) փայլեցաւ լիբանանեան երկնակամարին վրայ, ու հետք մը ձգեց այդ ժամանակաշրջանի գաղութահայ պատմութեան մէջ։ Այդ ժամանակաշրջանին եւ մանաւանդ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նեղ ու տագնապալից օրերուն, ան ամէն տեղ ներկայ էր ու ամենէն գործօն տարրն էր լիբանանահայ գաղութին մէջ։ Ան ո՛չ միայն կը գլխաւորէր կազմակերպութիւններ եւ ազգային շարժումներ, այլ անոնց մէջ մղիչ ոյժ էր, եւ այս ո՛չ միայն Լիբանանի, այլ Միջին Արեւելքի այլ գաղութներու մէջ» (էջ 9)։

Գրախօսուող հատորին «Երկու Խօսք» բաժնին մէջ ահաւասիկ երկու խօսքով բնութագրուած դէմքը Մկրտիչ Մսըրլեանի, որուն՝ «արդար» եւ «համեստ տուրք» մը «տալ»ու նպատակով ճամբայ ելած է հեղինակը, որ նաեւ որդին է Մ. Մսըրլեանի։

Ինչ որ ալ ըլլան իրաւ դրդապատճառները այս աշխատասիրութեան հրապարակ դրուելուն, կարելի է ըսել որ չնորհակալ աշխատանք մըն է կատարուածը, միաժամանակ՝ անհրաժեշտ, օր մը, վերջնականօրէն լոյսին բերելու համար լիբանանահայ գաղութին ազգային, եկեղեցական, հասարակական եւ մշակութային կեանքին ամբողջական պատմութիւնը։ Սկիզբ մըն է եղածը միայն, ու պէտք է յուսալ որ կ՝աճի գումարը նմանօրինակ աշխատանքներու, որոնց մէկտեղումը հնարաւոր կը դարձնէ հզօր լուսարձակի տակ առնելու լիբանանահայ գաղութին անցած ճանապարհը։

Գիտական սկզբունքներով ճամբայ ելած, հեղինակը ապաւինած է կարելի հնարաւորութեամբ մէկտեղուած աղբիւրներու։ «Սոյն գիրքը կազմելու համար,— կը գրէ Զ. Մսըրլեան,— դիմեցինք խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի տրամադրելի հայ մամուլին, կարգ մը գիրքերու եւ իր (Մկրտիչ Մսըրլեանի, (Ե.Հ.Բ.)

ազգային-եկեղեցական գործերու մեր ջանքերով մէկտեղուած յատուկ արխիւին եւ 1962-1963 թուականներուն իրմէ մեր խնդրած գրաւոր յուշագրական նօթերուն (էջ 9)։

Մանրակրկիտ խուզարկումներով ճամբայ հարթած հեղինակը կը յաջողի աւելի քան տասնամեակ մը երկարող (1936-1948 թթ.) ժամանակաշրջանին վրայ խտացած Մկրտիչ Մսըրլեանի գործունէութեան ամբողջական ասպարէզը հրապարակել, ուր, ինչ խօսք, ազգային եւ տեղական կեանքին մէջ ան մնայուն ներկայութիւն է որպէս կուսակցական գործիչ, հայրենիքի ջատագով, բանագնաց, հաշտարար, թելադրող, բարերար ու հայ դիր ու գիրքի ջերմ պաշտպան։

Հրատարակուած հատորին մէջ առանձնապէս ուշագրաւ են «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան 1941-ի Ապարդիւն եւ 1943-ի Յաջող Կաթողիկոսական Ընտրութիւնները» (էջ 109-140), «Երուսաղէմի Հայոց Վանքէն Ներս Ծագած Տագնապի Լուծումը (1943-1944)» (էջ 141-163), «1943-ի Պէյրութի Երեսփոխանական Ընտրութիւնները» (էջ 193-229), «Զօր. Սփիրդի Շահեկան Տեղեկագիրը Լիբանանահայոց Մասին» (էջ 233-245) գլուխները, որոնք կարեւոր ու շահեկան նորութիւններ կը բերեն խնդրոյ առարկայ հարցերը ուսումնասիրել ցանկացողին, ու յատկապէս անոնց, որոնք իրենց գրաւած դիրքերէն կը փորձեն անօրինել գաղութահայութեան ճակատագիրը։ Շուրջ քառասնամեակի մը հեռաւորութենէն դիտուած, այսօր, վերոյիշեալ գլուխներուն մէջ ներկայացուած կամ արծարծուած հարցերը՝ մերօրեայ գաղութներուն առաւել իմաստութիւն եւ շըրջահայեցողութիւն թելադրող էջեր են միաժամանակ։ Ափսոս, սակայն, որ Զաւէն Մսըրլեան՝ միշտ հաւատարիմ պատմագրութեան իր ոճին, կը խուսափի մեկնաբանութիւններէ ու վերլուծումներէ, այդ բոլորը ձգելով միայն ընթերցողին։

Կը հաւատանք որ իրապէս դժուար է հօր մը մասին գիրք հեղինակելը։ Յուշագրութիւն չէ եղածը, ուր արդարացումը աւելի հեշտ պիտի ըլլար։ Եւ հակառակ ճիգին՝ ամէն էջի մէջ առարկայական ըլլալու, անխուսափելի կերպով ներկայ է ենթակայական ներկայացումն ու խօսքը, եւ յաճախ՝ միտքը։ Այստեղ ըմբռնելի է ամէն գնով «արդար տուրք մը տալ»ու «նպատակադրութիւնը», սակայն դժբախտաբար միաժամանակ ակամայ մեղքը կը գործուի երկրորդական դիրքի, կամ շուքի մէջ ձգելու այն բոլոր դէմքերը, որոնք նոյնպէս «աստղ»եր էին ժամանակաշրջանի հայ ազգային-հասարակական կեանքի «երկնակամարին վրայ»։ Խուսափելու համար նմանօրինակ ակամայ մեղքէ մը, պէտք էր շրջել աշխատանքի ամբողջ եղանակը, հարկ էր լուսարձակը կեդրոնացնել դէպքերուն եւ երե-

ւոյթներուն վրայ, եւ այնտեղ՝ վեր առնել Մկրտիչ Մսըրլեանի խաղացած դերը, փոխանակ Մկրտիչ Մսըրլեանը առնելու լուսարձակին տակ, ու դէպքերն ու երեւոյթները դիտելու անոր գործունէութեան ընդմէջէն:

Ակամայ այս մեղքին պատճառով նաեւ որոշ մանրուքներու յիշատակումն ու արծարծումը հատորին մէջ (էջ 29 եւ ծան. 23, էջ 32 ծան. 30, էջ 33 ծան. 31, էջ 36, 40, 60, 66–72, 106 ծան. 37, էջ 179 ծան. 12, էջ 316 ծան. 9, էջ 327, 330–331 եւ այլն), որոնք ոչինչ կ'աւելցնեն Մկրտիչ Մսըրլեանի՝ պայծառ հայու փառքին, բայց անպայման բան մը կը պակսեցնեն աշխատասիրութեան դիտական ոճէն ու ոգիէն:

Տակաւին՝ հեղինակին կողմէ հատորը վերստին խմբագրելու ճիգ մը, ինչպէս եւ բազմաթիւ ընդարձակ մէջբերումներ (զորս կարելի էր օգտագործել անուղղակի կերպով) կրճատելու որոշում մը, մեծապէս կը նպաստէր աշխատանքին կառոյցի տոկունութեան:

Կատարուած դիտողութիւնները կը վերաբերին աշխատանքի ոճին ու կերպին, ոչինչ պակսեցնելով հատորի շահեկանութենէն ու հետաքրքրութենէն: «Մկրտիչ Մսըրլեանի Ազգ.–Քաղաքական Գործունէութիւնը» կը մնայ օգտաշատ եւ անհրաժեշտ ուսումնասիրութիւն մը լիբանանահայ կեանքի սերտողութեան ու ճանաչումին համար:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՍԻՄԱԿ ՑԱԿՈԲ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ, «ՀԱՅԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ», Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի, Բ. Հատոր, 1920–1980 Շրջան, Պէյրութ, 1981 (540 էջ), Գ. Հատոր, 1920–1980 Շրջան, Պէյրութ, 1981 (575 էջ):

Լիբանանահայ գաղութի պատմութեան նուիրուած իր առաջին ընդարձակ ուսումնասիրութեան («Հայերը Լիբանանի Մէջ» Պատմութիւն Լիբանանահայ Գաղութի՝ Հնագոյն Դարերէն Մինչեւ Ա. Ընդհ. Պատերազմին Վերջաւորութիւնը, Պէյրութ, 1951) հրատարակութենէն երեսուն տարիներ ետք, հեղինակը մէկ տարուան ընթացքին՝ յաջորդաբար հրապարակ կը դնէ երկու նոր հատորներ, սակայն այս անգամ նոր ենթախորագրով մը. «Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի»: Եւ այս ենթախորագիրը ինքնին կը լուծէ բազմաթիւ հարցեր ու հարցադրումներ, եւ ընթերցողը կ'առաջնորդէ տարբեր ակնկալութիւններու եւ պահանջներու: Բ. հատորը նուիրուած է «Լիբանանահայ նորոգ գաղութի կազմաւորումին, զա-

նազան հաստատութիւններու՝ եկեղեցի, դպրոց, եւ այլն», իսկ Գ. հատորը՝ լիբանանահայ «կազմակերպութիւններու, մշակութային կեանքի» եւ Պէյրութի մէջ, եւ անկէ դուրս՝ Լիբանանի տարբեր շրջաններու հայկական կեանքին:

Եթէ նկատի ունենանք այն փաստը, որ երկու հատորները միատեղ կը հաշուեն աւելի քան հազար հարիւր էջ, ապա պարզ կը դառնայ որ Ս. Վարժապետեան անվերապահ հոգածութեամբ մէկտեղած է իր նիւթերը, զանոնք առանձին հատորներու մէջ ներկայացնելու համար ընթերցող լայն հասարակութեան: Գիտական աշխատանք մը ներկայացնելու մտահոգութիւնը չունի հեղինակը: Դժբախտաբար սակայն, հրատարակուած երկու հատորները չունին նաեւ «հանրագիտարան»ի մը պահանջած դասակարգումն ու դասաւորումը, եթէ մինչեւ իսկ պահ մը մոռացութեան տանք նման հրատարակութիւններու համար նախապայման եղող որոշ մակարդակը:

Ս. Վարժապետեանի համար աղբիւր ծառայած են որոշ գրքոյկներ (լիբանանահայ աղգային կեանքը յուզող խնդիրներու համար), որոնք երբեմն ամբողջութեամբ վերահրատարակուած են իր մօտ, եւ օրաթերթերը՝ աղգային հաստատութիւններու, մշակութային ընկերակցութիւններու եւ դէմքերու համար: Ահա թէ ինչու այն թերին ու պակասը, որ յաճախ ակնբախ է իր ներկայացուցած տեղեկութիւններուն մէջ: Մինչդեռ յաւելեալ փոքր ճիգ մը՝ ուղղակի աղբիւրներէն քաղելու փաստերն ու տուեալները, կրնար այնքան բան աւելցնել հրատարակուած հատորներու մակարդակին եւ արժէքին:

Այս բոլորով մէկտեղ՝ իրրեւ ուղեցոյց, իրապէս հետաքրքրական եւ օգտագործելի կը մնան յիշեալ երկու հատորները ապագայ այն մեծ աշխատանքին համար, որ օր մը պէտք է տարուի լիբանանահայ դաղութի ամբողջական պատմութիւնը տալու համար:

Ե. Հ. Բ.

Մ. Լ. ԱԴԱՆԱԼԵԱՆ, «ԹԷՈԴԻԿԻ «ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ» (1907–1929 թթ.)», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981 (240 էջ):

1928 թ.ի դարնան օր մը, Մայիսի 24–ին, իր «Ամենուն Տարեցոյցը»ի վերջին (մահէն ետք լոյս տեսած՝ 1929 թ.) հատորին նիւթերու պատրաստութեան ընթացքին, անժամանակ, 55 տարեկանին (1873 թ.) կեանքէն կը հեռանայ Կ. Պոլսոյ Սկիւտար թաղամասին մէջ ծնած, հայ աւագանիին ու մտաւորականութեան հետ Մեծ

Եղեռնի դառնութիւնները ճաշակած, ապա՝ թափառական՝ Գորֆու, Կիպրոս, եւ հուսկ՝ Բարիզ ապաստանած հայ մշակոյթի պայծառ ե-բախտաւորներէն՝ Թէոդիկը (Թէոդիկ Լապճինճեան, ինչպէս ինք կը գրէ)։ Թէոդիկի ապրած վերջին տասնամեակի թշուառութիւնը լաւագոյն կերպով կարելի կ'ըլլայ պատկերացնել հետեւեալ մանրամասնութեամբ. բարիզահայ գրողներու հանգանակութեամբ տեղի կ'ունենայ անոր թաղումը։ Մինչդեռ՝ ան հսկայական հարստութիւն կտակած էր հայ մշակոյթի գանձարանին, յատկապէս իր զոյգ կոթողային գործերով. հայ տպագրութեան չորս դարեան պատմութիւնը պարփակող Տիպ ու Տառը[1] եւ մանաւանդ՝ «Ամենուն Տարեցոյցը» (տասնինը հատոր)։

Թէոդիկի մահէն ի վեր անցած է աւելի քան յիսուն տարի։ Սակայն, դժբախտաբար, անկէ առաջ եւ այդ ժամանակաշրջանին, իր հրատարակութիւններով հայ գրողներն ու մշակոյթի գործիչները հանրութեան ծանօթացնող, անոնց կենսագրութիւններն ու գործունէութիւնները արձանագրող ու ապագային փոխանցող մտաւորականին կեանքին ու ստեղծագործութեան նուիրուած էջերը հանդիսացան սակաւ, աննշան, երբ իրեն ժամանակակից ու բախտակից գրողներ եւ մտաւորականներ կանուխէն բախտաւորութիւնը ունեցան արժանանալու յատուկ ուշադրութեան, եւ լոյս ընծայուեցան անոնց նուիրուած մենագրութիւններ եւ աշխատասիրութիւններ։

Մեսալինա Լ. Ադանալեանի Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» (1907–1909 թթ.) աշխատասիրութիւնը կու գայ արդարութիւն ընելու այս ուղղութեամբ։ Հայ բանասէրին, մտաւորականին եւ ընդհանրապէս հայ ընթերցողին առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայացուի Թէոդիկի գրական, բանասիրական, հրապարակագրական գործունէութեան պայծառ դիմագիծը այսքան ընդարձակ ու համապարփակ էջերով ու ծաւալով։

Աշխատասիրութիւնը թէեւ նուիրուած է Թէոդիկի խմբագրած

---

1. Թէոդիկի *Տիպ ու Տառի* հրատարակութեան թուականն է՝ 1912։ Այդպէս ալ կը յիշատակուի մատենագիտական աշխատանքներու մէջ։ Սակայն միայն 1913 թուականի Ապրիլին է որ ան հրապարակ կը հանուի։ Գիրքի կոնակին «Մեր Գրաւէր Հասարակութեան» ուղղուած կոչով մը, հրատարակիչները՝ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, կը յայտնեն. «ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌի տպագրութիւնը 1912 տարւոյ Սեպտեմբերէն ի վեր թէեւ աւարտած էր, սակայն հայրապետական հրամանաւ··· եւ քաղաքական անհպաստ պարագաներու հետեւանքէ, յարմար դատուեցաւ այսօր միայն հրապարակ հանել»։ Հրատարակիչները, հատորին բազմածախս ըլլալու պարագան նկատի ունենալով, կը յայտնեն. «··· Նախամեծար սեպեցինք 500 օրինակ միայն տպագրել»։ Կոչը կը կրէ «10 Ապրիլ 1913» թ.ը։

ու հրատարակած «Տարեցոյց»ին, սակայն, բարեբախտաբար, Մ. Լ. Աղանալեան իր երեք գլուխներէ բաղկացած գիրքին առաջինը յատկացուցած է բնութագրելու «Թէոդիկի կեանքն ու գործը» (էջ 16–68), ուր արժէքաւոր վաւերագրերու, Թէոդիկի եւ ժամանակակիցներու նամակներուն ու գիտական այլ նիւթերու օգտագործումով՝ մարմին առած է կենսագրական գրեթէ ամբողջական պատկեր մը: Թէեւ՝ Թէոդիկի գրական–գեղարուեստական ստեղծագործութիւններուն չէ տրամադրուած համապատասխան կարեւորութիւնը, տեղը:

Երկրորդ գլուխը խորագրուած է «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան հարցերն «Ամենուն Տարեցոյց»ում» (էջ 69–148), իսկ երրորդ գլուխը՝ «Գեղարուեստական գրականութիւնն «Ամենուն Տարեցոյց»ի էջերում» (էջ 149–224), որուն կը յաջորդէ օգտագործուած նիւթերու եւ գրականութեան ցանկը (էջ 226–228), ուր աչքի կը զարնեն յատկապէս արխիւային վաւերագրեր եւ մանաւանդ ժամանակակից պարբերական մամուլի բազմաթիւ անուններ:

Մ. Աղանալեանի շնորհակալ այս գործին մէջ տեղ գտած են մէկ քանի կարեւոր սխալներ, որոնցմէ կարելի էր խուսափիլ փոքր ճիգով մը: Գիրքի «Ներածութիւն» բաժինին մէջ, ուր ամփոփ կերպով կը նկարագրուի «Տարեգիրք» կամ «Տարեցոյց» պարբերական հրատարակութիւններու մուտքն ու յառաջընթացը հայկական իրականութեան մէջ, անտեսուած են կարեւոր անուններ: Այստեղ կարելի չէ թուել բոլորը, սակայն կարելի է յիշել քանի մը օրինակ. Մ. Պարսամեանի Մեր Տարեցոյցը (Պոլիս, 1910–1913, չորս հատոր), Պ. Նշանեանի եւ Արշակ Պապիկեանի Տարեցոյց Նշան–Պապիկեան տարեգիրքը (չորս հատորներ՝ Պոլիս, 1905–1908), Մուշեղ Սերոբեանի Ամերիկահայ Տարեցոյցը (Պոստոն, 1912–1913, երկու հատոր), Սուրէն Պարթեւեանի Եգիպտահայ Տարեցոյցը (Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, 1914–1918, չորս հատոր), եւ կարգ մը այլ անուններ, որոնք իրենց ե՛ւ բովանդակութեամբ ե՛ւ գեղեցիկ տպագրութեամբ ուշագրաւ իրագործումներ կը հանդիսանան: Իսկ յիշատակուած կարգ մը «տարեցոյց»ներ տրուած են կամայական անուններով: «Ընդարձակ օրացոյց սեփականութիւն Ս. Փ. Ազգային հիւանդանոցի հայոց»: Տուեալ օրացոյցը լոյս տեսած է զանազան անուններով, ինչպէս՝ «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», «Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի», «Ընդարձակ Տարեգիրք Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի», եւն.: Նմանապէս՝ Սահակ–Մեսրոպի հրատարակած տարեցոյցներու պարագային: Ճիշդ է որ ան հրատարակած է «Գաւառին Տարեցոյցը» եւ «Հայրենի Տարեցոյց» հատորները, սակայն անոնք մաս կազմած են Սահակ–

Մեսրոպի տարեցոյցներու շարքին, լոյս տեսած չորս տարի, Պոլիս, 1911–1914 թթ.ուն, հետեւեալ կարգով եւ անուններով. Ա. տարի՝ «Գաւառին Տարեցոյցը», Բ. տարի՝ «Հայրենի Տարեցոյց», Գ. եւ Դ. տարի՝ «Հայուն Տարեցոյցը»:

Իսկ դիրքի աւարտին (էջ 224), Ադանալեան Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»ի նմանողութեամբ հետագայ հրատարակութիւններուն մէջ կը յիշատակէ Ե. Տոլպաղեանի Պէյրութ հրատարակած «Ամէնուն Նոր Տարեցոյցը» եւ Կարօ Գէորգեանի «Ամէնուն Տարեգիրքը»: Մինչդեռ նոյնքան եւ աւելի պատկառելի հրատարակութիւններ կը հանդիսանան Մ. Պարսամեանի «Կեանք եւ Արուեստ»ը (Փարիզ, 1931–1935), Բաղարատ Թեւեանի շուրջ քառասնամեայ «Երջանիկին Տարեցոյցը», ապա՝ «Երջանիկ Տարեգիրք» (Պոլիս, 1928–1965), Մկրտիչ Պոտուրեանի «Գաղութահայ Տարեգիրք»ը (Պուքրէշ, 1939–1940), Սահակ Մխիթարեանի «Ժողովրդական Տարեգիրք»ը (Պոլիս, 1936–1961), Սիմոն Վրացեանի «Հայրենիք Տարեգիրք–Տօնացոյց»ը (Պոսթըն, 1943–1948), եւ այլն:

Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» արդարօրէն նկատուած է հայկական հանրագիտարան: Այլ բան չեն վկայեր անոր 19 հատորներու 8547 էջերը: Մ. Ադանալեանի մենագրութիւնն ալ նոյնպիսի վկայութիւն մըն է: Թէեւ «Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան հարցերն» ու «գեղարուեստական գրականութիւնն» են որ առանձին ուշադրութեան արժանացած են դիրքին մէջ, սակայն «Վերջաբան» ենթախորագրուած բաժինով ընդարձակօրէն տրուած են «Ամենուն Տարեցոյցը»ին մէջ տեղ գտած բազմազան եւ այլազան նիւթերը: Ասկէ՝ այն մտածումը, որ Ադանալեանի գործը մեծապէս պիտի շահէր, եւ մանաւանդ մեծագոյն ծառայութիւնը պիտի ըլլար հայ բանասիրութեան, եթէ յօդուածներու թուումին փոխարէն, դիրքի աւարտին տրուէր «Ամենուն Տարեցոյցը» 19 հատորներու բովանդակութեան մատենագիտութիւնը, որուն անհրաժեշտութեան սուր կարիքը կը զգան զանոնք օգտագործողները: Անշուշտ որ կարելի է առանձին աշխատանքով ալ տալ պահանջուած մատենագիտութիւնը:

Ամէն պարագայի, Մ. Ադանալեանի վերոյիշեալ աշխատութիւնը լաւագոյն եւ յարմարագոյն յուշակոթողն է՝ նուիրուած հայ մշակոյթի անսակարկ սպասարկուին՝ Թէոդիկի:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Մահագրութիւն

ՎԱՂԳԷՆ Կ. ԶԱԼՈՅԵԱՆ
(1905–1981)

Վաղգէն Կ. Զալոյեան ծնած է Ալեքսանտրապոլ (այժմ Լենինական), 1905 թ.ի Յունուարի 7–ին։ Երեւանի Պետական Համալսարանի առաջին ուսանողներէն, ան իր համալսարանական ուսումը կ'աւարտէ 1926 թ.ին, ու կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզին, դասաւանդելով միջնակարգ դպրոցներու, ինչպէս եւ երկրի բարձրագոյն ուսումնական տարբեր հաստատութիւններու մէջ։ Ժամանակի մը համար կը վարէ Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի տնօրէնի պաշտօնը։ Ապա կ'անցնի Մոսկուա, ուր իր ուսումը կը շարունակէ տեղի Փիլիսոփայութեան եւ Գրականութեան Ինստիտուտի ասպիրանդական բաժնին մէջ։ 1938 թ.ին ան կը լծուի հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան աշխատանքին, ատով խիստ հանդիսանալով այդ բնագաւառի առաջին հիմնադիրներէն մէկը։

Մեծ են Վ. Զալոյեանի ծառայութիւնները մանկավարժական ասպարէզին մէջ։ Նոր սերունդի փիլիսոփայ–պատմաբան գիտնականներէն շատեր՝ Հայաստանի տարբեր գիտական հաստատութիւններու մէջ այսօր կը շարունակեն իրենց բազմավաստակ ուսուցիչին գործը։ Առանձնապէս ուշագրաւ է սակայն Վ. Զալոյեանի նպաստը հայ իմաստասիրական հետազօտման գործին մէջ։ Մանաւանդ հայ մտածողներ՝ Եղնիկ Կողբացիի, Դաւիթ Անյաղթի, Յովհան Որոտնեցիի եւ այլոց կողքին, Վ. Զալոյեան՝ Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան

Մատենադարանի ձեռագիրներէն լոյսին կը բերէ անյայտ մնացած հայ մտածողներ, ու կը լուսաբանէ անոնց փիլիսոփայական ժառանգութիւնը։ Վաստակաշատ փիլիսոփայ-պատմաբանին անխոնջ ճիգերուն շնորհիւ վերջնականապէս կը հաստատուի փիլիսոփայութեան տեղն ու իրաւունքը հայագիտութեան բնագաւառին մէջ, ու հայ իմաստասիրական միտքը դուրս կու գայ միջազգային ասպարէզ։

1965 թ.-ին Վ. Զալոյեան կ՚ընտրուի Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից անդամ։ Հայ իմաստասիրական մտքի ուսումնասիրութեան բերած իր պատկառելի ծառայութիւններուն համար Վ. Զալոյեան արժանացած է ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Վաստակաւոր Գործիչի կոչումին եւ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան մրցանակին։ Ան պարգեւատրուած է նաեւ Պատուոյ Նշան շքանշանով։

Վ. Զալոյեան իր գործօն մասնակցութիւնը կը բերէ Մոսկուայի մէջ հրատարակուած «Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն» եւ «Փիլիսոփայութեան Պատմութիւնը ՍՍՀՄ-ի Մէջ» բազմահատոր աշխատասիրութիւններու պատրաստութեան, գրելով անոնց հայ փիլիսոփայութեան վերաբերող գլուխները։ Միաժամանակ ան շարք մը յօդուածներ ստորագրած է հայ փիլիսոփաներու մասին՝ «Սովետական Մեծ Հանրագիտարան»ի եւ «Փիլիսոփայութեան Հանրագիտարան»ի մէջ։

Վ. Զալոյեանի գրչին կը պատկանին հետեւեալ ուսումնասիրութիւնները, մենագրութիւններն ու աշխատանքները. Ե. ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑՈՒ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ՇՈՒՐՋ (Երեւան, 1940), ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1946, ռուսերէն), ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՐՈՏՆԵՑԻՈՑ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ «ՍՏՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ» ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ — հաւաքական տեքստը առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Կ. Զալոյեանի, թարգմանութիւնը Արշակ Ադամեանի եւ Վ. Զալոյեանի — (Երեւան, 1956), ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1959), ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ «ՍՏՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ» ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ,— համահաւաք բնագիրը Ս. Պ. Լալաֆարեանի եւ Վ. Կ. Զալոյեանի, առաջաբանը եւ խմբագրութիւնը Վ. Կ. Զալոյեանի, թարգմանութիւնը գրաբարից ռուսերէն Ս. Ս. Արեւշատեանի — (Երեւան, 1961), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԵՆԵՍԱՆՍ (Մոսկուա, 1963, ռուսերէն — Երեւան, 1964, հայերէն), ԱՐԵԻԵԼՔ-ԱՐԵԻՄՈՒՏՔ — Արեւելքի եւ Արեւմուտքի փիլիսոփայութիւններու առընչութիւններու խնդիրը (Մոսկուա, 1968 եւ 1978, հրատարակուած է նաեւ Սովետ. Միութեան սահմաններէն դուրս), ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ — ռուսերէն թարգմանութիւն — (Երեւան, 1968)։

Վ. Զալոյեան կը մահանայ 1981 թ.-ի Մարտի 24-ին։

ԳՈՒՐԳԷՆ Գ. ՍԵՒԱԿ
(1904–1981)

Գուրգէն Գ. Սեւակ (Գրիգորեան) ծնած է Թիֆլիս, 1904 թ.ի Ապրիլի 15–ին։ Նախնական եւ երկրորդական ուսումը կը ստանայ Ներսէսեան դպրոցին եւ 16–րդ Ուսումնարանին մէջ։ 1924 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմագրութեան բաժանմունքը։ 1929–1932 թթ.ուն՝ նոյն համալսարանի ասպիրանտական բաժնի ուսանող է ան, երբ առիթը կ'ունենայ հետեւելու մեծանուն գիտնականներ՝ Հ. Աճառեանի, Մ. Աբեղեանի, Յ. Մանանդեանի, Գ. Ղափանցեանի եւ Ա. Տէրտէրեանի դասախօսութիւններուն։ 1940 թ.ին Գ. Սեւակ կ'արժանանայ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան Բանասիրական Գիտութիւններու կոչումին, պաշտպանելով «Խօսքի Մասերի Ուսումնքը» աւարտաճառը։ Իսկ 1948 թ.ին կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր աստիճանը, փայլուն կերպով պաշտպանելէ ետք «Ժամանակակից Հայերէն Լեզուի Համառօտ Պատմութիւն» խորագրով թեզը։

Գուրգէն Սեւակի մանկավարժական գործունէութիւնը կը սկսի 1930 թ.ին։ 1931–1979 թթ. ան իբրեւ դասախօս կը պաշտօնավարէ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ։ 1941–1971 թթ. կը վարէ նոյն համալսարանի Հայոց Լեզուի Ամբիոնը։ 1932–1940 թթ. կը ստանձնէ Պետական Եզրաբանական Յանձնախումբի քարտուղարի պաշտօնը։ 1947 թ.էն սկսեալ նաեւ կը պաշտօնավարէ Հ. Աճառեանի անուան Լեզուի Ինստիտուտին մէջ, իբրեւ Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բաժնի վարիչ, իսկ ապա՝ որպէս Տերմինարանութեան եւ Խօսքի Կուլտուրայի Բաժնի վարիչ։

1956 թ.ին Գ. Սեւակ կ'ընտրուի Հայկական Ս.Ս. Հանրապետութեան Գիտութիւններու Թղթակից անդամ, իսկ 1971 թ.ին՝ ակադեմիկոս։

Գ. Սեւակ աշխարհի ամենէն նշանաւոր էսպիրանտիստներէն մէկն էր։ Անդամ՝ էսպիրանտիստներու միջազգային ակադեմիային։ Դեռ 1930 թ.-ին ան կը հրատարակէ էսպերանտօ լեզուի համառօտ ձեռնարկ։ Այդ լեզուով թարգմանութիւններ կը կատարէ հայերէնէ, ու այդ ճամբով աշխարհի կը ծանօթացնէ հայ գրականութեան դասական էջերէն ոմանք։

Գուրգէն Սեւակ իր վաստակը ունի նաեւ թարգմանական գրականութեան մէջ։ Ցիշատակութեան արժանի է յատկապէս Պուշկինի «Եւգենի Օնեգին» չափածոյ վէպի անոր հայերէն թարգմանութիւնը։

Գ. Սեւակ գնահատելի վաստակ ունի նաեւ հայ-վրացական բանասիրութեան գործի զարգացման ասպարէզին մէջ։ Իր նախաձեռնութեամբ Երեւանի Պետական Համալսարանի մէջ կը ստեղծուի Հայ-Վրացական Բանասիրութեան մասնաբաժանմունք, որ կը կոչուի Շոթա Ռուսթավելիի անունով։

Գ. Սեւակ ժամանակակից հայոց լեզուի հանրածանօթ մասնագէտներէն մէկն էր։ Անոր աւանդը յատկապէս մեծ է լեզուագիտութեան տեսական խնդիրներու պարզաբանման գործին մէջ, մասնաւորաբար խօսքի մասերու տեսութեան, ինչպէս նաեւ ժամանակակից հայոց լեզուի պատմութեան, եղրաբանութեան, խօսքի մշակման եւ գրական լեզուի բնականացման հարցերու աշխատանքին մէջ։

Գիտական եւ մանկավարժական իր բեղուն գործունէութեան համար Գ. Սեւակ 1961 թ.-ին կը պարգեւատրուի Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան, իսկ 1967 թ.-ին՝ Վրացական ՍՍ Հանրապետութեան վաստակաւոր գործիչի կոչումներով։

Գուրգէն Սեւակ նաեւ զբաղած է հայ մշակոյթի պատմութեան հարցերով։ Ուշագրաւ են անոր աշխատանքները նուիրուած Մեսրոպ Մաշտոցի եւ հայ գիրերու գիւտին։

Հայոց լեզուին նուիրուած իր բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններէն անկախ, Գ. Սեւակի գրչին կը պատկանին հետեւեալ մենագրութիւնները. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1936), ԽՕՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ (Երեւան, 1939), ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1939), ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1948), ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑ (Երեւան, 1955), ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ. ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ (Երեւան, 1956), ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ (Երեւան, 1962) եւ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՓՈՒԼԸ (Երեւան, 1964)։

Գուրգէն Սեւակ կը մահանայ 1981 թ.-ի Սեպտեմբերի 14-ին։

ԳԵՐՍԱՄ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(1916–1981)

Գերսամ Ահարոնեան ծնած է Մարաշ, 1916 թ.ի Նոյեմբերի 9–ին։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ Հալէպի Հայ Աւետ. Բէթէլ նախակրթարանին, իսկ երկրորդական ուսումը նոյն քաղաքի Ալեփիս Գոլէճին մէջ։ 1935 թ.ին կը մեկնի Կիպրոս, ուսումը շարունակելու համար Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան նորաստեղծ ուսուցչանոցի բաժնին մէջ, որուն ընթացքը կ՚աւարտէ 1937 թ.ին։ Ապա՝ մինչեւ 1942 թ. նոյն հաստատութեան մէջ կը պաշտօնավարէ իբրեւ ուսուցիչ, երբ կը վերադառնայ Պէյրութ, ուր մանկավարժական իր գործունէութեան կողքին կը նուիրուի հրապարակագրական աշխատանքի։ 1948 թ.ին ան կը ստանձնէ Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի խմբագրապետի պաշտօնը, զոր կը պահէ մինչեւ իր մահը։ Գ. Ահարոնեան կը հանդիսանայ հիմնադիրներէն մէկը «Անի» գրական ամսաթերթին։ Երկար տարիներ ան որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Պէյրութի Դարուշի Յակոբեան եւ Յովակիմեան–Մանուկեան երկրորդական վարժարաններուն մէջ, դասաւանդելով հայ ժողովուրդի եւ ընդհանուր աղգայ պատմութիւն։ Ան կը հանդիսանայ առաջին դասախօսներէն մէկը Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկին, ուր տարիներ շարունակ կ՚աւանդէ հայ ժողովուրդի պատմութիւն եւ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն։

1969 թ.ին Գերսամ Ահարոնեան՝ Նիւ Եորքի Միջազգային Ակադեմիային կողմէ կ՚արժանանայ Պատուակալ Դոկտորի կոչումին։

Գ. Ահարոնեան՝ իր մանկավարժական, խմբագրական ու հասարակական գործունէութեանց զուգահեռ նաեւ կը ձեռնարկէ պատմագրական աշխատանքի։ Իր գրչին կը պատկանին ՄԵԾ ԵՐԱԶԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ... (Պէյրութ, 1964), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԱԲ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԿԱՐԾԻՔԻՆ ԱՌՋԵՒ (Պէյրութ, 1965) արա-

բերէնի թարգմանուած գրքոյկը, ԽՈՀԵՐ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻ ԱԽԱՐՏԻՆ (Պէյրութ, 1966) հատորները։ Իր խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնեն «Զարթօնք» օրաթերթի քսանհինգամեակին նուիրուած «ԶԱՐԹՕՆՔ» ԲԱՑԱՌԻԿ–ը (Պէյրութ, 1962) եւ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ. 1915–1965 (Պէյրութ, 1965) ծաւալուն հատորը։

Գերսամ Ահարոնեան կը մահանայ 1981 թ.ի Յունուարի 20–ին։

ՍԱՐԳԻՍ ՃԵՎԱՀԻՐՃԵԱՆ
(1898–1981)

Սարգիս Ճեվահիրճեան ծնած է Կ. Պոլիս, 1898 թ.ի Դեկտեմբերի 11–ին։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ Գում Գարուի Մայր Եկեղեցւոյ Ազգային վարժարանին մէջ։ Երկրորդական ուսման համար՝ 1911–1916 թթ. կը հետեւի Հ. Թ. Հինթլեանի եւ Գ. Մալաթեանի Նոր Դպրոցի դասընթացքներուն, ուրկէ շրջանաւարտ, մուտք կը գործէ Օսմանեան Հանրօգուտ Շինութեանց Նախարարութեան Երկրաչափական վարժարանը, ուր տարի մը ուսանելէ յետոյ կը մեկնի Պէյրութ, եւ 1918–1919 կրթական տարեշրջանին կը հետեւի տեղի Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի դասընթացքներուն։ Ապա կ՚անցնի Լոզան, եւ 1920 թ.էն սկսեալ՝ համալսարանական իր ուսումը կը շարունակէ Դաշնակցական Փոլիթեքնիք Դպրոցին մէջ, ուրկէ ճարտարապետութեան իր վկայականը կը ստանայ 1924 թ.ին։ 1924–1930 թթ., Աթէնքի մէջ, Ս. Ճեվահիրճեան կը պաշտօնավարէ Յունաստանի Հանրօգուտ Շինութեանց նախարարութեան մօտ։ Ապա՝ կ՚անցնի Լոզան, ուր շրջան մը տարբեր ընկերութեանց մօտ պատասխանատու պաշտօններ վարելէ յետոյ, 1943 թ.ին կը հիմնէ «Ս. Ճեվահիր» ճարտարապետական իր սեփական ընկերութիւնը, որուն տնօրէնութիւնը կը վարէ մինչեւ իր մահը։

Ս. Ճեվահիրճեանի ճարտարապետական վաստակին կը պատկանին քսանէ աւելի իրագործումներ եւ կառոյցներ, ինչպէս՝ Արեւելեան Մակեդոնիայի Սթրումա գետին ընթացքին կանոնաւորումը, Հարաւային Պելպոնէզի Թրինաս դաշտագետինի ճահիճներուն չորացումը, Ֆիոսի Վրոնտատ գիւղաքաղաքին ջրաբաշխութիւնները, Վալէ Քանթոնի մէջ (Զուիցերիա) Սէն Պարթելեմէի հեղեղատին վրայ մեծ թումբին շինութիւնը, Լոզանի քաղաքապետութեան Լա Սալայի դպրոցական համալիրին կառոյցը, Ժընեւի հրշէջներու զօրանոցը, կրկին Լոզանի մէջ՝ Ռեժինա հիւրանոցին եւ Պել էր Թատրոնի կառոյցները, Սէն Լեժիէի (Ժիւրա Պերնուա) հիւանդանոցի եւ մարդաւանին բրիւպիճի շինութիւնները, եւ այլն։

Ճարտարապետական-շինարարական իր բազմազրաղ առօրեային մէջ, Ս. Ճեվահիրճեան քառասուն տարի (1940–1980 թթ.) հետեւողականօրէն կ'ուսումնասիրէ հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնն ու հայկական ճարտարապետութեան առանձնայատկութիւնները։ Երեսունէ աւելի իր ուսումնասիրութիւններն ու սերտողութիւնները լոյս կը տեսնեն «Բազմավէպ»ի (Վենետիկ), «Գեղունի»ի (Վենետիկ), «Անի»ի (Պէյրութ), «Շիրակ»ի (Պէյրութ), «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի, «Revue Pro Arte»ի (Ժընեւ) էջերուն մէջ, դեռ չհաշուած այն բազմաթիւ յօդուածները, որոնք կը հրատարակուին Բալուեանի «Զուարթնոց»ին, «Ցառաջ-Միտք եւ Արուեստ» (Բարիզ) եւ այլ օրաթերթերու մէջ։

Ս. Ճեվահիրճեանի գրչին պատկանող ուսումնասիրութիւններէն առանձնապէս ուշագրաւ են ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՐԸ ԳՈԹԱԿԱՆ ՈՃԻՆ ՄԷՋ («Բազմավէպ», 1940, թիւ 1–12, 1941, թիւ 1–12), ՄԻԻՆԱԶԱՐԴ ԾԱԾԿՈՑԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԶԱՐԴԱՍԻՒՆԵՐԸ ՀԱՅԿ. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ («Բազմավէպ», 1942, թիւ 1–12, 1943, թիւ 1–6), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ ՊՐՊՏՈՒՄԻ ՓՈՐՁԵՐ («Բազմավէպ», 1947, թիւ 5–10, 1948, թիւ 1–2, 7–10), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ («Բազմավէպ», 1949, թիւ 1–4, 1950, թիւ 3–4, 7–8), ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ («Գեղունի», 1949), ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ («Շիրակ», 1968, թիւ 6–7), ՀՈՎԻՒԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ («Բազմավէպ», 1978, թիւ 3–4), եւ այլն։

Ս. Ճեվահիրճեան կը մահանայ 1981 թ.ի Մարտի 27-ին։

ՀԱՅԿԱԶ Գ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

(1909–1981)

Հայկազ Գ. Ժամկոչեան ծնած է Մալաթիա, 1909 թ.ին։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին հրաշքով կ'ազատի թրքական եաթաղանէն, ու կ'ապաստանի Լիբանան, ուր մուտք կը գործէ Անթիլիասի ամերիկեան որբանոցը, ուր նաեւ կը ստանայ իր նախակրթութիւնը։ 1925 թ.ին կը տեղափոխուի Վալանս (Ֆրանսա), իսկ 1928 թ.ին՝ կ'անցնի Պելճիքա։ Վալանսի, Բարիզի եւ Պրուքսելի մէջ իր տարիները բանուորութեամբ անցընելէ ետք, 1929 թ.ին կը ներգաղթէ Հայաստան, եւ 1930 թ.ին մուտք կը գործէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքը, որուն ընթացքը կ'աւարտէ պերազանց յաջողութեամբ։ 1935–1938 թթ. Հ. Ժամկոչեան ասպիրանդական ուսանող է նոյն համալսարանին մէջ։ Ուսման զուգընթաց ան հայ ժողովուրդի պատմութիւն կը դասաւանդէ Երեւանի միջնակարգ դպրոցներուն մէջ։ 1938 թ.էն մինչեւ իր կեանքին վերջին օրը, իբրեւ հայ ժողովուրդի պատմութեան դասախօս կը պաշտօնավարէ համալսարանի Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան Ամբիոնին մէջ։ 1941–1944 թթ. ան կը ստանձնէ նոյն ամբիոնի վարիչի պաշտօնը։ Տասնհինգ տարի (1945–1960 թթ.) որպէս դեկան կը ղեկավարէ Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքը։ Հ. Ժամկոչեանի երկարատեւ եւ անբասիր գիտա-մանկավարժական աշխատանքը կը գնահատուի Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչի կոչումով (1970 թ.) եւ բազմաթիւ պատուոգրերով։

Հայ ժողովուրդի հին եւ միջին դարերու պատմութեան լաւագոյն մասնագէտներէն մէկը՝ Հ. Ժամկոչեան հեղինակն է որոշ թիւով հետազօտութիւններու, որոնց մէջ առանձնապէս ուշագրաւ են. ԺԲ–ԺԳ. ԴԱՐԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹ» ԷՊՈՍԻ ՎԱՐԻԱՆՏՆԵՐՈՒՄ (Սասունցի Դաւիթ, Ցոբելինական Ժողովածու, Երեւան, 1939), «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԱԶԳԻ ՆԵՏՈՂԱՑ» ԵՐԿԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ (Պետական Համալսարանի Գիտական Աշխատութիւններ, 23-րդ հատ., Երեւան, 1946), *ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԺԳ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ* (Երեւան, 1955), *ՖՐԻԿԻ ԵՐԵՔ ՏԱՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ* (Սովետական Գրականութիւն, Երեւան, 1956, Թիւ 12), *ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՖՐԻԿԻ ԵՒ ՆՐԱ ՏԱՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ* (Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, Երեւան, 1958, Թիւ 1) *աշխատութիւնները։ Առանձին հատորով լոյս տեսած է Հ. Ժամկոչեանի ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՄԱՑՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ* (Երեւան, 1961) *մենագրութիւնը, որ քանիցս վերահրատարակուած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն ձեռնարկին մէջ։*

Հայկազ Ժամկոչեան կը մահանայ 1981 Թ.ի Մարտի 5-ին։

ԱՇՈՏ ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ

(1898-1981)

Աշոտ Պատմագրեան ծնած է Թաւրիզ, 1898 Թ.ին։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Արամեան դպրոցին մէջ։ 1912 Թ.ին կը մեկնի Էջմիածին, Գէորգեան ճեմարանին մէջ շարունակելու համար իր ուսումը, ուր ան նաեւ կը դրսեւորէ երաժշտական իր շնորհները։ Ճեմարանէն շրջանաւարտ, 1918 Թ.ին կը վերադառնայ Թաւրիզ, ուր որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Արամեան դպրոցին մէջ, միաժամանակ ղեկավարելով տեղի Սբ. Աստուածածին եկեղեցիի երգչախումբը։ 1921 Թ.ին կը մեկնի Գերմանիա, ու մուտք կը գործէ Պեռլինի Շթերնշես երաժշտանոցը, միաժամանակ հետեւելով Ֆրետերիք Ուիլհելմ համալսարանի գեղագիտութեան եւ արուեստի պատմութեան դասընթացքներուն։ Համալսարանական ուսման ընթացքը աւարտելէ յետոյ ան ամբողջութեամբ կը նուիրուի հայ երգի

ու երաժշտութեան ուսումնասիրութեան ու տարածման աշխատանքին։ Տասնամեակներ շարունակ Ա. Պատմագրեան կը շրջագայի սփիւռքահայ գաղութները (Բարիզ, Լոնտոն, Աղեքսանդրիա, Գահիրէ, Երուսաղէմ, Պէյրութ, Հալէպ, Պաղտատ, Թեհրան, Թաւրիզ, Սպահան, Ապատան, Նիւ Եորք, Տիթրոյտ, Լոս Անճելոս, Ֆրեզնօ), ու ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատելով իր այցելած քաղաքներուն մէջ, որպէս ուսուցիչ եւ կամ խմբավար կը ծառայէ հայ երգին։ Յարաբերաբար երկար ժամանակներով կը հաստատուի Եգիպտոս եւ Պարսկաստան, ուր եւ կը տանի երաժշտագիտական իր գործունէութեան կարեւոր մասը։ 1963 թ.-ին վերջնականապէս կը հաստատուի Պէյրութ։ 1966–1969 թթ., որպէս այցելու դասախօս կը պաշտօնավարէ Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնին մէջ։ Ապա՝ շրջան մը նաեւ կը դասախօսէ Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկին մէջ։

1941 թ.-ին Ա. Պատմագրեան կը հրաւիրուի Թեհրանի Պետական Երաժշտանոցին ուսուցչապետի պաշտօնին։ 1943 թ.-ին Պարսկաստանի կառավարութիւնը զինք կը պարգեւատրէ «Էլմի» պատուանշանով։ 1954 թ.-ին Քեմպրիճի մէջ կայացած Արեւելագէտներու 23-րդ Միջազգային Համագումարին Ա. Պատմագրեան ելոյթ կ՚ունենայ «Ժողովրդական Արուեստի Տարրերու Գործածութիւնը Հայ Եկեղեցական Երգի Մէջ Ժբ. Դարում» խորագիրը կրող զեկոյցով, որ կ՚արժանանայ յատուկ ուշադրութեան։ Այս առիթով Լոս Անճելոսի Կոլտրն Մթէյթ Համալսարանը անոր կը շնորհէ Պատուակալ Դոկտորի աստիճանը։

Ա. Պատմագրեանի երաժշտական վաստակին մաս կը կազմեն նաեւ այն ձայնագրումները, զորս ան կատարած է տարիներու ընթացքին, կորուստէ փրկելով շատ մը հայկական ժողովրդական երգեր։

1937 թ.-ին Ա. Պատմագրեան Աղեքսանդրիոյ մէջ կը հրատարակէ ԵՐԱԺՇՏԱՐԱՆը (Դասագիրք Երաժշտական Գրագիտութեան), դասագիրք, որ 1963 թ.-ին պարսկերէն լեզուով լոյս կը տեսնէ Թեհրանի մէջ «Նազմենամէ» վերնագրով։ 1937–1941 թթ. Աղեքսանդրիոյ մէջ կը խմբագրէ ԳԱՆՁԱՐԱՆ ՀԱՅ ԵՐԳԵՐՈՒ վեցհատորեակը (չուրջ եօթը հարիւր երգ բովանդակող), որ 1945 թ.-ին կ՚արժանանայ Հ.Բ.Ը. Միութեան մշակութային մրցանակին։ Առանձին հատորներով լոյս կը տեսնեն նաեւ Ա. Պատմագրեանի ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԳԻ ՄԷՋ ԺԲ. ԴԱՐՈՒՄ — հայերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով — (Բարիզ, 1955), ՀԱՅ ԵՐԳԸ ԴԱՐԵՐԻ ՄԻՋԻՑ (Պէյրութ, 1973, Բ. տպագրութիւն՝ Պէյրութ, 1977) եւ ԻՄ ՑՈՒՇԵՐԻՑ (Պէյրութ, 1978) երկերը։

Ա. Պատմագրեան կը մահանայ 1981 թ.-ի Ապրիլի 28-ին։

ԳՐԻԳՈՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
(1907–1981)

Գրիգոր Արշակի Յակոբեան ծնած է Կարսի մարզի Ներքին Բասենի Արմտլու գիւղին մէջ, 1907 թ.ի Յուլիսի 7–ին։ 1922–1924 թթ. Դ. Յակոբեան կ'ուսանի Ալեքսանդրապոլի Սարատակ գիւղի դպրոցին մէջ։ 1924–1929 թթ. որպէս ուսուցիչ ու դպրոցի տնօրէն կը պաշտօնավարէ Լենինականի Ղուկասեան շրջանին մէջ։ 1932 թ.ին կ'աւարտէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Լեզուի եւ Գրականութեան բաժանմունքի ընթացքը։ 1932–1935 թթ. ասպիրանտական ուսանող է նոյն համալսարանին մէջ։ 1947–1957 թթ., ուսուցչական պաշտօնով կը ծառայէ Քանաքեռի Խ. Աբովեանի անուան միջնակարգ դպրոցին մէջ։ 1958 թ.ին՝ «Ներսէս Շնորհալու Շարականները» աւարտաճառով կ'արժանանայ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան Բանասիրական Գիտութիւններու աստիճանին։ 1969 թ.ին կը ստանայ Դոկտոր Բանասիրական Գիտութիւններու կոչումը, որպէս աւարտաճառ պաշտպանելէ ետք «Ժբ. Դարի Կիլիկիայի Հայ Գրականութիւնը (Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Տղայ, Ներսէս Լամբրոնացի)» խորագրով թեզը։

Գրիգոր Յակոբեան 1957–1981 թթ. որպէս աւագ գիտաշխատող կը պաշտօնավարէ ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի Հայ Հին Գրականութեան բաժանմունքին մէջ։

Բանաստեղծ, գրականագէտ եւ բանասէր Գրիգոր Յակոբեանի գրչին կը պատկանին բանասիրական հետեւեալ մենագրութիւնները. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ (Երեւան, 1964), ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ (ԲՆԱԳՐԵՐ) (Երեւան, 1968), ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ (Երեւան, 1971), ՆԵՐՔԻՆ ԲԱՍԵՆԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1974), ՀԱՅՐԵՆԻ ԵԶԵՐԲ, ԲԱՍԵՆԻ ՊԱՐԵՐԳԵՐԸ (Երեւան, 1970), ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (Ե–ԺԵ. ԴԱՐԵՐ) (Երեւան, 1980)։

Գրիգոր Յակոբեան կը մահանայ 1981 թ.ի Փետրուարի 16–ին։

ԼԵՒՈՆ ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ

(1896–1980)

Լեւոն Զորմիսեան ծնած է Պրուսա, 1896 թ.ին։ Նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրին մէջ, ապա կ'անցնի Կ. Պոլիս, ուր երկրորդական ուսման կը հետեւի Կեդրոնականի մէջ։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետք ժամանակաւոր կերպով կը հաստատուի Հալէպ, ուրկէ կ'անցնի Բարիզ, ուր եւ վերջնական բնակութիւն կը հաստատէ։ Հրապարակագիր ու հասարակական գործիչ, տասնամեակներու ընթացքին կը խմբագրէ ու կը հրատարակէ բազմաթիւ թերթեր, ինչպէս՝ «Ներկայ» (ամսագիր, 1949–1950 թթ.), «Բիւրակն» (շաբաթաթերթ, 1961–1967 թթ.), «Կարծիք» (ամսագիր, 1973–1975 թթ.)։ Լեւոն Մօզեանի եւ Բիւզանդ Թօփալեանի հետ կը խմբագրէ ու կը հրատարակէ «Արեւմուտք»ը (շաբաթաթերթ, 1945–1952 թթ.)։

Հրապարագրական իր աշխատանքին զուգահեռ, Լ. Զորմիսեան կը նուիրուի հայ ժողովուրդի նոր եւ նորագոյն շրջանի պատմութեան բազմակողմանի ուսումնասիրութեան։ Տարիներու իր հետեւողական հետազօտութիւնները իրենց արտայայտութիւնը կը գտնեն տասնի հասնող հատորներու մէջ։ Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի կը մնան Լ. Զորմիսեանի հետեւեալ երկասիրութիւնները. ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ (Բարիզ, ա.թ.), ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Պէյրութ, 1965), ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՑՈՑ ՄԷԿ ԴԱՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Ա. հատոր, 1850–1878 (Պէյրութ, 1972), Բ. հատոր, 1878–1908 (Պէյրութ, 1974), Գ. հատոր, 1908–1922 (Պէյրութ, 1975), Դ. հատոր,— Հայ Սփիւռքը, Ա. Գիրք, Ֆրանսահայերու Պատմութիւնը — (Պէյրութ, 1977), եւ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՑԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (Պէյրութ, 1979)։

Լեւոն Զորմիսեան կը մահանայ 1980 թ.ի Նոյեմբերի 7–ին։

ՀԵՆՐԻ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

(1903–1981)

Հենրի (Յարութիւն) Գաբրիէլեան ծնած է Վանի Նահանգի Պատկանց գիւղը, 1903 թ.ի Նոյեմբերի 15–ին, ուր եւ կը ստանայ իր նախակրթութիւնը: 1915 թ.ին՝ ծնողներուն հետ կը գաղթէ Պարսկաստան: Ապա՝ ընտանեօք կը տեղափոխուին Դիլիջան: Տեղի միջնակարգ դպրոցին մէջ ուսումը շարունակելէ յետոյ, կ'անցնի Երեւան, ուր կը նուիրուի հասարակական ու խմբագրական աշխատանքի, միաժամանակ հետեւելով համալսարանական ուսման: 1923 թ.ին Հ. Գաբրիէլեան կը հանդիսանայ «Ավանդարդ» թերթի առաջին խմբագիրը: Երեւանի Պետական Համալսարանի ընթացքը աւարտելէ ետք, 1930 թ.ին մուտք կը գործէ Մոսկուայի Փիլիսոփայութեան Ինստիտուտը, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ելլայ 1933 թ.ին: Ապա՝ վերադառնալով Երեւան, վերստին կը նուիրուի մանկավարժական ու խմբագրական աշխատանքի: 1936–1937 թթ. կը վարէ «Գրական Թերթ»ի պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը: 1937 թ.ին Հ. Գաբրիէլեանի կը շնորհուի Փրոֆ.ի կոչում: Նոյն տարին կը նշանակուի Երեւանի Պետական Համալսարանի նախագահ: 1945 թ.ին կը պաշտպանէ դոկտորական իր աւարտաճառը, ու մինչեւ 1948 թ. որպէս դասախօս կը պաշտօնավարէ Երեւանի Պետական Համալսարանի Փիլիսոփայութեան Ամբիոնին մէջ: 1948–1955 թթ. Հ. Գաբրիէլեան կը դասախօսէ Վիլնիուսի Համալսարանին մէջ: 1955 թ.ին կը նշանակուի Երեւանի Պետական Համալսարանի Փիլիսոփայութեան Ամբիոնի վարիչ, պաշտօն, որ կը պահէ մինչեւ 1970 թ.: 1970–1974 թթ. նոյն հաստատութեան մէջ ան կը վարէ Փիլիսոփայութեան Պատմութեան եւ Դիտական Աթէիզմի Ամբիոնը, իսկ 1974 թ.ին կը կոչուի Փիլիսոփայութեան Պատմութեան Ամբիոնի վարիչի պաշտօնին:

Բազմավաստակ գիտնական ու բեղուն գրիչ, Փրոֆ. Հ. Գաբ-

ըիէլեանի գրչին կը պատկանին բազմատասնեակ աշխատասիրութիւններ։ Առանձին հատորներով հրատարակուած են հեղինակին հետեւեալ մենագրութիւնները. ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (*Երեւան*, 1924), ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՆՇԵՒԻԶՄԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (*Երեւան*, 1934), ԳԱԼՈՒՍՏ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ (*Երեւան*, 1946), ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (*Ա. հտր., Երեւան*, 1956։ *Բ. հտր., Երեւան*, 1957։ *Գ. հտր., Երեւան*, 1957։ *Դ. հտր., Երեւան*, 1965)։ (*Սոյն աշխատասիրութիւնը աւելի ամփոփ՝ նաեւ հրատարակուած է ռուսերէն լեզուով*)։ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ՌԷԱԿՑԻՈՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (*Երեւան*, 1960), ՀԱՅ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ (*Երեւան*, 1966), ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ — *ռուսերէն* — (*Երեւան*, 1968), ՀԵԳԵԼԸ ԵՒ ՏԻԱԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ ՄԱԹԵՐԻԱԼԻԶՄԸ (*Երեւան*, 1970), ԱԶԳԵՐԻ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԻՆԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (*Երեւան*, 1973), ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (*Երեւան*, 1976)։

Հենրի Գարրիէլեան կը մահանայ 1981 *թ.-ի Յուլիսին։*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Էջ

ԴԱՒԻԹ Գ. ԿԵՐՏՄԵՆՋԵԱՆ
Միջնադարեան Հայաստանի Քաղաքների Առեւտրա-հասարակական Կեդրոնների Ճարտարապետական եւ Քաղաքաշինական Առանձնայատկութիւնները 7

ԿԱՐԷՆ ԲԱԼԵԱՆ
Արդի Հայ Ճարտարապետութեան Ազգային Ինքնատիպութիւնը 41

ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Գրիգոր Տաթեւացի 71

ՎԵՐ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ
Ներսէս Գ. Կաթողիկոս Տայեցի 81

ԶԱՒԷՆ ՄՍԼԼԵԱՆ
Նացի Գերմանիոյ եւ Փան-Թուրանականներու Ծրագիրները Կովկասի Մէջ (1941 թ.) 97

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ
Հայազգի Աթաբեկ եւ Մուսուլի Սուլթան Պատր էտ Տին Լուլու 121

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹԻԿԵԱՆ
Հայկական Գորգարուեստ (Հարցադրումներ եւ Ուսումնասիրութեան Սկզբունքներ) 131

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Մի Քանի Նոր Գրչագրեր 159

ՍՈՒՐԷՆ Մ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ
Անթապ (Andiabe) — Այնթապ, Պատմա-բանասիրական Ճշգրտումներ 181

ՎԱՉԷ ՂԱՋԱՐԵԱՆ
Վահան Թէքէեանը Ժամանակակիցներու Նամակներուն Մէջ 225

ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ-ՏԱՏՈՅԵԱՆ
Հայ Մանրանկարչութեան «Նոմինալստ»ները՝ Թորոս Ռոսլին եւ Սարգիս Պիծակ 235

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
Սփիւռքահայ Նոր Պարբերական Մամուլը 1967-1980 թթ.ուն 253

Էջ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Հայ Պարբերական Մամուլի Նորայայտ Անուններ 295

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ
Երաժիշտը եւ Երաժշտութիւնը 305

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ
Ռեթէոս Պէրպէրեանի Մասին 308

ԼՈՒՍԱՐՁԱԿ

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Համառօտ Ակնարկ ժԹ. Դարուն Կալկաթայում
Տպագրուած Օրացոյցների Վրայ 311

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
Նոր Տուեալներ Յովսէփ Վարդանեանի
Հրատարակութիւններու Մասին 315

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ՝ Ա. Ա. Էպէեան, *«Հայութեան Անծանօթ Իր Երկրորդ Կայսրութիւնը»*։ *ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ՝* Ե. Կ. Մելքոնեան, *«Դաւիթ Զէյթունցի, Մեկնութիւն Քերականի»*։ *ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ–ՏԱՏՈՅԵԱՆ՝* Վ. Յ. Ղազարեան, *«Սարգիս Պիծակ»*։ *Ա. ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ՝ «Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք»*։ *ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ՝* Տէյվիտ Մ. Լենկ, *«Հայերը՝ Տարագիր Ժողովուրդ Մը»*։ *ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ՝* Սիմոն Սիմոնեան, *«Նորայայտ Տաղասաց Մը՝ Ստեփանոս Դաշտեցի»*։ *Ե. Հ. Ք.՝* Զաւէն Մսըրլեան, *«Մկրտիչ Մսըրլեանի Ազգ–Քաղաքական Գործունէութիւնը»*։ *Ե. Հ. Ք.՝* Սիսակ Յ. Վարժապետեան, *«Հայերը Լիբանանի Մէջ»*։ *ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ՝* Մ. Լ. Ադանալեան, *«Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը»»*։ 321

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վազգէն Կ. Զալոյեան (1905–1981), Գուրգէն Գ. Սեւակ (1904–1981), Գերսամ Ահարոնեան (1916–1981), Սարգիս Ճեվահիրեան (1898–1981), Հայկազ Գ. Ժամկոչեան (1909–1981), Աշոտ Պատմագրեան (1898–1981), Գրիգոր Յակոբեան (1907–1981), Լեւոն Զորմիսեան (1896–1980), Հենրի Գաբրիէլեան (1903–1981)։ 349

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES AND COMMUNICATIONS

Page

DAVIT K. GERTMENJIAN
The Architectural Characteristics of Commercial Centers in Medieval Armenian Cities 7

KAREN BALIAN
The National Characteristics of Modern Armenian Architecture 41

MESROB K. KRIKORIAN
Grigor of Tat'ev, A Great Scholastic Theologian and Philosopher (XIVth c.) 71

REV. MANUEL JINBASHIAN
The Life and Times of Catholicos Nerses III Tayetsi 81

ZAVEN MESSERLIAN
The Plans of Nazi Germany and the Pan-Turanians in Caucasus (1941) 97

BERJ SABBAGHIAN
Badr Al-Din Lulu Al-Armani 121

VAHRAM TATIGUIAN
The Art of Armenian Carpets 131

L. K. MINASSIAN
New Manuscripts 159

SOUREN M. SAHAGUIAN
Antab (Andiabe) — Aintab, Historical and Philological Verifications 181

VATCHE GHAZARIAN
Vahan Tekeyan in the Letters of His Contemporaries 225

SETA BARSOUMIAN-DADOYAN
Toros Roslin and Sarkis Bidzak: the «Nominalists» of Armenian Miniature 235

Page

JIRAIR TANIELIAN
New Armenian Periodicals of the Armenian Diaspora (1967-1980) 253

MIHRAN MINASSIAN
New Discoveries of Armenian Periodicals 295

NEW FINDS

PARSEGH GANATCHIAN
The Musician and the Music 305

GOSTAN ZARIAN
About Reteos Berberian 308

SPOTLIGHT

L. K. MINASSIAN
A Brief Look on the Calendars Printed in Calcuta in the 19th Century 311

JIRAIR TANIELIAN
New Notions About Hovsep Vartanian's Publications 315

ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS

BOOKS REVIEWED BY: Berj Sabbaghian, Father Antranik Granian, Seta Barsoumian-Dadoyan, Levon Vartan, Yervant H. Kassouny, Jirair Tanielian 321

NECROLORGY

Vazken Tchaloyan (1905-1981), Gourgen Sevag 1904-1981), Gersam Aharonian (1916-1981), Sarkis Jevahirjian (1898-1981), Haigaz Jamgotchian (1909-1981), Ashot Batmakerian (1898-1981), Grigor Hagopian (1907-1981), Levon Tchormissian (1896-1980), Henri Gabrielian (1903-1981). 349

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ 500

ԳԻՆ Լիբանան 40 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 11-1748
BEIRUT-LEBANON

Այս հատորի հրատարակութիւնը նախատեսուած էր 1982 թ.ի Յունիսին, սակայն Լիբանանի մէջ պայթած պատերազմը պատճառ եղաւ անոր ուշացումին: Հատորին տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1982 թ.ի Դեկտեմբերին:

Տպարան Ալթափրես — Նամակատուփ 11-8877, Հեռ. հասցէ Praltatype

Printed in Lebanon

ALTAPRESS

هَايْكَازيان

مَجَلة الدّراسَات الارمنيَة

بيروت ١٩٨١